

IDŐVONAT

Tanulmányok a társadalomtudományok
köréből

KÖSZÖNTŐKÖNYV

Béres Csaba és Mojzesné Székely Katalin
tiszteletére

Szerkesztette: Kiss Gabriella, Csoba Judit, Czibere Ibolya

Lektorálta: Dr. Kozma Tamás

Technikai szerkesztő: Márton Sándor

Szerzőink: Berényi Zoltán, Czibere Ibolya, Csoba Judit, Fényes Hajnalka, Kiss Gabriella, Kozma Judit, Lukács Barnabás, Márton Sándor, Murányi István, Rácz Kata, Szabó Gyula, Szász Béla, Szűcs István, Torkos Katalin, Zsámber Kata

Kiadói szerkesztőség: Kossuth Egyetemei Kiadó
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

ISBN !!!

ISSN !!!

TARTALOMJEGYZÉK

Ø Előszó	5
Ø Kiss Gabriella: A szabadidő-szociológia legújabb trendjei és aktuális problémái.....	6
Ø Csoba Judit: Fordizmus? Gatesizmus? A tipikusan atipikus foglalkoztatási formák terjedése	37
Ø Kozma Judit: A szegénység pszichológiai vonatkozásai	56
Ø Murányi István: Fiatalok vallásossága és előítéletessége a kelet-magyarországi régióban	78
Ø Fényes Hajnalka: Továbbtanulási szándékok a felekezeti középiskolákban	110
Ø Márton Sándor: Térinformatika alkalmazása a szociológiai kutatásokban	130
Ø Czibere Ibolya: A történelmi korok peremén... ..	144
Ø Torkos Katalin: Hol vannak a cigány diplomások?	166
Ø Zsamba Kata: Az előzetes letartóztatásban lévő fiatalkorú bűnelkövetők helyzete.....	199
Ø Szász Béla: A Magyar Szocialista Munkáspárt struktúrájának újjáépítése 1956 októbere után.....	214
Ø Rácz Kata: A vidéki térségek fejlődési esélyei a rendszerváltás után.	248
Ø Szabó Gyula: A határmenti kapcsolatok lakossági szemszögből a magyar-román határ mentén	281

Ø	Murányi István-Berényi Zoltán: A biotechnológia jogi szabályozása és Európai Unió-szintű szakpolitikákkal való kapcsolata Magyarországon	300
Ø	Szűcs István: Identitás megőrzés és útkeresés a romániai magyar felsőoktatásban. A Partiumi Keresztény Egyetem.....	329
Ø	Lukács Barnabás:Új eséllyel a munka világába Egy alkalmazható modell bemutatása, az általános iskolát be nem fejezett, vagy a szakképzésből lemorzsolódott fiatalok számára.	366

„Hinni kell a mezők tétjeiben”

/Bourdieu/

ELŐSZÓ

Rendhagyó kötetet tart a kezében az olvasó, ami a heterogén tartalmat és a „fésületlen” szerkesztést illeti. Magyarázatot rá a kötet megjelentetésének szándéka ad, hogy a „hivatalos és formális kapcsolatok” megszakadásakor kollégák, tanítványok, munkatársak egy-egy írással köszönjenek el Béres Csabától és Mojzesné Székely Katalintól, akik meghatározó személyiségei voltak a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének az alapításától kezdve napjainkig.

Köszönjük eddigi munkájukat, kívánunk egészséget, a magánéletben boldogságot, és sok közös munkát még.

A szerkesztők

KISS GABRIELLA: A SZABADIDŐ-SZOCIOLÓGIA LEGÚJABB TRENDJEI ÉS AKTUÁLIS PROBLÉMÁI

/ a bér munka- társadalom átalakulásának fényében/

Mottó: „ A teljesfoglalkoztatás korszakának vége egyúttal a szakmai karrier három elhatárolt szakaszára tagolódó, merev életciklusokra épülő rend végét jelentik. A foglalkoztatás mind a fiatalok, mind az idősök számára rendszertelenné válik, a szakmai pályafutás lerövidül, miközben az életkor hosszabbodik és az öregedést a fizikai és a szellemi képességek javulása késlelteti. Ha a foglalkoztatásban töltött idő csökken, a képzési idő és a szabadidő jelentősége egyre nő.” Simonyi

A tanulmány napjaink szabadidő-szociológiájában előtérbe kerülő kérdésekkel, problémákkal, elméleti irányzatokkal és a szabadidő-használat aktuális kérdéseivel foglalkozik, amelyek a XX. század végének, a XXI. század első évtizedének társadalmi kihívásaira, a bér munka-társadalom átalakulására / Castel, R. 1998 / adott reflexiókként, válaszokként is értelmezhetők.

A szabadidő-szociológia helyzetelemzése és megújítási szükséglete a következő kérdéseket veti fel:

- hogyan művelték eddig, hogyan nem művelhető már,
- milyen új tendenciák, aktuális kérdések és irányzatok jelentkeznek,
- milyen további /rejtett/ lehetőségeket tartalmaz.

I. Hogyan művelték eddig / a szabadidő-szociológia hagyománya

A kérdések elején egy régi-új probléma adódik, a szabadidő definiálásának kérdése, mert, láthatólag, többféle értelemben használják, ugyanakkor az egységesítési törekvések, az, hogy a különböző értelmezések mögött vagy bennük, valamilyen közös elemet, netán „lényegét” találjanak, kudarcra ítélt vállalkozások egy „későmodern” /hogy a kissé már elhasznált posztmodernt helyettesítsük / diskurzusban.

De el lehet különíteni néhány jelentését a szabadidő kifejezés használatának:

1. Többször használva: a szabadidők a különböző tevékenységek idejét jelentik, azok szabad választását személyes aspirációknak, ízléseknek stb. megfelelően. Bizonyos domináns tevékenységek a szabadidő-aktivitási skálán / pl. olvasás, múzeumlátogatás, televíziózás, sport, utazás stb. / mint az egyén motivációjától függő választás jelenik meg.

2. Egyes számban használva a szabadidő azonosul a szabadidő idejével, a szabadidő mindenekelőtt szabadon felhasználható idő lesz, „szabad idő” /,free time”, „le temps libre”/, független lesz a tevékenységektől, amik kitölthetik a társadalmilag rendelkezésre álló időt.

Ebben az értelmezésben a „szabad” szó hangsúlyozódik, a szabadidő így a kényszer jellegű pénzkereső munkaidővel szemben, tőle elkülönülten határozódik meg. Ugyanakkor számos olyan tevékenység van, ahol nem lehet éles vonalat húzni a tevékenység munka jellege és attól független „szabad” jellege között / pl. családi és társadalmi kötelességek/. Ezekre az esetekre - mint ismeretes - Dumazedier javasolta a „félszabadidő” fogalmának használatát. Ha a választás szabadságára tesszük a hangsúlyt, más vonatkozásban azt találjuk, hogy a nem munka jellegű tevékenységek sem mind szabadok, pl. a növekvő és új funkciójú tanulás, ezért is meg kell különböztetni a szabadidőtől a ténylegesen szabad felhasználású időt, mint „szabad időt”. Leggyakrabban a pozitív funkciójú, szeparált kulturális fogyasztás sorolódik ide. Ebben a

megközelítésben a szabadidő valóban az egyén szabad, nem funkcionális választásának eredménye lesz, tehát az individuum attitűdje által kreálódik, a munkaidő „ellenideje”. A munkaidő vagy a „félszabadidők” mértékének növekedése, illetve csökkenése növeli vagy csökkenti a „szabad időt”, mint ahogyan azt az időmérlegek is mutatják.

Ezek régi definiálási problémák, és jóllehet idejétműltak vagy akadémikusnak, értelmetlennek vagy érdektelennek tűnhetnek, de hogy nem így van, az azonnal látszik, ha a napjainkra jellemző tudásalapú társadalom szempontjából vizsgálódunk, a tudásalapú társadalomban 1. előtérbe kerülő, 2. többféle motiváltságú és 3. élethosszig tartó tanulás

/lifelong learning/ nézőpontjaiból. Ez a társadalom más - az életidő hármas felosztását feladó - struktúrát, más, kevert /mixte/ és plurális, elmosódó határú, flexibilis motiváltságot, tevékenységet kíván és alakít ki nemcsak a munka és tanulás, de minden tevékenység vonatkozásában. Újra felvetődik, de más tartalmat és lehetőséget nyer a definiálás kérdése, amikor a tanulás új státuszával kell szembenéznünk mint a munkával egyenértékűvé váló fő tevékenységgel. Szabadidős tevékenység-e, vagy mikor az és mikor nem, amennyiben motiváltsága, olykor formája és kötöttsége nem teszi minden további nélkül a szabadidős tevékenységek közé sorolhatónak, sőt egyenesen új kényszer jellegű tevékenységként élhetjük meg /Baudrillard, J./, de a munkától független időt kíván, és motiváltságát tekintve is lehet olykor „szabad”, lásd, az egyelőre inkább extrém példának tűnő, időskori formális képzésben való részvételt, vagy miként Bauman is említi, a tanulás ma már olykor a szórakozás egy típusává válik. „A piacnak sikerült elérnie azt, amivel az értelmiség sikertelenül próbálkozott: az információk fogyasztását kellemes, szórakoztató időtöltéssé tette. Az oktatás az egyén szórakozásainak a sok közül csupán egy válfaja lett. A hagyományos értelmiség által kidolgozott mércék szerint pedig népszerűségének csúcára és értékességének mélypontjára fog eljutni.” / Bauman, Z. 1993. 13./

Az egyik legfontosabb elméleti kérdés, a munka-tanulás-szabadidő hármasságában, komplexitásában átgondolni és újragondolni a definíciós

kérdéseket is, nem önmagáért, de mert segítheti tisztázni a három alaptevékenység / munka – tanulás- szabadidős aktivitások/ megváltozott - és a munkaidő további várható csökkenésével méginkább változó -, módosuló viszonyát.

A szociológiai látószögben a szabadidő nem az individuum szabad választásaként jelenik meg, hanem társadalmi időként és így egyéni életidőként, elismerve az individuum választásának a társadalmi kondíciók általi befolyásoltságát – hangsúlyozva és elfogadva, hogy a különböző teoretikus álláspontok széles skálán helyezkednek el a „léthezköthetőség” megítélésében, a pozitivista „túldetermináltságtól” a szimbolikus interakcionista vagy fenomenológiai megközelítések posztmodern konstruktivizmusáig. A szabadidő nem pszichológiai, de mint társadalmi jelenség értelmeződik, és mint ilyenben kap a mai megközelítésekben – nem is kis teret - az egyén vagy csoport szabadidővel kapcsolatos jelentéskonstrukciója is.

A hagyományos szemléletben a szabadidő kérdését elsősorban a munkaidővel összefüggésben tárgyalták, kevés figyelmet kapott önértéke. „A 19. században az ipari társadalommal, a munkatársadalommal, valamint a munka új reprezentációjának, az általános munkának, a bér munkának a megjelenésével alapozódik meg a szabadidőnek egy máig domináns paradigmája. A szabadidő egyszerűen a munka negatívja lesz, a szabadidős tevékenységek származtatott, másodlagos, kiegészítő, kompenzáló, újratermelő jelleget öltenek. Korábbi történelmi időszakokban a munkán kívüli tevékenységek a munkától független jegyekkel és értékkel bírtak, komplex, konkrét tevékenységrendszerbe illeszkedve, amelyben a munkának nem volt kitüntetett szerepe. A munkához való viszonyt a társadalmi szereplő státusza határozta meg, és az elkülönülő, munkára reflektált szabadidő problémája nem is jelenik meg. Változást a munka és a szabadidő modern státuszában és viszonyában csak az ipari munka társadalmi szerkezetének átalakulása hoz.” /Kiss G. 1994. 69./

A XX. században a társadalmilag rendelkezésre álló idő mennyiségén belül folyamatosan csökken a munkaidő aránya a szabadidő, a szabadidő-

tevékenységek javára. Különösen a század második felében láthatjuk, hogy a fejlett országokban egyértelműen és „drámaian csökken” a munkaidő. /G. Ehrenberg- R.Smith 2003. 200./ A munkaidő progresszív csökkenése, a szabadidő növekedése érinti az aktív népesség minden csoportját. A szabadidő, amely korábban marginális volt, fontossá válik:

- már maga a mennyiségi növekedése által is, de nem csak ezért, hanem
- növekvő szimbolikus értéke által, mert, mint mindig is reprezentálta /T. Veblen/ és reprezentálja ma is - talán még erőteljesebben - az emberi lét, egzisztencia privilegizált, kivételes jelentőségű idejét, a munka által uniformizált és mechanizált szükséglettel szembehelyezkedő szükségletet termelő „pozitív időt”, „ellenidőt”. Így a szabadidő éppolyan ” mágikus” szó lehet / R. Sue / mint a „ kozmikus jelentésű” munka /A. Cherns/.
- Továbbá jelentős módosulás történik a posztindusztriális társadalomban a munka és a szabadidő viszonyában, mert nemcsak a szabadidő/munkaidő arányának radikális módosulásába következik be, nem is az egyik preferált terület másik általi felváltásáról van szó, de arról, hogy a szabadidő már nem egyszerűen szembehelyezkedik a munkaidővel, hanem erősödik a szimbiozis tendenciája, hogy egyre kevésbé különülnek el egymástól /H.Arendt/, egyre inkább áthatják egymást mind a társadalmilag rendelkezésre álló idő felhasználásában, mind az egyén életidejének formálódásában. A tevékenységhatárok elmosódásával a szegmentált időfelfogás nem használható, a szabadidő minden tevékenységterületre / munka, tanulás / vonatkoztatható. Egyszerre nő tehát instrumentális /a munkaerő újratermelésében játszott / jellege és autonóm jelentősége.
- A szabadidő - mennyiségi növekedésével párhuzamosan - erőteljesen intenzifikálódik, egyre kevésbé „üres idő”, még a munkaidő „telítettségéhez” mérve sem. Nő a szabadidő aktív felhasználása és kihasználása / formái és területei, illetve az igénybevevők száma, pl. napjainkban az internet- és wellness-szolgáltatások igénybe vevői /, a

szabadidőipar növekvő szolgáltatásainak kínálata és az iránta növekvő kereslet által.

- A keresletet kedvezően befolyásolja a növekvő rendelkezésre álló idő, a növekvő bér, az emelkedő iskolázottság által formált igényszint, és nem utolsósorban a szabadidő növekvő szimbolikus jelentősége. Nemcsak a munkaerő reprodukciójához szükséges idő többé, hanem autonóm, önértékű és jelentőségű egyéni vagy kollektív aktivitások ideje, mint mutatja bizonyos fizikai aktivitások, pl. a sport – egyesek szerint nem eléggé - növekvő jelenléte a társadalomban él- vagy tömegsport formájában, vagy bizonyos szimbolikus jelentéssel bíró aktivitásoknak / pl. wellness-fitness, turizmus stb./ széles körben való terjedése. / Bourdieu, P. 1978, Kiss G. 2001/

Mindez nem jelenti, hogy minden szabadidő-aktivitás nő, bizonyos kulturális aktivitások gyengülnek, pl. ismerjük az „olvasás temetését”, jelenleg inkább stagnál, de még mindig dominál a TV-nézéssel töltött idő, ugyanakkor növekvő az internetezők száma és az internetezésre fordított idő. A „telítettség” jelentkezése a szabadidő-használatban az egyik oldalon nem eredményezi az „üres idő” jelen nem létét jellegzetes társadalmi csoportokban, a sok szabadidőt mint ki nem használt, fölösleges időt / pl. munkanélküliek körében /, vagy éppen illegitim életstílus deviáns tevékenységei időfelhasználásaként. / Kiss G. 1997, 2000 / A negatív értéktartalmú szabadidő-értelmezés a szabadidő-szociológia legújabb irodalmában előtérbe kerül, természetesen az ily módon történő tematizálása nem nélkülözheti azoknak az elméleti problémáknak felvetését, amelyeket a devianciaszociológia irodalma tárgyal a deviancia definiálási problémájaként, elsősorban a minősítési elmélet keretében. / Rác J. 2001 /

- A szabadidőnek nemcsak a „telítettsége”, de dinamikája, ritmusa is változik, „felgyorsul az idő” itt is, lásd a vizuális kultúra átalakulását, a videotechnika időritmusának térhódítását, vagy a „gyors olvasás” népszerűsítését, hol van már a Nietzsche által emlegetett „tehénszerű”, „kérődző olvasás” élménye? A mai szabadidő-használatnak - a több szabadidővel való gazdálkodásnak - sajátossága

a "tömbyszerű" jelentkezése, napi, heti, éves bontásban is / lásd a televíziózást vagy a turisztikai igények jelentkezését/.

A szabadidő - mennyiségének vagy jelentőségének növekedése ellenére - nem foglalja még a XXI. század elején sem el azt a helyet, amit a 60-as években jósoltak, amikor a „szabadidő-civilizáció” képe felmerült. A bőségtársadalom, a fogyasztói társadalom, a posztmodern társadalom tűnt – a tömegtársadalom minden kritikája ellenére - szabadidőre alapozódó társadalomnak, amely felszabadít az öreg ipari társadalom kényszer-munkavilága alól a mennyiségében és jelentőségében növekvő szabadidő számára. Ezt az optimizmust magam is osztottam /Kiss G. 1994/, vagy osztom ma is, ha láthatólag a „szabadidő- társadalom” paradigmája helyett a „tudásalapú társadalom” paradigmája uralja a diskurzusokat vagy tematizálja azokat a kérdéseket és legújabb gazdasági-társadalmi-kulturális változások fejleményeit, azokat a társadalmi kihívásokat, amelyeket korábban a szabadidő-társadalom aktuális elméleti vagy gyakorlati kérdéseiként vetettek fel.

Új dimenzióba kell helyezni a szabadidő vizsgálatát, mert

- egy újraelosztása történik a rendelkezésre álló időnek a szabadidő javára, dinamikája visszafordíthatatlanul továbbnöveli a szabadidő értékét a társadalomban / lásd a tudásalapú társadalom, információs társadalom, hálózat-társadalom stb. elemzéseket /,
- erősödik gazdaság-élénkítő szerepe elsősorban a terciér szektorban / lásd: szabadidőipar, kultúripar, szórakoztatóipar, turizmusipar stb. /, erősödik a kapcsolat a növekvő bér és a szabadidő-felhasználás között,
- erősödik bizonyos szabadidőformák szerepe a közösségi életben /pl. játékonyság, vallási élet, karitatív munka, önkéntes munkára fordítható idő. Az állami gondoskodás, a jóléti állam „leépítésekor” vagy optimistábban fogalmazva: új státuszának keresésekor vizsgálni kell a szabadidő-tevékenységek jelentkezését a különböző / állami, piaci, non-profit és voluntáris szféra / területein.

- A modern szabadidő jellemzője általánossá válása. Minden társadalmi csoportra kiterjed régi / pl. az utazás, a televíziózás stb./ vagy - természetesen lassabban - az új formája /pl. az internethasználat/, megőrizve az egyenlőtlenségeket, vagy újakkal tetézve, lásd a „digitális szakadék” megjelenését. Megmarad a szabadidőnek a nők-férfiak, a társadalmi státuszcsoportok közötti egyenlőtlen elosztása.
- A modern szabadidővel együtt jár az institucionalizálódás folyamata, állami /kormányzati/, önkormányzati intézmények feladataiként jelenik meg a társadalmi idő felosztása /pl. nyugdíjkorhatár, képzési idő, éves szabadság stb./, a közösségi szabadidő szervezése / pl. a sport -, a kulturális -, a turisztikai feladatok/.
- megjelenik a globalizálódás vonatkozásában is a szabadidő kérdése.

A szabadidővel foglalkozó munkákban hagyományosan két típusú megközelítés található:

- egyrészt összekapcsolják a társadalmi idő felosztásának és a munka világának kérdésével vagy az életút differenciálódó szektoraival való kapcsolatában tárgyalják, instrumentális funkcióiban. / Kiss G. 1994. / A munkának és a szabadidőnek egymást és egymás értelmezését befolyásoló szerepére már G.Fiedmann felhívta a figyelmet: „A munka modern problémái nem ragadhatók meg és nem érthetők meg anélkül, hogy szemügyre ne vennénk a szabad idő fejlődésében ma megnyilvánuló tendenciákat. Azt tapasztaljuk, hogy – a legkülönbözőbb országokban és miliókben – sok ember próbálja a szabad időben megvalósítani azokat a lehetőségeket, amelyekkel hivatásszerű munkájában nem tud élni... Nem mintha a munka modalitásai megmagyaráznák a szabad idő minden jellemzőjét, hiszen ennek tartalmai és formái annyira különböznek a területek, tradíciók, a kulturális sémák és a társadalmi-gazdasági szintek szerint. Tévedés lenne – mint ahogy mindig tévedés – egyetlen tényezőt kikitüntetni, azt állítva, hogy abban található az annyira különböző és komplex jelenségek egyedüli kulcsa.” / G.Friedmann 1971/

- sajátos „szociológiai megközelítésben” tárgyalják a szabadidő-fogyasztást. Jellegzetes és elterjedt vizsgálódási módok az időmérleg-készítés, a motivációkutatás stb.

A hagyományos megközelítést leszűkített problémafelvetés, elsősorban a magas - és a populáris kultúra területére szűkített értékalapú - sokszor normatív értékalapú – vizsgálódás jellemezte. Leginkább az elit- és tömegkultúra kérdései mentén tematizálják.

Mára kiszélesedik és gazdagodik a szabadidő-kutatás, számos szakszociológia vizsgálja a munkaszociológiától a kultúra szociológiájáig. Nő a kérdéseivel foglalkozó szakszociológiák száma, jelentős az életmódszociológia, a fogyasztásszociológia, a médiaszociológia vizsgálódása. A tartalmi gazdagodást a további differenciálódás és specializálódás is mutatja, megerősödik az olvasásszociológia, zeneszociológia, sportszociológia, turizmuszociológia stb.

Újabban sokat foglalkoznak a kulturális globalizáció kérdéseivel, regionális problémákkal talán kevesebbet.

Fehérfoltok, hiányosságok:

- A szocializáció kérdéskörével két ok miatt is többet kellene foglalkozni: egyrészt a megnövekedett szabadidő miatt fontossá válik a „szabadidőre szocializálás”, mert a növekvő szabadidő felveti a szabadidő-fogyasztás „minőségi” problémáit is, hogy milyen erőforrást jelent az egyén vagy társadalom számára, másrészt bizonyos kulturális eszközök / pl. TV, internet stb./ növekvő szocializációs hatása miatt. Bár sokat foglalkoznak a média devianciát, erőszakot gerjesztő szerepével, meglehetősen egyoldalúan, és a szocializáció kérdését nem lehet erre leszűkíteni.
- A szabadidő szocializáció kérdésének tárgyalását az a teoretikus trend is – azért még megengedve egy sokszínű teoretikus bázist - előtérbe helyezi, amely a hagyományos strukturalista-funkcionalista elemzés mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyez a posztmodern, vagy posztfordista társadalom

társadalmi és individuális jelentéskonstrukcióinak. A szabadidő problémák szempontjából ez nem lényegtelen. A szabadidő értéke és értelme az emberek számára nem ugyanaz. „A munkanélküli ember számára a szabadidő másképpen vetődik fel, főleg ha szegény és képzetlen. Másképpen vetődik fel a szabadidő problémája a kvalifikálatlan, marginalizálódott munkanélküliek és a „kreatív munkanélküliek” /I. Illich/ vagy a munkavállaló elit számára. A fiatalkori munkanélküliség esetében éppen az a legnagyobb probléma, hogy a munka mint szocializációs forma és életértelem elveszti funkcióját, és nem veszi át semmilyen hasonló súlyú dolog ezt a szerepet. Az életmunkaidő csökkenése vagy eltűnése egy lehetséges – nem feltétlenül a 'normál munkaviszony' értelmében és a klasszikus munkaparadigma 'hőskorszakának' megfelelő – értelmes tevékenységtől és életcéltől fosztja meg az új generációt. Az értelmes kulturális kód nélkül maradt fiataloknál nem alakul ki a szabadidő értelmes kitöltésének szokása, mert olyan társadalmi-kulturális térbe kerülnek, amely sem a munkára, sem a megnövekedett szabadidő tartalmas eltöltésére nem szocializál...” Kiss G. 1994. 20/ Ez akkor is igaz, ha osztom Schumacher óvatosságát, veszélyes tévedés, úgy értelmezni a dolgokat, hogy ma „a gazdag országok számára a legfontosabb feladat a szabadidő 'hasznos eltöltésére' nevelés, és a szegény országok számára a 'technológia átvétele’.” /Schumacher, E.F. 1991. 8./ Az „eltűnő munka” helyébe új utat és új keretet, új életértelemet kell találni. Ezt a feladatot „társadalmi alapokon” kell megoldanunk, nem tehetjük az egyén vállára. – mondja Schaff. / Schaff, A. 1984./

- Hasznosítani kell a szocializációelméletek legújabb eredményeit. A rekonstrukcionista modell korlátozott érvényességét belátva, az interakcionista modell erőseit: a szocializáció aktív, kreatív, individuálisabb jellegét kell hangsúlyozni a passzív mintaátvevés helyett, az „értelmezési eljárások” jelentőségét a szabadidő aktivitásoknál, a

stigmatizálást bizonyos szabadidőformák vagy használóik esetében /lásd szórakozás/.

- Nemcsak érdekes, de talán szükséges is lehet – mai jelentőségének megértéséhez - a szabadidő funkcióinak, társadalmi és egyéni jelentéskonstrukcióinak összevetése a munka funkcióival és jelentéseivel, pl. a megélhetés biztosítója /szabadidőipar mint szolgáltatóipar/, státuszkijelölő, identitás- és értelemadó, időstrukturáló stb.

II. Új kutatási dimenziók

Ha a legújabb kutatásokat nézzük három témakör kerül előtérbe, amelyek egymással össze is függenek. A felszínen demográfiai csoportok problémáiként jelennek meg, de épp az lenne a helytelen, ha így értelmeznénk őket, és a mögöttük lévő általános társadalmi tendenciákról elfelejtkeznénk. Ezeket jól mutatják a modern társadalom metaforái / posztmodern -, posztfordista -, kockázat-, élmény-, tekintély nélküli -, anomikus -, öszülő -, szivárvány- média- stb./, éreztetve mennyire igaz: „Mutasd metaforáid, megmondom ki vagy.”

Mindhárom irányzatban belül a társadalmi egyenlőtlenség, kirekesztettség, diszkrimináció kérdései erőteljesen jelen vannak.

Új irányzatot képviselnek:

- a „deviáns szabadidő” elméletek, elsősorban a fiatalokra koncentrálva,
- az „öszülő társadalom” szabadidő-problémái,
- a feminista szabadidő-kutatások.

A régi szakértők inkább a szabadidő-befektetés pozitív oldalát hangsúlyozták és elhanyagolták a szabadidő-használat negatív formáit, hatásait, kivéve talán a média és az erőszak viszonyának tárgyalását. Újabban éppen ezekre a kérdésekre fordítanak nagyobb figyelmet, megfigyelhető „a deviáns szabadidő” elméleteinek kialakulása. Bázisa a teljes foglalkoztatást feladó társadalmi átalakulás és annak negatív társadalmi költségei, a magas munkanélküliség, egyenlőtlenség, az anómiás társadalom értékválsága, szabályok fellazulása, illegitim életstílusok terjedése. Probléma a kényszerszabadidő, az alulszocializáltság a sok, de legalábbis a rendelkezésre álló szabadidő kreatív kihasználására. Nő a fiatalok „üresideje”, romboló jellegű felhasználása és élménykeresése, elsősorban a fiatalok „szenvédélybetegségei”, kockázat kereső életstílusuk, deviáns magatartásai és szubkultúrái révén. Megfigyelhető a problémák és megoldási stratégiák kriminalizálása, medikalizálása, pszichiátrizálása. Ez a kirekesztés különböző típusának növekedését eredményezi, a kirekesztettek főleg idővel, negatív szabadsággal és identitással rendelkeznek. Az individualizált posztmodern családban a szocializáció komplex folyamatát kevésbé befolyásolja a családon belüli hatás, erősödik a családon kívüli kapcsolatok /kortárs csoport/ és intézmények / média, pláza / - gyakran negatív - hatása.

Az „öszülő társadalom” szabadidő-problémái

Az előbbieken is látszik, hogy előtérbe kerülnek a demográfiai csoportok problémái,

a generációs különbségek kutatása. Kiemelten kezelik a fiatalok / a magas fiatalkori munkanélküliség, az elhúzódó képzési idő /és az idősek/ „öszülő társadalom/ problémáit.

Míg a fiatalok vonatkozásában inkább a deviáns szabadidő foglalkoztatja a kutatókat, az idősök vonatkozásában pozitívabb tartalmú paradigmaváltásról beszélhetünk.

A szociológiai kutatásban mindig is jelentős hangsúlyt helyeztek az életkori dimenziókra. Az „öszülő társadalomban”, az életkor meghosszabbodása, az időskorúak arányának emelkedése, magasabb iskolai végzettségük, jobb egészségi állapotuk megváltoztatja az idős emberek magatartását, szerepeit, és – lassabban - a hozzájuk való viszonyt is. Itt is a kiindulási alap az életpálya három szakaszra / képzés-kereső foglalkozás –időskori szabadidő/ tagolásának tarthatatlansága. A „harmadik életkor” eddigi fő jellemzőit / szabadság „negatív szabadság értelmében”, betegség, deficitek, korlátozottság stb./ az egyéni és társadalmi aktivitások, az értékek és a tapasztalatok, az autonóm módon alakított élet és felhasznált idő hangsúlyozása váltja fel. A „harmadik életkor” döntő eleme ma az individualizálódó életstílus önálló, szuverén, differenciált, plurális meghatározottsága amíg csak lehet, majd a szükséges komplex támogatás magadása a késő öregkorban vagy korábban, egészségi állapotuk miatt rászorulóknak számára.

A mai megváltozott társadalmi-kulturális klímában, a szabadidő felhasználásának új normatív alapjai jelennek meg: autonómia, önszerveződés, gyámkodás alóli felszabadulás, aktívabb, kezdeményezőbb szerepvállalás, új iránti nyitottság a szabadidő felhasználási módokban stb.

A szabadidő szociológiájában az időskorúakkal kapcsolatos új szemlélet jegyei:

- differenciáltabb kezelése az időskorú népességnek több vonatkozásban is, kor /20-30 év belső tagozódása/, egészségi állapot, családi helyzet, anyagi helyzet, életstílus, jövőre vonatkozó elképzelések, kulturális preferenciák stb. alapján,
- új, eddig nem preferált tevékenységi formák megjelenésének és jelentőségének vizsgálata, / pl. a közkedvelt turizmus erősödése, a felnőttkorra jellemző tevékenységek további fenntartása, „kvázi professzionális” feladatok elismertetése, a „korhatárnélküli munkához” való

jog képviselője és „korspecifikus” atipikus formáinak feltárása, az élethossziglan tartó tanulás, a formális és informális képzésben való részvétel komolyan vévése, feladatok találása túl a családi kötelekeken és a jótékonyági intézményeken,

- a társadalmi integráció és a kapcsolati tőke elemzése, régi- új kapcsolatrendszer működése személyes és intézményes szinten egyaránt. Dahrendorf szerint / Dahrendorf, R . 1983 / a fejlődést az életesélyek bővülése méri, a választható alternatívák és új, gazdagodó kötődések. A kutatások szerint a társadalmi és személyes kötődések és kötöttségek ritkulása, a társadalmi kohézió gyengülése, az elmagányosodás, a társas támogatás és a szolidaritás hiánya, a kirekesztődés, társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság érzete az öregkor legnagyobb mentális és egzisztenciális veszélye. A szabadidő új szemléletű felhasználása vagy új formái / lásd az internetező nagymamákról szóló tudósításokat / ezen tudna segíteni. Dániában például, ahol a legmagasabb Európában az öngyilkossági arányszám, külön TV-csatornát akarnak létrehozni nyugdíjasok számára. Nem biztos, hogy ez mindenhol követendő példa, sőt, növelheti a szeparáltságot, amitől éppen meg akarnak szabadulni, a szelektív ismeretközlést, hogy leginkább időskori problémákkal, betegségekkel, diszkriminációkkal, önmagukkal foglalkoznak. Természetesen lehet az új szemlélet alapján is működtetni, ne a deficitek, a veszteségek uralják a képernyőt, de a késői szabadság tartalmas, gazdag kitöltése, információk, élmények, kompetenciák erősítése, újak kiépítése, régi élettapasztalatok felhasználása, kedvtelésre, kalandra, élményre koncentrálni.

Fontos a fiatalabb generációk szemléletváltozása, jó esetben elnéző tolerancia helyett a teljes jogú életesélyekkel rendelkezés elismerése minden tekintetben.

A feminizmus kulturális elfogadottsága, konszolidációja a hetvenes, a nyolcvanas években történik, ekkor nyerik el a feminista elméletek legitimációjukat. Egyre többen tárgyalják a kulturális jelenségeket, vagy magát a történelmet feminista olvasatban. Kétségtelen nem csak időben, de térben is szelektíve, egyes régiókban inkább előtérbe kerülve jelentkezik, érthető hogy erős, mint maga a mozgalom, az amerikai szabadidő-kutatásokban. / Henderson K.A. –Bialeschki M.D. 1993 / Milyen hatással van a feminizmus a szabadidő-szociológiára, a szabadidő elméletekre és gyakorlatra? A feminizmust úgy értelmezik, mint a nők politikai, társadalmi, kulturális egyenlőségéért, egyenjogúságáért folytatott küzdelmet, olykor a tudományos kutatás területén egy olyan látószög, perspektíva érvényesítéséért, amelyben feltárul a történelem során a nőket ért hátrány, diszkrimináció. A feminizmus feltárja „a női tapasztalat” fényében a nők / és vele együtt a férfiak/ speciális társadalmi helyzetét, elsősorban egyenlőtlenségi viszonyait, a megváltoztatás gyakorlati céljából. A társadalmi egyenlőtlenség megjelenése a szabadidő birtoklásában, struktúrájában, használatában régi vizsgálati terület a szociológiában, az empirikus kutatások általában megadják férfiakra és nőkre vonatkoztatva is a beszédes adatokat, és magyarázó elméleteket is olvashatunk, a feminista megközelítés csak radikálisabban veti fel a kérdéseket. A nyolcvanas évek közepétől három tudományos elmélet keretében jelenik meg a feminista szemlélet és problémakör: feminist's studies, women's studies, gender's studies keretében.

A feminizmusnak a tudományos életben való jelentkezése több funkcióval bír:

- felhívja a figyelmet sajátos problémafelvetésére / témáira, szemléletére stb./ , a tudományos érdeklődést kiterjeszti erre a dimenzióra vagy erősíti ezen a téren már meglévő kutatásokat.
- megvizsgálja, értelmezi a nemek között lévő egyenlőtlenségi viszonyokat, magyarázatot keres a diszkriminációra,

- kiemeli a hatalmi viszonyok szerepét, a kirekesztéseket, egyenlőtlenségeket és ez minden hátrányos helyzetű csoport / szegények, munkanélküliek, hajléktalanok, bevándorlók etnikai- és vallási kisebbségek, megváltozott képességű emberek / számára pozitív hozadéku, rájuk is kiterjeszti a figyelmet, segíti önazonosságuk megtalálását és a szabadidő-kutatásokat erre is kiterjeszteni,
- feltárja a speciális női vagy feminista szempontokat, amelyek eddig kimaradtak a diskurzusokból / pl. az indirekt diszkrimináció, többszörösen hátrányos helyzetű csoportok a szabadidő vonatkozásában /
- elősegíti a változás irányába történő gyakorlati elmozdulást.

A feminista felvetések jogosságát, a rendelkezésre álló idő egyenlőtlen elosztását mutatják az időmérleg vizsgálatok adatai. Érdekes lehet e szempontból két fejlett ország USA és Norvégia adatainak megvizsgálása, összehasonlítása. Egy viszonylag régi, 1980-81-es felmérés / Ehrenberg, R.G. – Smith, R. 2003. 247. / szerint a jelzett évben az amerikai férfiak és nők „háromosztatú” választását figyelve azt látjuk, hogy az amerikai férfiak átlagban heti 68 órát fordítanak személyes szükségletek kielégítésére, 44 órát piaci munkára, csaknem 14 órát háztartási munkára és kb. 42 órát szabadidős tevékenységre. Ezzel szemben az amerikai nők lényegesen kevesebbet fordítanak piaci munkára, csupán 24 órát, de több mint 30 órát háztartási munkára, és ők is a férfiakéhoz hasonló időmennyiséget, 42 órát szabadidős tevékenységekre. A norvég férfiak és nők sokkal kevesebbet fordítanak amerikai társaiknál piaci munkára, férfiak 34, nők 18 órát, valamivel többet háztartási munkára, férfiak 17, nők 33 órát, és többet / 46 és 45 órát / szabadidős foglalkozásra.

Láthatjuk, hogy az időnek egyes tevékenységek közötti megoszlása igen hasonló a két országban, a nők heti szabadideje már majdnem egyforma, a különbség férfiak és nők között a piaci munkavégzésben és a háztartási munka többletében van.

Azaz férfiak és nők közötti történelmi eltérés a háztartásban betöltött eltérő szerep következménye.

Az 1999-es EUROSTAT-időmérleg-felvétel szintén vizsgálta az európai országok foglalkoztatott népességének átlagos napi időmérlegét, és abban a norvég mintát. Úgy tűnik, hogy a norvégeknél / ahol Európában a legmagasabb a GDP/ ezek az arányok majdnem huszonöt év múlva is megmaradtak, a legkevesebbet fordítják fiziológiai szükségleteikre, a kereső munka aránya is alacsonyabb más európai társaiknál / ez a legmagasabb a franciáknál/, a háztartásra fordított viszont magasabb, de hasonlóan egyenetlen megosztású férfiak és nők között, a szabadidő pedig növekvő, de egyenletesebb elosztása megmarad. /Falussy 2004/

III. Rejtett lehetőségek a szabadidő szociológiájában, új kutatási témák

A szabadidőnek mint társadalmi és egyéni erőforrásnak a vizsgálata tűnik számomra az egyik legnagyobb érdeklődésre számotartatható, eddig alig vizsgált témának.

A szabadidő szociológiáján belül elhanyagolt ez a kérdés, de az egyébként divatos „erőforrások szociológiája” is mostohán kezeli, nem veti fel önálló problémaként, természetesen számos vonatkozásba nem tekinthet el az idő és a szabadidő vizsgálatától. Az elméletekben nem tisztázott az „emberi erőforrás” és az „emberi tőke” fogalmainak viszonya, mint Gyekiczky is említi / Gyekiczky T.1994. 50./, gyakran szinonimaként használják, de mindkét vonatkozásban hatalmas anyag halmozódott fel a szabadidő indirekt érintése kapcsán /Különösen Bourdieu, P., Coleman, J., DiMagggio, P. munkáit említénem, a kulturális erőforrások, a kulturális és társadalmi tőke hatásának vizsgálatát pl. iskolai teljesítményre/. Az emberi tőke különböző formákban testesül meg, a szabadidőtőkét nem elemzik mint az emberi tőke sajátos, speciális, önálló formáját, inkább mint az emberi tőke más formái képződésének,

felhalmozódásának, használatának alapját. Úgy gondolom, itt az ideje szisztematikusan rendezni a felgyűlt tudást és kidolgozni elméletét.

Az idő pénz – ismert és használt közmondás, igazságát nap, mint nap meg is tapasztaljuk.

A munkaidő pénz / leggyakrabban a munkavállalónak kevés, a munkáltatónak sok/ - közgazdászok régi témája.

A tanulási/képzési idő pénz – remélt jövedelmező befektetésként / Baudrillard, J. 1970/ és költséges részvételnél az oktatásipar piacán, a mégoly ingyenesnek tartott formában is. / Lásd a tanévkezdés költségeit./

De a szabadidő? – kérdezhetjük joggal. Tekinthető-e tőkének, olyan társadalmi és egyéni erőforrásnak, amelybe érdemes befektetni, amely megtérül, ha jól gazdálkodunk vele, vagy pazarló módon, kihasználatlanul hagyjuk, esetleg felhasználása negatív következményekkel jár. Schultz / Schultz, T.W. 1983 / szerint az emberi tőke előállítási helye a fogyasztás, a szabadidő a fogyasztás ideje. A szabadidő tőkeként funkcionál fogyasztásakor, felhasználásakor, mennyisége és minősége, a szabadidővel való gazdálkodás kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolja a társadalom és az egyén meglévő erőforrásait, értéktermelő képességét.

A közgazdászok már felfedezték az emberi tőke jelentőségét a modern gazdaságban, az emberi tőkébe való beruházás rentabilitását. Kérdés: a szabadidő hogyan képezi részét az emberi tőkének? Hogyan működik tőkeként, emberi erőforrásként a szabadidő?

A rendelkezésre álló társadalmi idő felhasználása

A munkaidő és a szabadidő funkcionális kapcsolata jól ismert. A munkaidő és a szabadidő közötti választás elemzése a közgazdászoknak is témája, hiszen a munkaerő a termelés egyik legfontosabb tényezője, ezért nem közömbös az emberek munkára való hajlandósága. Bár a munkaerő általában

bőségesen áll rendelkezésre – eltekintve bizonyos korok extenzív munkaerőpiaci igényeitől, a strukturális vagy sűrűlódásos munkanélküliség akkora nehézségeitől-, a történelmi dinamikát nézve, a posztmaterális életértékek terjedését, a csökkenő kereslet ellenére is, nem tűnik teljesen problémátlnak a kellő mennyiségű, összetételű, képzettségű és megfelelően motivált munkaerő jelenléte. C. Offe szerint napjainkban a „munka nemcsak objektív módon szorult háttérbe abból a helyzetből, amelynek centrális és meghatározó élménye volt, hanem szubjektív értelemben is, elvesztette a dolgozók motívumháztartásában ezt a jelentőséget.” / C. Offe 1984. 36. / A munkára való hajlandóság a társadalmi jólét megteremtésének egyik feltétele, ahogyan a szabadidő és az időtöltés egyéb olyan módja is, amely nem foglalja magába a fizetségért végzett munkát. / Ehrenberg, R.G.- Smith R. 2003. 200./

„A munkavállalói döntés végső soron az idő eltöltésre vonatkozó döntés. Rendelkezésre álló időnk eltöltésének egyik módja az, hogy élvezetes szabadidő-tevékenységekre fordítjuk. A másik fő mód az, ahogyan az emberek az idejüket felhasználják, a munkavégzés.” Bár meg kell, és szokás megkülönböztetni a fizetségért végzett munkát a háztartási termeléstől, ha eltekintünk a költségtevéstől, leegyszerűsítve, a munkavégzésre vonatkozó döntést a szabadidő és a munkaidő közötti választásként jellemezhetjük, ami még nem mond semmit a választás jellegéről / szokás, külső, pl. gazdasági kényszer ill. belső szükséglet általi motiváltságról. /Kiss G. A munkaszükséglet filozófiai problémái. 1981/

„Mivel a szabadidőként felhasznált felosztható időmennyiség nem munkára fordított idő és megfordítva, ezért a szabadidő iránti kereslet úgy tekinthető, mit a munkaerő-kínálat feliratú érme másik oldala. Tulajdonképpen kényelmesebb a munkára ösztönzést a szabadidő iránti kereslet összefüggésében elemezni, mert a szabadidő iránti keresletre alkalmazhatjuk a valamely jószág iránti kereslet standardelemzését, majd pedig a szabadidőórák számát egyszerűen kivonjuk a felosztható összóraszámból, hogy megkapjuk a munkaerő-kínálati hatásokat.” –írja Ehrenberg. / Ehrenberg R.G. –Smith. R. 2003. 201-202./

Közgazdászok szerint minden jószág iránti kereslet három tényezőtől függ, / szociológusok természetesen számos más társadalmi-kulturális tényezőt adhatnak meg/. Ezek:

1. A jószág lehetőségköltsége, azaz piaci ára: a szabadidő lehetőségköltsége, bértétele azzal a többletkeresettel azonos, amelyet „a dolgozó egy további óra munkavégzéssel hazavihetne.”

Ezt befolyásolja a jövedelem. A “kívánt szabadidőórák reagálását” a jövedelem változására a közgazdászok „jövedelemhatásnak” nevezik. Növekvő jövedelem mellett, ha a béreket és a preferenciákat változatlanul hagyjuk, nőni fog az igényelt szabadidőórák száma, az emberek több szabadidőt kívánnak fogyasztani, azaz kevesebbet akarnak dolgozni.

Ha viszont a jövedelmet állandó szinten tartjuk, és a bérek emelkednek, növekedni fog a szabadidőóra ára is, a kereslet iránta pedig csökkenni fog. Ez a folyamat vizsgált a munkaszociológiákban is, a teljesítménytaktikázás jelenségének elemzésében./ Ezt “helyettesítési hatásnak” nevezik, mert változatlan jövedelemnél, a szabadidő költségének változásával, a szabadidő és a munkára fordított idő között helyettesítés megy végbe.

2. A jószág gazdagságának szintje. A szabadidő értéke/ a szabadidőbe-fektetés várható haszna, hozama tőkeként funkcionálásától függ, a befektető szabadidő-aktivitásának minőség tartalmától, pl. tudástőke és presztízstőke tartalma határozza meg az amatőr művészi tevékenységének értékét.

3. A jószággal kapcsolatos preferenciák: két fő jószágkategória, amely az embereket boldogítja, a szabadidő és a pénzjövedelem, ezek, mint mondtuk, egymással helyettesíthetők. A gazdaság érdeke a kellő munkamotiváltsággal rendelkező ember, vagy magas munkanélküliség esetén a szabadidő preferenciák növekedése. Ezt kell tehát biztosítani különböző technikákkal, amelyek szükség esetén kivonulásra készítetnek a munkaerőpiacról, és megtaláltatják a

kivonulókkal számításait a rendelkezésére álló szabadidő-felhasználásukban, pl. korai nyugdíjazás esetén.

A munkaidő és szabadidő közötti választásnál további három tényezőt kell még figyelembe venni:

- az otthon töltött időt, mint rendszerint "félszabadidőt", pl. a háztartásra, a gyermeknevelésre, az idősgondozásra stb. fordított időt,
- a háztartás más tagjainak tevékenységét, jövedelmét is rendszerint figyelembe veszik, mint amivel számolnak az emberek, és
- valamely életszakasz szabadideje helyettesíthető más életszakasz szabadidejével, pl. a mai magas munkanélküliség esetén az egyéneknek és a családoknak számolni kell az aktív és az inaktív életszakaszok váltakozásával, ezért az egész életciklusra kell beosztani a munka- és szabadidőt, racionálisan kell gazdálkodni vele, pl. a gyermekvállalás tervezésénél.

Ez megköveteli a „szabadidőre szocializálás” témájával való foglalkozást.

A választás végül is három tényező között oszlik meg: az emberek aközött választhatnak, hogy idejüket piaci /fizetségért végzett/ munkára, háztartási munkára vagy szabadidős tevékenységre fordítják-e?

A közgazdaságtan és a szociológia ide vonatkozó irodalomból ismert, hogy a választás, nem csupán racionális gazdasági döntés, de az is, hanem az egyes tevékenységek társadalmi, szimbolikus értéke, pl. a háztartási munka alacsony presztízse, is befolyásolja a különböző iskolázottságú, vallású stb. nők döntését. A férfiak és nők közötti eltérő szabadidő mennyiség birtoklása elsősorban a háztartási munka mennyiségétől, az eltérő társadalmi szerepektől függ.

Ha vizsgáljuk a munka- háztartás -szabadidő megoszlásának alakulását múlt és jövő felől: egyenlőtlen társadalmi elosztását találjuk. A jövő mindenképpen a munkaidőnek és a háztartásra fordított időnek általános csökkenése, nagy szóródással. A szabadidő növekszik nemcsak a munkaidő csökkenése miatt, de a

meghosszabbodott életkor miatt is, illetve, hogy a fiatalok később lépnek be a munkaerő-állományba /elhúzódnak a tanulás/. A nők és férfiak között mutatkozó történelmi eltérések jól ismertek, amelyek a már említett feminista megközelítésben hangsúlyozódnak, de „nem kell ahhoz feministának lenni”.

A szabadidő szociológiáját a munka és a szabadidő közti választásban elsősorban a társadalmi hatások érdeklik, pl. a tradíció, a kulturális értékrend, státuszfüggőség, egyenlőtlenség, az iskolázottság, a nem, a kor, a település, a választás kényszerének vagy szabadságának hatása, de a racionális döntéshozatal népszerűsége is növekszik.

A szabadidő/tőke/ mint erőforrás

A szabadidő/tőke legtermékenyebb módon két kérdés mentén tárgyalható:

1. A szabadidő/tőke/ felhasználása a szabadidő-funkciók teljesítésére miként lesz erőforrás-termelő,
2. A szabadidő/tőke/ és más tőkeformák kapcsolatának vizsgálata révén.

Az első kérdés az emberi erőforrások és az emberi tőke fogalmának kapcsolata. Mint utaltam rá, sokan szinonimaként használják, de még szerencsésebb az „emberi erőforrást” az „emberi tőke” bázisának tekinteni.

A szabadidő-felhasználás erőforrás és egyben humántőke aszerint, hogy milyen aktivitásra fordítom, és annak milyen társadalmi vagy egyéni presztízsértéke van a státuszskultúrák hierarchiájában. Nem mindegy, hogy pl. tanulásra, sportra, művelődésre vagy szórakozásra fordítom, eltérő mértékben lesz erőforrástermelő és tőke. Sőt, egy tevékenység is, pl. a turistáskodás különböző státuszfüggő presztízs-tőkét képvisel: „Mindenekelőtt ismeretes, hogy a turistautak elterjedtsége, hossza, gyakorisága, sőt, valószínűleg időpontja és hiánya is szorosan függ a foglalkozástól, a jövedelemtől és az iskolai végzettségtől ” és azok presztízsértékétől. / Bourdieu, P. 1978. 146-147./

A szabadidő erőforrás-termelő funkciói

1. A pszichoszociális funkció:

- Védelmi funkció: pótló, kompenzatorikus funkció a munkavégzés alatt igénybe vett, elhasznált fizikai, lelki, szellemi erők pótlására, felfrissülésre, telítődésre. A szabadidő erre való fordítása – aktívabb vagy passzívabb formákban - jó befektetés. Ma egyre többet fogalkoznak a testtőke, az egészségtőke növekedő szerepével, a lakosság rossz egészségi, fizikai és mentális állapotának problémáival. Az egyéni vagy társadalmi mentálhigiéné növelése elősegíti testi, lelki, szellemi egészségünk megőrzését, javítását, ilyen minőségében minden erre fordított tevékenység fizikai-pszichofizikai erőforrás termelője.

- A szórakozást, mint az egyik legismertebb és legtöbbet kritizált szabadidő-funkciót az előbbihez hasonló szerepében hasonló erőforrás-termelőnek tekintik, védelem mentális fáradtság, unalom ellen, öröm- és élményforrás. A szórakozás kritikusai szerint az emberi szükséglet-hierarchia alsó szintjén helyezkedik el, erőforrásértéke is ehhez igazodik. Természetesen eltérő lehet az egyéni és az osztálytársadalmi megítélése. Napjainkban "nagy karriert futott be a tittytainment kifejezés, az elkábító szórakozás, amelyet Z.Brzezinski dobott be...A tittytainment kifejezés magyarázata szerint a szórakozást jelentő "entertainment" és az amerikai szlengben a nő mellett, a cicit jelölő tits szónak a keveréke. Brezizinski nem valami szexszimbólumra akart utalni ezzel a szóval, sokkal inkább a tejre, amely a szoptató anya melléből árad. Az elkábító szórakozás és az elégséges táplálék megfelelő keverékével lehet majd elérni, hogy a világ frusztrált lakossága ne lázadjon fel." /Schuman, M. 1998.13. /

A szórakozásnak ezt a kábító funkcióját és annak a munkaidővel való kapcsolatát már Adorno megfogalmazta: „A szórakozás a munka meghosszabbítása a kései kapitalizmusban. Az az ember keresi a

szórakozást, aki ki akar kapcsolódni a mechanizált munkafolyamatból, hogy később újra képes legyen megfelelni neki. A mechanizálás ugyanakkor olyan hatalomra tett szert a szabadidő-ember és az ő boldogsága felett, oly tökéletesen meghatározza a szórakozást szolgáló áruk gyártását, hogy az ember már szabadidejében sem tapasztalhat mást, mint magának a munkafolyamatnak az utánzatait...A gyár és az iroda munkamenetéből a szabadidőben is csak a hozzávaló hasonulás révén szabadulhatunk.” / Adorno, T.-W. – Horkheimer, M. 1990.166./

A kultúripar gyakran már nem is szórakoztató funkcióval bír, hanem egyszerűen pihenőidő: ” A házi asszony számára a mozi félhomálya, az őt integrálni akaró film ellenére, menedékül szolgál, ahol ellenőrizhetetlenül elüldögélhet pár órát, mint ahogy valamikor régen, amikor léteztek lakások és csendes pihenőidők, nézelődött az ablakból. A nagy központokban élő munkanélküliek nyáron hűs helyet, télen meleget találhatnak a szabályozott hőmérsékletű mozikban. Egyébként azonban, még a fennálló mértékével mérve sem teszi a felduzzasztott szórakoztató apparátus az emberek életét emberhez méltóvá.” / U.o.168-169/ A szórakozás és kultúra fúziója, mondja Adorno, a kultúrát lezülleszt, a szórakozást pedig átszellemíti, a szórakozás eszmény lesz, amely a jövőben vetett töretlen hitet erősíti. Szórakoztatva lenni annyi, mint “egyet érteni”, igazi alapja a tehetetlenség, a menekülés az élet gondjai elől.

A szórakozás árnyaltabb megközelítése a posztmodern tömegkultúra felfogásával jelenik meg. P.H.Tannenbaum úgy fogalmaz, hogy bár a szórakoztatás az egyike a körülöttünk lévő legáltalánosabb jelenségnek, keveset foglalkozunk vele, ideje komolyan venni milyen funkciókat töltenek be a szórakozás eszközei. Ez leginkább a média szórakoztató funkciója keretében vizsgált. Említettem már, hogy Baumann szerint ma a tanulás is szórakozássá válik.

- Személyiségfejlesztő funkció: természetesen van a szabadidő felhasználásának egy magasabb, kedvezőbben megítélt szintje is, a személyiségfejlesztő funkciója, szabadidő-aktivitásokkal kialakítani vagy a meglévő különböző képességeket fejleszteni. A szabadidő itt „nevelődő”. Ennek a gondolatnak nagy eszme- és kultúrtörténeti, művelődésszociológiai hagyománya van.

2. A szabadidő társadalmi funkciói / szociokulturális /

- Szocializációs funkciója, hogy az egyének megszerezzék azt a tudást, azokat a képességeket, normákat, értékeket, viselkedés szabályokat, magatartási mintákat, attitűdöket, habitust, konfliktusmegoldási módokat, a viselkedés és tapasztalat lényeges elemeit, amelyek révén egy csoportban élni, boldogulni tudnak.
- Identitást adó funkciója: az idővel való gazdálkodás választást jelent, önmeghatározásának, identitásának kifejezője, pl. a választott kulturális fogyasztás, méginkább valamely jellegzetes „nem-fogyasztás” / pl. értelmiségi televíziózás ellenessége/.
- A szabadidő szimbolikus funkciója a legelemzettebb. Ez biztosítja legnyilvánvalóbban erőforrás voltát, és a szabadidő mennyiségének, minőségének, felhasználásának /szimbolikus/tőke jellegét. /Lásd a szimbolikus tőke elemzését Bourdieu munkáiban./

3. A szabadidő gazdasági funkciója

- a munkaerő újratermelése, a szolgáltató társadalomban a szolgáltatás serkentése / lásd szabadidőipar, kultúripar, szórakoztatóipar, turizmusipar stb. /.

A fogyasztói társadalom növekvő szabadidővel párosul, vagy kellene hogy párosuljon. „Mind a termelés, mind a szolgáltatások bővítésének köztudottak a piaci korlátai. Az ipari javakkal ellentétben azonban a

szolgáltatások igénybevételéhez nem egyszerűen a kereslet fizetőképességére van szükség, hanem szabadidőre is. A fizetőképes fogyasztók szabadidejének hiányában a szolgáltatások piaca nem tud bővülni. A nemzeti jövedelem és a foglalkoztatás egyre nagyobb hányadát a tercier szektorban, a szolgáltatásokban előállító gazdaságok döntő piaci szegmense nem tud bővülni a fogyasztók időbeli korlátozottsága miatt. Az általános munkaidő-csökkenés tehát nemcsak a meglévő foglalkozási lehetőségek társadalmilag szélesebb körű, kiegyensúlyozottabb elosztását tenné lehetővé, hanem gátakat bonthatna le a szolgáltató társadalom fellendülése előtt.” /Simonyi, Á. 1996. 321./

Az alulfoglalkoztatás kedvezőtlen tendenciával jár, nem ösztönöz a szabadidő fogyasztásra, nem ösztönzi a szolgáltatóipart. A legjobban keresőknek, a jó fizetőképességű rétegeknek nincs szabadideje, bár ma a bér jellegű juttatásaikban már szolgáltatások /pl. üdülés / is szerepelnek, a sok szabadidővel rendelkező inaktív rétegek pedig nem rendelkeznek fizetőképes kereslettel. A társadalmi leszakadásnak ilyen szerepe is van. /Simonyi Á. 1996 / A túlterhelés, az egészségtelen életmód, az anyagi források vagy szabadidő híján a rossz fizikai és leki állapotban lévő emberek /lásd az anómia mutatóit, a társadalom mentális állapotát/ nem tudják igénybe venni a regenerálódásukat segítő szolgáltatásokat.

A munkaidő-szabadidő kedvezőtlen megosztása a képzési rendszerek igénybevételének sem kedveznek, csak önkizsákmányoláson keresztül, ma is a kényszerjelleg a domináns. Ez az idősebbek munkahely megtartó stratégiájának kedvez, különösen a leszakadó rétegek fiataljai nem motiváltak a szabadidejüknek képzésre fordításában, különösen nem család mellett.

A szabadidő tőke és más tőkefajták kapcsolata

A szabadidő az emberi tőke képződésének, felhalmozódásának, használatának alapja, kerete. A szabadidőtőke az emberi tőke egy formája, a szabadidőbe való beruházás, a saját időfelhasználás növeli „az ember szerzett képességeinek értéktermelő képességét”. / Schultz T.W. 1983. 292./

A szabadidőtőke működtetése a tőke megtérülésére vonatkozó „előzetes tudás”, „előzetes szocializáció” alapján működik, a megtérülési rátához igazodik. A szabadidő-fogyasztás tőketermelő: gazdasági, kulturális, társadalmi /kapcsolati/ és szimbolikus /presztízis/ tőke formákban.

A szabadidő-fogyasztás elsősorban mint a kulturális tőke termelője ismert, mégpedig a kulturális tőke mind három formájának / inkorporált, objektivált és intézményesült/ termelőjeként. /Bourdieu, P. 1998 / „Aki a műveltsége megszerzésén dolgozik, önmagán dolgozik, önmagát 'műveli'. Ez azt feltételezi, hogy az ember 'személyével fizet', ahogy a francia mondja. Tehát mindenekelőtt időt ruház be, ugyanakkor egyfajta társadalmilag kialakított libidót is, a libidó sciendit, ami lemondással, kudarcokkal és áldozatokkal jár. Ebből következően a kulturális tőke valamennyi mércéje közül azok a legkevésbé pontatlanok, amelyek a képzettség megszerzésének időtartalmát veszik mércéül - természetesen, ha ezt nem korlátozzák csupán az iskolába járás tartalmára. A primér családi nevelést is figyelembe kell venni, méghozzá az oktatási piac igényeihez viszonyítva vagy pozitív értéként – mint megtakarított időt vagy előnyt -, vagy negatív tényezőként mint kétszeresen elvesztegetett időt, mivel a negatív következmények korrigálására még több időt kell fordítani.” / Bourdieu, P.1998.160. /

A társadalmi tőke magatartásnormák és interperszonális hálózatok készlete, az emberi kapcsolatokból származó előny. Kölcsönös ismertségen és elismertségen alapul, forrása a cselekvők társas kapcsolatai. Kiépítése és ápolása, időt és anyagi tőkét igényel, de a szabadidőben könnyebben kialakuló – társadalmi távolságot áthidalni jobban képes - „gyengékötések révén” is

megszerezhető. A kapcsolati tőke támogató tőke /supportive capital/ formájában a szegényszubkultúra családi-rokonsági kapcsolathálózatának erőforrásaként elemzett. Újabban az internethasználat társas kapcsolatokat alakító hatását vizsgálják, a kapcsolati tőke erőforrás jellegét. „A szociális tőke azon valóságos és lehetséges erőforrások összessége, amely egy tartós hálózat birtoklásával a kölcsönös elismerés és tudomásulvétel többé vagy kevésbé intézményesített viszonyaihoz kötődnek, vagy másképpen kifejezve azokról az erőforrásokról van szó, amelyek egy csoporthoz való tartozáson nyugszanak.” /Bourdieu, P. 1983. 190-191./

Jól ismert, hogy a szabadidő-használat, a kulturális fogyasztás státuszfogyasztás, presztízs fogyasztás is, hogy a különböző szabadidős tevékenységek eltérő presztízsértékkel rendelkeznek, mint beruházások eltérő erőforrás-termelők. Bourdieu Különbségek és megkülönböztetések című írásában felveti, hogy a modern társadalomban az ún. „elsődleges megkülönböztetések” háttérbe szorulnak, mintegy áttevődnek a „szimbolikus fogyasztás” szférájába. Erősödik az a törekvés, hogy a különböző csoportok és egyének megújítsák azokat az „expresszív eljárásokat”, amelyeknek segítségével a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket szimbolizálják. Bizonyos kulturális gyakorlatok ilyen magas presztízsértékű „expresszív eljárások”. A társadalom elit jellegű csoportjainál a megkülönböztetés a „jó fogyasztás művészete” lesz, tehát nem a fogyasztás, de a hogyan fogyasztás, a „minőségi fogyasztás” lesz a döntő. A kulturális gyakorlatok bizonyos formái, pl. tömegturizmus vagy kulturális turizmus, igen alkalmasak arra, hogy jelentős szerepet töltsenek be a „közönségessé tétel és a megkülönböztetés” dialektikájában. A „jó fogyasztás művészetében” való jártasság a társadalmi piramis szűk terjedelmű csoportjaira jellemző. Az elit részéről a „megkülönböztetés elvévé” a minőség szempontjai szolgálnak. A „...ritkaság újra megteremtéséhez elegendő arra a terepre helyezkedni, ahol létezik a ritkaság, éspedig a minőség ritkasága.” /Bourdieu, P. 1978. 144-145./ A középosztály kisebb kulturális tőkéjű, kevésbé művelt és iskolázott tagjai a magaskultúra „másodlagos termékeiben”, a „közvetlen

kulturális élmények pótlékaiban” keresik az alkalmat a művelt osztállyal való kulturális azonosulásra, az alsóbb, műveletlen osztályoktól való elhatárolódásra. A középosztály, az iskolázottság növekedésével, a kulturált és a kulturális gyakorlatot, pl. turizmust, még inkább a kulturális turizmust, a megkülönböztető funkciók szolgálatába állítja. A „minőségi turizmus”, a „kulturális turizmus” a „szimbolikus megkülönböztetés” jól érzékelhető jele lesz, hiszen a különbségek közül azoknak van a legnagyobb presztízsük, amelyek legvilágosabban szimbolizálják a társadalmi státuszban elfoglalt helyet. A „minőségi turizmus” a szimbolikus és kulturális tőke része lesz, s mint ilyen hozzájárul a fogyasztó státuszának megerősödéséhez, újratermeléséhez, az egyenlőtlenség fenntartásához. A „turizmus tőke” gazdasági, kulturális, kapcsolati és szimbolikus jellegű erőforrás. „Heterogén társadalmakban a különböző csoportok és csoportosulások harca az erőforrások és a hatalom elosztásáért nem korlátozódik szigorúan a gazdaságra és a politikára. Kiterjed a kultúrára is.” / Gans, H.J. 1998. 114. /

Irodalom

1. Adorno T.-W. – Horkheimer, M. /1990/: A kultúripar. In: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat-Atlantisz.
2. Baudrillard, J. /1970/: La société de consommation, ses mythes, ses structures. Denoel, Paris.
3. Bauman. Z. /1993/: Van-e posztmodern szociológia? Replika, 9-10. 13.
4. Bourdieu, P /1978/: Különbségek és megkülönböztetések. In: Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Gondolat Kiadó. Bp.
/1998/: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel Gy.-Szántó Z. /szerk./: Tőkefajták. 155-176. Aula Kiadó.

5. Castel,R. /1998/: A szociális kérdés alakváltozásai. M.Weber-WesleyAlapítvány.
6. Dahrendorf, R./1983/: Die Chancen der Kriese. Über der Zukunft des Liberalismus. Stuttgart, Deutsche Verlag.
7. Ehrenberg, G.-Smith, R. /2003/: Korszerű munkagazdaságtan. Panem Kiadó, Bp.
8. Falussy Béla 2004 Az időfelhasználás metszetei, Új Mandátum Könyvkiadó
9. Friedmann G. /1971/: A szabadidő és a munka kielégületlensége. In:A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
10. Gans, H.J. / 1998 /: Népszerű kultúra és magas kultúra. In: A kultúra szociológiája. Osiris-Láthatatlan Kollégium. Bp.
11. Gyekiczky Tamás /1994/ : Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák, T-Twins Kiadó.
12. Henderson, K.A. – Bialeschki, M.D./ 1988 /: Leisure Research and the Social Structure of Feminism, Leisure and Society, No 15.
13. Kiss Gabriella /1984/: A munkaszükséglet filozófiai problémái. Doktori értekezés. Kézirat.
 /1994/: Munka és szabadidő. Szociológiai Szemle, 3. 65-81.
 /1997/: A munkatársadalom válsága és a fiatalok életesélyei. In: Korunk alapszavai. Szociológiai tanulmányok. Nullpont Kiadó.
 / 2001/: Tömegkultúra és turizmus, Kultúra és Közösség.
 / 2002/: Anómia a rendszerváltás utáni magyar társadalomban. In: Mérlegen a XX. századi magyar társadalom. A III. Országos Jelenkortörténeti Konferencia-kötet. Debrecen, 497-511.
14. Martin, H-P. – Schumann, H./1998/: A globalizáció csapdája. Perfekt Kiadó.
15. Offe, C. /1984/: Arbeitgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven.Frankfurt am Main.
16. Rác Zoltán szerk./ 2001/: Devianciák. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp.12.
17. Simon Ágnes /1996/: A munka, változó értékek, régi és új formák. In: Rejtőzködő jelen. Hilscher Rezső Szoc.pol. Egyesület. Bp.

18. Schumacher E.F. / 1991/: A kicsi szép. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
19. Schultz,T.W. /1983/: Beruházás az emberi tőkébe, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp.
20. Schaff, A. / 1984/: Foglalkozás kontra munka. In: Mikroelektronika és Társadalom. Statisztikai Kiadó Vállalat. Bp.
21. Tannenbaum, P.H. /1985/: A televíziózás szociálpszichológiája, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

CSOBA JUDIT: FORDIZMUS? GATESIZMUS? A TIPIKUS ATIPIKUS FOGLALKOZTATÁSI FORMÁK TERJEDÉSE

A fordizmus:

A globalizáció, a technikai modernizáció és a demográfiai változások hatására a folyamatosan szűkülő munkaerőpiac vesztesei számára az utóbbi időben egyre gyakrabban rajzolják fel lehetséges jövőként a teljes foglalkoztatást. Az Európai Unió Lisszaboni Csúcsértekezlete 2000 márciusában 2010-re tűzte ki elérendő célként a tagállamokon belül a teljes foglalkoztatás. A teljes foglalkoztatás ígértét felvállaló és képviselő ideológusokkal és politikusokkal szemben ugyanakkor számos közgazdász, szociológus, társadalomfilozófus vallja: a teljes foglalkoztatás ígérete nem reális. Van-e esély ennek az ellentmondásnak a feloldására? Lehetséges-e, hogy mindkét vélemény egyszerre igaz?

A probléma megoldásához közelebb kerülünk, ha megvizsgáljuk, milyen munkára, milyen foglalkoztatásra gondolnak az eltérő vélemények képviselői. A fogalmak jelentéstartalmának pontos meghatározására annál inkább szükség van, mert hiányzik a munkának egy minden időre érvényes általános definíciója, s nézetenként és koronként változik a jelentése, tartalma. Míg pl. Luthernél, sőt Kantnál is a munka a túlélésért folytatott harc, s egy része az Isten által ránk mért szenvedésnek, addig Kálvin szerint a munka az élet célja, melynek eredménye az Istent örvendezteti. (Giarini-Liedke 1999. 32.) S míg a XIX. században a munkát alapvetően a kizsákmányolás eszközeként emlegetik (Marx 1967), addig a XX. században a munka az önmegvalósulás eszköze, a társadalmi integráció feltétele (Castel 1998).

A munka fogalmának újradefiniálása a XXI. században azért is szükségszerű, mert - ahogyan Blaipain fogalmaz – „katapultáltunk az ipari

társadalomból” és az informatika és hálózatok társadalmába, a „network society”-be érkezünk (Blanpain 1999. 43) Van-e különbség a munka, illetve a normális munka fogalma között az ipari társadalomban és a „network society”-ben ?

A „normális” munka XXI. századi fogalmának meghatározására azért is célszerű sort keríteni, mert a munkavállalók jelentős része nem fér bele a XIX. században megalkotott, s a XX. században domináns bér munka fogalmi kereteibe. A határozatlan idejű munkaszerződések száma csökkenően van valamennyi EU tagállamban, s a foglalkoztatási formák átalakulóban vannak. A munkanélküliség és a "normal munka" különbsége - a tradicionális - vagyis itt XX. századi- munka fogalom feloldása esetén- fokozatosan elenyészővé válik. A "normál munkát" terhelő szociális kiadások súlya - melytől igyekeznek a munkaadók szabadulni - a fogalom köréből kiszorulókat számát és arányát növeli. Akik bent maradnak, azok többségénél a munkaidő hosszát, a munka minőségét, és/vagy a reáljövedelmének értékállóságát veszélyezteti. Ez a folyamat nem csupán a teljes foglalkoztatás esélyeit csökkenti, hanem egy "munka központú" társadalom működését veszélyezteti.

A hétköznapi ember számára a munka a XX. században egyet jelentett a jövedelemszerző tevékenységgel, többnyire a bér munkával. A munkához való sajátos viszonyulást – ahol a munkavégzés középpontjában a bér munkás viszony áll- gyakran nevezik „fordizmusnak”. A fordizmus egy olyan gazdasági-társadalmi formáció keretein belül jelenhetett meg, amely a nagy gazdasági világválság következtében a harmincas évek Amerikájában alakult ki, s Európában a második világháborút követően indult hódító útjára. A munka fogalma így Európában is - társadalmi formációtól függetlenül, attól függetlenül, hogy szocialista, vagy kapitalista irányú fejlődési utat járt be az ország- leszűkült a bér munkára. Ez a munkavégzési forma a XX. század közepétől különösen a közép-kelet -európai szocialista országokban vált kizárólagossá, ahol a jövedelemszerzésnek bér munkán kívüli formái csak elenyésző mértékben voltak jelen. Bár a XX. sz. második felében volt egy igen érdekes különbség a

kapitalista és a szocialista fordizmus között - ez utóbbiban "az anyagi motivációt az erkölcsi tényezők voltak hivatottak helyettesíteni" (Csepeli 2001.40.)- a lényege mindkét formában azonos volt.

Ennek a gazdasági-társadalmi működési rendnek a nevét Henry Ford nem szándékosan kölcsönözte - hiszen az említett korszakot csak a kilencvenes évek közepe óta emlegetik mind gyakrabban fordizmusként -, mégis joggal vették kölcsön a jelenség kifejezésére nevét, s azt, amit e név szimbolizál. Henry Ford ugyanis az 1903 és 1926 közötti rövid ciklusban elérte, hogy egy 8 alkalmazottból álló jelentéktelen kis gyárból egy 88 vállalatból álló konszernt alakítson ki, melynek 600 000 alkalmazottja volt, s évi 2 millió autót gyártott. (Hirsch J./ Roth R 1986) Ezt a hihetetlen fejlődést a termelés és munkaszervezés egy meghatározott módjával sikerült elérni. Ennek lényege a tömegtermelés, a futószalag, és a tayloriánus munkafelfogás. A tudományos munkaszervezés atyja főként arra hívta fel a figyelmet, hogy a dolgozó ember racionális lény, akit gazdasági szükségletei révén lehet motiválni. A hatékonyság és a termelékenység titka abban van, hogy a dolgozó meghatározott módszer szerint végezze munkáját, s bérezése a munkavégzés minőségétől függjön. Az 1910 - 1914 között kibontakozó munkairányítási módszer a FORD Motor Campanyban a legtokéletesebb példája a technológia által meghatározott munkamegosztásnak. A munkavégzők 55 %-a speciálisan betanított munkás, 15%-a tanulatlan takarító, anyagmozgató, 15 %-a szakmunkás, akiknek bére akár a napi 5 dollárt is elérte (ez mai árakon számítva akár 140 dollár is lehet). (Castel 1998, Sennet 2000 49) A példa másfelől azt is jelzi, hogy az alacsony szakképzettségű, nehéz fizikai munkát végző munkavállalók kora volt ez, mely egyfelől az autó-, acél-, és egyéb nehézipari ágazatokban, másfelől az alacsony technikai színvonalon termelő könnyűipari ágazatokban biztosított korlátlan mennyiségű munkahelyet, elfogadható javadalmazással.

A fordizmus azonban nem csupán termelési modell, hanem a szociális szabályozás egy módja, és egy fogyasztási norma megfogalmazója is. A kollektív szerződés, a szakszervezetiség egy bizonyos fajtája, mint a

konfliktusok és antagonizmusok szervezett megoldási mechanizmusa éppúgy hozzátartozik, mint a jóléti állam fejlődése, mint a gazdasági növekedés és recesszió kezelője, valamint a szükségletek és társadalmi követelések kereteinek kijelölője. Franklin Rooseveltnél "New Deal"-je intézményesítette a szervezettségnek ezt a módozatát, nem csupán gazdasági, de társadalmi és politikai összefüggésekben egyaránt. (Tremblay 1995)

Annak ellenére, hogy a fordizmus korlátai már a hetvenes években Európában is megmutatkoztak (különösen az 1973-as gazdasági válságot követően), virágkorát mégis az 1950-1980 közötti időszakra datálják és a következő alapvonásokkal jellemezzük: tayloriánus munkaszervezet, a munka termelékenységének fokozatos növekedése, a nemzeti össztermék növekedésének töretlensége, a fogyasztási javak tömegtermelése, s a tömegfogyasztás látványos növelésével az ártermelés végtelennek látszó bővülése. Ezek az optimista, s a növekedés végtelenségének hitében gyökerező alapvonások végigkísérik az egész korszakot, s a munkajogi definíciókban a normál munkafeltételek megfogalmazását is befolyásolják. A "normális munka" a fordizmus idején a következő alapvonásokkal rendelkezett:

1. Mindenki, aki akart/tudott dolgozni dolgozhatott, még akkor is, ha ez a munka "taylori" volt, hiszen a háborút követő gazdasági növekedés **a teljes foglalkoztatás** lehetőségét hozta magával
2. A normál munka hosszú ideig érvényes standardjaihoz tartozott a **munkavállalói státus, a teljes idő** (napi 8 óráig) **foglalkoztatás** és a **határozatlan idejű munkaszerződés** is. A munkavállaló és a munkáltató határozatlan időre köti a munkaszerződést. Fontos a *vállalathoz való hűség, a munkatársak kiszámíthatósága, a termelés biztonsága*. Jelentős szerepe van e vonatkozásban a *vállalaton belül szerzett tapasztalatoknak*. A termékszerkezet, a technológia ebben a korszakban viszonylag lassan

változik, és az emberi erőforrásba beépülő évek során *megszerzett tudás és tapasztalás jól hasznosítható.*

3. Az elfogadható fizetés általános volt, mely a jóléti állam szabályozásának köszönhetően **kiegyenlített jövedelemelosztási** szerkezetet tartott fenn. Ez biztosította a kielégítő fogyasztást is.
4. A harmadik jellemző, a **jövedelem** színvonala mellett a **biztonsága**, hosszú távú tervezhetősége, **kiszámíthatósága**. Vagyis, ha a munkavállaló évek óta becsületesen dolgozott az adott cégnél, jövedelme nemcsak hogy stabil, hanem kiszámítható mértékben, lineárisan növekedett.
- 5 A tipikus foglalkoztatási modellnek elidegeníthetetlen eleme, hogy a határozatlan idejű szerződéshez mindig **kötelező biztosítási mechanizmus** tartozik. A kötelező biztosítási rendszer gyökerei a bismarcki biztosítási rendszerhez vezetnek vissza, mely az 1890-es években került kidolgozásra, s a XX. sz. első felében vált általánossá Európában. A kötelező biztosítási elem az európai foglalkoztatási modellnek egy elidegeníthetetlen része. Amint ez az általános biztosítási elv megszűnik, megszűnik az európai lét egyik legfőbb paradigmája, *a szolidaritásra épülő társadalom és az ezen nyugvó társadalmi kohézió.*
- 6 További jellemzője a fordí foglalkoztatási modellnek a **lineáris karrierpálya**. A munkavállaló a foglalkozási hierarchia alsó lépcsőfokairól indul a szakmai életút során - inasként, tanoncként kezd -, majd fokozatosan jut fentebb az évek és a tapasztalás növekedésével magasabb kategóriákba, hogy osztályvezetőként, művezetőként stb. lépjen nyugdíjba. A lineáris karrierpálya az életút egyes állomásain megszerzhető jövedelemhez is kapcsolódik: nyugdíj előtt a legmagasabb foglalkoztatási és bérkategóriából lép ki a dolgozó, s ez - a bismarcki modellben - az elérhető legmagasabb színvonalú, stabil nyugdíjat jelenti. A jövedelem mellett természetesen a **presztízsszempontok is** szerepet játszanak. Az életpálya végén mindig valahova előre megy az ember: ez egyfajta tartást, önbecsülést, belső

harmóniát ad, konkrét célokat, járható utakat, belátható és bejárható jövőképet jelöl ki, mellyel társadalmi megbecsülés jár.

A normalitás megkérdőjeleződése:

A "normális" munkafeltételek összefoglaló jellemzői tehát a teljeskörűség - mely jól segíti a normaképződést -, a rendszeresség- mely biztosítja a normafenntartást-, a jövedelmek kiegyenlítetttsége -mely egy rendszert hosszú távon legitimál- és a linearitás - mely pozitív viszonyulást, azonosulást garantál.

A nyolcvanas évek közepéig ilyen feltételek között dolgozott Európában az aktív korú férfiak 80-84 %-a és a nők 30-40 %-a. A fordí foglalkoztatási normák között működő "egykeresős családmódel" a nyugat-európai országokban - a magasabb életszínvonal mellett- hosszabb ideig fenntartható volt, mint a közép-kelet-európai szocialista államokban, ahol a nyomot bérszínvonal miatt már a hetvenes évek végére általánossá vált a nők "teljes foglalkoztatásával" a kétkeresős családmódel. Ez utóbbi országokban a nők magasabb arányú foglalkoztatása is a fordí foglalkoztatási keretek között történik.

A nyolcvanas évek közepétől a "normalitás kritériumai" a munkavégzés során lassan átalakulnak, a munkaszervezeti formák új vonásokat mutatnak. A foglalkoztatási formák fejlődésére vonatkozó adatfelvételek Nyugat-Európában az 1988 és 1998 közötti időszakban azt mutatják, mennyire "tradicionalisan normál" –fordí értelemben- még a munka Európában.

Az eltelt tíz év alatt jelentősen csökkent a mediterrán országokban az önálló vállalkozók és segítő családtagjaik száma és aránya (Görögországban és Spanyolországban kb. 6 %-kal, Portugáliában 2,7 %-kal), míg jelentősen megnőtt a részmunkaidőben foglalkoztatottak (Portugáliában 6,5 %-ról 11,1 %-ra) illetve a határozott idejű szerződéses viszonyban foglalkoztatottak aránya (Spanyolország 15,8 %-ról 25,3 -ra)

Luxemburg, Dánia és Németország az utolsó az országok sorában, ahol az alkalmazásban állók aránya még mindig magas értékeket mutat. Míg a többi országban az alkalmazotti körből való kikerülés és önállóvá válás lassan, de statisztikai eszközökkel jól regisztrálható módon emelkedik, ezekben az országokban a vizsgált időszakban csökken az önállók és segítő családtagok aránya. Helyette rohamosan nő a részmunkaidős alkalmazás mértéke (Németország 13,2 %-ról 20 %-ra, Luxemburg 6,6 %-ról 9,4 %-ra).

A határozott idejű munkaszerződések terén Spanyolország (25,3 %), Franciaország (17 %), Finnország (15,1 %), és Portugália (12,4 %) van az elsők között az 1988-1998 közötti ciklusban, az utolsó helyeken Luxemburg (2,4 %), Írország (6,1 %), Olaszország (6,1 %) és az Egyesült Királyság (6,1 %) osztozik.

A normál - vagy "fordi értelemben vett" - foglalkoztatás tehát a vizsgált 10 év alatt (1988 -1998) 9 országban esett vissza jelentősen. A legjelentősebb mértékbe Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban és Németországban, főként a nyugati tartományokban. Két helyen emelkedett csupán a "normál" foglalkoztatás néhány százalékkal: Görögország (ahol a családi gazdaságok felbomlása és a családtagok bér munkába való betagozódása áll a háttérben) és Dániában (ahol a 67 %-os női részmunkaidős arány csökkentése volt a cél).

1998-ban a 15 EU tagállamból még 11-ben a foglalkoztatottaknak több mint 50 %-a még az úgynevezett normál foglalkoztatási viszonyok között dolgozott. Igaz Svédországban ez az arány már csak 53,3 %, az Egyesült Királyságban 56,5 % és az *Európai Unióban mindösszesen 55.4 %* volt, s 10 év alatt 4,5 %-kal csökkent. Négy országban – Hollandia (38,4), Görögország (43,2) , Spanyolország (43,6) és Portugália (48,3) - már 1998-ban 50 % alatti volt a normál alkalmazás aránya. (Hoffmann-Walwei 2000. 2)

A normalitás kritériumaként tételezzük általában, hogy a "normális" jelenség számosságában, arányában a többséget képviselje. A munkavállalási formákat vizsgálva a fordí foglalkoztatási keretek között dolgozó munkavállalók lassan kisebbségbe szorulnak. Fenntarthatjuk-e ilyen feltételek mellett a fordí foglalkoztatási kritériumokat a "normális munka", a "normális foglalkoztatás"

kritériumaként, vagy alapvető változásra, paradigmaváltásra van szükség a XXI. század "normális munkájának" megfogalmazásakor? A válasz megfogalmazása előtt célszerű vizsgálni, hogy mi befolyásolja a munka világának átalakulását. Csupán átmeneti anómiáról van szó, mely éppen ebben a vizsgált évtizedben teljesedett ki, vagy egy hosszú távú változás kezdetéről, mely alapjaiban kérdőjelezi meg az elmúlt közel 100 esztendő normalitás fogalmát a munkára vonatkozóan.

A klasszikus termelési és jövedelemszerzési formákat, melyeket az elmúlt évszázad (XX. sz) során normálisnak tartottunk, s sokan ma is egyedül érvényes társadalmi integrációs feltételként kérnek számon, a társadalom egy jelentős rétegének az életében hiába keressük. A normál munkavállalásként, jövedelemszerzéseként számon tartott bért munkás viszony jelentős mértékben összeszűkült. Felszámolásának, háttérbe szorulásának okait, a bért munkához kötődő munkaparadigmának a válságát a szakértők három alapvető okra vezetik vissza: a piacgazdaság globalizációja, a demográfiai változások munkaerőpiacra kifejtett hatása, és az információtechnológia elterjedése valamennyi gazdasági - és nem gazdasági - ágazatban.

Ezek a változások nem átmenetinek tételezhetők, hatásuk hosszú távra mutat, s a fordii foglalkoztatási paradigma feltételeit alapjaiban kérdőjelezi meg. A tayloriánus munkaszervezettel a munka termelékenységé nem növelhető a végtelenségig, a tömegfogyasztás piaca nem korlátlan, s ennek következtében a nemzeti össztermék növekedésének töretlensége nem, vagy nem oly módon garantálható, hogy az automatikusan munkahelybővülést is jelentsen. A gazdaság szektorális szerkezetváltásának iránya és üteme (különös tekintettel a szolgáltatás térhódítására, s annak széles körben elterjedt rugalmas foglalkoztatási formáira), a speciális foglalkozási és munkaviszonyban álló csoportok nagyarányú megjelenése, s a mindezt lehetővé tevő jogszabályi háttér változása, a béreket terhelő szociális kiadások körül zajló viták és módosítások azt jelzik, hogy az alkalmazkodás az új környezeti kihívásokhoz folyamatosan feszíti szét a korábbi "normalitások" kereteit. Új normák születnek anélkül, hogy

ezt a fogalmi rendszerek, vagy szemléleti keretek szempontjából definiálták volna. Ez jelentős mértékben hozzájárul a társadalmi "kettőslátáshoz" is. Két norma, két fogalmi tartalom van jelen egyszerre a munkára vonatkozóan: egy a fordí kategóriák szerint és egy új tartalmú, mely alapvonásaiban tagadja a fordí munkaviszony kereteit és az új körülményekhez alkalmazkodik.

A környezeti változások következtében tehát a normál munkavégzés keretei fellazultak, a tipikus munkavégzési formák helyére az atipikus formák kerültek. A rugalmas és a korábbi normákkal kevésbé határok közé szorított foglalkoztatást (atipikus foglalkoztatást) a szakértők némi félelemmel, de ugyanakkor nagy várakozással fogadták. Úgy vélték, ennek segítségével a munkanélküliség hatékonyan csökkenthető, s a korábbinál jóval több munkavállaló vehet részt a munkában, vagy vezethető vissza a munka világába. Az atipikus foglalkoztatási formák jelenlétét sokan azonban csak átmenetinek tételezték, s a gazdasági hullámvölgyek indukálta foglalkoztatási problémák átmeneti kezelésére szánták. Az időközben általánossá váló atipikus munkavégzés, azonban lassan kitölti a XXI. század tipikus munkájának fogalmát, s a gazdasági hullámhegyek idején sem változik vissza tipikus, vagy fordí értelemben vett normál foglalkoztatássá.

Az atipikus foglalkoztatással azonban jogilag kevesebb biztonság és garancia jár együtt, s ez felveti a kérdést: a szociális biztonság hogyan köthető össze ezzel a rugalmas munkapiaccal. A normalitás vizsgálatakor ugyanis figyelembe kell venni, hogy a számok önmagukban kevesek egy modell hatékonyságának, működőképességének megfogalmazására. A foglalkoztatás és a munka új minőségének körülírásakor vizsgálni kell a szociális-, és biztosítási rendszerek milyenségét, a munkajogi szabályozást és védelmet, mely Európában többnyire még nemzeti keretek között érvényesül.

A gatesizmus:

Henry Ford - tudtán kívül – adta nevét egy termelési és fogyasztási formához, amely a XX. századi kapitalizmus szimbólumává vált. Bill Gates készségesen vállalta, hogy az informatika és az új kommunikációs technológiák XXI. századának Henry Ford-ja legyen. Vajon neve éppúgy szinonimájává válhat-e a termelés és fogyasztás új formájának, a kapitalizmusban lezajló új fejlődés jellegzetességének- teszi fel a kérdést G. Tremblay a Montreali Egyetem professzora. (Tremblay 1995)

A Bill Gates neve után szabadon "gatesizmusnak" nevezett új korszak azonban számos alapvető változást hoz a munka világában.

A fordii kötelező növekedéshez kötődő elvárás a gyakorlatban a XXI. század vállalkozói csupán két módon teljesíthetik. Vagy új piacokat hódíthatnak, ahol termékeiket szélesebb körben értékesíthetik, vagy a termékszerkezetük változásának sebességét növelik, az innovációt fokozzák. Az első változat abban a korszakban volt járható út, amikor a világpiac kevésbé kialakult volt. Az új kihívásra a válasz ezért úgy tűnik napjainkban csak az innováció és a termelési költségek csökkentése révén adható: egyre kisebb szériák gyártása közben, egyre rövidebb idő alatt, egyre alacsonyabb darabbérért termelni. Ez következményként nem jelent mást, mint a fordii termelési móddal való szakítást. A tömegtermelés költségcsökkentő hatása már nem érvényesíthető. A mennyiségi termékről a hangsúly a minőségi "immateriális" termelés felé tolódik. Az image, az újdonság, a szimbolikus érték az, amivel még talpon lehet maradni a piacon. A vállalkozónak nem a vásárlók szükségleteit kell kielégíteni, hanem szükségleteket kell indukálni, s a normalitás határáig, sőt ha kell azon is túl lépni a talpon maradás érdekében. A normalitás a megdermedés pillanata, amely a keresletet korlátozza. Csak az előre nem látható kínálat, a meglepetés tudja a keresletet növelni. Minden rögzítettség akadály, melyet el kell tüntetni. (Gorz 2000 42)

A fordizmus lénye épp a rögzített tevékenységek sora: standardizált tömegtermelés, végtelen futószalagok, a termékek száz meg száz ismétlődő

mozdulatsor eredményeként születnek, katonai hierarchia, kis mozgástér, rugalmatlan, millimétere kidolgozott mozdulatsorok, nagy tárolási kapacitás, sok nem produktív irányító, szervező, koordináló, felügyelő. Maga Taylor mondta egy alkalommal, hogy a munkások születésüktől fogva buták és lusták. A tudományos irányítás ezt figyelembe véve tehát nem más, mint annak a kényszerrendszernek a kiváló megformálása, amely segítségével a munkásokat a legnagyobb teljesítményhez lehet eljuttatni. Totális uralom a munka fölött. A munkások kreativitásukat abban élték ki, hogyan tudnak az erőszak és kényszerek ellenére egy kis időt a maguk számára szabaddá tenni, hogyan tudnak csalni. A tanulatlan munkások, soha nem sejtett rutinokat sajátítanak el, gépies mozdulatsorokat tanulnak be, s ennek következtében figyelemre méltó gyorsaságra tesznek szert egy-egy termék előállításakor. De mindezek következtében gyakran hibáznak is. Az átlagos selejt mennyisége ebben a rendszerben eléri a 20 %-ot. Így nem csoda, hogy az első adandó alkalommal, a sokat hibázó munkaerőt robotokkal helyettesítik.

Ezzel a taylori rendszerrel szemben alakul ki Japánban az évszázad közepén egy másik termelési mód. Az első előfutárok közé tartozott Matsushita, aki a Motorola cégtől egy távközlési céget vett át Chicagóban. Az irányítást a munkásokra bízta. Azzal érvelt, hogy az amerikai gyárakban vannak munkások, akik dolgoznak és vannak, akik csak gondolkodnak. Itt a munkások gondolkodnak is. Így elég a fele személyzet a termeléshez! Két éven belül a termelést ugyanazzal a létszámmal megkétszerezte, s a selejt arányát 2 %-ra csökkentette. Igaz ezzel elültette a gyökereit a modernkori munkanélküliségnek. Az új termelési rendszert - Fordhoz hasonlóan - egy autógyárban, a Toyotánál tökéletesítik. Kosuke Ikebuchi a Toyota és a Genral Motors Fremont és Kalifornia cégeinek vezetője fogalmazta meg az új termelési filozófiát: "A 2100 dolgozónk napi 8 órát dolgozik a termelőegységekben, a 30 mérnökünk pedig csak két órát. A mérnökök legfontosabb feladata, hogy a munkások ötleteit támogassa, s nem az, hogy megmondja, mit kell csinálniuk. Minden egyéb magatartási forma az erőforrások hihetetlen pazarlásához vezet. " (Gorz 200 44.)

A Toyota rendszer térhódítása, a technológiai rendszerek általánossá tétele a termelésben, a humán erőforrás kiváltása gépekkel, félautomata, automata berendezésekkel minden lehetséges területen, s jól képzett, speciális képességekkel rendelkező szakemberek alkalmazása a fejlesztésben, s a rendszerek üzemeltetésében lenne az ideális megoldás a XXI. században a nyugati iparnak. Elterjedése nem egyszerűen egy termelés szerkezeti változást, hanem egy kulturális forradalom kezdetét jelenti.

A gépként dolgozó betanított munkásokat a kiváló betanított munkásként dolgozó gépek váltják fel. A termelési folyamat öngazgató, önirányító rendszere az automata rendszereket irányító munkások nélkül elképzelhetetlen. Mialatt a taylorizmusban és a fordizmus korában az önirányítás minden formáját a veszély, a rendetlenség és a rebellióval hozták összefüggésbe, s pontosan meghatározott feladatokat kellett végrehajtaniuk szigorú ellenőrzés mellett, a toyoizmusban az utasítás szerint dolgozó gépek üzemelése során felmerülő problémák hárítása, vagy az utasítások, termékek továbbfejlesztése a cél a humán erőforrás alkalmazásának. Így a munka a kreativitás és a felfedező képesség kibontásának tere lesz. A munkavállalóval szemben megfogalmazódó elvárások is alapvetően megváltoznak: a hűség helyett a mobilitás, a rutin, tapasztalás helyett az alkalmazkodóképesség, kezdeményezőképeség, kreativitás kerül előtérbe. A termelő tevékenységből a piaci kihívások hatására egy nem materiális és intellektuális tevékenységbe kell átlépnie a munkásoknak. Értetni kell a folyamatot, felelősséget kell vállalni érte, az eszközöket és a megoldási módokat végig kell gondolnia. Egyeztetni kell, odafigyelni a másira. Egyszerre kell tervezőnek, technikusnak, irányítóknak lenni. Hogy hány százaléka a munkásoknak alkalmas erre, hiszen itt nem a gyorsan elsajátítható rutinokkal bíró betanított munkások vannak többségben? S mi lesz a többivel, akik nem képesek a versenyben helytállni? Hol a helye az elsődleges munkapiacon azoknak, akik kevésbé rugalmasak, akik kevésbé gyorsak, akik kevésbé innovatívak, mint ahogyan azt a versenyszféra belső tulajdonos megkívánja?

Ezekre a kérdésekre egyenlőre nincsenek pontos válaszok. Van viszont arra, hogy mit kap mindezért cserébe a munkavállaló. Milyen szabályok, keretek között történik a munkavégzése és a javadalmazása a "gatesizmus normalitása" szerint foglalkoztatott munkavállalóknak? Vessük össze, hogyan változik a fordizmus normalitás kritériuma a munkára vonatkozóan a gatesizmus korában!

1. "Csak a legjobbak!"

A gatesizmus rendszere *nem törekszik teljes foglalkoztatásra*. A munkavágyon szűkülése következtében (technikai modernizáció, piacok szűkülése stb.) csak a legjobbak kerülhetnek be a munka világába. A munkaerő folyamatos túlkínálatának jelenléte a gazdasági rugalmasság és a gyors szerkezetváltások záloga, ugyanakkor szükséges feltétele a teljesítmény növekedésének és a bérek csökkentésének is, mely a XXI. század profittermelésének legfontosabb feltételei közé tartozik.

2. „Csak határozottan!”

A határozatlan idejű alkalmazás helyett a **határozott idejű alkalmazás válik általánossá**. A gatesizmusban a munkáltató a munkavállalót feladatokra szerződtesi, bizonyos munkákat végeztet, és nem státuszokat finanszíroz. 1993-tól a "just in time" elvet kiterjesztik nem csak a raktárkészletekre, a szállításra vagy egyéb szolgáltatásokra, hanem *az emberi erőforrásra is*. Azt mondják, hogy csak akkor veszik igénybe az emberi erőforrást, ha épp szükség van rá. Az *outsourcing* (vagy kiszervezés) jó feltételt teremtenek a "just in time" rendszernek. A takarítónőket, a biztonsági szolgálatokat, a karbantartó vállalatokat leépítik, „mindenkit kft.-vé szerveznek”, – mert nincs rájuk szükség napi nyolc órában, csupán két órában. Mindezek következtében a 90-es években a termelő vállalatoknál a törzsgárda legkevesebb

40 %-át, de a beszállítókat is beleértve 80 %-át leépitik. A munkaerő újjászervezése sokszerűen söpört végig valamennyi ágazaton. 1993 óta az 500 legnagyobb amerikai vállalat tartósan és teljes időben a munkaerő 10 %-át foglalkoztatja. Az angoloknál és a franciáknál még az állami feladatok egy részét is kiszervezett munkaerővel látják el, minimálbérért. Készenléti munkaerőként látják el a feladatot: előtte este, vagy aznap reggel szólnak, hogy dolgozni kell (Gorz 2000 70-71)

Ami a munkaadó szempontjából kimondottan költséghatékony, mert nem kell a holtidőt is finanszírozni, a munkavállaló szempontjából kimondottan kockázatos. A szakszervezetek szervezettsége a szétszóródott munkapiacra fokozatosan csökken, s a munkavállaló magára marad. Ha a "takarító néni" nem jó érdekérvényesítő, s az üres hat órájára nem tud megbízást szerezni, akkor a korábbi vállalatnál igénybe vett kétórás szolgáltatás után járó jövedeleméből nem fog tudni megélni.

A határozott idejű alkalmazás széles társadalmi csoportok számára komoly veszteséggel jár, mert ez azt jelenti, hogy kiszorulnak egyes foglalkoztatási szegmensekről. Az alacsonyan képzett, főként a fizikai erejét áruba bocsátó személyeknél jár a legnagyobb veszteségekkel a gates-i foglalkoztatási forma, mert az ő esetükben a legnagyobb a gépi berendezések, technológiai rendszerek kiszorító hatása. Ők a legkönnyebben és legolcsóbban helyettesíthetők a munkapiacra. Ennek következtében igen rossz versenyfeltételekkel bírnak, s belekényszerülnek a legkedvezőtlenebb feltételű munkavégzésbe is.

3. " Working pour"

A fogyasztási minta a fordizmushoz képest alapvetően nem változik a gatesizmus korában sem. A fogyasztás státus és presztízs kijelölő szerepének jelentősége ha lehet, még nőtt is az elmúlt időben. Az ehhez szükséges jövedelem színvonala azonban már korántsem ilyen stabil. A társadalom

többsége esetében a reáljövedelem folyamatos csökkenése mind a nyugat-európai, mind az amerikai társadalomban a nyolcvanas évek közepe óta megfigyelhető jelenség.

" Bár 1973 és 1994 között is reálértékben a harmadával nőtt az amerikai lakosság egy főre jutó bruttó nemzeti terméke, az összes nem vezető funkcióban lévő foglalkoztatottra, azaz a munkaképes lakosság majd háromnegyedére vetítve a bruttó átlagbérek tizenkilenc százalékkal csökkentek.....A jövedelempiramis alsó harmadában még drámaibb a bércsökkenés: a lakosságnak ez a milliókat kitevő része huszonöt százalékkal kap kevesebb bért, mint 20 évvel ezelőtt. " (Martin-Schumann 1998)

A háztartásokban felhasználható jövedelem csökkenésének hátterében részben a növekvő munkanélküliség és az állami redisztribúció mentén biztosított javak csökkenő mértéke áll, másfelől azonban munka révén szerzett jövedelem színvonalának csökkenése is tapasztalható.

A "dolgozó szegények" jelensége lassan a politika számára is általánosan elfogadottá vált. A gazdasági kényszerek hatására, s a piaci versenyképesség megőrzése érdekében különösen az angolszász modellben ismert, de az Európai Unió több országában érdeklődéssel figyelt, mi több kísérleti modellként próbálgatott forma a létminimum alatti bérekért való foglalkoztatás támogatása. A munkavállalókat szorgalmazták, hogy olyan bérekért vállaljanak a versenyszféra keretein belül munkát, amely ugyan nem biztosítja megélhetésüket, de a jóléti rendszerek kiegészítésével már elegendő a munkaerő újratermeléséhez. Ez az államnak is előnyösnek tűnő forma, hiszen így csak a megélhetés részösszegeit kell, hogy biztosítsák a munkavállalóknak, a nyomott bért visszautasító, s a szociális ellátórendszer támogatására váró munkanélküliek jövedelemigényével szemben.

4. Jövedelembiztonság

A gates-i rendszerben a jövedelem: pontosan annyi, amennyit el tud adni, vagy be tud szerezni a munkavállaló. Ezt alátámasztandó, a rendszer mellett érvelők egy provokatív kérdéssel szoktak előrukkolni: a versenyelőnyök és -hátrányok egyre fontosabbá váló szerepe mellett a folyamatosan egységesülő, globalizálódó világpiacon melyik terméket lehet inkább eladni, azt amelyiket az USA-ban 6 % körüli vagy amelyiket az EU-ban 19-21 %-os társadalombiztosítási járulék termékárba építésével dobnak piacra? Nyilván a fogyasztó az olcsóbb termék mellett dönt. Ezért komoly gazdasági érvek szólnak amellett, hogy itt Európában is csökkenteni kellene a bérrel kapcsolatos költségeket. Ez pedig nem mehet mással, mint az előző (második) pontban említett biztosítási költségek fellazításával, folyamatos csökkentésével: „A szociális védelem fontosságának hangsúlyozásakor nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a gazdasági szükségszerűségeket, különösen akkor nem, ha az európai országok világpiacon versenyhelyzetét figyeljük. Az európai nemzetek egymással – és a világ más országaival még élesebben – versenyezve megtesznek minden tőlük telhetőt, hogy csökkentsék munkaerőköltségüket. Megfigyelhető ez a munkabérek lefelé mutató tendenciájában és a munkafeltételek alakulásában is.” (Blainpain,R, 2000. 222.)

5. Biztosítás – biztonság

A fordii foglalkoztatási formánál kötelező fizetni a biztosítást, *a gates-i foglalkoztatási forma pedig abból indul ki, hogy egy áru versenyképessége akkor tartható fenn, ha minél alacsonyabb az ára.* Hol lehet az árat megragadni? Vagy a beszerzett nyersanyagnál, az energiánál vagy a befektetett humán erőnél. A humán erőforrást két oldalról lehet megfogni: vagy a jövedelmet, vagy a létszámát lehet csökkenteni. (Ide vezethető vissza a tömeges munkanélküliség kialakulása.) A költségsökkentés egyik módja, hogy **a biztosítást**, amely korábban kötelező volt, kiveszik a kötelező körből, és **önkéntessé teszik**. Tehát arra kényszerül a dolgozó, hogy előre tervezze meg jövőjét, és fizesse be bruttó

béréből az egészségbiztosítására, önkéntes nyugdíjpénztárába szánt összeget. Mi van azonban akkor, ha ebben a rendszerben munkát keresve valaki nem tesz annyi jövedelemre szert, hogy a folyamatos egészségbiztosítást fizetni tudja? A legtöbb esetben ellátás nélkül marad.

A teljes foglalkoztatás feltételeinek megszűnésével, illetve korlátozódásával a bismarcki felosztó -kivétel rendszerű biztosítási formák is válságba kerülnek. Nem csupán azért, mert ha a munkavállaló nem jut munkához, nem tudja befizetni a járulékot, mely jogosítja a járadékra. (Az Amerikai Egyesült Államokban az állampolgárok 20 %-a nem rendelkezik egészségbiztosítással.) A munkavállaló, járulékot fizetők esetében is működésképtelen a modell pl. a nyugdíjbiztosítás esetében. A munkavállalók ugyanis akkor mennek nyugdíjba, amikor a bérük már csak töredéke a legjobb években megszerezhető jövedelemnek, s a nyugdíjak kiszámításakor figyelembe vett, munkában töltött utolsó évek a legalacsonyabb jövedelmű évek közé tartoznak.

6 „Harangalakú” karriergörbe

A lineáris fordí karriergörbével szemben a gates-i görbe korántsem így egyszerű: 35-40 éves koráig a munkavállalónak el kell érnie karrierje csúcspontját, mert ha ez nem sikerül, ezeket az éveket követően már kisebb a teljesítménye, rosszabb a versenyképessége, gyengébbek a munkaerő-piaci pozíciói, egyre kevesebb jövedelemre tesz szert.

A gyors karrier kényszere nem marad hatás nélkül a személyiség alakulására. A gatesi foglalkoztatási forma stabil öntudatot igényel. Csak így lehet mindig a lehetőségek hálójában élni. Mivel ehhez nagyfokú függetlenség kell, azonosulni kell az örök konkurens léttel és a konkurensek örökös jelenlétével. Ebben a munkaformában tehát a tartós kapcsolatok hiánya a jellemző.

A karrier eléréséhez szükséges képességek széles skálájával kell rendelkeznie a munkavállalónak a gatesi munka világában. Figyelem ! Itt már nem ismeretekről, vagy rutinról van szó, mely több-kevesebb idő alatt elsajátítható, hanem képességekről, melyek lassan alakulnak, vagy eleve létező

adottságokról van szó. E képességek és adottságok birtokában a munkavállalók egy jelentős köre eleve kizáródik a munka világából, a karrierpályáról. A munkások itt egyszerre terveznek, megvalósítanak, kommunikálnak, ellenőriznek - önálló vállalkozóként dolgoznak a munkahelyükön. Ez egy munkakultúra-forradalom. Aki ezekkel a képességekkel nem rendelkezik, az a munkaerőpiac peremére szorul.

A gatesizmus, mint foglalkoztatási forma lényegét a legtalálóbban Ricard Sennet foglalja össze:

"...szilárd rend nélkül, fogódzók nélkül a káosz közepén kell újra és újra teljesítményt nyújtani, új értéket teremteni. Ezeket a tulajdonságokat csak a győztesek bírják. Azok a személyiségek, akik ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkeznek, elvesznek a modern kapitalizmus dzsungelében" (Sennet 2000 77)

Irodalom:

1. Blainpain,R: European Labour Law
The Hague/London/Boston, 2000, Kluwer
2. Blanpain,R: Social Dialogue-economic interdependence and labor law
Reports the 6 th european congress for labour law social security
1999. szeptember 13-17 Warsó, International Society for Labour Law and
Social Security Polisch Section Warsó 1999. 39-120.
3. Castel, R: A szociális kérdés alakváltozása
Kává Kiadó, Budapest, 1998
4. Csepli György: A szervezkedő ember Osiris, Budapest 2001
5. Giarini, O.-Liedke, P.: Wie wir arbeiten werden
Der neue Bericht an den Club of Rome
Wilhelm Heyne Verlag, München 1999.
6. Gorz, A : Arbeit zwischen Misere und Utopie
Surkamp, 2000 Frankfurt am Main
7. Hirsch,J./Roth,R: Das neue Gesicht des Kapitalismus.
Vom Fordismus zum Post-Fordismus. Hamburg 1986

8. Hoffmann,E-Walwei,U: Was ist eigentlich noch "normal"?
Aktuelle Analysen aus dem Institut für Arbeitsmarkt- und
Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit IAB Kurzbericht 2000.10.25
9. Kiss György (szerk) : Az Európai Unió munkajoga –és a magyar munkajog a
jogközelítés folyamatában
Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
10. Martin, P-Schumann, H : A globalizáció csapdája
Perfekt Kiadó, Budapest 1998
11. Marx,K: A Tőke
Karl Marx és Friedrich Engels Művei 23-25. Kötet Budapest, Kossuth 1967
12. Sennet, R.: Der flexible Mensch
Die Kultur des neuen Kapitalismus Siedler, Berlin 2000
13. Trembly, Gaetan: The Information Society: FromFordism to Gatesism
Canadiean Journal of Communication 1995/4
14. Vobruba, G. : Alternativen zur Vollbeschäftigung die Transformation von
Arbeit und Einkommen Surkamp 2000, Frankfurtam Main

KOZMA JUDIT: A SZEGÉNYSÉG PSZICHOLÓGIAI VONATKOZÁSAI

Jelen tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy miképp hat a szegénység a nyomorúságtól sújtott emberekre pszichológiai szempontból. Számunkra, szociális munkások számára ez nem elméleti, hanem nagyonis gyakorlati kérdés, hiszen az ilyesfajta pszichológiai vonatkozások határozzák meg a szociális munkás és szegénységben élő kliense között létrejövő segítő kapcsolat sajátosságait. Sőt, a szociális munkások számára nemcsak a kliensekkel, hanem a környezettel kapcsolatban is problémát jelentenek a szegénység pszichés hatásai, hiszen ezek meghatározzák a szegények és környezetük közötti viszonyt is. A következőkben tehát a szegényekkel folytatott szociális munka tipikus kapcsolati jelenségeit vizsgálom, azt igyekszem kideríteni, hogy ezek – a számunkra és a tágabb környezet szereplői számára gyakran erősen problematikus viselkedési sajátosságok – miképp függenek össze a szegénységgel, kirekesztettséggel.

Előre kell bocsátanom viszont, hogy nem a szegénység pszichológiai okait keresem. Felettből elavult, sőt előítéletes nézeteket terjesztenék, ha ezt tenném. A modern szociális munka már legalább fél évszázada meghaladta a szegénység pszichopatológiai szemléletét, mely az áldozatok vádlásához vezetett. Világosan kell látnunk, hogy a szegénység társadalmi tény, társadalmi összefüggésekből következik. Semmiféle pszichopatológiai jelenség nem vezet okvetlenül szegénységhez. Még akkor is így van ez, ha a kukázó hajléktalanok jórésze pszichiátriai beteg. Még akkor sem gondolhatjuk, hogy aki szegény, az maga tehet róla, ha valóban ismerünk olyan embereket, akik visszautasítják a segítséget, és inkább élnek a szélsőséges nyomorban, semmint hogy felhasználnák a szociális gondoskodás által nyújtott lehetőségeket. Ez utóbbiak nagyon kevesen vannak, és esetükben is elég nehéz eldönteni, hogy nem a segítő valamiféle “ügyetlensége”, hozzá nem értő viselkedése vagy a szolgáltatás bizonyos jellemzői teszi-e lehetetlenné a megfelelő segítő kapcsolat kialakulását,

a szolgáltatás felhasználását. Tehát, ha vannak is olyanok, akik maguk választják a nyomort, ezek inkább a szabályt erősítő kivételeknek tekintendők, semmint magának a szabálynak.

De azt a látszatot is el szeretném kerülni, hogy a szociális szolgálatok minden esetben tudnák a megoldást azokra a szélsőséges helyzetekre, melyeket a nyomor teremt, vagy elégségesek volnának azok az eszközök, melyek rendelkezésükre állnak, hogy legrászorultabb klienseiket kivezessék a nyomorúságból. Azok az esetek, melyeknek alapján a tanulmány téziseit megfogalmaztam, túlnyomórészt a szociális munkások legreménytelenebb ügyei közé tartoznak. A szegénység – mint tudjuk – nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti. Kirívóan egyenlőtlen a hozzájutási lehetőség társadalmunkban nemcsak a jó, vagy legalábbis elfogadható lakáshoz, a megfelelő étrendhez és ruházodáshoz, hanem a megfelelő támogatórendszerhez, a veszélyektől mentes, vagy legalábbis nem túl veszélyes fizikai és társas környezethez, a diszkriminációtól mentes intézményekhez, a forrásokhoz való hozzájutást és a civilizált életvitelt lehetővé tevő tudáshoz, és így tovább. Nagyon „polgárbarát” szociálpolitika kellene ahhoz, hogy elmondhassuk: a szociális munkások legalább megközelítőleg képesek minden rászorulóhoz a bizonyos „kielégítő egyensúlyi helyzethez” hozzásegíteni. Józanul mindig csak „kielégítő egyensúlyi helyzeteket” igyekszünk elérni, nem „optimális” vagy „jó” helyzeteket. Jelen feltételeink között pedig a kielégítő egyensúlyi helyzetek csak a veszélyeztetettség minimalizálását, de nem a stabil biztonságot jelentik.

Azt a végkövetkeztetést is szeretném elkerülni, hogy mindenről a szívtelen társadalom tehet. A szociális munkások természetesen elkötelezetten vallják a „segíts magadon, az Isten is megsegít” elvet, sőt a „segítsetek magatokon” elvét is. Sokat tanultunk az utóbbi időkben a kirekesztettséget elszenvedők önszerveződő közösségeitől. Ezért került a szociális munka gyakorlatát megújító legutóbbi törekvések középpontjába a társadalom minőségének és az állampolgárok jogainak a kérdése. A társadalom minősége azon múlik, hogy mennyire növelhető a társadalom integráltsága, azaz

ennyire csökkenthető az a kirekesztettség, melyet a társadalom tagjainak bizonyos csoportjai állampolgári minőségükben megélnék. Azaz mennyire növelhető ezen csoportok jogérvényesítő esélye. Ezek a kérdések pedig mindig csoportokról szólnak, nem atomizált egyénekről. Az egyénekről a csoportokra és közösségekre tett hangsúly¹ viszont megváltoztatja a szociális munka módszertani repertoárjának összetevői közötti viszonyt. Ez azt jelenti, hogy a pszichológiai módszerek háttérbe szorulnak a csoportos és közösségi módszerek mellett. Bár az is természetes, hogy a pszichológiai módszerek továbbra is integráns részét képezik a szociális munka bevatakozási repertoárjának, és a csoportos illetve közösségi módszereknek is vannak rendkívül fontos pszichológiai hatásai, melyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül a segítő folyamat megtervezésekor. De tény, hogy a modern szociális munkában kevesebbet kiáltunk pszichológusok után, ahogy a pszichoterápiás módszereket is kevésbé használjuk, mint korábban.

Mindezek után a tanulmány mondanivalóját három csomópont köré szerveztem. Az első részben a kiilleszkedés és kirekesztettség helyzetében élő emberek esetében tapasztalt jelenségek értelmezéséhez felhasznált szakirodalmi fogódzókat ismertetem, a másodikban azt írom le, hogy a kiilleszkedés *folyamatában*² hogyan változik meg e folyamat elszenvedője, hogy olyan pszichés felépítést hozzon létre, mely hatékonyan segíti a kiilleszkedés jelentette szélsőséges helyzethez való alkalmazkodást. A harmadik rész a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő családok és egyének túlélési stratégiáit tárgyalja, és ezek hatását gyermekeikre. Ez a rész arról szól, hogy miképp lehet élni bármiféle társadalmilag elfogadott "tőke"³ nélkül. A dolgozat záró részében arról fogok

¹ Lásd ezzel kapcsolatban például: Dominelli, Lena: *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. London, 1998, Macmillan, 3-22.o.; Braye, Suzy – Preston-Shoot, Michael: *Empowering Practice in Social Care*. Buckingham – Philadelphia, 1995. Open University Press; Hegyesi Gábor - Kozma Judit: *Szociális munka – áttekintés*. In: Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Budapest, 2002, Szociális Szakmai Szövetség, 3-20.o.

² Castel, Robert: A nélkülözéstől a kivetettségig - a "kiilleszkedés" pokoljárása. *Esély*, 1993, 3. sz., 3-23. o.

³ Bourdieu tőke-fogalmát használom, lásd: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, 1978, Gondolat K.

írni, hogy milyen elvek alapján dolgozik a modern szociális munka a szegénysorsú kliensek segítésében.

Szakirodalmi fogódzók

Mivel a szegénység problémáját elsősorban a társadalmi integráció zavarának tekintem, az előadás során a tartós szegénység kapcsán kiilleszkedésről, a kiilleszkedési zónában élő egyénekről és családokról beszélek, szemben a többségi társadalom beilleszkedett népességével. Ezek a Robert Castel által kidolgozott elméleti keret⁴ kifejezései. A társadalmi integráció értelmezésében Castel az integráció és a kirekesztés folyamatszerűségét hangsúlyozza. A "társadalmi hovatartozás" két dimenzióját határozza meg: a munkát és a kapcsolati hálót (közösségi beágyazottságot). A társadalmi integráció szempontjából három zónát különböztet meg: az integrációs zónát, amelyben az egyéneknek, csoportoknak és közösségeknek mind közösségi kapcsolataik, mind a munka szervezetében elfoglalt helyük biztos; a sebezhetőségi zónát, melybe azok tartoznak, akik a beilleszkedésnek egyik vagy mindkét tengelyén bizonytalan helyzetben vannak; illetve a kiilleszkedési zónát, melybe azok tartoznak, akik munkanélküliek és kapcsolat nélküliek is egyben.

Mivel a mindennapi gyakorlat során felmerült problémákat igyekszem értelmezni, a fenomenológiai vizsgálat szabályai szerint járok el, azaz sok eset megfigyelése alapján, szakirodalmi leírások és ismeretek felhasználásával igyekszem magyarázni azon jelenségeket, melyeket a kiilleszkedési zónában élő kliensekkel dolgozó (főleg gyermekvédelmi és hajléktalangondozó) szociális munkások elbeszéléseiből ismertem meg. A problémát az általuk elmondott esetekben az jelentette, hogy a kiilleszkedési zónában élők olyan életmód- és viselkedési mintákat mutatnak, melyek idegenek a beilleszkedettétől. Ilyenek az átlagosnál nagyobb családnagyság, az atipikus családi struktúra, a családi kapcsolatok labilitása, a sodródó és élőködő életvitel, az alkoholizmus, az

⁴ Castel, id. mű.

agresszív és deviáns viselkedés, melyhez rendszerint társulnak azok a nevelési sajátosságok, melyeket a szociális munkában a gyermekek veszélyeztetéseként értékelünk.⁵ Ezekhez még hozzátehetjük a segítőket leginkább zavaró kapcsolati sajátosságokat, mint amilyenek az előrelátás és a felelősségvállalás hiánya, a szociális szolgálatok manipulációja, a rendszeresen ismétlődő krízis szcéná⁶, a segítő félrevezetése és megfélemlítése, a megállapodások be nem tartása, valamint a játszmák. Ezeket az életmód- és viselkedési mintákat tekinthetjük irracionálisnak, de ezzel még nem találtunk magyarázatot arra, hogy miért is alakulnak ki sok hasonló helyzetű ember esetében, és így nem találhatunk megfelelő eszközöket sem a beavatkozásra.

Szociális munkásként meggyőződése, hogy ha a pszichológiai jelenségekre utaló viselkedéseket az egyén és környezete közötti kölcsönhatás dinamikájának kontextusában vizsgáljuk, akkor azok általában hatékony megbirkózási/túlélési stratégiának bizonyulnak, azaz megfelelő alkalmazkodást jelentenek azokban a sajátos élethelyzetekben, amikben az emberek – jelen esetben a társadalmi integráció kötelekeiből való kihullás következtében – találják magukat. A vizsgálat során tehát axiómaként kezelem, hogy a kirekesztődés szélsőséges helyzet, mely hatással van a személyiségre, és ezen keresztül sajátos viselkedésekhez, azaz megbirkózási stratégiákhoz vezet. Ezt a

⁵ Kerecsi Klára: A gyermek mint a családi erőszak áldozata. In: Szilvási Léna [szerk.]: Gyermek – Család – Társadalom. Szociális munka gyermekes családokkal. Budapest, 1996, A szociális szakképzés könyvtára. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület és az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke, 56-77.o.

szempontot azért is fontosnak tartom, mert a hétköznapi szemlélet mindig a végeredmények felől vizsgál, és a hétköznapiok szereplői hajlamosak belső okokat keresni ott, ahol a tüzetesebb vizsgálat során kiderül, hogy a körülmények hatásáról van szó. Sok, a szegényekkel kapcsolatos előítélet gyökerezik a tendenciózus oktalajdonítás jelenségében.⁷ De a hibás oktalajdonítás vezethet a gyakorlatban a hibás módszerek megválasztásához is. Ezért élnek meg gyakran a szegény sorsú kliensek a szociális munkások velük kapcsolatos tevékenységét tehetetlen nyüglődésnek, vagy afféle "lelkizésnek", aminek nem sok eredménye van. Ha viszont érvényesíteni akarjuk az egyének, csoportok és környezetük közötti viszony vizsgálatán alapuló szociális magyarázatot klienseink helyzetének feltárásában, akkor gyakran a társadalmi környezet nemtetszésével találkozunk. A nagyon nehéz sorsú, marginális helyzetben élő emberek viselkedését ugyanis a társadalmi közvélekedés gyakran „deviánsnak”, „immorálisnak”, „irracionalisnak”, „taszítónak” minősíti. Az áldozatot vádolni, pedig sokkal egyszerűbb, mint azzal a gyakran megoldhatatlannak látszó feladattal szembenézni, hogy milyen áldozatok lennének szükségesek a többség részéről, hogy javuljanak a kisebbségben élők életesélyei.

A tömegesség miatt tehát fel kell tételeznünk, hogy szegények között tapasztalt, és a többség által elítélt viselkedések csak a beilleszkedett életforma

⁶ Krízis-szcénának nevezem azokat a helyzeteket, amikor a kliens rendszeresen úgy jelenik meg a szolgáltatónál, hogy hangosan és agresszíven kinyilvánítja saját tehetetlenségét élete problémáinak megoldásában, megfélemlíti és megzavarja a szociális munkásokat, például öngyilkossággal és/vagy a gyerekeinek megölésével, elhagyásával fenyegetőzik, ha nem kap azonnal és mindenki előtt segítséget, és/vagy hangosan tudja, hogy minden katasztrófáért a szociális munkások felelnek, mert nem végzik el a munkájukat, nem segítenek neki, és így tovább. A valódi krízistől ezeket a helyzeteket az különbözteti el, hogy nem egyszer és nem kétszer fordulnak ugyanabban az esetben elő. Nincs olyan krízis, ami minden hónapban ugyanakkor tör ki. Itt rögzült viselkedési mintáról van szó általában valóban nagyon nehéz helyzetű kliensek esetében, akik csak így képesek segíti akciókra bírni a szociális munkásokat. Azok ugyanis rendszerint gyorsan, valamilyen átmeneti segítséget nyújtva "lerázzák" a klienst, és nem teszik fel nagyon komolyan a kérdést maguknak és a kliensnek, hogy miképp is lehetne elkeltetni az ilyen események további megismétlődését. Nagy valószínűséggel azért nem teszik ezt, mert maguk is kilitástalannak ítélik a helyzetet. A segítők gyakran azzal sem vetnek számot, hogy például egy anya nagyon komoly veszélynek teszi ki kiskorú gyermekeit azzal, hogy ezt az akciót minden hónapban egyszer véghezviszi a kicsik szeme láttára

⁷ Lásd ezzel kapcsolatban: Forgas, Joseph P.: A társas érintkezés pszichológiája. Budapest, 1989, Gondolat Kiadó, 102.o.

szempontjából tűnnek irracionálisnak, egyébként hatékony alkalmazkodást jelentenek egy sajátos, a megszokottól eltérő helyzethez. Ehhez a megállapításhoz elméleti alapot is találunk például Bruno Bettelheimnél⁸, aki a koncentrációs táborok lakóinak viselkedését vizsgálta, és elemzésével bebizonyította, hogy abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés jelent csak hatékony alkalmazkodást (némi fekete humorral mondhatnánk, hogy abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés a normális). Az elemzés során tehát azt fogom vizsgálni, hogy a beilleszkedett életforma szempontjából irracionálisnak és /vagy deviánsnak értékelt viselkedés hogyan szolgálja a kiilleszkedett életformában a *hatékony alkalmazkodást*.

A problémák vonatkozásában megvilágító információkat nyerhetünk, ha a problémahordozók különböző csoportjait elkülönítve vizsgáljuk. A fent leírt problémás viselkedéseket egyként megtaláljuk olyan családoknál vagy társadalmi csoportoknál, melyek mindig is a társadalom periferiáján éltek, és olyan egyéneknél illetve csoportoknál is, akik nem egész életükben alkalmazták ezeket, hanem csak egy bizonyos (krízis-) helyzetbe kerülés után vették fel ezeket a viselkedési repertoárjukba. Ilyenek például a hajléktalanok. Esetükben azt a változást követhetjük nyomon, mely a beilleszkedett életből a kiilleszkedési zónába süllyedés során bekövetkezik.

Több tanulmány foglalkozik a hajléktalanok élettörténetével, illetve ennek az élettörténetnek a tipikus momentumaival⁹, de nem érintik azt a kérdést, hogy milyen átalakuláson megy keresztül az ember a kiilleszkedés stációján túljutva, más szóval, milyen módon kell megváltoznia ahhoz, hogy sikerrel megbirkózzon azokkal a helyzetekkel, melyekkel szembekerül a kiilleszkedés folyamatában és végpontján. Ezek a helyzetek gyökeresen különböznek mindattól, amit a beilleszkedett életformában élők tapasztalnak. A kiilleszkedés

⁸ Bruno Bettelheim: A végső határ. Budapest, 1988, Európa K., 5-98.o.

⁹ Lásd: Ágostonné Alpár Vera: Törési és kitörési pontok keresése hajléktalanoknál. Esetly, 1998, 4.sz., 75-85.o.; Breitner Péter: A hajléktalanná válás lépcsőfokai. Esetly, 1999, 1.sz., 84-108.o.; Castel id. mu.

folyamat vizsgálata kulcsot jelenthet a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő kliensek viselkedésének megértéséhez is.¹⁰

A kiilleszkedési folyamat során történtek megértéséhez felhasználhatjuk a deviáns karrier fogalmát, mely az élet során kialakult identitásváltozás magyarázatára született. Eszerint feltételezhetjük, hogy a hajléktalanná válás folyamatában is másodlagos szocializáció megy végbe, melynek során olyan új személyiségvonások alakulnak ki, olyan új tudásokat, készségeket sajátít el az ember, melyek segítik az új helyzethez való sikeres alkalmazkodást. Ezt a jelenséget *“kiilleszkedési karriernek”* neveztem el.

A másik fogalom, melyet az értelmezésben felhasználtam, a *túlélés*. Ezt a fogalmat az angolszász szakirodalom használja előszeretettel. Azért foglaltam bele a jelenség értelmezésébe, mert igen kifejezően beszél arról, hogy miért is kell a folyamat áldozatának okvetlenül változnia – hogy ugyanis túléljen olyan helyzeteket, melyek korábbi (beilleszkedett) életformájától alapvetően idegenek.

A veszélyeztetett családok gyermekei az elsődleges szocializáció folyamatában sajátítják el azokat az életstratégiákat, melyek lehetővé teszik a túlélést a kiilleszkedési zónában. Ezek a gyermekek tehát azért válnak veszélyeztetetté, mert arra szocializálódnak, hogy miképp lehet túlélni úgy, hogy hiányoznak mindazok a források és feltételek, melyek a beilleszkedett életformát lehetővé teszik. Erre az összefüggésre is rá kell mutatni, mert egyébként elkerülhetetlen a szociális szolgálatok punitív, az áldozatokat büntető intervenciója.

A szélsőséges bizonytalansággal való megbirkózás lehetőségei, azaz a kiilleszkedési folyamat hatása az elszenvedőre

Az elméleti alapvetés után nézzük meg, hogy a szakemberek tapasztalatai és a szakirodalom alapján mit tudunk a kiilleszkedési folyamatról. A hajléktalanok többsége esetében a “munka-nélkül-lét együttjár a a szociális

¹⁰ Ez a kérdésfelvetés lehetővé teszi annak elkülönítését is, hogy egy adott társadalmi csoport esetében milyen viselkedés következik a társadalmi helyzetből és milyen viselkedés a sajátos - például etnikai – kultúrából. Az

elszigetelődéssel”¹¹. A szociális munkások mindennapi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a hajléktalanok történetében általában felfedezhető egy olyan pont, amikor “beindul a kiilleszkedési karrier”. Ez a kezdőpont általában a munkahely elvesztése. A munkanélkülivé válás és a sikertelen munkahelykeresési próbálkozások súlyos stresszt jelentenek, mely megterheli a kapcsolati hálót is. A környezet nem képes támaszt nyújtani, vagy legalábbis csak időlegesen képes erre. A stressz szorongást kelt, amit mindenképpen csökkenteni kell. A stresszt csökkentő mindennapi technikák (dependencia, stresszt csökkentő szerek - pl. alkohol, a szorongás keltette agresszió kiélése, melynek áldozata elsősorban a munkanélküli családja) tovább rontják a helyzetet, újabb problémát jelentenek.

A problémával küzdő ember helyzetét tovább nehezíti, hogy a mindennapi gondolkodás oktujadonítási stratégiája az egyénre hárítja a felelősséget a sorscsapásért (“Ha ilyen helyzetbe került, biztosan nem tett meg mindent azért, hogy talpon maradjon.”). A mindennapi élet és gondolkodás több sajátossága járul hozzá ennek az illúzióknak¹² a kialakulásához és fennmaradásához: 1. Ez egyszerűen a leggazdaságosabb és általában a leghatékonyabb módszer. Ugyanis egyedül az egyén viselkedése a megváltoztatható (a körülmények, például a munkaerőpiaci helyzet megváltoztatása túl van az egyének cselekvési lehetőségeinek határán). 2. A felelősségnek az egyénre hárítása fenntartja azt az illúziót, hogy az ember képes irányítani a saját sorsát, ezzel csökkenti a mindennapi élet bizonytalanságaiból származó szorongást, és reményt, továbbá motivációt ad az erőfeszítések tovább folytatásához, sőt fokozásához. A mindennapi gondolkodásnak ez a jellegzetessége viszont egy határon túl csökkenti a kapcsolatokban

etnikai és a szegénységből fakadó kulturális elemek elkülönítését tűzi ki célul Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája (Budapest, Panoráma, 1999) c. könyve is.

¹¹ Castel, id. mű, 10.o

¹² Nyilvánvalóan illúzióról van szó, hiszen cseppet sem biztos, hogy aki mindent megtesz a talponmaradásért, az tényleg talpon is marad. Statisztikai tények bizonyítják, hogy több tényező nehezíti a munkanélkülivé válást ismételt elhelyezkedését. Ilyenek például a képzetlenség vagy a képzettség “piacképtelensége”, a 35 év fölötti életkor, a hosszabb munka nélkül töltött idő (ide értem a betegség miatti munkából kimaradást is), stb.

megnyilvánuló szolidaritást (ami egyébként sem korlátlan). Az áldozat vádlásának “jogosultságát” alátámasztják a kiilleszkedési folyamat során megjelenő viselkedési problémák is, például az alkoholizmus. A végeredmények felől tekintve nehéz az okok és következmények elkülönítése, például, hogy mi volt előbb, a munkanélküliség vagy az alkoholizmus. Ezt a problémát még nehezíti, hogy a munkáscsaládok jórésében az alkohol rendszeres együttjárója a társasági együttlétnek, így azt is nehéz megállapítani, hogy a munkás élet során fogyasztott alkohol már devianciát jelentett-e vagy sem.

A segítők tapasztalata szerint a családok általában azt élik meg, hogy munkanélkülivé vált tagjuk képtelen eddigi szerepeit ellátni, viszont problémái erősen megterhelik a családtagok teherbíró képességét. Ezen a ponton kezdődik a leépülés: Először a kapcsolati háló épül le. A tapasztalatok szerint legtöbbször ekkor még nem a hajléktalanszállón jelenik meg a válással magányossá vált, mert még rendszerint képes valamilyen lakóhelyet találni szívességi lakáshasználóként, például a nagyvárosok vonzáskörzetébe tartozó kistérségek üdülőövezeteiben (a hajléktalan szállón megjelenő hajléktalanok csak a jéghegy csúcsát jelentik)¹³.

A helyzet legszembetűnőbb és legjelentősebb vonása a *szélsőséges bizonytalanság*. Ebben a helyzetben a túlélés jelenti a központi kérdést. A *túlélésre való berendezkedés* viszont sajátos életformát diktál. *Le kell épülnie az érett felnőtt életformát megalapozó személyiségvonásoknak és készségeknek*, egyrészt mivel szükségtelenek, másrészt mivel akadályozzák a túlélést. A túlélés alapfeltétele ugyanis, hogy csökkenjen a bizonytalan helyzetből és az elszigetelődésből származó szorongás. Ezért az előrelátás és tervezés lehetetlen, hiszen nem lehet tudni, hogy mit hoz a holnap, és a holnapra gondolás azért sem

¹³ Az utóbbi időkben több hír szólt a médiában arról, hogy főleg a nagyvárosok vonzáskörzetében kialakultak olyan telepek, ahol a nagyvárosok lakásainak költségeit megfizetni nem tudók telepedtek le. Ilyen például a Tatabánya vonzáskörzetében lévő Baromállás-dűlő, mely az M1-es megépülése előtt a város üdülőövezetéhez tartozott. A főútvonal viszont elvágta a könnyű kijutás lehetőségeit, így a telkek és házak elértéktelenedtek, majd benépesültek a város hajléktalanaival. Az ide települtek (köztük sok gyermek) még a hajléktalan szállón vagy a városok utcáin élők jórésznél is kivetettebbek, mivel már semmilyen jogcímen nem jogosultak szociális védelemre.

célszerű, mert szorongást kelt. A gondolkodás tehát beletapad az itt és most-ba. Szorongáscsökkentőként az alkohol áll rendelkezésre, mely nemcsak feszültségoldó, hanem kikapcsolja a fájdalom és fázás érzését is, a későbbiekben pedig a közös ivás megerősíti a sorstársakkal a szolidaritás-kapcsolatokat. Le kell épülnie az önértékezésnek, ugyanis a túlélés érdekében olyan tevékenységeket is el kell végezni (prostitúció, bűncselekmény, nagyon alacsony rendű és gyakran undorító munkák, például a kukázás, lejmolás, koldulás), amit jó önértékelésű ember nem tenne.

A szociális szolgálatok – főleg, ha munkát és lakást adni nem tudnak – is csak a túlélést szolgálják, és ezért ezekkel szemben a kiszolgáltatott ember azokat a módszereket keresi, amelyekkel “megfejhetők”. Innen erednek a szociális munkásokat leginkább zavaró viselkedési stratégiák, mint amilyen a szélsőséges dependencia, az agresszió és a manipuláció.

A folyamat végpontja, amikor a magára maradott ember megjelenik a hajléktalan szállón. Ez egyrészt a helyzet minősítését jelenti, másrészt új (szolidaritás-) kapcsolatokat a hasonló helyzetűekkel. Az integrációs hálóból kiesettek nagy része ekkor kerül kapcsolatba először a szociális ellátó rendszerrel, mely a rehabilitáció elősegítését ajánlja. A szociális munkások tehát általában a folyamatnak már igen előrehaladott szakaszában kerülnek kapcsolatba a hajléktalannal. Ebben a helyzetben már nehéz elkülöníteni az okokat a következményektől (a közben kialakult kudarc-identitás és a hétköznapi gondolkodás fent leírt sajátosságai sem teszik ezt könnyűvé). A rehabilitációhoz viszont pontosan azok a készségek és személyiségvonások kellenének, melyek leépülnek a szélsőségesen bizonytalan helyzetben. A hajléktalanellátás szegregált intézményrendszere sem teremti meg az optimális helyzetet a rehabilitációhoz. Így a szociális intézmények egyrészt védelmet jelentenek, másrészt keretet nyújtanak a kiilleszkedési karrierhez.

Illusztrációként álljon itt egy eset a gyűjteményemből, mely bemutatja a kiilleszkedési folyamat egyes szakaszait. Az esetben szereplő férfi a történet

végpontján még nem jelent meg a hajléktalanszállón, de már nem sok választotta el ettől.

Az esetet gyermekvédelmi szociális munkás hozta szupervízióba. Az esetben szereplő gyermekre a szolgálat figyelmét az iskola hívta fel. Leírásuk szerint a gyermek kilencéves kislány, aki hajléktalan édesapjával tavaly egész nyáron, majd a tanév kezdetén is a város melletti hegyen lakott egy fóliasátorban. Az utóbbi időkben a gyermek édesapjával az apai nagymamánál lakott, ez a lehetőség viszont az apa alkoholizmusa miatt megszűnt, így megint a hajléktalanság fenyegeti őket. A nagymama továbbra is nevelné az unokáját, a gyermek viszont az édesapjával akar élni, ezért várható, hogy megint ketten költöznek ki a hegyre. Az iskola a feljegyzés zárásául kérte a szolgálat intézkedését a gyermek veszélyeztetettségének elhárítására. A gyermekjóléti szolgálat szociális munkása előbb kiment a hegyre, de ott csak az elhagyott fóliasátrat találta, majd elment a nagymama címére, ahol a csöngetésre nem jött ki senki. Már indult volna dolgavégezetlenül, amikor látott valami mozgást az udvar felől. Kiáltására a tyúkólból egy férfi, majd egy gyermek mászott elő. Így találkozott a szociális munkás először a feljegyzésben szereplőkkel. Az ezt követő beszélgetésből a következők derültek ki:

Tóth Mihály¹⁴ az 1990-es évek elejéig a kisváros legnagyobb munkaadójánál a Szénbányák Vállalatnál dolgozott. Ekkor azonban a bányák bezárása miatt munka nélkül maradt sok sorstársával együtt. Mivel fiatal ember volt, és sokmindenhez értett, nem esett kétségbe a munkanélküliségtől. Minden lehetséges utat felhasználva elkezdett munkahelyet keresni, gyorsan talált is egy kisvállalkozásnál szerelői munkát. Ezt azonban néhány hónap után szintén elvesztette, mivel a vállalkozás tönkrement. Ekkor feleségével úgy határoztak, hogy

¹⁴ Az ügyfél nevét természetesen megváltoztattam.

Budapestre költöznek, ahol Tóth Mihályné eladói szakmájában talált állást (korábban is ilyen munkakörben dolgozott), a férfi pedig rakodómunkásként helyezkedett el. Albérletben éltek, vidéki lakásukat pedig megpróbálták eladni. Tóth Mihály azonban egy fél év után ismét munka nélkül maradt. A munkanélküli segélyből már nehezen tudták az albérletet fizetni, és a vidéki lakást is fenntartani, ez utóbbit ugyanis nem tudták eladni. Végül úgy határoztak, hogy az akkor hároméves kisfiukkal visszaköltöznek T.-be. Tóth Mihály ismét felkereste régi cimboráit, bejelentkezett a munkaközvetítőhöz, ahol azonban semmi jóval sem kecsegtették. A kisváros férfi lakosságának nagyrésze ugyanis munka nélkül volt. Tóthnének sikerült ismét elhelyezkednie bolti eladóként, a család fő jövedelmét ekkortól az ő fizetése jelentette. Tóth Mihály igyekezett ezt kiegészíteni alkalmi munkákkal, már amikor kapott ilyet. A több éves reménytelen álláskereső azonban ekkorra már igencsak megviselte. Ráadásul nem tudott magával mit kezdeni az egész napi semmittevéseben. Bár átvette az otthoni feladatokat, de az nem töltötte ki a napját. A munkaerőhivatal közreműködésével elvégzett egy targoncakezelői tanfolyamot, de ezzel sem tudott elhelyezkedni. Ahogy a később elvégzett számítógépes tanfolyam sem segítette közelebb a céljához. Egyre többször látogatta a szomszéd kocsmát, ahol régi haverjaival (akik szintén nem találtak munkát) iszogattak. Ivásra viszont kevés volt a jövedelempótló támogatás, így ekkor már az is előfordult, hogy a szekrényből vett el a konyha-pénzből. Ennek egyenes következménye volt, hogy hátralékba kerültek a közüzemi díj számlákkal. Tóth Mihályné egy darabig veszekedett, aztán egy nap kijelentette, hogy ő túl fiatal ahhoz, hogy itt menjen tönkre, ezért összecsomagolt, és hátrahagyva férjét és fiát, elhagyta a családi otthont.

Tóth Mihályt megrázta felesége távozása, újra kezdte a munka utáni hajszát, főzött, mosott, takarított a fiára. Nyugdíjas édesanyja

segített neki. A segélyekből viszont már nem tudta fenntartani a lakást, és a közüzemi díjhátralék egyre növekedett, míg végül a másfél szoba összkomfortból el kellett költözniük egy komfort nélküli szobakonyhába. Azonban ezt sem tudták fenntartani, így végül ismét költözniük kellett, a nagymamához, aki befogadta őket, bár szigorú feltételként megszabta, hogy Tóth Mihály nem jöhet haza alkoholosan. Ekkor Tóth Mihály ismét munkát talált, ez esetben is egy kisvállalkozásnál, régi barátainak segítségével. Az italozást abbahagyta. Boldog volt. Ismét csak fél évig, mert akkor ez a kisvállalkozás is megszűnt, és Tóth Mihály ismét az utcára került. Mivel a vállalkozásnál bejelentés nélkül dolgozott, munkanélküli segély sem járt neki. Édesanyjával mindennaposak lettek a veszekedések. Az idős asszony ugyanis képtelen volt a háromtagú családot a nyugdíjából eltartani. Tóth Mihály az anyjától lopott pénzt italra, amin végül annyira összeszólalkoztak, hogy meg is ütötte az anyját, aki ekkor összecsomagolta a fia holmiját, és az ajtó elé tette. Az akkor nyolcéves kisfiút a nagymama tovább nevelte volna, hiszen nem akarta kitenni az unokáját, a gyermek viszont az apjával akart menni. Így kerültek ki először a város melletti hegyre egy fólíasátorba. Ették, amit Tóth Mihály guberált, és a kirándulók hagytak, és reggel ifjabb Tóth Mihály a sátorból ment az iskolába. A nyolc éves Tóth Mihály egyébként – tanítója elbeszélése szerint – csendes, értelmes kisfiú volt, aki kitűnően tanult. Tanárai csak azt vették észre, hogy egyre visszahúzódóbb és szomorúbb, és a füzetei sem olyan mintaszerűek már, mint korábban.

Az ősz beálltával a nagymama képtelen volt elviselni, hogy fia és unokája a hegyen lakik, éheznek és fázik, ezért felment és visszahívta őket. Tóth Mihály már nem ígérgetett, de ismét megpróbált munkát találni. Ez alkalommal viszont már csak kisebb alkalmi munkákra futotta. Inni ugyan nem ivott, a hegyen ugyanis kenyérre sem telt,

nemhogy italra, de nem volt könnyű lakótárs. Keményen próbált munkahelyet keresni, mindent elvállalt, de stabil munkaviszonyt nem tudott találni. A helyzet a nagymama idegeit is kikezdte, nap nem múlt el kiabálás nélkül. Végül id. Tóth Mihályné a nyár beköszöntével ismét kiadta a fia útját. A kisfiút továbbra is tartotta volna, de ifj. Tóth Mihály az apjával akart menni. A nagymama tehát kitette a két bőröndöt az ajtó elé, és elutazott a testvéréhez. Ekkor költözött be Tóth Mihály a gyerekekkel a tyúkólba, ahol a szociális munkás találta őket.

Ami ebben az esetben különbözik a többitől, az a kisfiú szerepe, aki minden erejével ragaszkodik édesapjához, és aki a történet végpontján már valójában az egyetlen kapocs Tóth Mihály és az élet között. A történet egyébként a társadalmi integráció hálójából való kicsúszás folyamatának teljes és tipikus leírását adja. A történet további menetét sem nehéz kitalálni. Ha a nagymama ragaszkodik a fia távozásához, akkor Tóth Mihály megint mehet a hegyre. Ha a kisfiú veletart, a gyámhatóságnak intézkednie kell. Mert mégsem élhet egy gyermek a hegyen egy fóliásátorban. Ha pedig Tóth Mihály egyetlen élethez kapcsolódó szála – a gyermekével való kapcsolata – is elszakad...

Másképp az esetből világosan látszik, hogy Tóth Mihály esetében bizony van mire hivatkozniuk azoknak, akik szeretnének megszabadulni az általa jelentett problémahalmaztól. De az is nyilvánvaló, hogy mindazok, akik segíteni akartak, nehéz helyzetbe kerültek, mivel vagy nem tudtak segíteni, vagy csak időlegesen tudtak. És a lelkiismeretfurdalástól is nehezen tudtak szabadulni, mert a közvélekedés bizony nem mondja meg, hogy például a nyugdíjas nagymamának meddig kell eltartania munkanélküli gyermekét és unokáját, és meddig kell elviselnie gyermeke idegállapotának következményeit.

Megélni a társadalom által elfogadott "tőkék" nélkül, azaz túlélési stratégiák a kiilleszkedési zónában élő csoportok esetében

Természetesen a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élők esetében is megtalálhatjuk ugyanazokat a személyiségvonásokat, melyek a

kiilleszkedési karrier során kialakulnak, és ezek ugyanúgy a túlélést szolgálják, mint a kiilleszkedési lejtőre jutott emberek esetében. Ezeket a túlélési stratégiákat a kirekesztett csoportok tagjai az elsődleges szocializáció folyamatában tanulják meg, gyakran olyan nevelési formák keretében, melyeket a többségi társadalom intézményei a kiskorúak veszélyeztetésének minősít. Hogy ezek a stratégiák mennyire nélkülözhetetlenek, azt világosan mutatja azoknak a gyermekeknek a gyors pálfordulása, akik a gyermekvédelmi intézményrendszerben a középosztálybeli értékrend alapján nőnek fel, majd a származási családba való visszatérés után egyik napról a másikra hagyják el a civilizáció olyan attribútumait, melyeket megszoktak az gyermekotthoni életben.¹⁵

Mindenek előtt a túlélésre berendezkedett életformában minden dolog, amit tőkeként lehet felhasználni, tőkévé válik. A szegény vagy elszegényedő családok szempontjából ez *forrásfelhasználási problémát* jelent. Az esetek egy részében valamilyen hasznosítható jószág rendelkezésre áll, amivel a jövedelemhiányt legalább részben pótolni lehet, ilyen például a háztáji gazdaság, a kiadható lakásrész vagy azok a kapcsolatok és tudás, melyek lehetővé teszik a „fekete munkát”. Ha más lehetőségek (anyagi, tudás- vagy kapcsolati tőke) nem állnak rendelkezésre, akkor az illegális vagy a közgondolkodás által elítélt lehetőségekkel lehet csak élni. Így a szükségét szenvedők tőkeként használják például a fiatal test adta lehetőségeket. Ez a fiatal cigány nők esetében Észak-Kelet-Magyarország kis községeiben a prostitúciót illetve a gyakori gyermekszületést jelentheti.¹⁶

¹⁵ Persze itt csak azokról a fiatalokról van szó, akik a gyermekotthon elhagyása után sikerrel alkalmazkodtak a származási családhoz. A többségnek ugyanis a tapasztalatok szerint nem sikerül az alkalmazkodás. Emiatt van – amiről az utógondozók gyakran panaszkodnak –, hogy amikor a fiatalnak az intézet által összegyűjtött pénze elfogy, a fiatalnak is „kitelik az ideje”. Ezt a visszafogadó anyák egyike így indokolta: „Úrat neveltek a gyerekekből, nem tudunk vele élni.”

¹⁶ Lásd: Gyenei Mária: A „stratégiai gyerekek” - avagy miért növekszik nálunk a csecsemőhalandóság? Népszabadság, 1998, november 14., 24-25.o. Sokan vitatják a cikk végkövetkeztetését, hogy ugyanis a szegény családok azért hoznák világra gyermekeiket, hogy azután az utánuk kapott jövedelmekből éljenek. Lásd: Mózer Péter: „Utak és lehetőségek a szegénység visszaszorítására” Egy konferencia margójára. Háló, 2000, október, 14-15.o. Én sem gondolom, hogy az összefüggés egyértelmű lenne, de tény, hogy a mély szegénységben élő családok jórészt egyenletesen stabil jövedelmet a gyerekek után kapott segélyek jelentik.

A túlélési stratégiák közé tartozik a piti-bűnelkövetés is. A szociális munkások beszámolóí szerint vannak olyan falvak, ahol nincs idő a termék beérésére, mert már korábban lelopják a falu környéki földekről a közösség szükségét szenvedői. Ezeket az ügyeket a rendőrség nem nyomozza, mert ügyis hiába. Mindenki tudja, hogy ki volt a tettes, de bizonyítani nem lehet. Az ilyesféle bűnelkövetés azért is igen fájó, hiszen csak a szegények válnak áldozatává, ugyanis ők nem képesek a termést megvédeni. A gyermekkorúak enyhébb vagy súlyosabb bűnelkövetése is a szükségét szenvedő csoportokban jelenik meg nagyobb számban, hiszen a gyermekek tizenégy éves kor alatt nem büntethetőek, a sok helyen hozzá nem értő gyámhatósági hivatalnokokat pedig könnyű megfélemlíteni. Így kerülnek be a megelőzési források közé a gyermekek által elkövetett bűncselekmények, melyek mögött felnőttek állnak.¹⁷ A beilleszkedett többség nézőpontjából ez a gyermekek súlyos veszélyeztetése, az elkövetők szempontjából viszont csak forrásfehasználási kérdés. Sőt – durvábban fogalmazva – adekvát szocializáció, hiszen a gyermekeket arra kell megtanítani, hogy miképp lehet megélni olyan helyzetben, amikor a túléléshez nem állnak rendelkezésre a többség számára mozgósítható források. A szegénységnek nincsen erkölce, ahogy azt már Illyés Gyula is leírta a nincstelen pusztai cselédekről.¹⁸ Ha tudományos magyarázatot keresünk, akkor Maslow axiómáját¹⁹ idézhetjük, mely szerint amíg a szükségletek hierarchiájának alsóbb szintjén elhelyezkedő alapvető szükségletek (mint amilyen az étel és a hajlék) kielégítetlenek, a hierarchia felsőbb szintjén elhelyezkedő szükségletek (mint amilyen a valahová tartozás, az önértéktérzés, az önmegvalósítás) kielégítésére nem kerülhet sor. A legalapvetőbb szükségletek kielégítetlensége miatt ezek a

¹⁷ Lásd Dér Mária: Az ártatlanság kora. Gyermekbűnözés Budapest. Belügyi Szemle, 2001, 7-8.sz., 125-148.o. A Clubrádió Hetes Stúdió című műsorában pár héttel ezelőtt megszólaltatták a jászladányi iskola-ügy nem cigány szülőit is, akik beszámoltak arról, hogy a túlkoros cigánygyerekek pénzt követeltek a kicsiktől, hogy beengedjék őket a vécére.

¹⁸ Illyés Gyula: Puszták népe. Budapest, 1974, Szépirodalmi Kiadó.

¹⁹ Abraham H. Maslow: Motivation and Personality. New York, 1954, Harper and Row.

családok képtelenek biztosítani azt a védelmet és támogatást, ami a gyermek beilleszkedett felnőtté válásához nélkülözhetetlen lenne.²⁰

A szegénysorsú családok esetében tökéként hasznosulnak a *közösségi kapcsolatok* is. A “kebelbeli védelmek” rendszere nélkül szegénysorban túlélni lehetetlen. A közösségi védelem tartalmi között szerepelnek az információk, melyek lehetővé teszik a jövedelemszerző lehetőségekről szóló hírek hatékony terjedését. De ugyanígy felbecsülhetetlen értékűek a kölcsönök, a levetett használati tárgyak, a gyermekeknek a szülők távolléte idején történő gondozása, hajléktalanná válás esetén a befogadás, és így tovább. A szélsőséges bizonytalanság körülményei között a szegény közösség tagjainak ezek a “kebelbeli védelmek” jelentik a legalapvetőbb biztonságot. Ennek fényében egészen más megvilágításba kerülnek például a segélyosztást követő kocsmai mulatozásokról szóló beszámolók, melyeket gyakran hallunk azoktól, akik ezekkel a történetekkel igyekeznek bizonyítani a szegény közösségek tagjainak felelőtlenségét. A kocsmák a közösségi együttlét helye, ahol a közösségi kapcsolatok megerősítése folyik. E közösségi kapcsolatok pedig adott esetben fontosabbak lehetnek, mint hogy másnap tudnak-e a gyerekeknek ruhát vagy tanszert venni. Ebben az esetben a “ma nekem, holnap neked” és az “elég minden napnak a maga baja” ősi életelve nyilvánul meg.

A túlélés kényszere felől tekintve azok a viselkedések is hatékony megbirkózási stratégiának mutatkoznak, melyek a legtöbb problémát jelentik a szociális munkásoknak. Ilyenek a szociális szolgálatok forrásaitól való hosszú távú függés (gyakran “élősködésnek” minősítik), az agresszió és a nyomásgyakorlás más formái (például a szegény közösség tagjainak csoportos és fenyegető megjelenése a hivatali szobában), a manipuláció olyan formái, mint amilyen a tények elferdítése és a megállapodásokba való belemenés olyan esetekben, amikor az ügyfélnek nyilvánvalóan esze ágában sincs azokat betartani.

²⁰ Lásd: Katz Katalin: Aki szegény, az a legszegényebb. Család, Gyermek, Ifjúság, 1993, 6. sz., 32-37.o.

A szociális szolgálatok nyújtotta források nélkülözhetetlen feltételei a szegény kliensek életének. A szociális szolgálatokat viszont létrehozóik átmeneti segítségnek szánják, melynek célja a nehéz helyzetből való kijutás előmozdítása, az önfenntartás képességének helyreállítása. A tartósan a szegénység viszonyai között élők viszont vagy már rég elveszítették vagy meg sem szerezték azokat a "tőkéket", melyek lehetővé tennék az önálló egzisztenciának a szociális szolgálatoktól független fenntartását. Ezért a hosszú távú kapcsolatot a források hivatali őrzői előbb-utóbb értelmetlen nyüglődésnek fogják látni, amely véleményüket még alá is támasztja, hogy hiába mondják el a klienseknek, hogy mit kellene csinálniuk, azok nem fogják a tanácsokat követni. A források örei gyakran nem veszik figyelembe, hogy az ígérek betartásának feltételei vannak, és ezek a tartósan szegény kérelmezők esetében egyáltalában nem állnak rendelkezésre.²¹ A gyermekvédelmi támogatást például a gyerekekre kell költeni a hivatalnokok álláspontja szerint. Azonban a nélkülöző gyerekek nélkülöző családokban élnek, ahol a befolyt jövedelmeknek az egész család fenntartását kell szolgálniuk, és nem pusztán a gyermekeket. A segély "nem rendeltetésszerű" felhasználása tehát nem a felelőtlenség bizonyítéka, hanem a felelősségnek a helyzetből adódó más megítélését tükrözi. A segítők azt sem mindig veszik észre, hogy a szegénységben élő családban hiányoznak azok a tudások, készségek, melyek szükségesek lennének az elvárások teljesítéséhez. A segítőknek tehát a tehetetlenség érzésével is meg kell küzdeniük, és nem csak azért, mert szavaik nem érnek célba, hanem azért is, mivel segítségük nyilvánvalóan nem elegendő ahhoz, hogy klienseik ezen csoportja kijusson a szélsőséges nélkülözéshöz és létbizonytalansághoz. A tehetetlenség érzésével – mint már fentebb az esettanulmány nagymamájának esetében is láttuk – pedig igen nehéz együttélni. Így a tartós szegénység helyzetében élők általában előbb-utóbb azzal a problémával szembesülnek, hogy miképp lehet a vonakodó hivatalnokokat rákényszeríteni az oly szükséges források megnyitására. A

²¹ Egy másik tanulmányomban – Kozma Judit: Szociális diagnózis. Esély, 2001, 3. sz., 61-94.o. – már egy esettanulmány kapcsán részletesen elemeztem ezt az összefüggést.

rákényszerítés eszköztárát pedig a tapasztalatok alakítják ki. Ha a segélyt “krízis segélynek” nevezik, akkor a hozzájutás legbiztosabb módja a “krízis” minél látványosabb és kényszerítőbb bemutatása²². Ha a segítségre “érdemesnek” a “körülmények ártatlan áldozatának” kell lennie, akkor a kérelmező nyilvánvalóan azt fogja bemutatni, hogy mennyire ártatlan áldozat. Ha a források fölött örökődöket meg lehet félemlíteni a tömeges megjelenéssel, és a jelenlévő társak támogatása hatékony ellenszernek bizonyul a kérelmező saját félelmének kezelésében is, akkor nyilvánvalóan nem egyedül fog megjelenni a segélyért folyamodó a hivatali helyiségben. Ha a forrás megnyitásának feltétele az ígélet, akkor lesz ígélet is. Ezek a “felállások” már a szereplők megjelenése előtt meg vannak írva a társas szabályok láthatatlan nagykönyvében.

Mindezekben a helyzetekben nem elsődlegesen pszichológiai jelenségekkel – az egyének személyiségének valamiféle megnyilvánulásával – van dolgunk, hanem annak a szociálpolitikai problémának a mindennapi életben tapasztalható vetületével találkozunk, hogy bizonyos társadalmi rétegek számára csak olyan *túlélési stratégiák* állnak rendelkezésre, melyek elfogadhatatlanok a többség számára. Ez viszont azt jelenti, hogy bizonyos rétegektől a társadalom megvonta az élethez, de legalábbis a törvénytisztelő élethez való jogot. Ezen a rendelkezésre álló támogatások (segélyek) léte nem változtat, ugyanis egyszerű számolási műveletekkel kiderül, hogy a segélyekből megélni nem lehet. De az is tény, hogy a legszegényebb társadalmi csoportok számára a szociális szolgálatok is – ez esetben önhibájukon kívül – a túlélés pusztá eszközévé váltak ahelyett, hogy a nehéz helyzetekből való kikerülés eszközei lennének. A szociális szolgálatok ilyenén csapdahelyzete (hogy ugyanis a probléma megoldásának eszköze helyett a probléma keretévé váltak) világjelenség, melyen a szociális szakma egymaga nem tud változtatni, mert az egyetlen lehetséges változtatási stratégia a munkahelyteremtésre alapozott társadalompolitika lenne.

²² Lásd fentebb a “krízis-szcénáról” írottakat.

Összegzés helyett: A szociális munka lehetőségei a tartósan szegény családok gondozásában

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a szegénység pszichológiai következményeinek kezelése nem pszichológiai, vagy legalábbis csak érintőlegesen pszichológiai kérdés. A kérdés lényege, hogy vannak társadalmunkban olyanok, akik nem képesek befolyásolni saját életfeltételeiket, azaz nincsen hatalmuk, ami ezt lehetővé tenné. Így bármennyire is riasztó lehet a többségi társadalom tagjai számára, a megoldás csak a hatalmi egyenlőtlenségek csökkentése lehet. Ez elsődlegesen közösségi megoldásokat jelent: a kisebbségi önkormányzatok megerősítését, az együttélő többségi és kisebbségi csoportok közötti párbeszéd előmozdítását²³, hatékony iskolai programokat a közügyekben való részvételhez szükséges tudás elsajátítására, kreatív megoldások keresését, melyekkel a hiányzó tőkéket elő lehet teremteni²⁴.

De a tartós szegénységgel kapcsolatos problémák kezelése mindenek előtt és mindenek felett a társadalmi integrációt legfőbb értéknek tekintő szociálpolitikát feltételez, olyan szociálpolitikát, melynek alapfeltevése, hogy minden állampolgárnak joga van azokhoz a forrásokhoz, melyek elérhetővé teszik az életminőség olyan minimumát, ami lehetővé teszi az emberi méltóság érvényesülését, valamint a demokratikus folyamatokban való részvételt.²⁵ A szociális munkának a legutóbbi időkben kialakult – elsődlegesen a helyi közösségekre alapozott – formái egy ilyen szociálpolitikának jó eszközei lehetnek. Mivel egy másik előadás témája lehetne, csak felvillantom egy ilyesfajta szociális munka alapelveit. A nemzetközi szociális munka irodalomban

²³ Ami számomra az elmúlt időszak nagy iskola-botrányaiban (legutóbb például a jászladányi esetben) szakmai szempontból a legelképezetőbb volt, hogy a konfliktus kialakulásakor nem volt senki, aki párbeszédet kezdeményezett volna a kisebbségi csoportok tagjaival, és nem kereste velük együtt a megfelelő kezelés lehetőségeit.

²⁴ Hajdú-Bihar megyében például több helyen jól működik a kisebbségi családok földhöz juttatásának programja, bár tény, hogy az ilyen gazdálkodás segítése is nagy problémát jelent az önkormányzatoknak.

²⁵ Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek. A Szociális Szakképzés Könyvtára*. Budapest, 2000, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 265.o.

ezt a fajta tevékenységet a kirekesztést elutasító szociális munka (antioppressive social work) fogalmával nevezik meg.

A kirekesztést elutasító gyakorlat lényege a hatalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése (“empowerment”). A szociális munkás tevékenységének tartalma a szolgáltatás “felhasználójának” segítése olyan tudások, készségek elsajátításában, valamint olyan források létrehozásában, amelyek szükségesek a környezetnek a felhasználó érdekeinek megfelelő átalakításához. A hatalmi egyenlőtlenség kiegyenlítésének elve kizárja a hagyományos szakember-kliens viszonyra jellemző tekintélyrendet, és a felek között az egyenrangú viszonyt hangsúlyozza. A kliens e viszonyban ’felhasználóvá’ válik, aki igénybe veszi a szociális munkás szakértelmét. Az egyenrangúság egyben azt is jelenti, hogy a felhasználók részt vesznek a szociális szolgáltatásokkal kapcsolatos döntésekben, és módjuk van értékelni a megkapott szolgáltatást. A kirekesztést elutasító gyakorlat a szociális munkás tevékenységét a helyi közösséghez köti, ami megszünteti a korábbi nagy és elidegenedett bürokráciákhoz való kötöttséget, és a szociális szolgálatokat szervezetileg közelebb hozza a felhasználók mindennapi életéhez, sőt beépíti abba.²⁶ Ez az új gyakorlati modell – kapcsolódva az állampolgárok önszerveződő csoportjaihoz – erősen átpolitizálja, az emancipációs törekvések színterévé teszi a szociális szolgálatokat. A kirekesztést elutasító szemlélet megjelent a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetségének (International Federation of Social Workers) 2000-ben, a montreáli közgyűlésen elfogadott nyilatkozatában is, mely a szociális munka lényegét igyekszik megfogalmazni a jelen társadalmaiban, és mely a szociális munkások központi törekvésévé az emberi és állampolgári jogokért, a társadalmi igazságosságért vívott küzdelmet teszi.²⁷

²⁶ Bamford, Terry: *The Future of Social Work*. London, 1990, Macmillan, 89. és kk.o.; Dominelli, Lena: *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 1998, 3-22.o.; Burke, Beverly - Harrison, Philomena (1998): *Anti-Oppressive Practice*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm [szerk.]: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 1998, 229-239.o.

²⁷ International Federation of Social Workers – IFSW : *A szociális munka új definíciója*. Háló, 2000, november, 4-5.o.

MURÁNYI ISTVÁN: FIATALOK VALLÁSOSSÁGA ÉS ELŐÍTÉLETESSÉGE A KELET-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓBAN

A kilencvenes években több olyan empirikus ifjúságszociológiai kutatás készült, amely azt igazolta, hogy a vallásosság *intenzitásának növekedésével csökken a különböző etnikai csoportokkal szembeni előítéletes attitűdökkel jellemezhető fiatalok aránya*, csupán a többnyire fogyatékosokra irányuló előítélet esetén figyelhetünk meg ellenkező irányú kapcsolatot. (Murányi, 1998; 1999). Egy igen alapos kutatás további figyelemre méltó eredménye, hogy – viszonyítva a nem felekezeti középiskolában tanulókhoz – a társadalmi távolságskálával mért előítéleteesség kisebb mértékűnek bizonyult a felekezeti középiskolások körében (Pusztai, 2004).

A felekezetek szerinti csoportokra jellemző intolerancia arányok között szintén felfedezhető egyfajta, igaz kevésbé következetes logika. A nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni előítéleteességet inkább a reformátusoknál, a fogyatékos kisebbségek elutasítását inkább a katolikusoknál lehetett megfigyelni - de az ellentétes arányokra is találtunk példát. Az előítéleteességet befolyásoló tényezők ok-okozati vizsgálata során a vallásosság az egyik leginkább meghatározó szocio-kulturális változónak bizonyult. Több kutatási eredmény is alátámasztja, hogy a fiatalok vallásossága a kisebbségekkel szembeni toleranciát, míg a szülők vallásossága - a fogyatékos másság kivételével - az intoleranciát erősíti. A felekezeti hovatartozás hatása már közel sem volt ennyire következetes, inkább a szignifikáns befolyásoló hatást érdemes kiemelniük (Murányi, 1998; 1999).

A nemzetközi szakirodalomban olvasható kutatási beszámolók szintén az *előítéleteesség és a vallásosság közötti nem következetesen egyértelmű kapcsolatra* utalnak. A hatvanas években, felnőtt populációban végzett kutatások általában pozitív kapcsolatot igazoltak az etnikai előítéleteesség és a vallásos

viselkedés, valamint értékek között.²⁸ A későbbi kutatások egyik része igazolta ezt a trendet²⁹, míg a kutatások másik csoportja csak *korlátozottan igazolta a vallásosság és az előítéletesség közötti kapcsolatot*.³⁰ Több vizsgálat is arra hívta fel a figyelmet, hogy *a vallásosság különböző dimenziói más-más összefüggésben vannak az előítéletességgel*.³¹ Az előítéletesség és a vallásosság direkt kapcsolatának vizsgálata a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább *kiegészült a kapcsolatot befolyásoló más tényezők elemzésével*³²

²⁸ A vallásosság és a rasszista előítéletek közötti kapcsolatot hét egymást követő országos felnőtt amerikai kérdőíves kutatás (NORC Social Surveys, 1972-1978) adatai alapján elemezték. Az eredmények nem erősítették meg a korábbi vizsgálatok során kimutatott szoros kapcsolatot, de az aktív felekezeti tagok és az intenzív vallásos preferenciákkal jellemezhető az átlagosnál valamivel kisebb mértékben voltak előítéletesek (Chalfant-Peek, 1980).

²⁹ Holland római katolikusok 1650 fős mintáján, 1991-92-ben végzett kutatás során bebizonyosodott, hogy az egyházi tagság mérsékelten hat az etnikai előítéletekre és az anómiára, de negatívan korrelált az utilitarista individualizmussal. A szerző szerint mindez a heti prédikációk által közvetített humanisztikus keresztényi értékeknek köszönhető, melyek a keresztény iskolák, társadalmi szervezetek munkájában is érvényesül (Billiet, 1995). A különböző kasztokhoz tartozó 4-15 éves indiai fiatalok mintáján a vallásos identitást és az előítélet kapcsolatát skálák segítségével vizsgálták. Az eredmények azt mutatják, hogy a mind a vallásos preferencia, mind az előítélet már kora gyermekkorban kialakul, 8-9 éves korban kristályosodik ki. A más vallások iránti előítélet 14-15 éves korra alakul ki. A hindu gyerekek előítéletessége elsősorban a muszlimokra irányul és pozitívan korrelál a vallásossággal, valamint az olyan személyes jellemzőkkel, mint az autoritarizmus és a konformitás. (Mukhopadhyay, 1986).

³⁰ Egy 1990-91-ben végzett holland felnőtt kutatás során - bár az eredmények alátámasztották, hogy a keresztény vallás egyik meghatározója a világi antiszemitizmusnak - nem tapasztalták az előzetes várakozásoknak megfelelő direkt kapcsolatot. (Konig-Eisinga-Scheepers, 2000). A kilencvenes évek elején angol és amerikai főiskolások összehasonlító vizsgálata szerint az erős vallásos elköltezettség fokozott humánus attitűdökkel és az előítélet csökkenésével kapcsolódott össze (Perkins, 1992).

³¹ A hatvanas évek végén, angol és holland felnőtt mintákon végzett vizsgálatokban a leginkább előítéletes többsége katolikus volt, akik elfogadják a vallásos értékeket, de nem rendszeres résztvevői az istentiszteleteknek, s egyházi funkciójuk sincs. Legkevésbé előítéletesnek a hívó reformátusok - különösen a hollandok - bizonyultak. Ez a csoport szorosan kapcsolódott a felekezethez, azonosult a vallásos értékekkel és egyáltalán támogatta a toleráns etnikai értékeket (Bagley, 1970). Az amerikai egyetemisták előítéletessége és rasszizmusa nem mutatott kapcsolatot a vallásossággal. A tradicionális keresztény egyházakkal (katolikusok, protestánsok) szemben a mormonokhoz tartozó fiatalok erős vallásossága együtt járt a kisebb mértékű előítéletességgel. A szerzők szerint mindez azzal magyarázható, hogy a mormon egyházat viszonylag későn alapították, hierarchikus struktúrára és számolni kell a misszionárius programok hatásával is (Jacobson, 1998). Az Ontarióban, egyetemisták körében végzett kutatás során a vallásosság kapcsolatát a keresztény, illetve nem vallásos mások iránti előítéletességgel vizsgálták. Az eredmények azt igazolták, hogy az olyan csoportközi folyamatok, mint a vallásos csoportok közötti, az erőforrások megszerzésére irányuló versengés - tekintet nélkül a személyes vallásos orientációra - elősegíti az előítéletességet a vallásos sajtócsoport tagjai körében. (Jackson-Hunsberger, 1999).

³² Erre jó példa az a még 1968-ban lebonyolított New York-i vizsgálat, amely során - levélben kiküldött kérdőívek alapján - a vallásos ortodoxia és a kisebbségekkel szembeni előítéletesség mellett a helyi közösségi kapcsolatokat is vizsgálták. A regresszióanalízis eredménye azt mutatta, hogy amennyiben a lokalizmussal kontrollálják, az ortodoxia és az antiszemitaizmus, a feketék elutasítása és a katolikusellenes attitűdökön alapuló előítélet kapcsolat részben hamis. Ha a lokalizmus a közbeeső változó, akkor az iskolázottság szintén indirekten befolyásolja az

A trendeket jelző, ugyanakkor sokszor ellentmondásos hazai és a nemzetközi kutatási eredmények magyarázatában feltehetően szerepe van az empirikus szociológiában gyakran felmerülő metodikai dilemmának : „... *mit kell tennünk, ha tulajdonképpen nem is vallásosságot kutatunk, ám szeretnénk figyelembe venni a vallásosságnak – mint „köztes változónak – más jelenségekre való hatását? Mi a teendő olyankor, ha előre tudjuk, hogy nincsen mód egy-két-háromnál több ismérv figyelembe vételére még akkor sem, ha emiatt a kapott eredmény pontatlan lesz? Természetesen lemondhatunk a vallásosság minősítéséről, méréséről. A másik lehetőség, hogy azon kezdünk gondolkodni, hogy a „szűkösség” körülményei között mi a legkevésbé rossz megoldás.*” (Tomka, 1998: 47).

A vallás fontosabb szociológiai szempontú definiálási kísérleteinek kiváló összefoglalását Tomka Miklós tanulmányában olvashatjuk (Tomka, 2002). A tudományosan elemezhető szociológiai vallás értelmezés kritériumainak (tapasztalati tény, ember által teremtett valóság, társadalmilag elfogadott és rögzült rendszer, funkciókat valósít meg) ismertetése után a vallás szociológiai meghatározásainak közös elemeit nevezi meg: a vallás „...*egy közösségnek a hite és hagyománya, amely a valóság egészével s ezen belül az egyéni és a társadalmi élettel kapcsolatos és amely azt tartja, hogy a valóságot és az életet természetfeletti erő(k) vagy/és személy(ek) befolyásolja(ák), talán irányítja(ák), akivel (akikkel) vagy amivel (amikkel) - e hit szerint - kapcsolatba lehet kerülni; a kapcsolatfelvétel (a kérdés, köszönet, tisztelet stb.) formája és módja a vallási (misztikus) élmény, illetve a vallásgyakorlat, a rítusok, a liturgia.*”(Tomka, 2002: 28). A vallás tárgya, tartalma és funkciója alapján Tomka a szociológiai

előítéletességet. (Roof, 1974). A hetvenes évek elején, 307 elsőéves és végzős hallgatót vizsgáltak egy észak-milwaukee-i katolikus főiskolán. Az előítéletesség csökkenését a vallási fanatizmus és a vallás fontosságának preferálása valószínűsítette. A vallásgyakorlás és az előítéletesség kapcsolatát szintén negatív korreláció jellemezte, míg a vallásos ortodoxia és ismeret az előítéletesség egyik dimenziójával sem volt kapcsolatba. (Cygnar-Noel-Jacobson, 1977). Az 1994-ben készült survey kutatásban 42 zsidó és 49 arab Washingtonban élő egyetemistát vizsgáltak. A kutatás során arra próbáltak választ adni, hogy milyen kapcsolat van a kollektív identitás, a vallásos, etnikai szervezeti tagság és részvétel, valamint a külső csoportok iránti előítélet között. A feltételezésekkel ellentétben a zsidó hallgatóknál a kollektív identitás nem volt erős kapcsolatban az előítéletességgel, bár az arabokkal szemben kevésbé elutasító zsidó hallgatók voltak a leginkább vallásosak. Azok az arab hallgatók bizonyultak a leginkább előítéletesnek, akiket alacsony kollektivitás érzet jellemezett és tagjai voltak vallási, etnikai szervezeteknek. (Ruttenberg-Zea-Sigelman, 1996).

vallásdefiníciókat két irányzat szerint csoportosítja. A vallás tárgya alapján öt dimenzióban nyilvánulhat meg (kognitív: a hit, rituális: a vallásgyakorlat, tapasztalatok: vallási érzések és élmények, következmények: a mindennapi magatartás vallási meghatározottsága, emberi kapcsolatok: vallási közösségekhez tartozás). A vallás funkcionális definíciói alapvetően a társadalom integrációjával kapcsolatos kérdésekre adott lehetséges válaszok alapján különítik el a vallás következő funkcióit: értelemadó, társadalmi integrációs, társadalom fenntartó, relativáló (változtató, megújító) és szekularizáló (Tomka, 2002). A hazai vallásszociológia újabb nemzedékét képviselő Hegedűs Rita vallásosság értelmezése egyszerűségében is meggyőző: „A „vallásosság” értelmezésében szociológiai szempontból alapvetően a társadalom mikroszintjén, az egyes emberek mindennapi életében megjelenő, szűkebb környezetében, közösségében megnyilvánuló sajátos életszemlélet és magatartásmód. Vizsgálatakor gyakorlatilag azoknak az embereknek a magatartásával, cselekvéseivel, attitűdjeivel, s a társadalomban való megjelenésével, szereplésével foglalkozunk, akik akár szóban kifejezve, akár meghatározott magatartással valamilyen vallásos világszemlélet elfogadásáról tesznek tanúságot.” (Hegedűs, 2000: 21).

Tomka a vallásosság mérésének három alapvető lehetőségét különíti el. Az önbesorolás módszerének hitelességével szemben az értelmezhetőség nehézségei merülnek fel, míg a vallásosság dimenziók alapján történő mérésénél a meghatározó dimenziók kijelölése jelenthet problémát. A többváltozós statisztikai eljárásokat alkalmazó módszer szintén szubjektív kutatói döntéseken alapul, mivel a mért indikátorok kiválasztása, az alkalmazott statisztikai módszer előzetes mérlegelések függvénye. (Tomka, 1998). A vallásosság operacionalizálásában, dimenzióinak kijelölésében nagy segítséget nyújthat Szántó János tanulmánya, melynek fontosabb megállapításait az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- A vallásosság fogalmának eltérő vallásszociológiai értelmezése az ismeretelméleti különbségek mellett a vallási kultúrák különbözőségének köszönhető.
- Az empirikus szociológiának nem a vallásosság általános definíciójára kell törekedni, hanem azoknak a kritériumoknak a megfogalmazására, amelyek megfelelnek a közgondolkodás és a társadalom vallási kultúráját meghatározó vallási rendszerek elvárásainak.
- A közvetlenül nem mérhető vallásosság megfigyelhető dimenzióinak kijelölését az elméleti állásfoglalás mellett a kutatási célok és lehetőségek határozzák meg. Az egyik ilyen lehetséges dimenzió-rendszer a következő: 1. vallásos identifikáció; 2. intézményes vallási aktivitás; 3. személyes vallási aktivitás; 4. Istenhit (Szántó, 1998).

A hazai survey típusú ifjúságszociológiai kutatások során a vallásosságra vonatkozó kérdésközlökben legtöbbször a vallásos önbesorolás, a vallásgyakorlás, a hittan oktatáson való részvétel és a felekezeti hovatartozás szerepel. A 2003-ban lebonyolított kutatásunk ³³ egyik *célja a felekezeti és családi szocializáció hatásainak vizsgálata volt*, ezért a korábbi adatfelvételeknél *nagyobb hangsúlyt helyeztünk a vallásosság* operacionalizálására. A kutatás statisztikai elemzésekre alkalmas adatbázisának kialakítása során arra törekedtünk, hogy a három almintát (apa, anya, gyerek) úgy egyesítsük, hogy - a fiatalokra vonatkozó változók önálló elemzése mellett – a felekezeti hovatartozás, valamint a szülői hatások vizsgálata egyaránt elvégezhető legyen. A vallásosság jellemzésére felhasznált változók *első csoportja* egyrészt a már idézett tanulmányban (Szántó, 1998) részletesen taglalt négy vallásosság dimenzióra - vallásos identifikáció, intézményes vallási aktivitás, személyes vallási aktivitás, Istenhit -, illetve a

³³ A kutatás 2003. májusában zajlott, a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének koordinálásával. A társadalomtudományi kutatómódszertan kurzusok hallgatóinak közreműködésével a kelet-magyarországi régióban végzett adatfelvétel kvótás mintavételénél két kritériumot kellett figyelembe venni: 1. a vizsgálat 120 családra kialakított mintájában a három lekérdezett (apa, anya, gyerek) azonos felekezethez (vagy református, vagy katolikus) tartozzon; 2. a kérdezett gyerek középfokú oktatási intézményben tanuljon.

hittanoktatás lehetőségeire és gyakorlatára vonatkozott.³⁴ A négy dimenziót felhasználva és igazodva a korábbi összevont vallásosság változók képzéséhez, ebben az esetben is három, vallásos intenzitás alapján elkülönült csoportot képeztünk.³⁵

A nagyszülők vallásosságát és a szülők gyermekkori vallásos aktivitását leíró *másik változócsoporthal* a családokra jellemző vallási háttér (vallási miliő) olyan jellemzésére nyílt lehetőség, amely nagymértékben befolyásolhatja a gyerekek vallásos szocializációját, ugyanakkor a szülők felnőttkori vallásosságát is befolyásolta. Szántó János kérdéseit (Szántó, 1998) felhasználva, a vizsgált fiatalok szüleinek válaszaiból egyrészt a nagyszülők vallásosságára, másrészt a

³⁴ A *vallásos identifikáció* változó megoszlása a teljes – gyerekek és szülők, N=360 fő – mintában: vallásos vagyok, az egyház tanításait követem: 18 százalék; vallásos vagyok a magam módján: 49 százalék; hiszek istenben, de nem vagyok vallásos: 13 százalék; nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem: 6 százalék; nem vagyok vallásos, engem az ilyesmi nem érdekel 10 százalék; egyáltalán nem vagyok vallásos, mert meggyőződésem szerint a vallásnak nincs igaza: 3 százalék; válaszhány: 1 százalék. Az *intézményes vallási aktivitás* változó megoszlása a teljes mintában: hetenként: 21 százalék; havonta többször: 9 százalék; időről - időre, vagyis évente többször: 12 százalék; csak a nagy egyházi ünnepek alkalmából: 15 százalék; csak családi események alkalmából: 28 százalék; egyáltalán nem jár templomba, vallási összejövetelre: 14 százalék; válaszhány: 1 százalék. A *személyes vallási aktivitás* változó megoszlása a teljes mintában: soha nem imádkozik: 19 százalék; néha előfordul: 35 százalék; gyakran imádkozik, de nem naponta: 20 százalék; naponta imádkozik: 24 százalék; válaszhány: 2 százalék. Az *Istenhit* változó megoszlása a teljes mintában: nem hiszek Istenben: 9 százalék; nem hiszek Istenben, de hiszek egy felsőbb hatalomban: 6 százalék; nem tudom eldönteni, hogy hiszek-e Istenben : 9 százalék; kétségekkel, de hiszek Istenben: 24 százalék; határozottan hiszek Istenben: 48 százalék; válaszhány: 3 százalék.

³⁵ A vallásos önleltetés, az Isten-hit, a templomba járás és az imádkozás gyakorisága változók bevonásával elvégzett quick-cluster elemzés eredményeként kapott három csoport jellemzői: *Nem vallásos csoport*. (A teljes minta 20 százaléka). A csoportba tartozók 49 százaléka nem tartja magát vallásosnak, 25 százaléka nem tudja megmondani. A csoport 47 százaléka nem hisz Istenben, 44 százaléka egyáltalán nem, 49 százalékuk csak családi események alkalmából jár templomba, istentiszteletre. Többségük (72 százalék) soha nem imádkozik maga módján vallásos, 36 százalék hisz istenben, de nem tartja magát vallásosnak. Az ide tartozók egyharmada (34 százalék) csak családi események alkalmával, 35 százalékuk csak egyházi ünnepek alkalmával jár templomba. *Ínkább vallásos csoport*. (A teljes minta 45 százaléka). A csoport nagy része (69 százalék) a maga módján vallásos, 37 százalékuk határozottan, 48 százalékuk kétségekkel hisz Istenben. A csoport 40 százaléka csak családi alkalmakkor jár templomba, de viszonylag magas a csak egyházi ünnepeket megelőzők aránya is (32 százalék). Többségük (63 százalék) csak néha, míg 10 százalékuk soha nem imádkozik. A *vallásos csoport* (a teljes minta 35 százaléka). A másik két csoporttól nagymértékben különböző klaszter 47 százaléka az egyház tanításai szerint, 48 százaléka a maga módján tartja magát vallásosnak. Gyakorlatilag mindenki (93 százalék) határozottan hisz Istenben és 60 százalék heti, 26 százalék havi gyakorisággal jár templomba. A csoport 60 százaléka naponta, míg 37 százaléka gyakran imádkozik.

szülőkre jellemző vallási intézmények szocializációjára és a szülők családjának vallásos nevelésére következtethetünk³⁶. A *harmadik csoportba* az a két változó tartozott, amelyik a hittan oktatás megítélését és gyakorlát írja le,³⁷ míg a negyedik változócsoporthoz a tradicionális hiedelmek, az Isten - és ima - hit jellemzésére szolgált³⁸. A későbbi elemzésekben a tradicionális hitelemekre, illetve az Isten hit jellemzésére vonatkozó változók bevonásával elvégzett főkomponens-analízis eredményeként kapott három-három hit-típust (KERESZTÉNY-HIT, LÉLEK-HIT, MISZTIKUM-HIT, illetve EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT, INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT, EGYHÁZELUTASÍTÓ ISTENHIT) használtuk.³⁹

³⁶ A szülők vallásosságára (szülői minta) vonatkozó kérdések: „Édesapja rendszeresen járt istentiszteletre? (igen válaszok aránya: 37 százalék); Édesanyja rendszeresen járt istentiszteletre? (igen válaszok aránya: 52 százalék). A vallási intézmények szocializációjára vonatkozó kérdések: „Járt-e gyermekkorában iskolai hittanoktatásra?” (igen válaszok aránya: 47 százalék); Járt-e gyermekkorában templomi hittanoktatásra? (igen válaszok aránya: 65 százalék); „Gyermekkorában rendszeresen járt istentiszteletre? (igen válaszok aránya: 48 százalék)

³⁷ A gyerekek 56 százalékának iskolájában van hittanoktatás. A fiatalok 73 százaléka iskolai, míg 11 százaléka másutt vesz részt hittanoktatáson.

³⁸ Tradicionális hiedelmek: A „Hisz-e Ön a ... „ kérdésre adott „igen” válaszok százalékos megoszlása a teljes mintában: a lélek halhatatlanságában: 60 százalék; a halál utáni életben: 57 százalék; a mennyországban: 55 százalék; a megváltásban: 54 százalék; a testtől független emberi lélekben: 47 százalék; a pokolban: 41 százalék; a vallási csodákban: 41 százalék; az erendő bűnben: 34 százalék; a halál utáni újjászületésben, a reinkarnációban: 33 százalék; az ufókban: 29 százalék; a horoszkópban: 28 százalék; az ördögben: 27 százalék; a kísértetekben: 14 százalék. Isten-hit: A kijelentésekkel való egyetértés átlaga az ötfokozatú skálának (1: egyáltalán nem ért egyet, 5: nagymértékben egyetért) megfelelően: Az élet értelmét magunk adjuk: 4.06; Azt, hogy mi a jó-, és mi a rossz, a társadalom törvényei döntenek el: 3.04; Azt, hogy mi a jó és mi a rossz, lelkiismeretünk dönti el: 3.98; Azt, hogy mi a jó és mi a rossz, Isten törvényei döntenek el: 2.80; Az egyháznak minden fontos kérdésben véleményt kell mondania: 2.77; Senkinek nincs joga beleszólni abba, hogy ki mennyire vallásos: 4.68; Az élet értelmét Isten jelenti: 2.65; Az Istennel való kapcsolatunkhoz nincs szükségem az egyházi közvetítésre: 3.47; Isten mindenki számára elérhető: 3.33. Imá-hit: Az „Előfordult már, hogy az imába foglalt kérése megvalósult?” kérdésre adott válaszok százalékos megoszlása a teljes mintában: soha nem fordult elő: 19 százalék; egyszer-létszer előfordult: 33 százalék; többször előfordult: 33 százalék; válaszhiány: 15 százalék..

³⁹ A tradicionális hitelemek alapján kapott három főkomponens jellemzése a domináns faktorsúlyokkal 1. KERESZTÉNY-HIT (magyarázott variancia: 29.7 százalék): pokolban: 0.78, mennyországban: 0.766, megváltásban: 0.759, erendő bűnben: 0.729, vallási csodákban: 0.687, ördögben: 0.669; 2. LÉLEK-HIT (magyarázott variancia: 13.4 százalék): testtől független emberi lélekben: 0.662, a lélek halhatatlanságában: 0.645; 3. MISZTIKUM-HIT (magyarázott variancia: 11.5 százalék): az ufókban: 0.671, a kísértetekben: 0.602, a horoszkópban: 0.525, a reinkarnációban: 0.457.

A vallásos orientáció és az Allport-Ross skála

Tomka Miklós nyomán már korábban utaltunk a vallásszociológiai definíciók főbb csoportjaira. A vallás elsősorban a pszichológiai értelmezésére tett kísérletek (Allport, 1950; Batson et.al. 1993; Erikson, 1966; James, 1902/1961; Wulff, 1991) részletes ismertetésétől szintén eltekintünk, csupán azt emeljük ki, hogy már *a legkorábbi próbálkozás is túllépett a vallás különböző megnyilvánulásainak meghatározásán*, megkísérelte megbecsülni a vallás hatását az emberi cselekedetekre és jólétre. (James, 1902/1961).

A vallásosságot nem vallásos viselkedésként értelmező megközelítésre más korai példát is idézhetünk. Fromm a *Psychoanalysis and Religion* című könyvében azt javasolja, hogy az emberek számára nem az a kérdés, hogy vallásosak, hanem az, hogy milyen típusú a vallásosságuk. Az autoritárius típusú vallásossággal jellemezhető egyén úgy érzi, hogy kontrollálva van egy rajta kívül álló legnagyobb hatalom által. Az autoritárius vallás mélyén egy Istent azért kell imádni, mert hatalommal bír és kontrollálja az egyént. Ez a típus szigorú engedelmisséget kíván a követőitől. Ezzel szemben Fromm állítja, hogy van humanisztikus (humánus) vallás típus is, amely Istenre, mint egy olyan szimbólumra koncentrál, amelyet az ember mintegy emberként visz véghez. A viszony nem hierarchikus szerkezeten alapul, Isten inkább egyenlő az emberrel. (Fromm, 1950).

Az Isten szerepére és az életértelmezésekre vonatkozó kijelentések bevonásával kapott három főkomponens jellemzése a domináns faktorsúlyokkal 1. EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT (magyarázott variancia: 32.3 százalék): Az élet értelmét Isten jelenti: 0.874, Azt, hogy mi a jó és mi a rossz, Isten törvényei döntik el: 0.870, Isten mindenkiel személy szerint törődik: 0.846, Az egyháznak minden fontos kérdésben véleményét kell mondania: 0.702. 2. INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT (magyarázott variancia: 18.7 százalék): Azt, hogy mi a jó és mi a rossz, lelkiismeretünk dönti el: 0.740, Senkinek nincs joga beleszólni abba, hogy ki mennyire vallásos: 0.645, Az élet értelmét magunk adjuk: 0.617, Azt, hogy mi a jó-, és mi a rossz, a társadalom törvényei döntik el: 0.520. 3. EGYHÁZELUTASÍTÓ-ISTENHIT (magyarázott variancia: 11.9 százalék): Az Istennel való kapcsolatunkhoz nincs szükségem az egyházi közvetítésre: 0.905.

A vallásos orientáció allport-i fogalmának bevezetése szintén a vallásosság értelmezéséhez kapcsolható. Allport szerint a vallásosság nem azonos a templomba járással és imádkozással mért vallásos viselkedéssel, hamisan reprezentálja a vallásos elkötelezettséget „... mert csak a formális viselkedésre, s nem a vallásos értékek elfogadására, beépülésére reflektál” (Allport-Ross, 1967, 433).

Allport munkássága nagymértékben elősegítette a vallás többdimenziós értelmezését. Korai munkájában (Allport, 1950) a vallásosság két formáját elkülönítve, az ún. érett vallásos érzést, egy olyan belső vallásosságként fogalmazta meg, amely hat jellemzőt tartalmaz: 1. a vallás, mint megkülönböztetés, 2. autonóm erő, 3. útmutató rendszere a magas etikai standartoknak, 4. egyesítő keret a létezés megértésére, 5. erőfeszítés a harmonikus egészre és 6. olyan energiát adó erő, amely az alapvető értékek megőrzésére irányul. A későbbi értelmezések alapját a következőképpen fogalmazza meg: *„Bátorkodom kijelenteni, hogy az érett és éretlen vallásosság közötti legfontosabb különbség az érzelmi eltérésekben van. Az érett vallás kevéssé szolgai, inkább az élet gazdagságának irányítója.... nem ösztönzik és irányítják impulzusok, félelem és óhaj* (Allport 1950 p. 72). Az érett vallásosság allporti fogalma része a személyiség és a személy integrációjára és integritására vonatkozó koncepciójának, elismerve a szkepticizmussal való kapcsolatot: *„Mondhatjuk, hogy az érett vallásosság felfogása általában a kétség műhelyében alakul* „(Allport, 1950, 73).

A vallásos orientáció lényegében *a vallásos hit megélésének mértéke*. A különböző típusú vallásos állásfoglalások megértésének kulcsa a motiváció koncepció. A különböző motivációkon alapuló vallásos gyakorlat (ima, ájtatosság) alapján Allport megkülönbözteti azokat akik használják és akik élik a vallásukat. Ha a vallás gyakorlása pszichológiai szükségletek kielégítésére szolgál, akkor a külső vallásosság, míg ha a vallásosság fő motivációja az életnek, akkor a belső vallásosság a jellemző. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az

első esetben az egyén uralkodik a vallásán, a másik esetben a vallás uralkodik az egyénen (Allport-Ross, 1967).

A kétféle vallásos orientáció leírását Allport több munkájában is olvashatjuk. *A belső vallásos orientációval jellemezhetőek számára a vallás mélyen személyes ügy „ a vallás főbb értékei az életet teljes mértékben orientálja, integrálja és vezérli” (Allport, 1968:141). A belső orientáció közvetlenül „ ... egyesítése a létnek, komolyan veszi a testvéri parancsolatot és igyekszik meghaladni az összes énközpontú szükségleteket... a hit az egyike a legfőbb értéknek, a vallásos érzés áthatja az egész élet motivációját és jelentését” (Allport, 1966. 454-455). Azok az egyének, akik vallásosságát belső célok motiválják életük minden területén asszimilálódnak ezekhez a vallásos hitekhez. (Allport, 1966). „A személyek akikre ez az orientáció jellemző a vallásban találják meg a legfontosabb motivációjukat. Más szükségletek, még ha erősek is, kevésbé alapvetők, alárendelődnek a vallásos hitüknek és előírásaiknak. Magában foglal egy hitvallást, melyet az egyén törekszik elfogadni ezt és teljes mértékben követi. Ebben az értelemben a vallásukban élnek”. (Allport, Ross, 1967: 434).*

A belső orientáció tehát a vallásosságnak egy olyan mélyen személyes megélése, amikor belsővé válik a hit és a gyakorlat, a hitbéli elkötelezettség az élet olyan alapvető motivációja amikor más szükségleteket és prioritásokat alárendeltek. Ha elfogadjuk, hogy a vallással elérhető szükségletek nagyjából két kategóriába sorolhatók - társadalmi és személyes szükségletek – a belső vallásosság az én szükségletei nélkül tartalmazza a természetfelettihez fordulást.(Gorsuch-McPherson, 1989).

Allport szerint *a külső vallásosság* olyan formája a vallásnak, amely biztosítja „ ...a biztonságot, társadalmi pozíciót... vigasz és jóváhagyása egy választott életformának „ (Allport, 1966:454). Az erős külső vallásos orientációval bíró személyt befolyásolhatják a társadalmi tekintélyek, vallásos tevékenysége elsősorban olyan személyes szükségletet elégít ki, mint például a csoporthoz tartozás vagy a személyes előny (Allport- Ross, 1967). Szemben a belső vallásos orientációval, a vallás haszonelvű szempontokon alapul „...a

komfort, a státusz biztosítására vagy szükséges mankó az élet nehézségivel szemben.” (Allport, 1968: 141). A külső vallásos ember nem talál a hitben rejlő értéket, a vallási tradíciók követésében és vallásos gyakorlatában személyes nyereségek elérésére irányul, nem szükséges a következetesen vallásos hitvallás: „A külső vallásosság igyekszik megegyezni azzal a megállapítással, hogy besorolják a „csak vasárnap” vallásba, a „társadalmi klub” vallásba és kihangsúlyozza a vallásosság személyes hasznát” (Paloutzian, 1996: 202). A külső vallásos orientációval jellemezhető személy – ha ez hasznos számára – vallásos szemléletében képes megegyezni, engedményeket tenni. Az eredeti Allport meghatározással összhangban, a későbbi értelmezések a külső vallásos orientáció csoport meghatározottságát (Fleck, 1981; Genia-Shaw, 1991) és az én védelmét (Kahoe-Meadow, 1981) hangsúlyozzák.

A fentieket röviden a következőképpen összegezhetjük: *a külső vallásos orientációval jellemezhetőek úgy látják a vallásosságukat mint egyike a számos hatásnak az életükre és hajlamosak úgy használni, mint társadalmi vagy pszichológiai támogatás. A belső vallásos orientációval jellemezhetőek ezzel szemben a vallást úgy tekintik mint életük központi vezérlő alapelvét és megpróbálnak az életük minden aspektusában a vallásos hitüknek megfelelően élni.* A jól összefoglalható jellemzők és az allport-i definíció elfogadottsága ellenére a mai napig foglalkoztatja a témával foglalkozó kutatókat, hogy mi az alapvető jelentése a külső és belső vallásos orientációnak. Személyes sajátosság, hitrendszer vagy érték? A pszichológiai struktúrát jellemző – Allport szavaival – „uralkodó motiváció” vagy kulturális csoportnorma?

A valláspszichológiai kutatásokban *a vallásos orientáció allport-i koncepciója fontos szerepet* játszott, empirikusan gazdagon alátámasztott domináns paradigmává vált (Donahue 1985; Fulton et. al. 1999; Gorsuch - McPherson 1989; King- Hunt 1972; Kirkpatrick 1993; Koenig et. al. 1997). Az elmélet alapján kidolgozott vallásos orientáció skála – mérve a személyes vallásos hitek és értékek internalizálódását - eredetileg egy kontinuumot reprezentált (Allport, 1966), később javasolták a két alskála kidolgozását. Az

empirikus gyakorlatban elterjedt skála (Religious Orientation Scale) számos vitát generált, mivel a ROS eredeti verziója gyakran nem nyújtott megfelelő pszichometriai eredményeket. A 11 külső és 9 belső orientációra vonatkozó itemet tartalmazó skála⁴⁰ 1967-ben történt bevezetése óta *könyvtárnyi irodalma van a módosításoknak*: itemeket és válaszformátumokat cseréltek, megváltoztatták az értékelést. (Gorsuch -McPherson, 1989; Gorsuch -Venable, 1983; Leong - Zachar, 1990; Maltby - Lewis, 1996). Az egyik gyakran felmerülő módszertani probléma a skála nyelvezete volt, mivel túl nehéznek bizonyult a fiataloknak és a gyerekeknek, illetve egyesítette a hitet, viselkedést és motivációt (Gorsuch, 1994). A skála kiterjesztésére irányuló törekvések fővonalát az jelentette, hogy a fiatalok, a nem vallásosak és nem csak az amerikaiak mintáján is lehessen használni, pontosabban általánosítani. Az „Age-Universal” I-E skála bevezetése a külső-belső vallásosság mérését nemcsak felnőttek, hanem gyerekek körében is megkönnyítette. A skála minden iteme reflektált a ROS-ra – a két skála belső reliabilitása, valamint az I és E alskálák közötti korreláció magas volt – ugyanakkor egyszerűbb nyelvezetet használt (Gorsuch és Venable, 1983). Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a templomba járás gyakoriságára vonatkozó változót – mivel inkább a viselkedéssel, nem a motivációval van kapcsolatba – elkülönülten elemezték. A skála megbízhatósága mind középiskolások, mind egyetemisták körében végzett kutatásokban magas volt. (Gorsuch-Venable, 1983; McCormick et. al. 2000).

Később olyan javaslatok is felmerültek, hogy a skála nem kettő, hanem három típust reprezentál: a belső, a külső személyes - a vallás, mint a komfort egy forrása - és a külső társadalmi - vallás mint egy társadalmi előny, haszon. (Kirkpatrick, 1989; Leong-Zachar, 1990), majd Maltby összegezte a skála átalakítására vonatkozó javaslatokat és bevezette az Age Universal I-E skála-12

⁴⁰ Néhány példa az eredeti ROS skála itemei közül: “ Az imádság elsődleges célja a megkönnyebülés és a védelem (20.item, külső) ” Szeretem a bibliát tanulmányozni, vagy társadalmi munkát végezni egyházi csoportban (13 item, belső) – Az imádkozás olyan egyedül, mint a templomban” (8 item, belső), “Sokkal fontosabb dolgok vannak az életben, mint a vallás (11 item, külső).

ítemes változatát (Maltby, 1999). A közelmúltban, ausztrál középiskolások körében végzett kutatás elemzése során főkomponensanalízissel vizsgálták a vallásos orientációk típusait. A korábbi kutatások (pl. Gorsuch et. al. 1997.) által feltárt dimenziókhöz hasonlóan, a következő típusok különültek el: 1. Belső Vallásos Orientáció (megegyezik a Belső vallásos orientáció eredeti koncepciójával, a személy életének központi szerepet játszik a vallás), 2. Ellentétes Belső Vallásos Orientáció (Nem helyesli, hogy a vallásos hit befolyásolja a mindennapi életet, mellőzi a vallásos hitet, mert mit gondolhatnak az emberek és azért imádkozik, mert tanították. Az elsődlegesen ilyen orientációjúnak lehet vallásos hite, de nem annak megfelelően él. 3. Külső Társadalmi Vallásos Orientáció (az egyházhoz, hithez csatlakozási motivációját a vallásos szolgálathoz a társadalmi célok jelentik. 4. Külső Személyes Vallásos Orientáció a komfort megtalálása az imákban a békét, a boldogságot megkönnyebbülést és védelmet. (McCormick et. al. 2000).

A vallásosság és az előítéletesség kapcsolata

A vallásszociológiai - és valláspszichológiai - irodalmon belül a vallás és előítélet kutatása általában azzal kapcsolatos, hogy a vallásosság típusa előrejelzi az előítéletet vagy toleranciát. Allport és Ross állítása szerint a vallásosan motiváltaknál az olyan vallásos értékek, mint az *„alázatosság, könyörület, a mások szeretete* „ (1967: 441) belsővé válnak, így nem előítéletesek, míg az inkább külső vallásosak szociális attitűdjét olyan utilitarizmus jellemzi, amely erősíti a saját csoportot előtérbe helyező előítéletes ideológiák elfogadását.

A nemzetközi (többnyire amerikai) szakirodalomban több olyan kérdőíves kutatásra is találunk példát amelyek felhasználták a vallásosság két típusának mérésére kidolgozott ROS skálát. Az eltérő mintákon és különböző kulturális környezetben készült kutatások eredményei többnyire alátámasztották a

vallásosság típusok és a kisebbségekkel szembeni előítélet között feltételezett kapcsolatot.⁴¹

Az empirikus kutatási eredmények kétségtelenül azt mutatják, hogy az etnikai előítélet pozitívan korrelál a külső vallásos orientációval, azonban a belső orientációval nem mutattak ki következetes kapcsolatot (Donahue, 1985). A belső vallásos orientáció a homoszexuálisok és leszbikusokkal szembeni előítéletességgel (Hunsberger 1995), illetve néhány vallásos külcsoporttal szemben pozitív kapcsolatban volt (Griffin et. al. 1987; McFarland, 1989; Burris-Tarpley, 1998).

Nem várt eredményeket produkált az az egyetemi hallgatók körében végzett kutatás is, amely az antiszemitizmus és a vallásos orientáció közötti kapcsolatot vizsgálta. Az eredeti ROS skála alkalmazva, a külső vallásosság nem korrelált szignifikánsan az antiszemitizmussal (Capehart, 1999).

Hosszan idézhetnénk a különböző kutatási eredményeket, de talán *elegendő arra utalni, hogy a vallásos orientáció két típusa és az előítéletesség közötti kapcsolat* – a populáció kulturális és vallási jellemzői, a minta sajátosságai mellett – *erőteljesen függ attól, hogy milyen típusú előítélet* mérése szerepelt az adott vizsgálatban.

Mint már korábban több helyütt is utaltunk rá, a hazai empirikus szociológiai és szociálpszichológiai irodalomban gyakran előfordul – felnőtt és ifjúsági mintákon egyaránt - a vallásosság és az előítéletesség, valamint a nemzeti identitás kapcsolatának vizsgálata. A dolgozatban elemzett ifjúsági kutatás során is alkalmazott operacionalizáláshoz hasonlóan, *a nagymintás survey típusú vizsgálatokban a vallásosság mérése legtöbbször a vallásgyakorlás, önbesorolás*

⁴¹ Az észak-texasi felnőtt protestánsok (King et al., 1977.) és venezuelai egyetemisták (Ponton, 1988.) körében végzett vizsgálatok egyaránt azt igazolták, hogy az „extrinsic” vallásosság pozitívan, míg az „intrinsic” típus negatívan korrelál az előítéletességgel, emellett a különböző vallási dimenziók (hitelemek, vallásgyakorlás) eltérő kapcsolata is megfigyelhető volt. Amerikai középiskolások mintán (mezőgazdasági közösségeiből származó 273 középiskolás diák) 1989-ben kvalitatív és kvantitatív módszerekkel vizsgálták a vallásosság és az etnikai és rasszista intolerancia közötti kapcsolatot szignifikáns és negatív kapcsolatot találtak a belső vallásos orientáció és a társadalmi távolság között. (Grandin-Brinkerhoff, 1991).

és felekezeti hovatartozásra korlátozódott, illetve néhány esetben kiegészült a vallásos hitelemek mérésével (Hegedűs, 2000).

Az előítéletesség és vallásosság közötti kapcsolat feltátására irányuló – igaz, hogy többnyire valláspszichológiai - nemzetközi irodalom azonban dominánsan követi a fentiekben részletesen tárgyalt vallási orientáció alapján történő elméleti és empirikus megközelítést. A kutatás tervezésénél úgy gondoltuk, hogy – *ismereteink szerint elsőként a hazai társadalomtudományi gyakorlatban – a vallásos orientáció mérésére az alábbiak miatt érdemes vállalkozni:*

- *Elősegíti a vallásosság és az előítéletesség kapcsolatára vonatkozó korábbi eredmények teljesebb értelmezését.*
- *Mivel felnőttek is szerepeltek a mintában, ezért két korcsoporton is tesztelhetjük a vallásos orientáció mérésének magyarországi alkalmazását, egyúttal módszertani ötleteket adhat a későbbi adaptálások kidolgozásához.*

A kutatás elemzésénél az „Age-Universal I-E” skála (Gorsuch és Venable, 1983.) belső (intrinsic), illetve külső (extrinsic) alskáláit – az eredmények összehasonlíthatósága miatt – sztentertizáltuk.

1. tábla

Az Age-Universal I-E skála

(átlagpontok, 1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljesen egyetért)

<i>Belső (intrinsic) vallásos orientáció skála itemei</i>	
Az egyedül elmondott imáim vannak olyan fontosak nekem, mint a templomiak.	3.86
Az imával és elmélkedéssel eltöltött idő fontos számomra.	3.04
A vallásom azért fontos számomra, mert választ ad sok olyan kérdésre, amely az élet értelmére vonatkozik.	2.76
Nagyon törekszem arra, hogy az egész életemet a vallásos hitemnek megfelelően éljem.	2.48
Gyakran előfordult már, hogy intenzíven éreztem Isten jelenlétét.	2.43
Az egyház szervezésében működő különböző gyülekezeti csoportok közül leginkább az érdekel, ahol a biblia tanulmányozásával foglalkoznak.	2.37
Az élethez való viszonyomat teljességgel a vallásom határozza meg.	2.15
<i>Külső (extrinsic) vallásos orientáció skála itemei</i>	
Az ima a békességért és boldogságért van.	3.48
Bár hiszek a vallásomban, sok más dolog fontosabb ennél az életben.	3.17
A vallásom leginkább vigaszt ad nekem, amikor szomorú vagyok, vagy bajban vagyok.	3.14
Nem számítt, hogy miben hiszek, amíg jó vagyok.	3.06
Szívesen olvasok a vallásomról.	2.96
Leginkább azért imádkozom, hogy megkönnyebbülést és oltalmat kapjak.	2.94
Bár vallásos vagyok, nem engedem, hogy ez a mindennapi életemre befolyással legyen.	2.45
Előfordul, hogy a hitemmel ellentétesen kell viselkednem, mert különben megszólnának az emberek.	2.22
Elsősorban azért imádkozom, mert így tanították.	2.04
Leginkább azért járok templomba, mert jó találkozni az ottani ismerősökkel.	1.57
Többnyire azért járok templomba, hogy együtt legyek a barátaimmal.	1.47
Azért járok templomba, mert ott barátságokat köthetek.	1.45

Először azt vizsgáljuk, hogy milyen kapcsolat van a fiatalok vallásos orientációját jellemző két típus és a vallásosság egyéb jellemzői között. A vallásosság hagyományos mérése alapján elkülönült csoportok külső-belső vallásos orientáció alapján történő jellemzése követi a nemzetközi irodalomban jelzett trendeket. *A katolikus és a református gyerekekre egyaránt igaz, hogy a vallásosság intenzitásának növekedése együtt jár mind a belső, mind a külső vallásos orientáció erősödésével, azonban mindkét felekezeti csoportnál érvényes, hogy a belső típusú vallásosság erősödése jobban követi a „hagyományos” vallásosság változását.* A felekezeti hovatartozás szerepe abban figyelhető meg, hogy a reformátusoknál mindkét orientáció típus jobban megosztja a vallásosság szerint elkülönült csoportokat. (A katolikus csoportnál csak az I skála átlagainak eltérése szignifikáns, a reformátusoknál mindkettő).⁴² A vallásos orientációk és a hittanra járás között szignifikáns kapcsolat csak a reformátusoknál figyelhető meg: a hittanra járó református gyerekeket jobban jellemzi mindkét típusú vallásosság és a kettő közül inkább a belső orientáció a jellemzőbb.⁴³

A katolikus csoportban a külső vallásos orientáció nem korrelál szignifikánsan a tradicionális hiedelmek alapján kirajzolódott háromféle hit típus egyikével sem. Ezzel szemben a belső vallásosság már mindhárom hit típussal szoros kapcsolatban van: a hagyományos keresztény hitelemekkel (KERESZTÉNY HIT) való azonosulás és az ezzel rokon LÉLEK HIT típussal való azonosulás valószínűsíti a belső vallásos orientációt, míg a harmadik hit-típus, a keresztény hagyományoktól idegen MISZTIKUM HIT szerepe fordított. A tradicionális KERESZTÉNY HIT és *a belső vallásosság kapcsolata a reformátusoknál is hasonló, viszont – ellentétben a katolikusokkal – a külső*

⁴² Katolikusok. A *E-skála* átlagai : Nem vallásos csoport: -0.435, Inkább vallásos csoport: 0.002, Vallásos csoport: 0.286. A *I-skála* átlagai * : Nem vallásos csoport: -0.763, Inkább vallásos csoport: -0.568, Vallásos csoport: 0.508. Reformátusok. A *E-skála* átlagai * : Nem vallásos csoport: -1.169, Inkább vallásos csoport: 0.132, Vallásos csoport: 0.430. A *I-skála* átlagai * : Nem vallásos csoport: -0.757, Inkább vallásos csoport: 0.130, Vallásos csoport: 0.861. $p < 0.05$.

⁴³ Reformátusok. A *E-skála* átlagai * : Nem jár hittanra: -0.314, Jár hittanra: 0.616, A *I-skála* átlagai * : Nem jár hittanra: -0.003, Jár hittanra: 0.903. $p < 0.05$.

vallásos orientáció is szignifikáns pozitív kapcsolatban van a KERESZTÉNY HIT és a LÉLEK HIT típusokkal.⁴⁴

Az egyének életében betöltött Isten szerepet mérlegelő hit típusok és a vallásos orientációk kapcsolata hasonlít a tradicionális hitelemeknél megfigyeltekhez. A katolikusoknál mindkét vallásos orientáció pozitívan korrelál a hagyományos keresztény hitelemekkel rokon EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT típussal. A reformátusoknál ugyanez teljesül, de még a vallásos orientációk és az egyénközpontú INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT negatív kapcsolatai is jellemzőek. A kétféle vallásos orientáció és az egyház kizárólagos szerepét is preferáló istenhit pozitív korrelációja azonban nem azonos erősségű, mindkét felekezeti csoportnál a belső vallásosság jelentősen szorosabban kapcsolódik az egyházat és Istent együttesen elismerő hit típusához.⁴⁵

Antiszemitizmus, romaellenesség, kisebbségi előítélet és xenofóbia

A kutatás kérdőívében az antiszemitizmus, a cigányellenesség és a xenofóbia mellett a kisebbségekkel szembeni ellenszenv mérése a TÁRKI 2002. májusban készült *Vélemény 2002. május* kutatás kérdőívében alkalmazott skálákkal történt. A felnőtt mintán, hasonló skálákkal felnőtt mintán végzett korábbi kutatások (lásd az 1994-es RWA – felvétel eredményeit: Fábíán, 1999) eredményei arra utalnak, hogy az antiszemita ideológia három típusának

⁴⁴ Katolikusok. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : KERESZTÉNY HIT: 0.487**, LÉLEK HIT: 0.380*. Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : KERESZTÉNY HIT: 0.473**, LÉLEK HIT: 0.329*. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : KERESZTÉNY HIT: 0.561**. *: p<0.05, **: p<0.001

⁴⁵ Katolikusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.336**. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.791**. Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.665**, INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT: -0.283*. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.753**, INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT: -0.270*. p<0.05, **: p<0.001

(etnocentrikus, vallási és politikai) *elkülönülése kimutatható* . Az antiszemitizmus három típusára vonatkozó alskálák a következők voltak:

2. tábla

Az antiszemitizmus három típusa

(4 fokozatú skála átlagok, 1: egyáltalán nem, 4: teljesen egyetért)

politikai antiszemitizmus (PAS) skála	
A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát	2.64
A baloldali mozgalmakra a zsidók mindig is döntő befolyást gyakoroltak.	2.53
A zsidók még az üldöztetésükből is előnyt próbálnak kovácsolni.	2.41
Létezik egy titkos zsidó együttműködés, Amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat.	2.30
A liberális pártok elsősorban zsidó érdekeket képviselnek.	2.30
A rendszerváltással igazából a zsidók jártak jól.	2.26
diszkriminatív antiszemitizmus (DAS) skála	
A zsidók és nem zsidók közötti házasság egyik félnek sem tesz jót.	2.11
Jobb, ha az embernek nincs sok dolga zsidókkal.	1.90
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát.	1.87
A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból.	1.83
vallási antiszemitizmus (VAS) skála	
Jézus Krisztus keresztre feszítése a zsidók megbocsáthatatlan bűne.	2.04
A zsidóság szenvedése Isten büntetése volt.	2.06

A cigányellenességet mérő tizennégy Likert-skálából öt egy korábbi kutatás (Murányi, 1999) , kilenc a Vélemény 2002. május kutatás kérdőívében szerepelt.

3. tábla

A romákkal szembeni előítéletesség

(4 fokozatú skála átlagok, 1: egyáltalán nem, 4: teljesen egyetért)

A cigány családokban azért van olyan sok gyermek, mert az utánuk kapott családi pótlékból akarnak megélni.	3.36
A cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni.	3.33
A cigányok ne akarjanak úgy tenni, mintha nem lennének cigányok.	3.30
Minden cigány gyermeknek joga van arra, hogy a nem cigányokkal közös iskolai osztályokban tanuljon.*	3.20
A cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát.	3.19
A cigányokat rá kell szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek, mint a magyarok.	3.15
A cigányok között a hagyományos családi értékek tisztelete erősebb, mint a nem cigányok között.	3.04
A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.	2.77
Csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.	2.56
Sok cigány azért nem dolgozik, mert nem kap munkát.*	2.43
A cigányok között ugyanannyi a bűnöző, mint a hasonló körülmények között élő nem cigányok között.	2.27
A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre.	2.15
A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthessenek.*	2.04
A cigányoknak több támogatást kell adni, mint a nem cigányoknak.*	1.29

* a pozitív tartalmú kijelentéseket átkódoltuk

A kérdőívben felsorolt 15 külcsoporthoz rokonszenv alapján történő megítélése négy olyan típussal jellemezhető, amelyekben az egy főkomponensbe sorolt csoportok együttes elfogadását, illetve elutasítását reprezentálják. Az első típusba (ELUTASÍTOTTAK) olyan nemzeti, etnikai és vallási csoportok tartoznak, amelyek a közelmúlt és a jelen világpolitikájában (arabok- 2003. szeptember 11., szerbek-délszláv háború), vagy a magyar történelemben (románok-Trianon, Erdély) a magyarok többsége számára negatívan értékelték. A vendégmunkások

csoportja vélhetően azért tartozik ebbe a típusba, mert a tömegkommunikációban megjelenő negatív kép és a román asszociáció („román vendégmunkás”) érvényesült. A történeti-politikai idegenek mellett a kulturális, illetve vallási szempontból idegenek (kínaiak, Krishna-hívők) tartoznak még az első típusba. A második típushoz (BARÁTOK) tartozó nemzeti (lengyelek) és etnikai (svábok, erdélyi magyarok) csoportok történelmi léptékekkel is a rokonszenves kölcsönkapcsolatokhoz tartoznak, így ugyanabba a típusba sorolásuk nem meglepő. A harmadik típus (STIGMATIZÁLTAK) csoportjai (kábitószeresek, alkoholisták) a stigmatizált szenvedélybetegeket képviselik, míg a negyedik típus (AMERIKAI ZSIDÓK) érdekessége, hogy a logikusan összetartozó zsidók és – negatív faktorsúllyal – skinheadek mellett az amerikaiak szintén ebbe a típusba kerültek.⁴⁶

⁴⁶ A négy főkomponens meghatározó változóinak faktorsúlyai és a magyarázott variancia-hányadok. Az *ELUTASÍTOTTAK* főkomponens: románok: 0.679, arabok: 0.669, cigányok: 0.664, szerbek: 0.643, Krishna-hívők: 0.642, vendégmunkások: 0.572, magyarázott variancia: 31.7 százalék. A *BARÁTOK* főkomponens: erdélyi magyarok: 0.784, lengyelek: 0.755, svábok: 0.733, magyarázott variancia: 11.7 százalék. A *STIGMATIZÁLTAK* főkomponens: kábitószeresek: 0.871, alkoholisták: 0.866; magyarázott variancia: 8.7 százalék. Az *AMERIKAI ZSIDÓK* főkomponens: bőrféjűek: - 0.737, zsidók: 0.726, amerikaiak: 0.496. magyarázott variancia: 7.48 százalék.

4. tábla

A nemzeti és kisebbségi csoportokkal szembeni rokonszenv

(5 fokozatú skála - 1: nagyon ellenszenves, 5: nagyon rokonszenves - átlagai)

kábítószerezések	1.45
bőrfejűek	1.50
alkoholisták	1.53
cigányok	1.88
Krishna-hívők	1.98
románok	2.42
arabok	2.48
szerbek	2.59
vendégmunkások	2.63
kínaiak	2.64
zsidók	2.95
svábok	3.22
amerikaiak	3.25
lengyelek	3.43
erdélyi magyarok	3.98

A *xenofób attitűdök* mérése a következő – szintén korábban már alkalmazott (Murányi, 1998) - itemekkel történt.

5. tábla

Az idegenek és bevándorlók megítélése
(százalékban)

Mennyire értesz egyet a következő megállapításokkal?	TELJESEN	RÉSZBEN	EGYÁLTALÁN NEM
Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyikben akar.	56	34	9
A bevándorlók elveszik a munkát azok elől, akik Magyarországon születtek.	24	55	20
A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon.	23	52	22
A bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az új eszmék és kultúrák iránt.	23	46	28
Az idegenek veszélyeztetik a magyarság értékeit	18	47	33
Kötelességünk befogadni azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat.	18	49	30
Csak gazdagodunk azzal, ha sokfajta ember él közöttünk.	13	55	31
Mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született.	10	40	50
A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak.	9	50	38
A bevándorlók hasznára válnak a magyar gazdaságnak.	7	52	36

A xenofóbia további jellemzésére alkalmas kijelentések összekapcsolódása *három jellegzetes attitűdöt* reprezentál: az elsöre a bevándorlók gazdasági és kulturális előnyeinek együttes preferálása (HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ) a jellemző, míg a második (BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁSKIREKESZTŐ) számára a bevándorlók potenciális bűnözők, akik veszélyeztetik a hazai munkavállalók érdekeit. A harmadik típusban (XENOFÓB-

KIREKESZTŐ) a bevándorlók elutasítása a születéshez kötött lakóhely mellett a magyarság érdekeinek veszélyeztetettségét.⁴⁷

A kutatás eredményei szerint a református és katolikus felekezethez tartozó gyerekek antiszemitizmusa és cigányellenessége között nincs szignifikáns eltérés, bár *a diszkriminatív antiszemitizmus és a cigányok elutasítása a református fiatalokat jobban jellemzi.*⁴⁸ A nemzeti és etnikai csoportokkal szembeni előítéleteesség is eltér a két felekezeti csoportban: a negatívan értékelt nemzeti és vallási csoportok (ELUTASÍTOTTAK), valamint az amerikaiak és a zsidók (AMERIKAI ZSIDÓ) iránti ellenszenv inkább a katolikusokat, míg a többnyire rokonszenvesnek tartott nemzeti (BARÁTOK) és stigmatizált csoportok (STIGMATIZÁLTAK) elutasítása a reformátusokat jellemzi jobban.⁴⁹ Az idegenek és bevándorlók pragmatikus, haszonelvű nagyobb mértékű elfogadása ellenére, *a xenofób attitűd jobban jellemzi a reformátusokat, mint a katolikusokat.*⁵⁰ A vallásosság intenzitása alapján elkülönült csoportok zsidókkal és cigányokkal szembeni előítéleteességét vizsgálva, az antiszemita attitűdök közül csak a diszkriminatív antiszemitizmus mértéke tér el szignifikánsan. A korábban tárgyalt kutatások eredményeitől eltérően, *a vallásos csoportokra*

⁴⁷ A három főkomponens meghatározó változóinak faktorsúlyai és a magyarázott variancia-hányadok. A HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ főkomponens: A bevándorlók hasznára válnak a magyar gazdaságnak 0.778, A bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az új eszmék és kultúrák iránt: 0.726, A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak: 0.714, Csak gazdagodunk azzal, ha sokfajta ember él közöttünk: 0.426, magyarázott variancia: 39.4 százalék. A BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens: A bevándorlók elveszik a munkát azok elől, akik Magyarországon születtek: 0.715, A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon: 0.617, Kötelességünk befogadni azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat: -0.663; magyarázott variancia: 25.4 százalék. XENOFÓB-KIREKESZTŐ: Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyikben akar: -0.758, Mindenkinél abban az országban kell leélnie az életét, ahol született: 0.730, Az idegenek veszélyeztetik a magyarság értékeit: 0.564, magyarázott variancia: 14.8 százalék.

⁴⁸ A DAS skála átlaga: katolikusok: 0.187, reformátusok: 0.240. A CIGÁNYELLENESSÉG skála átlaga: katolikusok: -0.176, reformátusok: 0.145.

⁴⁹ Score-átlagok: ELUTASÍTOTTAK főkomponens: katolikus: 0.155, református: -0.009, BARÁTOK főkomponens: katolikus: -0.138, református: 0.235, STIGMATIZÁLTAK főkomponens: katolikus: 0.230, református: 0.351, AMERIKAI ZSIDÓK főkomponens: katolikus: -0.315, református: -0.179.

⁵⁰ Score-átlagok: HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ főkomponens: katolikus: 0.006, református: 0.295, BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens: katolikus: 0.006, református: 0.007, XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: katolikus: -0.197, református: -0.007.

inkább jellemző a diszkriminatív antiszemitizmus.⁵¹ A nemzeti és etnikai, valamint különböző kisebbségi csoportokkal szembeni rokonszenv alapján képzett négy főkomponens közül a közvéleményben elfogadott BARÁTOK típus átlagosnál nagyobb preferálása a leginkább és a legkevésbé vallásosakat jellemzi. A stigmatizált kisebbségi csoportokkal szembeni tolerancia a nem vallásosokra, míg az AMERIKAI ZSIDÓK elnevezést viselő típus közel azonosan jellemzi a három vallásosság alapján elkülönült csoportot.⁵² A xenofób attitűdöket reprezentáló három főkomponens közül a bevándorlók gazdasági és kulturális előnyeit (HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ) a kevésbé vallásosak, míg a bűnöző vendégmunkás típust (BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ) az inkább vallásosak preferálják. Az előzőekhez illeszkedve, a bevándorlók lakópolgárként történő elutasítása (XENOFÓB-KIREKESZTŐ) a leginkább vallásos csoportok sajátja.⁵³

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a szülők hasonló attitűdje mennyire befolyásolja a fiatalok antiszemitizmusát, illetve cigányellenességét. A felekezeti bontásban elemzett regressziós modellek azt mutatják, hogy a fiatalok antiszemitizmusát mindkét felekezeti csoportban – különösen a diszkriminatív antiszemitizmus esetében – jelentősen (32.2 – 67.4 százalékos magyarázott variancia-hányadok) meghatározza a szülők antiszemitizmusa. A cigányellenesség modelleknél feltűnő, hogy a református fiatalok cigányokkal szembeni attitűdjét jóval jobban befolyásolja a szülők cigányellenessége, mint a katolikusoknál.⁵⁴

⁵¹ A DAS skála átlaga : Nem vallásos csoport: -0.006, Inkább vallásos csoport: 0.106, Vallásos csoport: 0.484.

⁵² Az ELUTASÍTOTTAK főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: 0.009, inkább vallásos csoport: -0.007, vallásos csoport: 0.009. A BARÁTOK főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: 0.179, inkább vallásos csoport: -0.191, vallásos csoport: 0.225. A STIGMATIZÁLTAK főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: 0.928, inkább vallásos csoport: 0.179, vallásos csoport: 0.004. Az AMERIKAI ZSIDÓK főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: -0.369, inkább vallásos csoport: -0.183, vallásos csoport: -0.245.

⁵³ A HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: 0.364, inkább vallásos csoport: 0.187, vallásos csoport: 0.006. A BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: -0.110, inkább vallásos csoport: 0.199, vallásos csoport: -0.003. A XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens score átlagai: nem vallásos csoport: -0.242, inkább vallásos csoport: -0.311, vallásos csoport: 0.100.

⁵⁴ Katolikus almintá. Független változó: CIGÁNYELLENESÉG skála. Magyarázott variancia: 2.9 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.17. Független változó: PAS skála. Magyarázott variancia: 18.8

A következő két modellben a *szocio-kulturális változók hatását* vizsgáltuk. A református és katolikus fiatalokra újból külön-külön elvégzett lépésenkénti regressziós modellek eredménye szerint *a hat magyarázó változó befolyása lényegesen eltér a két felekezeti csoportban. A katolikus felekezeti gyerekeknél csak a diszkriminatív és a vallási antiszemitizmus befolyásolása szignifikáns. Mindkét esetben az antiszemita attitűd csökkenését valószínűsíti a magas szülői iskolázottság, ugyanakkor a szocio-kulturális jellemzők által nagyon befolyásolt (magyarázott variancia: 49 százalék) vallási antiszemitizmust erősíti a minél jobb egzisztenciális családi környezet és az urbanizált lakóhely. A református csoportnál csak a vallási antiszemitizmus esetében volt szignifikáns magyarázó változó. A katolikusokhoz hasonló lakóhelyi hatás, bizonyítva a tágabb környezet felekezeti hovatartozástól független szerepét.*⁵⁵ A korábbi kutatási eredmények tükrében, most is különösen kíváncsian vártuk, hogy milyen hatása lesz a vallásosság különböző jellemzőinek a fiatalok antiszemitizmusára és cigányellenességére. (Mivel a vallásosságra vonatkozó változók között több olyan is szerepelt, amelyet majd csak az IX. fejezetben tárgyalunk, ezért most csak a vallásosság hatásával foglalkozunk, az egyes változók konkrét befolyásolásának elemzése nélkül). A korábbi kutatások eredményeivel összhangban, a kizárólag vallásosságra vonatkozó magyarázó változókat tartalmazó modellek azt igazolják, hogy *a vallásosság szerepe mindkét előítélet*

százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.433**. Függő változó: *DAS* skála. Magyarázott variancia: 67.4 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.821** Függő változó: *VAS* skála. Magyarázott variancia: 41.3 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.642**. Református almintá. Függő változó: *CIGÁNYELLENESÉG* skála. Magyarázott variancia: 29.1 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.539**. Függő változó: *PAS* skála. Magyarázott variancia: 10.3 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.321**. Függő változó: *DAS* skála. Magyarázott variancia: 74.2 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.861** Függő változó: *VAS* skála. Magyarázott variancia: 32.2 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: 0.567** (**: $p < 0.001$).

⁵⁵ A modellekben a következő magyarázó változók szerepeltek: lakóhely (1: város, 0: község), életkor (születési év), iskolatípus (1: gimnázium, 0: nem gimnázium), szülők iskolai végzettsége (4-10 értékű összevont változó), nagyszülők iskolai végzettsége (2-10 értékű összevont változó), egzisztenciális helyzet (egzisztenciális főkomponens). Katolikus almintá. Függő változó: *DAS* skála. Magyarázott variancia: 19.4 százalék. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: -0.441. Függő változó: *VAS* skála. Magyarázott variancia: 49.0 százalék. Az életkor változó sztendertizált béta értéke: 0.539. A lakóhely változó sztendertizált béta értéke: -0.431. Az egzisztenciális főkomponens változó sztendertizált béta értéke: 0.423. A szülők összevont változójának sztendertizált béta értéke: -0.287. Református almintá. Függő változó: *VAS* skála. Magyarázott variancia: 10.4 százalék. A lakóhely változó sztendertizált béta értéke: -0.323.

típusnál jelentős, ugyanakkor a református és a katolikus fiatalok csoportjában lényeges eltérések vannak. A katolikusoknál a vallási antiszemitizmust kiemelkedően nagymértékben (78.4 százalék) magyarázzák a vallásosság bevont változói, de a másik két antiszemitizmus típusnál és a cigányellenességnél is jelentős hatást figyelhattunk meg. A lépésenkénti regresszióanalízis eredménye szerint a reformátusok előítéletes attitűdjeit jóval kisebb mértékben befolyásolják a vallásosság különböző jellemzői: két modell esetében (cigányellenesség skála, vallási antiszemitizmus skála) egyetlen magyarázó változó sem bizonyult szignifikánsnak, csupán a diszkriminatív antiszemitizmust magyarázzák jelentős arányban (40.2 százalék) a vallásosság változók.⁵⁶

A különböző előítéletes attitűdök és a vallásos orientáció típusok közötti szignifikáns kapcsolatok – összhangban a nemzetközi kutatási eredményekkel – jelentős mértékben függenek az előítélet tárgyát képező csoportoktól, pontosabban az előítéletesség típusától. Korábban láttuk, hogy a református és katolikus felekezethez tartozó gyerekek antiszemitizmusa és cigányellenessége között nem volt szignifikáns eltérés – bár a reformátusokat inkább jellemezte a diszkriminatív antiszemitizmus és a cigányellenesség. A külső vallásos orientációt tekintve a felekezeti csoportok hasonlósága változatlan, mivel – a több kutatást elemző, már hivatkozott tanulmány (Donahue, 1985) következtetéseivel összhangban – *a külső vallásosság skála a katolikusoknál a diszkriminatív és a vallási antiszemitizmussal, míg a reformátusoknál mindhárom antiszemita attitűddel pozitívan korrelált.* A belső vallásos orientáció szintén együtt jár az antiszemitizmussal, azonban a katolikusoknál a diszkriminatív, a reformátusoknál a politikai antiszemitizmus szintén pozitív korrelációját figyelhattuk meg. Ez azt jelenti, *minél erősebb a vallásos orientáció – típustól függetlenül – a református és katolikus fiataloknál egyaránt*

⁵⁶ A modellekben a következő magyarázó változók szerepeltek: EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT főkomponens, INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT főkomponens, EGYHÁZELUTASÍTÓ ISTENHIT főkomponens, KERESZTÉNY HIT főkomponens, LÉLEK HIT főkomponens, MISZTIKUM HIT főkomponens, ima teljesülése (1: előfordult, 0: nem fordult elő), hittanra járás (1: jár hittanra, 0: nem jár hittanra), hittanoktatás

az antiszemitizmus erősödésével jár együtt. Ellentétben a belső vallásosság és az antiszemitizmus nem várt összefüggésével, a cigányellenesség és a vallási orientáció közötti - csak a reformátusoknál jelentkező – korreláció már logikusnak tűnik, mivel minél inkább jellemző a belső vallásos orientáció, annál kevésbé valószínűsíthető a cigányellenes attitűd.⁵⁷

A nemzeti és etnikai csoportokkal szembeni előítéletekesség felekezeti csoportokra vonatkozó jellemzőit szintén érdemes másként értelmezni a kétféle vallásos orientáció segítségével. Láttuk, hogy a közvéleményben inkább negatívan értékelt nemzeti és vallási csoportok (ELUTASÍTOTTAK) - valamint az amerikaiak és a zsidók (AMERIKAI ZSIDÓ) - iránti ellenszenv inkább a katolikusokat jellemzi. A katolikusok csoportjában a belső orientációs skálája egyik előítéletekesség típussal sem volt szignifikáns korrelációs kapcsolatban – viszont a kevésbé elfogadott csoportok (ELUTASÍTOTTAK) és a külső vallásos orientáció között pozitív korrelációt tapasztaltunk. Mindezek miatt joggal valószínűsíthetjük, hogy a katolikusoknál a külső típusú vallásosságnak van meghatározó szerepe ennél az előítélettípusnál. A reformátusoknál az ELUTASÍTOTTAK típusnak mindkét vallásos orientációval számottevő a kapcsolata, azonban a korreláció a mindkét esetben negatív. A stigmatizált kisebbségek (STIGMATIZÁLT) iránti ellenszenv csak a belső vallásossággal van szignifikáns kapcsolatban, az előző iránynak megfelelően: a belső vallásos orientáció a stigmatizált csoportok iránti ellenszenvet valószínűsíti.⁵⁸

az iskolában (1: van, 0: nincs), vallásosság (1: vallásos klaszter, 0: ateista klaszter), E- orientáció skála, I- orientáció skála.

⁵⁷ Katolikusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : *DAS skála*: 0.270*, *VAS-skála*: 0.493** Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : *DAS-skála*: 0.427**.

Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : *PAS-skála*: 0.286*, *DAS-skála*: 0.217*, *VAS-skála*: 0.231*. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : *PAS-skála*: 0.281*, *CIGÁNYELLENESÉG skála*: - 0.270 *: p<0.05, **: p<0.001

⁵⁸ Katolikusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : *ELUTASÍTOTTAK* főkomponens: 0.336*.

Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : *ELUTASÍTOTTAK* főkomponens: -0.366**. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai *ELUTASÍTOTTAK* főkomponens: -0.388*, *STIGMATIZÁLTAK* főkomponens: -0.279*. *: p<0.05, **: p<0.001

A *xenofóbia* három jellegzetes típusa közül a bevándorlók lakóhelyét a születési helyhez kötő és egyúttal a magyarok érdekeit veszélyeztető típus (XENOFÓB-KIREKESZTŐ) és a vallásos orientációk kapcsolata bizonyult szignifikánsnak. Érdekes módon mindkét felekezeti csoportnál nem a külső, hanem a belső vallásosság korrelált pozitívan ezzel a típussal. A korábbi eredmények azt mutatták, hogy - az idegenek és bevándorlók pragmatikus, haszonelvű nagyobb mértékű elfogadása ellenére - *a reformátusokat jobban jellemzi a xenofób attitűd, így nem meglepő, hogy a reformátusoknál a vallásos orientáció és a xenofób attitűdök kapcsolata még további szignifikáns korrelációkkal bővült.* Az idegenek lakóhelyét korlátozó attitűd a külső vallásos orientációval is pozitív kapcsolatban van, de a belső vallásosság még a BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ attitűdöt is erősíti.⁵⁹

A családra jellemző homogén – református, illetve katolikus - felekezeti szocializáció vallási orientációk alapján vizsgált hatását a következőkben foglaljuk össze:

- *A reformátusoknál jelentkezik a vallási orientáció és az intézményes vallásgyakorlás (hittanra járás) kapcsolata.*
- *Az antiszemita attitűdök és a külső vallásos orientáció pozitív kapcsolata inkább a reformátusokra jellemző.*
- *A nemzeti és etnikai csoportokkal szembeni előítéletesség a reformátusoknál a belső, a katolikusoknál a külső orientációval van kapcsolatban.*
- *A xenofób attitűdöket - mindkét felekezeti csoportnál - a belső vallásos orientáció erősíti.*

⁵⁹ Katolikusok. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.373**.*. Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai: XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.221*. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai : XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.274*, BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.281*: p<0.05, **: p<0.001

Irodalom

1. ALLPORT, G. W. (1950) *The Individual and his Religion: a Psychological Interpretation*. New York, Macmillan.
2. ALLPORT, G. W. (1966) Religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447-457. p.
3. ALLPORT, G. W. (1968) *The Person in Psychology, Selected Essays*. Boston, Beacon.
4. ALLPORT, G. W., - ROSS, J. M. (1967) Personal religious orientation and prejudice. *Personality and Social Psychology*, 4, 432-443.p.
5. BAGLEY, C. (1970) Relation of Religion and Racial Prejudice in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 9, 3, Fall, 219-225.
6. BATSON, C. D.- SCHOENRADE, P.- VENTIS, W. L.: (1993). *Religion and the individual: A social-psychological perspective*. New York, Oxford University Press.
7. BILLIET, J. (1995) Church Involvement, Individualism, and Ethnic Prejudice among Flemish Roman Catholics: New Evidence of a Moderating Effect. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 2, June, 224-233.p.
8. BURRIS, C. T., TARPLEY W. R. (1998) Religion as being: Preliminary validation of the immanence scale. *Journal of Research in Personality* 32, 55-79.p.
9. CAPEHART, A. (1999) Anti-Semitism and Religiosity: Knowledge, Religious Orientation, and Prejudice. <http://webpages.marshall.edu/~capehar4/paper.html>
10. CHALFANT, H.P.- PEEK, C.W. (1980) Religious Affiliation, Religiosity and Racial Prejudice: Another Look at an „Established” Relationship. *Southwestern Sociological Association (SWSA) Conference paper*.
11. CYGNAR, T.E.- NOEL, D.L.-JACOBSON, C. (1977): .Religiosity and Prejudice: An Interdimensional Analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion* 1977, 16, 2, June, 183-191. p.
12. DONAHUE, M. J. (1985) Intrinsic and extrinsic religiousness: Review and meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48(2), 400-419.p.
13. ERIKSON, E. H. (1966) Ontogeny of ritualization in man. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences*, 251, 337-349.
14. FLECK, J. R. (1981) Dimensions of personal religion: A trichotomous view. In: J. R. Fleck, J. D. Carter (eds.): *Psychology and Christianity*. New York, Harper and Row. 66-80.p.
15. FROMM, E. (1950) *Psychoanalysis & Religion*. New Haven, Yale University Press.
16. FULTON, A., MAYNARD, E., GORSUCH, R. (1999) Religious Orientation, Antihomosexual Sentiment, and Fundamentalism Among Christians. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 38(1), 14-23.p.
17. GENIA, V. - SHAW, D.G. (1991) Religion, Intrinsic-Extrinsic Orientation, and Depression. *Review of Religious Research*, 32,274-283.p.
18. GORSUCH, R. L., VENABLE G. D. (1983) Development of an „Age Universal” I-E Scale. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22, 181-187.p.

19. GORSUCH, R. L.- McPHERSON, S. E. (1989). Intrinsic/extrinsic measurement: I/ E- revised and single-item scales. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 348-354.p.
20. GORSUCH, R. L. (1994) Toward motivational theories of intrinsic religious commitment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 315-325.p.
21. GORSUCH, R. L., MYLVAGANAM, G., GORSUCH, K. , JOHNSON R. (1997) Perceived religious motivation. *International Journal for the Psychology of Religion*, 7, 253-261.p.
22. GRIFFIN, G. A. E., GORSUCH, R. L., DAVIS, A. (1987) A cross-cultural investigation of religious orientation, social norms, and prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion* 26, 358-65. p.
23. HEGEDŰS Rita (2000) A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében. PhD. értekezés, www.lib.bke.hu/phd/hegedus_rita.pdf
24. HUNSBERGER, B. (1995) Religion and prejudice: The role of religious fundamentalism, quest, and right-wing authoritarianism. *Journal of Social Issues* 51: 113-29.p.
25. JACKSON, L.M.-HUNSBERGER, B.(1999) An Intergroup Perspective on Religion and Prejudice *Journal for the Scientific. Study of Religion*, 38, 4, Dec, 509-523.
26. JACOBSON, C. K. (1998) Religiosity and Prejudice: An Update and Denominational Analysis. *Review of Religious Research*, 39, 3, Mar.
27. JAMES, W. (1961) The varieties of religious experience. New York, Collier Books. (A könyv eredeti publikálása 1902-ben történt)
28. KAHOE, R.D. - MEADOW, M. J. (1981) A developmental perspective on religious orientation dimensions. *Journal of Religion and Health*. 20, 8-17.p.
29. KING, M.B.- HUNT, R.A. (1972) Measuring the Religious Variable: Replication." *Journal for the Scientific Study of Religion*. 11., 240-251. p.
30. KIRKPATRICK, L. (1989) A psychometric analysis of the Allport-Ross and Feagin measures of intrinsic and extrinsic religious orientation. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 1, 1-31.p.
31. KIRKPATRICK, L. (1993) Fundamentalism, Christian Orthodoxy, and Intrinsic Religious Orientation as Predictors of Discriminatory Attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 32(3)., 256-269.p.
32. KOENIG, H.G., PARKERSON, G.R., MEADOR, K.G. (1997) Religion Index for Psychiatric Research: A 5-Item Measure for Use in Health Outcome Studies. *American Journal of Psychiatry*. 154(6): 885.p.
33. KONIG, R.- EISINGA, R.- SCHEEPERS, P. (2000) Explaining the Relationship between Christian Religion and Anti-Semitism in the Netherlands. *Review of Religious Research* , 41, 3, Mar, 373-393.p.
34. LEONG, FT L.- ZACHAR, P. (1990) An evaluation of Allport's religious orientation scale across one Australian and two United States samples. *Educational and Psychological Measurement*. 50, 359 - 368.p.
35. MALTBY, J.- LEWIS, C.A. (1996) Measuring Intrinsic and Extrinsic Orientation toward Religion: Amendments for its use among Religious and Non-Religious samples. *Personality and Individual Differences*, 21,937-946.p.
36. MALTBY, J. (1999) The internal structure of a derived, revised, and amended measure of the religious orientation scale: The Age Universal I-E Scale-I 2. *Social Behaviour and Personality*; 27, 407-412.p.

37. McCORMICK, J., HOEKMAN, K., SMITH, D.(2000) Religious orientation and locus of control in an Australian Open Enrolment Christian School. A paper presented at the Australian Association for Research in Education Annual Conference, Sydney, 4 – 7 December, 2000.
38. McFARLAND, S. G. (1989) Religious orientations and the targets of discrimination. *Journal for the Scientific Study of Religion* 28, 324-36.p.
39. MUKHOPADHYAY, L.(1986) Development of Religious Identity and Prejudice in Children . International Sociological Association (ISA), Conference paper.
40. MURÁNYI István (1998): Szociokulturális és területi tényezők szerepe a 10-17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In: Sik E.-Tóth J. (szerk.) *Idegenek Magyarországon*. Budapest, MTA PTI, 139–152.p.
41. MURÁNYI István (1999): Előítéletesség és családi szocializáció a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tizenévesek körében. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 1. 1-14. p.
42. PALOUTZIAN, R F. (1996) *Invitation to the Psychology of Religion*. Boston, Allyn and Bacon.
43. PERKINS, H. W. (1992) Student Religiosity and Social Justice Concerns in England and the United States: Are They Still Related? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31, 3, Sept, 353-360.p.
44. PUSZTAI Gabriella (2004) *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest. Gondolat
45. ROOF, W.C. (1974) Religious Orthodoxy and Minority Prejudice: Causal Relationship or Reflection of Localistic World View? *American Journal of Sociology*, 80, 3, Nov, 643-664.p.
46. RUTTENBERG, J.,ZEA, M.C.,SIGELMAN C.K. (1996): Collective Identity and Intergroup Prejudice among Jewish and Arab Students in the United States. *Journal of Social Psychology* , 136, 2.
47. SZÁNTÓ János (1998): A vallási mobilitás dimenziói és társadalmi vonatkozásai. In: Szántó J. *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest, Új Mandátum.
48. TOMKA Miklós (1998) A vallásosság mérése. In: Máté-Tóth A.-Jahn M.(szerk.) *Studia Religiosa*. Szeged, Bába és Társa.
49. TOMKA Miklós (2002) Vallásszociológia.
www.fil.hu/uniworld/vt/szoc/tomka_1.htm.
50. WULFF, D. M. (1991) *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. New York, Wiley.

FÉNYES HAJNALKA: TOVÁBBTANULÁSI SZÁNDÉKOK A FELEKEZETI KÖZÉPISKOLÁKBAN⁶⁰

A felekezeti középiskolák hazánkban a rendszerváltással kerültek a figyelem középpontjába, miközben Európában folytonos hagyománya van a felekezeti oktatásnak. Köztudott, hogy ezen iskolákban igen magas a továbbtanulási arány, és ennek hátterét, lehetséges okait kutatja a jelen írás. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a felekezeti diákok továbbtanulási szándékát milyen tényezők befolyásolják, és az elemzéshez a kontextuális elemzés módszerét használjuk fel.

A kontextuális elemzésről

A kontextuális elemzés viszonylag ritkán használt módszer, pedig szociológusok és társadalomkutatók gyakran szembesülnek csoportszintű hatásokkal, melyek keveredhetnek individuális szintű változók hatásával. A két hatás szétválasztására pedig a regressziós magyarázó modellek nem mindig elegendőek.

A kontextuális elemzés lényegét Moksony (1985) és Davis és társai (1961) nyomán összegezhettük. A módszer akkor használatos, ha több objektumunk van, mely az elemzés különböző szintjén helyezkedik el, és az egyik objektum része a másiknak. A probléma abból adódik, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le egy különböző aggregációs szinteken jelentkező hatástípus természetére vonatkozóan, ha adataink meghatározott aggregátumokhoz (csoportokhoz, megyékhez, országokhoz) tartozó individuumok viselkedését írják le. Felléphet ugyanis a tévkövetkeztetés veszélye (az irodalom ezt ökológiai tévkövetkeztetésnek hívja). Eszerint, pl. ha az öngyilkossággal kapcsolatban adatok vannak arról, hogy régióként milyen az öngyilkossági arány, és milyen a protestánsok aránya, a két változó közötti korrelációból (ezt ökológiai korrelációnak hívjuk) hibás lenne azt a következtetést levonni, hogy a protestánsok inkább hajlanak az öngyilkosságra, mint a más felekezetűek (individuális hatás). Nem biztos, hogy a túlnyomórészt protestánsok lakta régiókban éppen a protestánsok követnek el gyakrabban öngyilkosságot, lehet, hogy a kisebbségben levő más felekezetek nagy öngyilkossági aránya okozza a látszólagos összefüggést.

Az ökológiai tévkövetkeztések vezettek el a kontextuális elemzés kidolgozásához a szociológia módszertanával foglalkozó kutatók körében. Egy ökológiai korreláció mögött számtalan individuális hatás húzódhat meg, és hogy

⁶⁰ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pusztai Gabriellának, akivel közösen írtunk egy cikket ebben a témában a Statisztikai Szemle számára (Dr. Fényes H. - Dr. Pusztai G. 2004). Az itt leírtak a cikk egy módosított változata, kiemelve az általam a témához hozzátett eredményeket.

ezek típusát meghatározzuk kontextuális elemzésre van szükség. A kontextuális elemzés szimultán csoport- és individuális elemzésre ad lehetőséget. Az eljárás egyik legkézenfekvőbb módszere a Davis-féle grafikus módszer, melyet tanulmányunk későbbi részében részletesen ismertetünk.

A kontextuális elemzés a mikro- és makroszint között létesít kapcsolatot, ezért különösen fontos szerepe van a szociológiai elemzésekben. Tanulmányomban az oktatásszociológia területén alkalmazom a fenti módszert.

Elméleti előzmények a mikro- és makroszintű elemzések oktatásszociológiai alkalmazásához

Az elemzés értelmezési keretei két nagyobb kérdéskörre épülnek. Az első a kulturális és a társadalmi tőkefogalom meghatározásának változatait öleli fel, a másik az individuális megközelítés mellett a kontextuális szint fontosságával foglalkozik.

Bourdieu három alapvető tőkeformában gondolkodik. A „közvetlenül pénzzé konvertálható” (Bourdieu 1999:157) gazdasági tőke mellett tárgyalja a kulturális tőkét, amelynek családi transzmissziója eredményezi az iskolai sikert, valamint „a társadalmi kötelezettségekből vagy kapcsolatokból fakadó” (Bourdieu 1999:159) kapcsolati (másképpen társadalmi) tőkét, amelynek nagysága a mozgósítható kapcsolatok hálójának kiterjedtségétől valamint az összekapcsolódó személyek másféle tőkéinek nagyságától függ. Coleman rendszerében is három tőkefajta jelenik meg, melyek párhuzamba állíthatók az előbbiekkal s ugyanúgy transzformálhatók. Az általa fizikai vagy tárgyi tőkének nevezett fogalom lényegében a gazdasági tőkével egyenértékű, a kulturális tőkével rokonítható emberi vagy humán tőke az egyén képzettségében, tudásában és készségeiben testesül meg (Coleman 1988). A társadalmi tőke Coleman szerinti meghatározásának első fele hasonló a Bourdieu-éhez: „azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismeretségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak” (Coleman 1994), második fele azonban új távlatokat nyit a fogalom értelmezéséhez, mivel olyan erőforrásokról beszél, amelyek az egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. A colemani társadalmi tőke nagyságát a csoporton belül a normák erőssége, a közösségi viszonyok szerkezeti állandósága és a társadalmi érintkezések stabilitása növeli, s a társadalmi tőke nem a konfliktusos mezőben összeütköző egyének (Bourdieu 1999), hanem a társadalmi csere rendszerében egymással együttműködő cselekvők kapcsolathálózatainak közös tulajdonsága (Coleman 1990).

Az oktatásügyi kutatásban tanulmányozott folyamatok elméleti megközelítése, valamint az elemzési módszerek kiválasztása különösen alapos megfontolást kíván, hiszen az iskolarendszer egyik legfontosabb jellemzője, hogy nem egyénileg kerül viszonyba a tanulókkal, hanem az osztály- és iskolatársak

valamint a tanulói közösségek is hatással vannak az egyes tanulókra. E hatásmechanizmus sokrétűségének az együttes számbavétele ritkán kerül tárgyalásra a szakirodalomban. A század első felének empirikus kutatásaiban a Moreno Hudson Intézetben végzett vizsgálatai óta komoly hagyománya van a közvetlen társadalmi környezet, a formális társadalmi alakulatok keretein belül létező informális kapcsolathálózatok kutatásának (Mérei 2000). A társadalomkutatás eszközürendszerének és társadalmi cselekvéshez való viszonyának átalakulása (Coleman 1989) nyomán kibontakozó másik paradigmában az egyének az elemzési egységek, s a figyelem az egyéni viselkedést magyarázó tipikus demográfiai és státustényezőkre irányul. A mintavételi eljárások finomodásával az egyének általában csupán hasonló helyzetű esetek csoportjaiként jönnek számításba. Emellett ez az individuális szemlélet a weberi értelemben vett cselekvés helyett csak a viselkedés magyarázatára képes, kevésbé tartja megvalósíthatónak az egyének intencionális orientációjának vizsgálatát, és ritkán törekszik az egyéni cél-orientációk közösségi cselekvést eredményező cselekvésrendszerévé való összerendeződésének mikéntjére választ keresni (Coleman 1989). Ennek a szemléletnek az a legszembevetőbb hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyja a konkrét társadalmi kapcsolatok szerepét az egyén önálló döntéseinek kialakulásában. Az uralkodóvá váló kérdőíves vizsgálatok kezdetben még közösségek tagjaira, azonos oktatási szervezet szereplőire (Lazarsfeld–Thielens 1958, Coleman 1961), azaz egymással kapcsolatban lévő egyénekre korlátozódtak, később egymástól független egyénekre, majd a sűrű közösségi vagy szervezeti minták a szélesebb populációk nagyobb statisztikai pontosságú felmérése kedvéért háttérbe szorultak.

A szakirodalom különbséget tesz gyenge és erős kötés között. Az előbbi a jelentős társadalmi vagy térbeli távolságokon átfelölő laza összeköttetés, ismeretség (Granovetter 1991), az utóbbi pedig a szoros kapcsolattartás, amelyet vagy a zárt szerkezeti felépítés jellemez vagy a közös értékek és normák elfogadása az alapja (Coleman 1988).

Coleman (1990) szintetizáló elméletének alapköve az egyéni szinten jelentkező szükségletek kielégítésére irányuló szándékos cselekvés, amely minden esetben a környezet hatására realizálódik, amely ösztönzi és korlátozza az egyén viselkedését, szűri és értelmezi az információkat, jelentéseket artikulál, erőforrásokat allokál. Ennek alapján értelmezte az iskolában lezajló folyamatokat, s úgy vélte, döntő fontossága van a tanulót körülvevő közösségek jellemzőinek (Coleman 1988), mert ezek révén az egyén így nemcsak a számára elérhető anyagi és kulturális javaktól válik függővé. Coleman felhívja a figyelmet a tanulók egyéni attribútumai -a „student input” (Coleman 1988)- és az iskolai társadalmi környezet hatása -„school-effect” (Coleman 1988)-, vagyis az egyéni és a közösségi szint közötti különbségre. Noha elméleti téziseiben egyértelműen kifejti, hogy „a társadalmi tőke nem egyénekben rejlik, hanem az emberek közötti kapcsolatok szerkezetében” (Coleman 1990:302), Carbonaro

(1997) az intergenerációs zárttságot egyének tulajdonságaként értelmezi, egy-egy tanuló azon attribútumaként, hogy kapcsolat van a szülei és barátja szülei között. Morgan és Sorensen (1999a, b,) ugyanezt egy közösség, pl. egy iskolai diáktársadalom ismertetőjegyének tekintik, és e nézőpontból az következik, hogy az a tanuló, akinek alacsony szintű a személyes szociális kapcsolatrendszere, de összességében szorosan kötődik az iskolai közösséghez, élvezi ugyanazokat az előnyöket, mint a magas szintű személyes kapcsolatrendszerrel rendelkező tanulók.

A kulturális tőke reprodukciós hatását vizsgáló Ferge (1980) tapasztalatai szerint azokban az iskolákban, ahol többen vannak a szellemi foglalkozásúak gyerekei, ott a heterogenitás, azaz az iskola vagy osztály tanulóinak társadalmi sokszínűsége bizonyos mértékig korrigálja a hátrányosabb származású diákok továbbtanulási szándékait, tehát kutatásai szerint a továbbtanulási szándékkal rendelkezők aránya azokban az iskolákban magasabb, ahol a tanulók között az iskolázottabb szülők gyerekei szerepelnek felülreprezentáltnak. A '90-es években a középiskolások továbbtanulással kapcsolatban hozott döntéseinek alakulása mögött is jelentős intézményi hatások sejthetők (Róbert 2000a,b). Természetesen ezek a hatások igen sokféle tényezőből adódhatnak -a pedagógusok összetétele (kor, nem), képzettsége, az intézmény felszereltsége, finanszírozása, a módszerek, tanterv, szerkezet-, azonban most kifejezetten a tanulók társadalmi összetételéből származó „school effect” az elemzés tárgya.

EMPIRIKUS ELEMZÉS

Adatok és változók

A fenti feltevések empirikus ellenőrzésére a felekezeti középiskolák diákjai körében Pusztai Gabriellának 1999-ben készült kérdőíves vizsgálata⁶¹ adatait használtuk fel. A kutatás Magyarország teljes területére kiterjedő országos, a felekezeti középiskolák két végzős évfolyamára járó diákjaira nézve reprezentatív mintán készült. A mintavétel alapján kiválasztásra került 53 középiskola (ebből 7 budapesti gimnázium) 1463 11-12 évfolyamos diákja. A diákok a kérdőbiztosok útmutatásai alapján önállóan töltötték ki a kérdőívet. Jelen dolgozatban a felmérés adataiból a választott probléma miatt csak a gimnáziumi almintával foglalkozunk, amelybe 48 gimnázium (26 római katolikus, 15 református, 6 evangélikus és 1 görög katolikus) 1385 diákja tartozik bele.

Mivel arra voltunk kíváncsiak, hogy a felekezeti gimnazisták esetében a tanulók továbbtanulási terveire gyakorolt hatások között mekkora szerepe van az individuális és a kontextuális jellemzőknek, a kutatási előzmények nyomán

⁶¹ A kutatást az OTKA finanszírozta. (Nyilvántartási szám: F22476.)

haladva olyan függő változót választottunk, amely több elmélet szellemében képes kifejezni a diákok mobilitási esélyeit, a továbbtanulási terv karakterét, vagyis az egyetemen továbbtanulókat megkülönböztettük (EGYETR) a más intézménytípusban továbbtanulók vagy a tovább nem tanulók táborától (Boudon 1981, Róbert 2000a).

Pusztai Gabriella és Verdes Emese (Pusztai-Verdes 2002) egy korábbi tanulmányukban több egyéni és csoport szintű változó hatását vizsgálták az egyetemi továbbtanulási szándéokra. A vizsgált magyarázó változók: DIPS (a szülők diplomások-e), ERTFOGSZ (a szülő vezető vagy értelmiségi foglalkozású-e), GAZDAG (a szülők gazdasági, anyagi helyzete), KULTTOK (a szülők kulturális tevékenysége), VAROSI (az állandó lakóhely településtípusa), CSVALEGY (a családtagok vallásosságának egységessége), HANYJAR (hányan jártak felekezeti középiskolába a családból), TEMS (rendszeres templomba járók-e a szülők), BVALS (a szülők baráti köre döntően vallásos-e), BVAL (a diák baráti köre döntően vallásos-e), DIPSO SZ (a diplomás szülők iskolánkénti/osztályonkénti aránya), TEMSO SZ (a rendszeres templomba járó szülők iskolánkénti/osztályonkénti aránya), BVALSO SZ (a döntően vallásos baráti körű szülők iskolánkénti/osztályonkénti aránya), BVALO SZ (a döntően vallásos baráti körű diákok iskolánkénti/osztályonkénti aránya), KELNYUG (az iskola regionális elhelyezkedése), EVANELI, REFORM, KATOLIK (a tanuló saját felekezeti hovatartozása).

Mi most a kontextuális elemzéssel a módszer jellege miatt csupán néhány egyéni és csoportszintű változó hatását vizsgáljuk meg részletesebben. A használt individuális változók: DIPS, TEMS, BVALS, BVAL, ezek kontextuális megfelelői pedig: DIPSO SZ, TEMSO SZ, BVALSO SZ, BVALO SZ. A függő individuális változó pedig az EGYETR.

Még egyszer a felhasznált módszerről: A Davis-típlológia

Ahogy a bevezetőben írtuk, a mi elemzésünk előzménye egy olyan logisztikus regressziós modell, ahol a diákok egyetemi továbbtanulási szándékát egyaránt magyarázták individuális és csoportszintű változók (Pusztai - Verdes 2002). Ráadásul az ottani elemzés eredménye szerint a kontextuális hatások sokszor erősebbnek tűntek, mint a többi individuális szintű magyarázó változó hatása. Ezért döntöttünk úgy, hogy az elemzést elvégezzük kontextuális modellek segítségével is.

Tanulmányunkban két objektum szerepel, az egyik a diák, aki tovább akar tanulni, a másik pedig iskola, illetve a tanuló osztály, melynek része az egyén. Kontextuális hatásnak nevezzük, amikor az egyént környezete sajátosságaival jellemezzük, azaz jelen esetben az iskolai osztály egyes jellemzőivel, individuális hatásnak pedig, ha az egyént annak saját tulajdonságaival

jellemezzük. A két hatás kölcsönhatásba léphet, azaz az individuális hatások erősségét befolyásolhatja a kontextuális hatás.

Többféle módszer létezik a kontextuális és individuális hatások vizsgálatára (kovariancia elemzés, lineáris és nem lineáris regresszió stb.), ezek közül a legszemléletesebb a Davis-féle grafikus módszer (Davis és társai 1961), melyet dichotóm változók esetére dolgoztak ki.⁶² A Davis modell alapesetben azokra az esetekre alkalmazható, amelyekben a kontextuális változót a független individuális szintű változóból képezzük, például egyszerű átlagszámítással.

A módszert a következő lépések sorozatával alkalmaztuk:

1. Kontextuális változó példánkban az iskolai osztály egy jellemzője (például a diplomás szülők aránya osztályonként), és ugyanezen kontextuális változó individuális megfelelője, hogy az adott diák szülője felsőfokú végzettségű vagy nem. Független változónk, hogy a diák egyetemre készül továbbtanulni vagy nem. Ekkor kiszámítjuk a diplomás szülők gyermekei körében az egyetemi továbbtanulási arányt osztályonként, illetve a nem diplomás szülők gyerekei továbbtanulási szándékát osztályonként. Egy táblázatot készítünk, melyben elsőként a diplomás szülők aránya szerepel osztályonként, majd pedig a fenti két adatsor.
2. Lineáris regresszióval⁶³ két egyenest illesztünk a diplomás szülők gyermekei és a nem diplomás szülők gyermekei továbbtanulási arányaira, majd ezeket egy koordináta-rendszerben ábrázoljuk a diplomás szülők aránya függvényében. Az egyenesek meredeksége mutatja a kontextus hatását, az egyenesek távolsága pedig az individuális hatást.
3. Ekkor alkalmazzuk a Davis-féle tipológiát. Ha a két egyenes egybeesik és meredekségük nulla, akkor nincs sem individuális, sem kontextuális hatás, független változónkat tehát nem magyarázza egyik hatás sem, azaz példánkban a diplomás szülők aránya osztályonként nem hat a diákok továbbtanulási terveire, és egyéni szinten, hogy valakinek diplomás-e a szülője, ez nem befolyásolja a továbbtanulási szándékot. Ha a két egyenes egybeesik, de meredekségük nem nulla, ekkor van kontextuális, de nincs individuális hatás (tisztán kontextuális hatás esete). Ekkor tehát nem számít, hogy valakinek diplomás-e szülője, de a diplomás szülők osztályonkénti aránya hat a továbbtanulási tervekre. Ha a két egyenes nem esik egybe, de meredekségük nulla, ekkor nincs kontextuális, de van individuális hatás (tisztán individuális hatás esete). Példánkban tehát ekkor fontos a diplomás családi háttér, de csoportszinten a diplomás szülők aránya osztályonként nem befolyásolja a diákok továbbtanulási szándékát. Davis nyomán beszélhetünk ezenkívül egy tisztán additív esetről. Ekkor a két egyenes párhuzamos, és meredekségük

⁶² A módszer használatára példa egy korábbi tanulmány (Fényes 2000), amely a felsőoktatási felvételi szelekció intézményszintű hatásait vizsgálta.

⁶³ A pontfelhőket vizsgálva próbálkoztunk nem lineáris összefüggések vizsgálatával is, de nem jártunk eredménnyel.

nem nulla, azaz az individuális és kontextuális hatás is fellép, de a kontextus változásával nem módosul az individuális hatás erőssége. A továbbtanulási szándéknál számít tehát, hogy valakinek diplomás-e a szülője, és számít az is, hogy az osztályban milyen a diplomás szülők aránya, de a két hatás nem lép kölcsönhatásba. Függetlenül a diplomás szülők arányától osztályonként, egyforma a családi háttér hatása. Végül előfordulhat egy additív keresztező eset, amikor a két egyenes meredeksége nem nulla, nem esnek egybe, és nem is párhuzamosak (ezen belül számtalan variáció előfordulhat). Ilyenkor, ahogy változik a kontextus, módosul az individuális hatás mértéke, tehát a diplomás szülők arányától osztályonként függ, hogy a diplomás szülők gyermekei mennyiben szőnek más továbbtanulási terveket, mint társaik.

Az elemzést a fenti példán kívül még három esetre végeztük el különböző magyarázó változókkal.

Végül itt jegyezzük meg, hogy a regresszióknál kapott magyarázott varianciarányad (R^2) mutató majdnem minden modellben elég alacsony, ám ez a szociológiai elemzésekben nem szokatlan. A módszertani irodalomban vita van arról, hogy az alacsony R^2 mennyiben kérdőjelezi meg a modellek eredményeit (Moksony 1998, Hunyadi 2000). Cikkünkben nem kívánunk állást foglalni a vitában, de annyit leszögezzünk, hogy az alacsony R^2 értékek figyelmeztetnek arra, hogy az eredmények óvatosan kezelendők. Modelljeinkben kicsi magyarázott hányad oka lehet, hogy modellenként csak egy individuális és egy kontextuális változót vontunk be a modellbe, ha a modelleket egy közös „nagy” modellben szerepeltethetnénk, akkor a magyarázóhányad bizonyára növekedne, de ennek kimutatása túllép az adott tanulmány keretein.

Hipotézisek

1. A diákok továbbtanulási terveit befolyásolja, hogy szüleik felsőfokú végzettségűek vagy nem, feltehetőleg a nagyobb kulturális tőke ambiciózusabb továbbtanulási terveket eredményez. Azonban felléphet kontextuális hatás is, méghozzá annak additív keresztező esete, azaz azokban az osztályokban, ahol több a diplomás szülő, mind az értelmiségi származásúak, mind a többi diák inkább választja a továbbtanulást, ráadásul a nem értelmiségi származásúakra húzó hatással van a környezet: ahol sok a diplomás szülő, több nem értelmiségi gyerek fogja vállalni a felvételi vizsga kockázatát. (Erre a jelenségre figyel fel Ferje (1980) is.)
2. A második hipotézis, Granovetter (1991) nyomán, a diákok ún. „gyenge kötés”-eire vonatkozik. Ha a diák szülei rendszeresen járnak templomba, ezzel kiépítenek egy gyenge kötésű kapcsolathálót, és ezek a gyenge kötések hatással lehetnek a diákok továbbtanulási terveire. A különböző társadalmi réteghez tartozó emberek közötti tágabb ismeretség elősegítheti az esetleg hátrányos helyzetű diákok motivációját, ösztönözheti őket a továbbtanulásra.

Ez feltételezésünk szerint főleg olyan osztályokban lesz így, ahol a szülők többsége rendszeres templomba járó és feltehetőleg ismerik is egymást.

3. Végül Coleman (1988) nyomán megfogalmazhatunk két másik hipotézist, amely a diákok ún. „erős kötés”-eire, illetve a baráti kör zártságára vonatkozik. Az erős kötések, illetve ezek zártságát a szülők, illetve a gyerekek túlnyomórészt vallásos közvetlen baráti körével mértük. Hipotézisünk szerint a zárt (vallásos) baráti kör egyfajta normabiztonságot jelent, és ez erőforrásként jelentkezhet a továbbtanulási döntésnél. Emellett a kontextus, az hogy egy osztályban milyen a vallásos baráti körű diákok aránya, szintén pozitív hatással lehet a diákok továbbtanulási kedvére. Morgan és Sorensen (1999a, b,) szerint azok a diákok is, akik kevés erős kötéssel rendelkeznek, de szorosan kötődnek az iskolai közösséghez, élvezik azokat az előnyöket, amelyeket a magas kapcsolatrendszerű diákok, és ezért feltehetőleg nagyobb lesz a továbbtanulási kedvük is (az utóbbi megjegyzés a cikk szerzőitől származik). Emellett feltesszük, hogy a szülők vallásos baráti köre nem fejt ki olyan erős hatást, mint ha maga a diák rendelkezik ilyen kapcsolatokkal, ráadásul a szülők egymást túlnyomórészt nem ismerik, tehát a baráti kör zártsága nem is érvényesül, így ez a modell feltehetőleg kisebb magyarázóerővel rendelkezik.

A már hivatkozott Pusztai és Verdes cikkben az egyetemi továbbtanulási szándékra vonatkozó logisztikus regressziós modell eredményei a következők voltak:

1. táblázat

A különböző szintű kulturális és társadalmi tőke-mutatók, a regionális és felekezeti tényezők, valamint az egyetemi továbbtanulási terv kialakulásának összefüggései

Változó	B	S.E.	Wald	df	Szign.	R	Exp(B)
DIPS	-,1820	,2103	,7491	1	,3868	,0000	,8336
ERTFOGSZ	,5887	,2438	5,8329	1	,0157	,0547	1,8017
GAZDAG	-,1601	,1825	,7699	1	,3803	,0000	,8520
KULTTOK	,1622	,1504	1,1625	1	,2810	,0000	1,1761
VAROSI	,3333	,1585	4,4223	1	,0355	,0435	1,3956
CSVALEGY	,3153	,2431	1,6823	1	,1946	,0000	1,3706
HANYJAR	,1793	,1604	1,2490	1	,2637	,0000	1,1964
TEMS	,0131	,0359	,1333	1	,7150	,0000	1,0132
BVALS	-,0565	,1911	,0874	1	,7676	,0000	,9451
BVAL	,3363	,1690	3,9587	1	,0466	,0391	1,3998
DIPSOSZ	,6956	,1176	34,9995	1	,0000	,1606	2,0049
TEMSOSZ	,7252	,4618	2,4666	1	,1163	,0191	2,0652
BVALSOSZ	-1,3010	,8690	2,2417	1	,1343	-,0137	,2722
BVALOSZ	1,4117	,4741	8,8665	1	,0029	,0733	4,1028
KEINYUG	,1803	,1602	1,2668	1	,2604	,0000	1,1976
EVANGELI	,5439	,5370	1,0259	1	,3111	,0000	1,7227
REFORM	,2043	,4342	,2214	1	,6380	,0000	1,2267
KATOLIK	-,2457	,4423	,3086	1	,5786	,0000	,7822
Konstans	-3,1023	,6673	21,6117	1	,0000		

Megjegyzés. A táblázatban B a regressziós együttható, SE a sztenderd hiba, a Wald egy teszt, amellyel azt vizsgáljuk, hogy a B nem nulla-e, Df a teszthez tartozó szabadságfok, Szign. mutatja a regressziós együttható szignifikanciáját, és végül expB az e-re emelt B. Az együtthatókat szignifikánsnak tekinthetjük, ha Szign. < 0,05. A modell illeszkedését mutató π^2 értéke 0,37, ami közepes illeszkedést jelent.

Az eredmények részletes értelmezésére itt most nem térünk ki, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a kontextuális változók (DIPSOSZ, TEMSOSZ, BVALSOSZ, BVALOSZ) közül kettő láthatólag fontos szerepet játszott a diákok továbbtanulási terveiben (együtthatójuk szignifikáns), és az egyéni szintű változók többsége - három kivételével - nem fejtett ki jelentős hatást a függő változóra. Mindez a kontextuális elemzésre irányítja figyelmünket.

Négy kontextuális modellt vizsgáltunk meg a Davis-féle módszer segítségével. Nézzük elsőként azt a modellt, ahol a diplomás szülők osztályonkénti (és egyben iskolánkénti, hiszen egy iskolából egy osztályt kérdeztek meg) aránya függvényében néztük az értelmiségi és nem értelmiségi származású diákok

egyetemi továbbtanulási terveit. A lineáris regressziós eljárás eredményei a következők:

2. táblázat

Lineáris regressziós modell a diplomás és nem diplomás szülők gyerekei egyetemi továbbtanulási terveire, a diplomás szülők osztályonkénti aránya szerint

Függő változó:	DIPSEGY B-k (SE)	Béták	NDIPEGY B-k (SE)	Béták
Konstans	1,534 (8,3)		8,037 (6,376)	
DIPSOSZ	0,614*** (0,129)	0,57***	0,611*** (0,115)	0,612***
R ²	0,325		0,375	

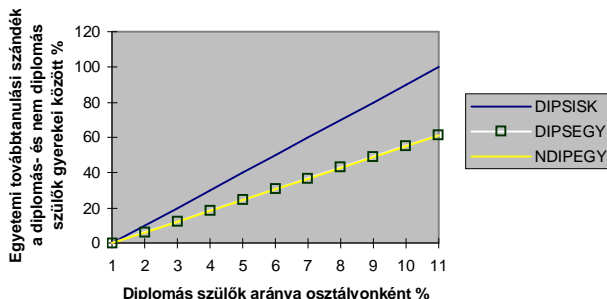
Megjegyzés. A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Az egyenesek ábrázolásához a sztenderdizálatlan regressziós B-együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete, miután a konstanshoz tartozó B együtthatók nem szignifikánsak:

$DIPSEGY = 0,614 * DIPSOSZ$, illetve $NDIPEGY = 0,611 * DIPSOSZ$

A modellhez tartozó ábránk:

1. ábra. Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a diplomás szülők aránya szerint

(Az eredmények értelmezéséhez fontos adalék, hogy a diplomás szülők aránya 6,45 és 83,33 százalék között mozgott osztályonként.)

Amint az látható, a Davis-tipológia szerint a tiszta kontextuális hatás esete áll fenn, tehát van kontextuális- és nincs individuális hatás. Ekkor akár diplomás a diák szülője, akár nem, az egyetemi továbbtanulási szándék nem tér el jelentősen, szemben eredeti hipotézisünkkel. Úgy látszik a továbbtanulási tervek itt nem az otthonról hozott kulturális tőke szerint különböznek: a hátrányos helyzetű diákok merészebb terveket szőnek a jövőre vonatkozóan, mint ahogy azt elvárnánk. Ez viszonylag ritka empirikus tapasztalat, s az elemzés ezen a pontján úgy tűnik, hogy valamely, az intézmény légköréből adódó hatásnak köszönhető, amit Coleman a „school-effect” fogalmával jelöl. A nem diplomás szülők körében már az iskolaválasztásnál szempont lehet az erős iskolai normarendszer húzóerejének reménye.

Másik eredmény, hogy ha egy osztályban nő az értelmiségi szülők aránya, ezzel mind az értelmiségi, mind a nem értelmiségi szülők gyermekei szívesebben tanulnának tovább egyetemen, mint egyébként (van tehát kontextuális hatás). Itt Ferge állítása részben igazolódott, a sok értelmiségi gyerek húzó hatással van nem értelmiségi társaikra is a továbbtanulási terveket tekintve.

Nézzük most a gyenge kötések erejét, azt hogy esetünkben a rendszeresen (hetente, vagy két hetente) templomba járó szülők gyermekei vajon inkább jelentkeznének egyetemre, mint társaik (individuális hatás), illetve hogy a gyenge kötésekkel rendelkező szülők aránya osztályonként befolyásolja-e a továbbtanulási terveket (kontextuális hatás).

3. táblázat

Lineáris regressziós modell a templomba járó és nem járó szülők gyerekei egyetemi továbbtanulási terveire, a templomba járó szülők osztályonkénti aránya szerint

Függő változó:	TEMSEG Y B-k (SE)	Béták	NTEMEGY B-k (SE)	Béták
Konstans	28,863*** (7,665)		37,27*** (6,541)	
TEMSOSZ	0,438*** (0,125)	0,457***	0,332** (0,116)	0,385**
R ²	0,209		0,148	

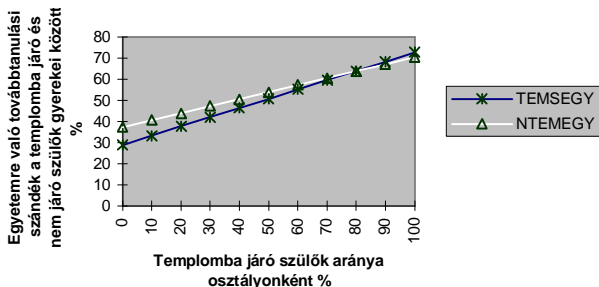
Megjegyzés. A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (* ** = 0,1%-os ** = 1%-os, és * = 5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Az egyenesek ábrázolásához itt is a sztenderdizálatlan B együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete:

TEMSEGY= 28,863+0,438*TEMSOSZ, illetve

NTEMEGY=37,27+0,332*TEMSOSZ

2. ábra. Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a templomba járó szülők aránya szerint

(Az eredmények értelmezéséhez fontos adalék, hogy a rendszeresen templomba járó szülők aránya 7,14 és 96,55 százalék között mozgott osztályonként.)

Itt az additív keresztező eset áll fenn, a szűkülő olló esete. Szemben eredeti hipotézisünkkel, a továbbtanulási tervekre úgy tűnik a gyenge kötések kevés hatással vannak, az osztályok többségében a nem rendszeresen templomba járó szülők gyerekeinek nagyobb a továbbtanulási kedve. A szülők gyenge kötésekéből álló kapcsolathálója tehát nem jelent tökeforrást a továbbtanulásnál. Az ok az lehet, hogy aki nem vallásos létére felekezeti gimnáziumba írta gyermekét ambiciózusabb a továbbtanulási terveket tekintve.

Kontextuális hatása azonban van a gyenge kötéseknek: ahogy nő az osztályban a rendszeresen templomba járó szülők aránya, úgy mind a templomba járó, mind a nem járó szülők gyerekeinek nő a továbbtanulási kedve. A gyenge kötéssel rendelkező szülők gyakori előfordulása ezek szerint közösségi erőforrássá válik.

További eredmény, hogy ahol sok a templomba járó szülő, ott már alig tér el a két csoport (templomba járó illetve nem járó szülőkkel rendelkező diákok) egyetemi továbbtanulási szándéka (szűkül az olló). Tehát az amúgy kevésbé ambiciózus vallásos gyermekek továbbtanulási kedve nő, ha az osztályban sok a rendszeresen templomba járó szülő.

Nézzük most az erős kötések hatását. Két modellünkben egyrészt a szülők baráti körének zártsága (túlnyomórészt vallásos barátok), illetve a diák baráti körének zártsága szerepel. Ezek hipotézisünk szerint hatással vannak a diákok

továbbtanulási terveire, mind individuális szinten, mint az osztályban előforduló gyakoriságuk szerint.

4. táblázat

Lineáris regressziós modell a vallásos és nem vallásos baráti körrel rendelkező szülők gyerekei egyetemi továbbtanulási terveire, a vallásos baráti körrel rendelkező szülők osztályonkénti aránya szerint

Függő változó:	BVALUEGY B-k (SE)	Béták	BNVALUEGY B-k (SE)	Béták
Konstans	25,015*** (6,072)		25,017*** (6,544)	
BVALSOSZ	0,162 (0,097)	0,236	0,175 (0,115)	0,217
R ²	0,056		0,047	

Megjegyzés. A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, és *=5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Miután itt csak a konstanshoz tartozó B-együtthatók szignifikánsak az egyenesek egyenlete:

BVALUEGY=25,015, illetve BNVALUEGY=25,017

3. ábra. Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a vallásos baráti körű szülők aránya szerint

(A vallásos baráti körű szülők aránya 2,13 és 79,31 százalék között mozgott osztályonként.)

Amint az látható, a szülők baráti körének zártsága nem fejt ki sem individuális, sem kontextuális hatást a diákok továbbtanulási terveire. (Ráadásul a modellek illeszkedése is nagyon rossz.) Ennek oka, ahogy azt az előzetes hipotéziseknél már említettük, hogy a zárt baráti kör a diákok szülei között nem érvényesül, a szülők nem feltétlenül ismerik egymást, mivel a felekezeti középiskolások között igen nagy arányban vannak kollégisták. A szülők baráti körének zártsága nem jelenik meg az iskola körül, és így a diákokra nem fejt ki hatást az erős kötések megléte.

Nézzük meg most a diákok erős kötéseire vonatkozó modellt. Itt hipotézisünk szerint már erősebb hatásokkal számolhatunk.

5. táblázat

Lineáris regressziós modell a vallásos és nem vallásos baráti körrel rendelkező gyerekek egyetemi továbbtanulási terveire, a vallásos baráti körrel rendelkező gyerekek osztályonkénti aránya szerint

Függő változó:	BVALEGY B-k (SE)	Béták	BNVALEGY B-k (SE)	Béták
Konstans	26,232** (7,979)		30,644*** (6,675)	
BVALOSZ	0,442*** (0,128)	0,45***	0,43*** (0,122)	0,459***
R ²	0,203		0,211	

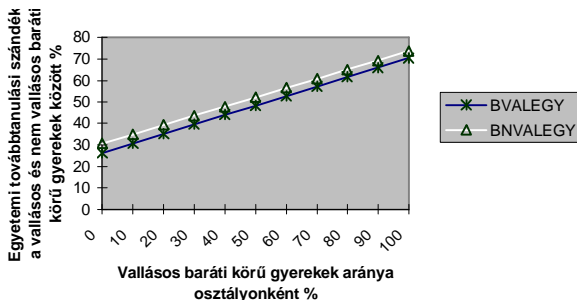
Megjegyzés. A táblázatban szereplő regressziós B-együtthatók mellett zárójelben szerepel a sztenderd hiba, emellett mind a B-k, mind a Béták mellett *-al jelöltük az együtthatók szignifikanciáját (***=0,1%-os **=1%-os, * =5%-os szintet jelöli, illetve egyéb esetben az együttható nem volt szignifikáns).

Az egyenesek ábrázolásához a sztenderdizálatlan B együtthatókat használtuk fel. A két egyenes egyenlete:

$$\text{BVALEGY} = 26,232 + 0,442 \cdot \text{BVALOSZ}, \quad \text{illetve}$$

$$\text{BNVALEGY} = 30,644 + 0,43 \cdot \text{BVALOSZ}$$

4. ábra. Kontextuális és individuális hatások bemutatása a Davis-féle módszerrel a vallásos baráti körű gyerekek aránya szerint

(A vallásos baráti körű gyerekek aránya 7,14 és 96,97 százalék között mozgott osztályonként.)

A Davis-tipológia szerint a tisztán additív eset áll fenn, tehát van kontextuális és individuális hatás, de a két hatás nem kereszteződik. Esetünkben - szemben eredeti hipotézisünkkel - a felekezeti gimnáziumokba beiratkozott nem vallásos baráti körrel rendelkező gyerekek ambiciózusabbak továbbtanulási terveiket tekintve, tehát a baráti kör zártsága individuális szinten nem fejt ki pozitív hatását az egyetemi továbbtanulási tervre. Magyarázat lehet erre, hogy a zárt baráti körű, vallásos diákok között több a főiskolára jelentkező. Ennek hátterében a sajátos pályaválasztási arculatuk áll, ahogy ezt korábbi elemzések eredményei is mutatják (Pusztai 2004). Az ő körükben gyakoribb a hagyományos értelmiségi (tanár, tanító), valamint segítő (gyógytárgysegítő, szociálpedagógus) pályákra jelentkezők aránya.

Csoport szinten az erős kötések jelenléte pozitívan befolyásolja az egyetemi továbbtanulási terveket, akár a zárt baráti körű, akár a nem zárt baráti körű diákokat nézzük. Ahol sok a túlnyomórészt vallásos baráti körrel rendelkező diák, azokban az osztályokban a diákok nagyobb kedvvel jelentkeznének egyetemre, mint egyébként. A vallásos diákok - feltehetőleg az osztályban lévő - szoros kapcsolata húzó hatással van az esetleg gyengébb képességű, illetve hátrányos helyzetű diáktársakra, jobban motiválja őket a továbbtanulásra.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Az oktatásszociológiai kutatás egyik fő problémaköre, hogy milyen tényezők állnak annak a különbségnek a hátterében, amely az egyes tanulók tanulmányi eredményességének és továbbtanulási szándékának különböző mutatói között mutatkozik. Tanulmányok sora foglalkozik azzal, hogy a kulturális tőke különböző típusai milyen mértékben és módon válthatók át iskolai sikerekre. Általános az a megközelítésmód, amely a tanulók egyéni erőforrásait vonja be a probléma elemzésébe. Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy a kulturális tőke mellett a társadalmi tőke hatásait is számba vesszük, valamint mindkét tőkeforma esetében az egyéni szint mellett —korábbi elméleti és empirikus hagyományokhoz visszanyúlva— kontextuális szintű hatások erejét igyekeztünk felmérni.

Az elemzés tapasztalatai alapján egyértelmű, hogy megkerülhetetlen szerepe van a közösség szintjén megragadható erőforrásoknak, amelyek képesek arra, hogy a kulturális vagy társadalmi tekintetben tőkeszegény diákok is részesüljenek a közösségi erőforrásokban.

Eredményeink szerint a diplomás szülők csak csoportszinten befolyásolják a továbbtanulási terveket a felekezeti gimnazisták körében. Mennél több értelmiségi szülő van egy osztályban, annál nagyobb az egyetemi továbbtanulási kedv, akár a diplomás szülők, akár a nem diplomás szülők gyerekeit nézzük. A gyenge kötésű kapcsolatháló, tehát hogy a szülő rendszeresen jár-e templomba

csak viszonylag kis hatással van a továbbtanulási tervekre. Hipotézisünkkel ellentétben a felekezeti gimnáziumokban a nem rendszeres templomba járó szülők gyermekei az ambiciózusabbak. Ahogy azonban nő egy osztályban a templomba járó szülők aránya, a két csoport továbbtanulási terve már nem különbözik jelentősen, és mindkét csoportra pozitív hatással vannak a szülők gyenge kötése, többen akarnak továbbtanulni egyetemen az ilyen osztályokban. Az erős kötéseknel, ahogy azt vártuk, a szülők baráti körének zártsága nem fejt ki hatást a diákok továbbtanulási terveire, sem individuális, sem csoportszinten. Hatása van azonban a diák baráti köre zártságának. Itt is azonban, hipotézisünkkel ellentétben a túlnyomórészt nem vallásos baráti körű diákok voltak az ambiciózusabbak, ők akartak inkább egyetemen továbbtanulni, és ennek okait külső tényezőkkel tudtuk magyarázni. Ha azonban egy osztályban sok a zárt, vallásos baráti körű diák, tehát a diákok szoros barátságban vannak, ez pozitív hatással van mind a vallásos, mind a nem vallásos baráti körű diákok továbbtanulási terveire.

Elemzésünk módszertani tanulságokkal is szolgált. Rámutat arra, hogy érdemes kontextuális elemzéssel közelíteni szociológiai kérdésfelvetéseket, és többet tudhatunk meg, mint egy egyszerű regressziós modellel. Rávilágít azonban a Davis-féle módszer fogyatékoságára is, miszerint az elemzés csak dichotóm változókra, és csak egy kontextuális és egy individuális változó kezelésére alkalmas. (Ez lehet az oka az alacsony R^2 mutatóknak is.) A módszer továbbfejlesztése azonban már túlmutat a jelen tanulmány keretein.

Irodalom

1. Boudon, Raymond 1981. Társadalmi egyenlőtlenségek a továbbtanulásban. In: Halász Gábor-Lannert Judit eds Az oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény. Budapest: OKKER.
2. Bourdieu, Pierre 1999. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert ed. A társadalmi rétegződés komponensei Budapest: Új Mandátum.
3. Carbonaro, William, J. 1997. Opening the Debate on Closure and Schooling Outcomes. American Sociological Review, 64:682-686.
4. Coleman, James S. 1961. The Adolescent Society. New York: Free Press.
5. Coleman, James S. 1989. Társadalomelmélet, társadalomkutatás és cselekvésemélet. Szociológiai Figyelő 3. 25-49.
6. Coleman, James S. 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology 94. S95-120.
7. Coleman, James S. 1990. Foundations of Social Theory. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Coleman, James S. 1994. Társadalmi tőke. In: Lengyel György Szántó Zoltán eds A gazdasági élet szociológiája. Budapest: Aula.
9. Davis, J. A. és társai 1961. A Technique for Analyzing the Effects of Group Compositions. American Sociological Review 26. sz. 215-225. magyarul: Kontextuális hatások elemzése. In: Magyarázat, megértés és előrejelzés. (szerk.: Bertalan László) Tömegkommunikációs Kutatóközpont Budapest, 1987. 271-292.
10. Fényes Hajnalka 2000. Kísérletek az egyenlőtlenségek csökkentésére a felsőoktatásban. Statisztikai Szemle 2000/február - március. 151-169.
11. Dr. Fényes Hajnalka és Dr. Pusztai Gabriella: Kulturális és társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában. Statisztikai Szemle 2004 nyár (megjelenés alatt)
12. Ferge Zsuzsa 1980. A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés In: Társadalompolitikai tanulmányok. Budapest: Gondolat.
13. Granovetter, Mark 1991. A gyenge kötések ereje. In: Angelusz Róbert-Tardos Róbert eds. Társadalmunk rejtett hálózata. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
14. Hunyadi László 2000. A determinációs együttható. Statisztikai Szemle 78. évf. 9. Szám 753-765.
15. Lazarsfeld, P. F.–W. Thielens 1958. The Academic Mind. Glencoe, Illinois: The Free Press.

16. Mérei Ferenc 1998. Községek rejtett hálózata. Budapest: Osiris.
17. Moksony Ferenc 1985. A kontextuális elemzés. KSH Népeségstudományi Intézet. Demográfiai füzetek. Budapest.
18. Moksony Ferenc 1998. A kicsi szép. A determinációs együttható értelmezése és használata a szociológiai kutatásban. Szociológiai Szemle. 1998/4. 3-18.
19. Morgan, S. L. - A. B. Sorensen 1999a. Paternal Networks, Social Closure and Mathematics Learning: A Test of Coleman's Social Capital Explanation of School Effects. American Sociological Review, 64: 661-682.
20. Morgan, S. L. - A. B. Sorensen 1999b. Theory, Measurement and Specification Issues in Models of Network Effects on Learning. American Sociological Review, 64: 694-701.
21. Pusztai Gabriella –Verdes Emese 2002. A társadalmi tőke hatása a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire. Szociológiai Szemle 1. 89-105.
22. Róbert Péter 2000a. Bővülő felsőoktatás: ki jut be? Educatio 1.
23. Róbert Péter 2000b. Családösszetétel, társadalmi tőke és iskolai egyenlőtlenségek. In: Pál Eszter ed. Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára.

MÁRTON SÁNDOR: TÉRINFORMATIKA ALKALMAZÁSA A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOKBAN

A számítógép használata a szociológiai és egyéb társadalomtudományi területen nem újkeletű, olyannyira nem, hogy a számítógép egyik korai perifériáját, a lyukkártyát a 19. század végén az Egyesült Államok népszámlálásának feldolgozására használták fel. A számítógép hasznos segítője a kutatónak, aki a munkája több fázisában is kihasználhatja a számítógép adta lehetőségeket. A társadalomtudományi kutatások jelentős részét az empirikus kutatások képezik, ahol általában tekintélyes mennyiségű adatmennyiséget kell kezelni. Egyik új, még ritkán használt alkalmazási terület a térinformatika. Ezek a rendszerek helyhez kötött információk gyűjtésére, kezelésére, megjelenítésére és elemzésére szolgáló számítógépes rendszerek. Az empirikus kutatások során igen eredményesen támaszkodhatunk a GIS alkalmazásokra, hiszen az adatok megjelenítése pl. egy térképen, az információ leolvasásának, átadásának sokkal hatékonyabb módja, mint például egy táblázat.

A térinformatika kialakulása

A mai értelemben vett térinformatika kialakulásához elsősorban a számítógépes grafika fejlődésére volt szükség. A számítástechnika általános fejlődésével ellentétben a grafika területén csekély haladást értek. A 60-as évek elején a grafikus megjelenítők fejlődésével kezdhettek el kialakulni a földrajztudományok eme új ága.

A történelem során számos próbálkozás történt a térbeli adatok egymáshoz viszonyított helyének ábrázolására, elemzésére. Mint annyi más új technológia esetében is, a katonai alkalmazás jelentős szerepet játszott. A csapatok egymáshoz viszonyított mozgásának pontos, képszerű ábrázolása a stratégiai

döntések meghozásakor komoly segítséget jelentett, hasonlóan a későbbi elemzés lehetőségéhez.

Egy másik fontos terület az orvostudomány, ezen belül a járvány sújtotta terület vizsgálata volt. Az 1854-es londoni kolera idején Dr. John Snow térképet használt a halálozási előfordulások bemutatására, mely segítségével később a kitérítés helyét - egy elhanyagolt körzet kútját - is sikerült beazonosítania.

Egy érdekes példa szerint 1812-ben Massachusetts kormányzója egy feltűnő, karéj alakú választási körzetet alakított ki a rivális párt választási győzelmének esélyét csökkentve. Az eredményt ugyan már homály fedi, mégis a manipuláció egy iskolapéldájaként a térinformatika története megemlíti.

A XX. század második felében térképészeti elemzés megváltozását a következő tényezők okozták:

- a számítógépek fejlődése - alapvetően a számítógépes grafika fejlődése,
- a térbeli folyamatok elméletének fejlődése a gazdasági és politikai földrajzban, tervezéseméletben stb.
- a szociális és környezetvédelmi területen megnyilvánuló növekvő tudatosság, a társadalom egyre magasabb szintű képzettsége,
- a fejlettebb számítógépek lehetővé tették a nagy mennyiségű adat pontos és szemléletes feldolgozását, ábrázolását.

Az ötvenes és hatvanas években integrált szállítási tervet dolgozott ki több amerikai nagyváros (Detroit, Chicago) ami megkövetelte a szállítással kapcsolatos információk összegyűjtését és integrálását - feladóhelyek, útvonalak, célállomások, időadatok stb. Az eredményeket speciális áramlási térképeken ábrázolták.

Térinformatikai rendszerek /Geographical information system (GIS)/ nevezzük az információs rendszerek közül azokat melyek az objektumok elhelyezkedésével kapcsolatos információknak tárolására, kezelésére, megjelenítésére alkalmasak.

Azonban ennél tágabb értelemben szokták megadni a térinformatikai rendszer fogalmát:

Mi a GIS?

- A GIS földrajzi adatok elemzésére kidolgozott speciális információs rendszer.
- A rendszer egymáshoz kapcsolódó elemek és tevékenységek halmaza, melyek valamely közös cél érdekében együttműködnek, pl.
 - az autó egy olyan rendszer, amelyben valamennyi alkatrész összehangoltan működve szolgálja a szállítást, mint célt.
- Az információs rendszer az alapadatokon végrehajtott műveletek halmaza, melyek hasznos információkat szolgáltatnak a döntéshozáshoz:
 - lépések sora vezet a méréstől, adatgyűjtéstől az elemzésekig,
 - az információs rendszernek rendelkeznie kell olyan funkciók teljes készletével, melyek biztosítják a cél elérését, beleértve a megfigyelést, mérést, leírást, értelmezést, előjelzést és döntéshozást.
- A földrajzi információs rendszer (angolul: Geographical Information System - GIS) egyaránt használ helyzeti és leíró adatokat, valamint lehetővé tesz műveleteket a térbeli elemzések elvégzéséhez:
 - gyakori cél a földhasználat, szállítás, kereskedelem

irányításával kapcsolatos döntéshozás,

- a rendszer elemei közötti kapcsolatot a földrajzi adatok jelentik, azaz a helyzeti adatok, azok kapcsolatai, a térbeli eloszlás.
- Ebben az összefüggésben a GIS tekinthető a hardver, szoftver és módszerek rendszerének, amely segíti a komplex tervezési és irányítási feladatok megoldására szolgáló térbeli adatok gyűjtését, kezelését, feldolgozását, elemzését, a modellezést és megjelenítést:
 - sok egyéb program képes térbeli adatok használatára (pl. AutoCAD és statisztikai programok), a földrajzi információs rendszer ezektől abban különbözik, hogy a GIS lehetőséget ad térbeli műveletek végzésére is.

Miért fontos a térinformatika ?

- "A GIS technológia azt jelenti a földrajzi, társadalomföldrajzi elemzések számára, amit a mikroszkóp, a távcső és a számítógépek jelentettek más tudományok számára... Katalizátor szerepet játszhat a regionális-tematikus illetve a társadalom-természeti földrajzi felosztások újraegyesítésében, melyek régóta sújtják a földrajzot" és egyéb térbeli információkat használó tudományokat.
- A GIS egyetlen rendszerbe integrálja a térbeli és a leíró információkat - alkalmas keretet biztosít a földrajzi adatok elemzéséhez.
- Térképek és egyéb térbeli adatok digitális formába alakításával a térinformatika lehetőséget nyújt a földrajzi ismeretek újszerű elemzésére és megjelenítésére.
- A GIS kapcsolatokat teremt a földrajzi környezeten alapuló tevékenységek között:

- az adatokat földrajzilag szemlélve gyakran kapunk új szempontokat, magyarázatokat,
- ezek a kapcsolatok gyakran felismerhetetlenek GIS nélkül, bár alapvető fontosságúak lehetnek a folyamatok és erőforrások megértésében és kezelésében,
- pl. összekapcsolhatjuk a mérgező anyagokkal kapcsolatos adatokat az oktatási intézmények helyzeti adataival, a földrajzi környezetbe illesztve azokat.
- A GIS lehetővé teszi adminisztratív - tulajdon, adózás, közmű - adatok elérését földrajzi helyzetük révén.

Alapfunkciói:

- ***A térbeli analízis,***

melynek során a legáltalánosabban felvetődő kérdések lehetnek:

- *helyre vonatkozó Mi található azon a helyen? (a város lakossága)*
- *körülményekre vonatkozó Hol van az a ...? (pl. milyen az a vezeték szakasz)*
- *trendre vonatkozó Mi változott meg? (pl. monitoring vizsgálat)*
- *útvonalra vonatkozó Melyik a legkedvezőbb út ...? (pl. nyomvonal vizsgálat)*
- *modellezéssel kapcsolatos Mi történik, ha ...? (pl. alternatívák kidolgozása)*

- **Vizuális információk kezelése**, mely a megjelenítéshez szükséges generálást, szervezést, kezelést és az azonosítási, megismerési és mechanikai folyamatait foglalja magába.
 - *környezeti és természeti erőforrás-gazdálkodás;*
 - *igazgatás;*
 - *honvédelem;*
 - *közművek;*
 - *közlekedés;*
 - *mérnöki tervezés*
 - *tudományos és kutatási tevékenységek*

Alkalmazási fázisai:

- nyilvántartási (pl. adatok gyűjtése, rendszerezése nyilvántartási céllal),
- térbeli és statisztikai analízis,
- döntésszegtői szakasz (pl. hálózati regionális fejlesztés)

A továbbiakban a térinformatika használatát két olyan alkalmazás példáján keresztül szeretném bemutatni, amelynek használatát igazán a nagyobb teljesítményű számítógépek megjelenése tette lehetővé.

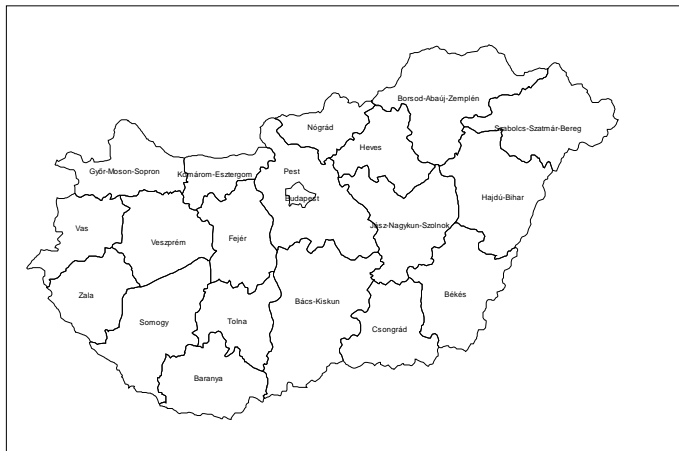
Tekintsük a következő táblázatot:

Megye	Munkanélküliségi ráta (1997)
Győr-Moson-Sopron	7,50
Vas	7,00
Zala	10,10
Somogy	12,70
Veszprém	10,30
Komárom-Esztergom	12,10
Fejér	10,90
Tolna	13,30
Baranya	12,40
Pest	8,20
Nógrád	17,20
Bács-Kiskun	11,80
Csongrád	9,30
Jász-Nagykun-Szolnok	14,90
Heves	13,90
Borsod-Abaúj-Zemplén	18,10
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20,40
Hajdú-Bihar	15,50
Békés	14,10
Budapest	4,7

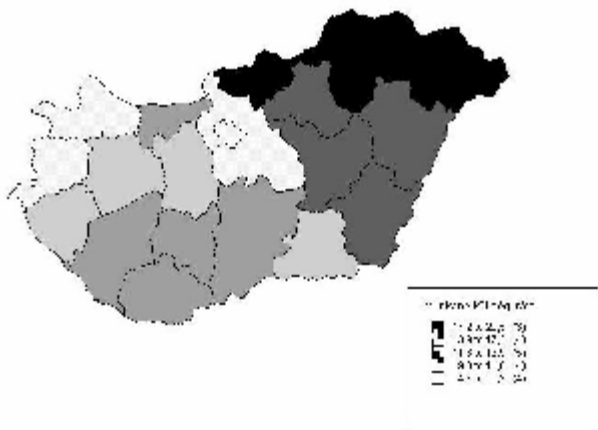
A tapasztalt kutató a táblázatot áttanulmányozva természetesen tud a fenti táblázat alapján is következtetéseket levonni az ország térségeire vonatkozóan. Nézzük azonban, ha ezen adatokat egy térképen ábrázoljuk!

Az adatok megjelenítéséhez szükségünk van egy térinformatikai szoftverre, és egy ún. alaptérképre, amelyen a táblázat objektumai egyértelműen beazonosíthatók.

Az általam használt szoftver a Mapinfo volt, az alaptérkép pedig az alábbi térkép:

A térinformatikai program segítségével hozzárendeltem a táblázat adatait a térkép objektumaihoz, s az eredményt a következő térkép szemlélteti:

A térkép elemzése során rögtön látjuk, hogy pl. az ország keleti felén jóval komolyabb problémát jelent a munkanélküliség, mint a nyugatin. Ezzel a módszerrel könnyen kaphatunk régiók közötti összefüggések, s az eredmények könnyen interpretálhatók.

Nézzük azonban, hogy mi a helyzet akkor, ha az adatbázisunk sokkal bonyolultabb, összetettebb, nehezebben átlátható!

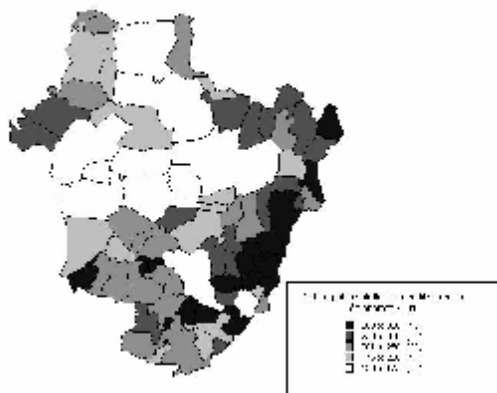
Az alábbi táblázat Hajdú-Bihar megye népszámlálási adataiból készült:

Sorszám	Település	Foglalkoztatottak száma	Eltartottak száma	100 foglalkozta- tottra jutó inaktív kereső és eltartott
1	Komádi	75	91	245
2	Újiráz	88	71	193
3	Csökmő	89	100	221
4	Darvas	68	97	294
5	Zsáka	85	100	224
6	Vekerd	34	53	506
7	Magyarhomorog	81	76	199

8	Körösszakál	73	90	272
9	Körösszegapáti	85	76	199
10	Berekböszörmény	56	123	395
11	Mezősas	61	101	329
12	Furta	66	99	309
13	Berettyóújfalu	112	88	148
14	Told	35	165	779
15	Biharkeresztes	103	87	162
16	Artánd	72	96	247
17	Nagykerek	62	111	362
18	Bedő	95	92	187
19	Bojt	31	121	767
20	Mezőpeterd	65	94	298
21	Váncsod	69	97	302
22	Szentpéterszeg	82	111	257
23	Gáborján	80	116	255
24	Hencida	63	142	383
25	Kismarja	56	120	412
26	Esztár	70	103	300
27	Pocsaj	71	123	317
28	Konyár	73	119	299
29	Tépe	82	103	258
30	Derecske	100	105	190
31	Földes	81	85	228
32	Sáp	69	123	319
33	Bihartorda	83	92	224
34	Bakonszeg	88	91	215
35	Nagyrábé	86	100	227
36	Bihardancsháza	35	74	557
37	Biharnagybajom	87	109	227
38	Sárrétudvari	81	100	245
39	Szerep	57	123	390
40	Püspökladány	104	103	175
41	Báránd	93	80	178
42	Tetétlen	84	95	222
43	Kaba	92	105	205
44	Nádudvar	104	102	174
45	Hajdúszoboszló	110	91	149
46	Hajdúszovát	81	121	266
47	Ebes	114	110	159
48	Sáránd	97	109	196
49	Mikepércs	101	107	181
50	Hajdúbagos	91	108	218
51	Hosszúpályi	93	124	222
52	Monostorpályi	75	100	262
53	Létavértes	74	121	306
54	Kokad	78	133	299
55	Álmosd	82	118	247
56	Bagamér	60	130	381
57	Újléta	85	119	254
58	Vámospércs	99	102	193
59	Nyírábrány	73	122	299

60	Fülöp	61	106	365
61	Nyíracsád	77	95	255
62	Nyíradony	79	121	274
63	Nyírmátonfalva	89	117	219
64	Debrecen	117	92	139
65	Hajdúsámson	83	126	258
66	Hajdúhadház	77	132	294
66	Bocskai kert	102	110	184
67	Téglás	103	100	184
68	Hajdúböszörmény	109	104	167
69	Balmazújváros	105	101	199
70	Nagyhegyes	121	101	141
71	Hortobágy	111	87	145
72	Egyek	75	97	256
73	Tiszacsege	75	98	260
74	Újszentmargita	76	87	236
75	Görbeháza	88	93	197
76	Polgár	94	97	193
77	Hajdúnánás	106	101	171
78	Hajdúdorog	90	114	233
79	Újtikos	77	82	226
80	Tiszagyulaháza	78	94	225
81	Folyás	61	105	348

A táblázatot végignézve, igen jó vizuális beelátó képességgel kell rendelkezni ahhoz, hogy az adatokban összefüggéseket találjunk. Azonban nézzük mindezt, ha térképen jelenítjük meg az adatainkat!

A térképeket megtekintve, nem kell különösen gyakorlott szemű kutatónak lennünk ahhoz, hogy saját következtetéseinket levonjuk. A térképek „önmagukért beszélnek”. Így jó esély van arra, hogy a térinformatika a jövőben nagyon fontos részévé váljék a társadalomtudományi kutatásoknak. Ahhoz, hogy a meglevő adatainkat hozzárendeljük a térkép objektumaihoz, nagyon fontos feltétel az ún. alaptérkép megléte. Ezek elkészítése általában elég nehéz feladat, függ attól, hogy mennyire fontos a „térkép pontossága”. /A fenti példák esetében nem volt szükségünk „méterre, centiméterre pontos” térképre, de például egy település térinformatikai rendszerében már nagyon fontos az, hogy milyen távolságra van egymástól a gáz- és villanyvezeték, s csak az egyik pontos ismeretében tervezhetjük meg a másik nyomvonalát. / Általában a társadalomtudományi kutatásokban nem igényelnek túlzottan precíz alaptérképeket, főleg globális kutatások esetében. Elkészítésük általában digitalizáló berendezéssel történik, a digitalizálás után a térkép objektumai

vektorgrafikus rendszert alkotnak, a saját adataink hozzárendelése egy közös azonosító alapján történik. /Példánkban a megyenév, illetve a település neve volt/. A másik lehetőség az alaptérkép elkészítésére a szkennerezés, azonban ekkor un. rasztergrafikus, s ezt át kell konvertálnunk vektorgrafikussá, majd az objektumokat azonosítanunk kell. Mindkét eljárás elég nehéz, ezért általában érdemesebb megvásárolni egy professzionális szolgáltatótól az alaptérképet, melyet aztán könnyedén feltölthetünk a saját adatainkkal.

Irodalom

1. Bernhardsen, T., 1992 "Geographic Information Systems", VIAK IT.
2. Cowen, D.J., 1988. "GIS versus CAD versus DBMS: what are the differences?" *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing* 54:1551-5. Excellent review of the differences in these three traditions.
3. Dueker, K.J., 1987. "Geographic information systems and computer-aided mapping," *Journal, American Planning Association* 53:383-90. Compares CAD, computer cartography and GIS, conceptually and also at some technical depth.
4. Fisher, P.F., and R. Lindenberger, 1989. "On distinctions among Cartography, Remote Sensing, and Geographic Information Systems," *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing* 55(10):1431-1434. Reviews definitions of each of the three and shows how the disciplines are interrelated.
5. Laurini, R. - Thompson, D., 1992. "Fundamentals of spatial information systems", Academic Press Inc., San Diego.
6. Maguire, D.J. - Goodchild, M.F. - Rhind, D.W., 1992. "Geographical Information Systems", Longman Scientific & Technical, New York.
7. Marble, D.F. *et al.*, 1983. "Geographic information systems and remote sensing," *Manual of Remote Sensing*. ASPRS/ACSM, Falls Church, VA, 1:923-58. Reviews the various dimensions of the relationship between the two fields.
8. Ottens, F.F.L., 1992 "GIS in action," *Proceedings, EGIS'92*, Munich, pp. 1-8.
9. Parent, P. and R. Church, 1987. "Evolution of Geographical Information Systems as Decision Making Tools," *Proceedings, GIS '87*, pp. 63-71, ASPRS/ACSM, Falls Church, VA. Good review of the history of GIS and its formative influences.
10. Rhind, D., 1989. "Why GIS?," *Arc News*, Summer 1989, Vol 11(3).
11. Taylor, D.R.F., 1991. "Geographic Information Systems - The Microcomputer and Modern Cartography", Pergamon Press, Oxford.

CZIBERE IBOLYA: A TÖRTÉNELMI KOROK PEREMÉN...

*A magyar női lét családi és társadalmi tradíciói a honfoglalás időszakától
a XVIII. század végéig*

*„Igen sokáig nem tudták még a művelt népek sem felfogni
a férfi és a nő lelki tulajdonai között levő különbség jelentőségét.
A közvélemény a nőben csak a szebbik és gyönyögebb félt látta.
E nézet folytán vált az ingerültségre hajlandó, szézes férj mellett
a nő sorsa sok esetben gyötrelmessé.”⁶⁴*

Gyurátz Ferenc, 1917

A tradicionális beállítódás – amely arra a rögzült szereprendszerre épül, mely szerint a nők elrendelt feladata az anyai és a háziasszonyi szerep, a férfiaké pedig a családfenntartás – eltérő mértékben érvényesül az egyes európai országok népeinek gondolkodásmódjában. A magyar társadalomban uralkodó gondolkodásmód jelenleg is nagyon erős - nemekhez kötött - szerepmegosztást tükröz (vagyis tradicionális jellegű családi beállítódást), sőt Magyarországon a tradicionális nézetek további erősödése figyelhető meg⁶⁵. Jellemző, hogy bár a nők munkavállalását a magyar férfiak nem ítélik meg negatívan, de többségük a nők legfőbb feladatának továbbra is a háztartási és a gyermeknevelési feladatok ellátását tartják. Mi végre ez a kitartó, makacs ragaszkodás a hagyományos szerepkészletekhez és értékrendhez? Miben gyökerezik és van-e esély a változásra? Igaz-e, hogy – ahogyan Buda Béla fogalmaz – „a család

⁶⁴ Gyurátz Ferenc: A nő. Hivatása, helyzete a múltban és korunkban. Főiskolai nyomda, Pápa, 1917

⁶⁵ Vaskovics László erre irányuló kutatásában pl. az 1988 és 1994 között lezajlott International Social Survey Programme vizsgálati eredményeinek újraelemzését végezte el. Vizsgálata során Németország, Írország, Svédország és Magyarország társadalmi folyamataiban elemezte, hogy az egyes országokban élő emberek gondolkodásmódjában hogyan és milyen mértékig érvényesül a nemekhez kötött szerepmegosztás vagyis a modern, a tradicionális és a vegyes jellegű beállítódás. A modern beállítódáson az egyenlőségelvű hozzáállást értette a házimunka megosztásában, a partnerkapcsolat nemhez kötött szerepeiben, valamint a család és a munkavállalás összeegyeztethetősége területén. A tradicionális kifejezésen olyan beállítódást értett, amely a férfiakhoz a keresőtevékenységet, a nőkhez pedig a házimunkát és a családot rendeli, továbbá jelenti még a női munkavállalás negatív megítélését is. A vizsgálat megállapításai szerint a vizsgált országok közül Magyarország az egyetlen, ahol a tradicionális nézetek erősödése figyelhető meg.

természeténél fogva konzervatív, a társadalmi fejlődés szükségszerűen késve éri el. Változik, de a változások sokkal inkább a felszínt érintik, mint a lényeges funkciókat.(...) Úgy tűnik tehát, hogy a család ellenáll a politikai voluntarizmusnak, nem lehet valami időszakos cél vagy ideológia kedvéért átalakítani, legfeljebb idomul, alkalmazkodik, felületileg módosul vagy kényszerűen torzul, de belül ellenáll, őrzi struktúráját és a körülmények megváltozásakor visszarendeződik.”⁶⁶

Az okok között az egyik legfőbb, hogy a magyarországi hagyományos családrendszer hosszú ideig fennmaradt, a magatartásminták merev formákba rögzültek, az elvárások mélyen bevéstek, a társadalmi és egyéni szokások minden változásnak ellenálló megkövült szövedékké álltak össze. Lebontásuk érdekében tehát érdemes számba venni a hagyományos magyar női szerepek történelmi gyökereit, mert kizárólag a múlt értelmezésén keresztül van jogunk eljutni arra a megállapításra, hogy a mai nők új és egyáltalán nem könnyű helyzetét adaptációs problémaként értelmezzük és ennek megfelelően kezeljük. E célt kitűzve, jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a honfoglalás korától a XVIII. század végéig terjedő időszakon átvéve bemutassa a mai magyar társadalom nőkkel szemben támasztott hagyományos elvárásainak történelmi gyökereit.

A honfoglalás-kori magyar nők élete

A honfoglalás-kori magyar nők helyzetéről csak kevés megbízható adattal rendelkezünk. A kutatók a legtöbb információt főleg Szt. László-korabeli törvénykönyvekből, krónikások írásaiból, nyelvemlékekből, peres iratokból és adománylevelekből, valamint az ásatások során előkerült régészeti leletekből nyerték. (László, 1944).

A honfoglaló magyarok törzsi szervezetét csak Géza és I. István korában váltotta fel a feudális államszervezet, addig a társadalmi együttélés alapja a nagycsalád volt. A korszak női a család számára vagyontárgyat jelentettek és ugyanúgy

⁶⁶ Buda Béla dr.: Mentálhigiéné – Tanulmánygyűjtemény. Animula Kiadó, Budapest, 285.old.

öröklődtek, mint bármilyen más családi tulajdon. Férjük halála után sem térhettek vissza saját családjukhoz, hanem a férj családjá valamely másik férfitagjának feleségei lettek. A családfő hatalma szinte korlátlan volt, hiszen büntetlenül ölhetette meg hűtlen feleségét, gyermekeit pedig eladhatta vagy zálogba vethette. Az ősmagyaroknál a nők felett a többi férfi is uralkodott, nővéreiket a fiútestvérek is eladhatták. A nő a férj fivéreit „nagyobbik vagy öregebbik”, illetve „kisebbik uramnak” volt köteles szólítani. (László, 1944). Az asszony a családi vagyonból – a hozományon kívül – nem részesülhetett. A közös áldozásokon és étkezéseken nem vehetett részt, legfeljebb állva ehetett, de mindig csak a férfiak étkezése után, ilyenkor azonban valahányszor szájába vette a kanalat, el kellett fordulnia. A család nőtagjai pontosan előírt munkaterv szerint dolgoztak, kivételt csak a kiváltságos helyzetű családanyákkal tettek.

László Gyula szerint a régi magyarok vélhetőleg egynejűek voltak. A párválasztást az öregek akarata határozta meg, abban a szerelemnek aligha volt szerepe. Az esküvőt – a családfők megegyezése után – fiatal korban, átlag 11-12 éves kor körül tartották. A házasságot „vállalkozásnak” nevezték, amely azzal járt együtt, hogy a fiatalok a nagycsalád földterületén házat építettek maguknak.

A *lánnyválasztásnak* három ismert formáját említi a szerző, a lányrablást, a színleges lányrablást és a lányvásárlást. A lányrablás Hunor és Magor mondájában is megjelenik, de jóval később is előfordulhatott, mert ezt I. István törvénye is szigorúan bünteti és a büntetést a segítőtársakra is kiterjeszti. A honfoglalás korában már sokkal gyakoribb volt a színleges lányrablás, amely csak külsőségei szerint az, csak formalitás, hiszen a családok a házasságkötésben már előzetesen megállapodtak. A házasságkötés legáltalánosabban elterjedt módja azonban inkább a lányvásárlás volt, amit gyakran hosszas alkudozás előzött meg (László, 1944).

A házassági szokásokból is ismerünk néhányat. A menyasszony arcát elfátyolozták, kocsin vagy szánkón kísérték a vőlegény házába, ahol az új család – miután a vőlegény a lányt ölébe kapta és áttemelte a küszöbön – a családi tűzhely közelében fogadta. Ez volt a „háztűznézés”. Régi családjá még hét évig

örkődött a fiatal asszony sorsa felett, bántalmazása esetén vérbosszút állhatott érte. Hét év után a régi családdal megszűnt a kapcsolat és a hozomány az új család tulajdonává vált.

A középkori magyar nők élete

A középkort társadalmi szempontból a hűbérúri-vazallusi rendszer jellemzi. Szellemi életére és gondolkodására kezdetben a törzsi hagyományok, később pedig fokozatosan az egyház felfogása nyomta rá bélyegét. A korai hűbérurak – kevés kivétellel – kíméletlen harcosok voltak, akiknek társadalmi életét is a durvaság határozta meg. Idejük jó részét csatározásokkal, vadászattal, dőzsöléssel töltötték el. A nőket lenézték, szórakozásaikban azok legfeljebb mint a gyönyör eszközei vehettek részt. A házasság nem volt előttük szent, az ágyasok tartása és a többnejűség még mindennapos esemény volt, a feleségeiket pedig gyakran úgy cserélgették, mint a lovaikat. Igaz ugyan, hogy fokozatosan megkeresztelkedtek, de az új vallás életmódjukat és gondolkodásukat alig változtatta meg. Nem kímélték sem a templomokat, sem a kolostorokat és gyakran az apácákat is szabad prédájuknak tekintették. Életmódjukban nemesebb vonások csak a lovagrendek alakulása idején kaptak helyet (Rudgley, 2002)

A kialakuló feudális termelőmunka jórészt a *jobbágyok* vállain nyugodott, akik rendszerint már egy-egy falu határain belül éltek le életüket. A nagyfokú kizsákmányoltság, a rossz egészségügyi viszonyok és a gyakori éhínségek miatt a jobbágyok átlagos életkora a 25-30. életévet is alig érte el, a csecsemőhalálozás pedig 70 %-nál is magasabb volt (Acsády, 1906).

E kor már letelepült nők életéről csak kevés adattal rendelkeznek a kutatók. A legfőbb forrásmunkák a különböző törvénykönyvek, azonban a nőkről e törvények alig emlékeznek meg. Valószínű, hogy a rájuk vonatkozó jogszabályokat – a főbenjáró bűnökről szólók kivételével – a törvénykönyvek azért nem említik, mert a nők életének szabályozását, túlkapásaik megbüntetését a családra, illetve a nemzetségre bízták. A nők ügyeivel a törvények kizárólag a

házasságkötés, a válás vagy az örökösödés alkalmával felmerülő jogi kérdések kapcsán foglalkoztak (Duby, 2000)

A korai középkor egyben a feudalizmus kialakulásának kora, melyben a katolikus egyház is jelentős mértékben megerősödött. Ez az az időszak, amelyben a klérus tagjai nagy buzgalommal gyűjtötték össze – főleg a régi zsidó és ókeresztény írásokból – mindazokat a gondolatokat, amelyek a *nők lebecsülésére alkalmasnak látszottak*. A világi felfogás - az egyház és az állam közötti szoros kapcsolat következtében - az egyháztól nem különbözött lényegesen. Mindenekelőtt azt igyekeztek igazolni, hogy a nő nem egyenértékű a férfival és így nem lehet más, mint annak szolgálója, alárendeltje. A nő már csak azért sem lehet egyenértékű a férfival, mert Isten nem a férfit teremtette a nő, hanem a nőt a férfi kedvéért. Ezenkívül Isten, a férfitől eltérően, a nőt nem saját képmására, hanem Ádám bordájából, illetve annak az anyagnak a maradékából teremtette, amelyet Ádám teremtésére használt fel. A nő a gyermekek részéről sem érdemel akkora tiszteletet, mint a férfi, így természetes, hogy az apát jobban kell szeretni, mint az anyát. Ugyanakkor az a nő, aki nem veti magát alá férje akaratának, ugyanolyan bűnös, mint a férfi, aki nem engedelmeskedik Krisztus törvényeinek. A nőket kiszámíthatatlan, szeszélyes, nevelésre alkalmatlan, gonosz sugallattól uralt teremtményeknek tartották, akiknek csak Isten és a férfi szolgálata lehet a kötelessége. A nőket minden baj kútforrásaként jellemezték, akiktől a férfiakkal óvakodniuk kell, mert pl. Éva csábította rossz útra a becsületes férfit is és már a Paradicsomban ellentétet szított Isten és az ember között (Duby, 2000).

A középkori nő életében a legnagyobb megaláztatást kétségtelenül az állandóan napirenden lévő sorozatos megveretés jelentette, amelyet az egyház helyesnek, indokoltnak és jogosnak tartott. Előírták, hogy a „bűnöző” feleséget tartsák lakat alatt, kényszerítsék üdvözítő böjtölésre és verjék meg, csak arra vigyázzanak, hogy bele ne haljon. Ennek következtében a férjnek joga volt a feleségét ugyanúgy megverni, mint családjának bármelyik másik tagját. Ugyanakkor a vallásos meggyőződés jelének tekintették, ha a feleség a férje előtt rendszeresen megalázza magát, így helyesen tette azt is, ha hetenként leborult férje lábai elé és

bűneit vagy kötelességeinek elmulasztását férjének bevallotta (Duby, 2000). A férfi és a nő eltérő megítélése az *egyház belső szervezetében* is megmutatkozott. A klérus az apácáktól a legszigorúbb klastroméletet követelte meg, míg a szerzetesek erkölcstelenségét, bujálkodását vagy elnézték vagy sokkal enyhébben büntették. A nők a világi jogszabályok is hátrányosak voltak, hiszen hivatalt nem viselhettek, végrendeletet nem hagyhattak hátra, a bíróság előtt tett vallomásuk pedig – esendőségük miatt – nem volt érvényes, így peres ügyekben csak apjuk, bátyjuk vagy férjük képviselhette őket. A középkor első századaiban az egyház a *nemi kapcsolatokkal* hivatalosan lehetőleg nem foglalkozott, a házasságot csak jobb híján fogadta el, megadta rá ugyan az áldást, de az érintetlenséget, a szüzességet mindenek felettinek tartotta.

A házasság az egyház részéről a XIII. században vált dicséretes intézménnyé, azonban az e téren tapasztalható bizonytalanságok miatt a nép nagy része a középkor első felében egyházi házasságot még nem kötött, a főurak pedig úgy alkalmazták a rendelkezéseket, ahogyan azt érdekeik éppen megkívánták. Éppen ezért a középkor elején a házasságban még egészen pogány viszonyok uralkodtak. Ez érthető, hiszen a régi házassági formákat egyik napról a másikra keresztény házassággá átalakítani már csak azért sem lehetett, mert a megkeresztelkedett barbárok az egyház minden ilyen irányú rendelkezésének mereven ellenszegültek (Rudgley, 2002).

A keresztény házasságot is a *szülők megegyezése alapján kötötték*, tehát többnyire érdekházasságok születtek, melyekben a kölcsönös szeretet nemigen játszhatott szerepet. Az apa gyermekei számára sokszor még azok gyermekkorában vőlegényt, illetve menyasszonyt választott, sőt gyakran össze is eskettek gyermekeket, ami ellen – hacsak nem csecsemőkről volt szó – az egyház sem tiltakozott, sőt, áldását adta éretlen gyermek és kiöregedett férfi házasságára is.

Az egyház kétféle házasságot ismert el érvényesnek. Az egyik a *szabályos házasság*, mikor a feleket előzetes szerződés alapján adták össze, a másik pedig a *rendellenes házasság*, melynek csak az volt az előfeltétele, hogy egy 14

évesnél idősebb fiú, házassági ígéret után, egy lánnyal közösüljön. A történelmi periratok szerint számos fiataladt adott így össze akaratuk ellenére, pusztán politikai vagy gazdasági megfontolásokból. Ehhez elegendő volt egy erre a célra felbérelt tanú, aki az eset megtörténtét igazolta (Duby, 2000). Akik viszont *a papság tilalma ellenére házasodtak össze*, azokat a legkülönbözőbb egyházi és világi büntetésekkel sújtották. A nőket kolostorba, a férfiakat száműzésbe kényszerítették, az alacsonyabb rangúakat és a szegényeket szabadságuktól is megfosztották. A leggyakoribb azonban a súlyos pénzbüntetés volt, mely az egyház vagy a fejedelmek vagyonát növelte.

A középkor babonás embere azt hitte – és ezt a hitét az egyház is alátámasztotta -, hogy az első ezredfordulóval egyben a világ vége is elkövetkezik, ezért a hívők jelentős része önmegtartóztató étellel kívánt méltóvá válni a túlvilági életre. Ezen vallásos áramlat zászlóvivői a végletekre is hajló nők voltak. Az aszkétákhoz hasonlóan sokan különböző tortúráknak vetették alá magukat, lemondtak a földi örömeikről, köztük a tisztálkodásról is. A vallásos áramlat megmutatkozott a törvénykezésben is. Különösen a nemi erkölcs megsértőit büntették szigorúan.

Magyarországon pl. I. István törvényei elrettentő szigorúsággal ítéleznek a paráznaság minden fajtája felett. I. László és Könyves Kálmán korában még lefejezik, felnégyelik, élve eltemetik vagy zsákba varrva vízbe dobják a házasságtörőket, a kerítőket, amennyiben enyhébb büntetések nem vezetnek eredményre (Magyary-Kossa Gy., 1929). Különösen kegyetlen szokások divatoznak Lengyelországban, ahol a paráználkodáson ért férfit, miután heréit átszúrták, öngyilkosságra kényszerítik, a hűtlen feleségnek vagy a parázna nőnek pedig a szeméremtestét vágják ki. Még a házastársak közösülésének módját és számát is meghatározzák, a mesterséges vetélést pedig halálos bűnnek minősítik. Míg azonban a nőket – adott esetben – a legnagyobb szigorral büntetik, a fejedelmek és a főurak ágyasokat és szeretőket tartanak, mások feleségét megerőszkolják, megunt feleségeiket és szeretőiket pedig egyszerűen eltaszítják az útjukból. A nő tehát még mindig szabad préda.

Tisztességes nők is gyakran keveredtek a hűtlenség gyanújába, ilyenkor ártatlanságukat kegyetlen istenítéletekkel (ordália) kellett bizonyítaniuk. A bizonyítás leggyakrabban tűzpróbán, vízpróbán vagy párviadalon történt. A tűzpróbánál a nőnek tűzbe kellett nyújtania a kezét. Csak akkor tartották ártatlannak, ha keze sértetlen maradt, illetve egy hétre rá eltűntek róla az égés nyomai. Volt eset, hogy magas rangú nőknek kellett viaszkozott ingben a máglya tűzén átmenniük vagy megtűzesített ekevasakon végiglépkedniük, hogy ártatlanságukat bizonyíthassák. A vízpróba azon a középkori felfogáson alapult, hogy a víz, mint tiszta elem, kiveti magából a bűnöst. A gyanúsított nőt tehát vízbe vetették, ha elmerült, ártatlannak, ha a víz színén maradt, bűnösnek tekintették. Ritkább bizonyítási eszköz volt a párviadal, melyben a nőnek valamelyest előnye volt az, hogy a viadal közben a férfinak derék mélységű gödörben kellett állnia (Magyary-Kossa Gy., 1929).

A nők és a férfiak közötti megkülönböztetéshez hasonlóan másképp mérték a törvény szigorát, ha *úrról* vagy *ha jobbágyról* volt szó. Míg a nép egyszerű gyermekét a félrelépés miatt súlyosan elítélték, addig a főurak perverziói büntetlenek maradtak.

Magyarországon az ezredforduló erkölcsaire vonatkozó adatok alapján a kutatókban az a benyomás alakult ki, hogy a régi magyarok erkölcsé nem sokban különbözött a környezetükben élő, akkor már kulturáltabb népekétől. A fajtalankodás itt is – ugyanúgy, mint keleten vagy nyugaton – inkább csak az uralkodó osztályokra volt jellemző. A zűrzavaros állapotok között a törvényeknek nem volt védőereje, így e zűrzavarban mind a rideg aszketizmus, mind a bujálkodásra való hajlam egyaránt megtalálható volt (Magyary-Kossa Gy., 1929).

A virágzó és kései feudalizmusban a házasságon belül egyértelműen a férfié volt a hatalom. A férj továbbra is birtokolta és gyakorolta fenyeztési jogát, amely ellen maguk a nők sem tiltakoztak, sőt egyes adatok szerint az asszonyverő férfit igen megbecsülték. A polgári törvények is megengedték az asszonyverést, így a férj a

feleségét nemcsak házasságtörésért büntethette meg – orrát vagy hátát betörvén - , hanem akkor is megverhette, ha hazudott. Több helyen csak arra intik a férjeket, hogy a verés alkalmával legyenek méltányosak. Az asszonyok néha visszaütöttek, de ez nagy kockázatokat rejtett, mert a férj bántalmazásáért megégetés vagy élve eltemetés járt. Feleségüket a férjek anyagi, hatalmi vagy politikai érdekből sokszor valósággal kiárusították, a lányokat pedig továbbra is a legtöbbet ígérőknek adták el. Jellemző az asszonyok lebecsülésére, hogy pl. 1279-ben egy asszony volt az egyik lovagi torna győztesének díja.

Erkölcsei téren a *magyar társadalomban* sem voltak különben a viszonyok. Az uralkodó osztályok zabolátlansága miatt a királyoknak - koronázásuk alkalmával – meg kellett esküdniük, hogy megtartják a jó erkölcsöket⁶⁷.

⁶⁷ Károly Róbert koronázási esküjében például szerepel az a kitétel, hogy beéri törvényes házasságával és megelégszik feleségével.

A magyar nők élete a XVI. és XVIII. század közötti időszakban

A korszak kezdetén Magyarországon a nőkről gyakorlatilag ugyanaz volt a hivatalos vélemény, mint általában a középkorban, vagyis, hogy ingatag jellemű, álhatatlan, minden rosszra hajlamos „asszonyállat”, aki szigorú ellenőrzést, irányítást igényel és akinek a házon kívül vagy a társaságban nincs helye. Oktatni nem szükséges, elég, ha imádkozni tud, mert írástudását úgyis csak cselszövésekre vagy bujálkodásra használná fel. Kötelességei vannak, de ezért nem jár külön köszönet. Emberi méltóságát tehát sem a jog, sem a közvélemény nem védte meg (Máday, 1913). A nőellenes hangulat különösen a hitviták korában csapott magasra. Magyarországon a leánygyermeket alig oktatták, hiszen a fiúk nevelése is elhanyagolt volt, ezért aztán a korabeli felfogás szinte dicsőítette a nők műveletlenségét és együgyűségét. Emiatt az írni-olvasni tudás képessége már kétségesse tette a nő erényeit. Írni-olvasni az előkelő nők közül is csak néhányan tudtak, többségük nem is lány korában, hanem jóval később sajátította ezt el, akkor is főképp azért, hogy bevételeiket-kiadásait feljegyezzhessék, a gazdaság dolgairól, egészségi állapotukról és egyéb problémáikról írásban számolhassanak férjüknek. A reformáció idején működött ugyan néhány iskola, de ezekben igen kevés lány tanulhatott, majd a legtöbb iskola a kuruc korban el is pusztult. Még az 1770-es összeírás idején is csak 19 lányosztály volt az ország egész területén. Bár ez a korábbiakhoz képest nagy fejlődés, még mindig csak annyit jelentett, hogy az akkori lakosságon belül írni-olvasni legfeljebb csak néhány ezren tudtak. Pedig ekkor a nők oktatásáért már mind egyházi, mind világi vonalon megindult a küzdelem és a hittanon kívül a szépirodalmi és történelmi könyvek, valamint az útirajzok olvasását, a rajz és a francia nyelv oktatását is javasolták számukra. Csak a XVIII. század közepén kezdett tehát megdőlni az a felfogás, amely erkölcstelennek és nőkhöz nem illőnek tartotta a tudást. Az oktatás kérdéseiről tehát már folyt a vita, de gyakorlati vonalon alig következett be változás. A főnemesi lányokat részben Bécsbe küldték, részben háztanítókkal oktatták, de a többség számára ez az oktatási forma túl drága volt. A lányok oktatását a XVIII. század közepéig az is

korlátozta, hogy rendkívül fiatalon mentek férjhez, legfontosabb feladatuk pedig nem a tudományok, hanem a háztartás teendőinek elsajátítása volt (Gyurácz,1917).

A *lányok fő erényének* Magyarországon is a szerénység, a szemérmesség és főképp az engedelmesség számított, még a házasság szó hallatára is pirulniuk illett. A tapasztalatlan lánykákat gyermekkorukban jegyezték el és alig léptek serdülőkorba, már férjhez is adták őket. Házasságkötésükre 12-15 éves koruk között került sor, ebben a tekintetben azonos volt a helyzet a jobbágyok és a polgárok körében is. Emiatt a 13-14 éves anya Magyarországon sem tartozott a ritka jelenségek közé, a 18 éves lány pedig már vénkisasszonynak számított, ha pedig 20 éves koráig sem akadt kérője, sok lány kolostorba vonult (Bobula,1933).

A *párválasztás* – akár csak nyugaton – a szülők kötelessége és joga volt. Ha a lány ellenkezni merészelt, lényegesen csökkentek férjhez menési esélyei, legfőbb erényének ugyanis az engedelmességet tartották, és azt, aki szembeszállt szülei akaratával, senki sem vette el szívesen, hiszen abból csak önfejű és akaratos feleség válhatott. Az egyház megkívánta ugyan a lányok beleegyezését a házasságba, de mire az esküvői szertartásra sor került, sorsán már alig változtathatott.

Az *esküvő után* elkezdődött a nők mindennapi és könnyűnek éppen nem mondható élete. Rendszerint már az első hetekben teherbe estek, melyet további terhességek és szülések hosszú sorozata követett. Ha a férj nem volt figyelmes, az asszony ez ellen nem tiltakozhatott, mert házasságával teljesen férje hatalmába került, akit sem jog, sem szokás nem akadályozott meg abban, hogy hitvesét engedelmes eszközévé tegye. A feleség megfenyítése magyar előkelő körökben is előfordult, sőt – főképp vélt vagy valós hűtlenkedés esetén – sokkal súlyosabb büntetésekről is beszámolnak a korabeli krónikák (Hajdú,1985). Csak akkor becsülték meg a nőket, ha férjüknek engedelmes szolgálai, gyermekeiknek hűséges nevelői lettek és főleg, ha jól sáfárkodtak a rájuk bízott anyagiakkal. Ruhákat a férfiek csak ritka alkalmakkor csináltattak nekik, a mindennaposakat

pedig maguk varrták, díszes események alkalmával pedig rendszerint azokban a ruhákban jártak, amelyeket hozományukban magukkal hoztak. Az asztalnál a férj ült a díszhelyen, és ha valahová betértek, mindig a férj ment elől (Máday, 1913).

A magyar *asszony szerelmi érzéseit* csak a házasságán belül élhette ki, mert örökre a férjéhez láncolta esküje, a férjtől ugyanakkor senki sem vette rossz néven, ha szerelmi ügyleteit a házon kívül bonyolította.

A magyar nőknek arra is vigyázniuk kellett, hogy a férfiakra ne gyakoroljanak túl nagy vonzerőt, volt ugyanis mód arra, hogy boszorkánysággal vádolják őket. Az asszonyok feltétlen alárendeltségének eszméje a reformáció korában, a vegyes házasságok révén kezdett gyengülni. Ha a férj kegyetlen volt feleségével, az asszony saját hitfelekezetéhez fordulhatott, és ha azt állította, hogy férje a felekezete miatt bánik rosszul vele, rendszerint védelmet is kapott (Gyurátz, 1917).

Sok asszonynak a *gyermekeiben sem volt öröme*, mert az anyai tekintély ingatag alapokon állt. Bár nyugaton már megdőlt az a felfogás, hogy a fiúgyermeket az apa „hozza létre” – az anya a méhében csak hordja –, Magyarországon még mindig ezt hirdették, emiatt a fiúk csak apjuknak tartoztak hálával. Minthogy ez a megállapítás nem volt alkalmas az anyai tekintély fokozására, a fiúgyermek sokszor tiszteletlenek voltak és ha az apa meghalt, az anyát és leánytestvéreiket gyakran kisémmizték (Rószner, 1887).

A kor asszonyát persze kisebb-nagyobb örömök is érték, büszke volt például, ha férje megdicsérte, mert jól gazdálkodott, örült, ha gazdag volt a termés, nagy volt az állatszaporulat, ha egy-egy szülésen szerencsésen átesett, ha sikeresen adta férjhez lányát vagy fia révén rangos menyhez jutott.

Férjeik gyakori távollétei idején különösen megnőtt az asszonyok munkájának mennyisége és felelősségük mértéke, így a sokszor még csak 16-18 éves asszony vállára néha több ezer holdnyi gazdaság gondja nehezedett. Valószínűleg többségük meg is állta a helyét, pedig a mindennapos gondokat csak növelték a mindent megkaparintani törekvő atyafiak cselszövései, a férj távollétét felhasználó jobbagyok lázongásai és a háborús fosztogatások. Hogy valóban

értékesnek tartották a nők munkáját, azt az a tény is igazolja, hogy egyes vármegyékben az özvegy férfi vagy az, akinek a felesége beteg volt, csak feleannyi adó fizetésére volt kötelezhető. A céhmestertől is többek között azért követelték meg, hogy házasember legyen, mert gazdasági megerősödéséhez a feleség munkája is nélkülözhetetlen volt (Bredl, 1912). Bizonyos, hogy az asszonyok jártassága a kenyérkereső munkában igen megnövelte – ha ennek kifelé nem is adták jelét – megbecsülésüket és önérzetüket.

A magyar nők szerepe a családon belül is alárendelt volt. Erre a megszólításokból is következtethetünk, pl. a régi levelek szerint a férj tegezte feleségét, az asszony magázta urát és rangjának megfelelően kellett szólítania. Az anya fiúgyermekének „szolgálója”, a leánygyermek apjuknak „szolgáló lányai” és fiútestvéreikkel szemben minden téren alárendelt helyzetűek.

A magyar nők külön tragédiája, hogy a nőellenes joggyakorlat még azután is fennmaradt, hogy nyugaton a helyzetükben pozitív irányú változások következtek be. Tisztiséget – hivatkozással gyengeségükre – néhány főrangú nő kivételével nem viselhettek, bírói állást (szintén gyengeségük és erélytelenségük miatt) nem tölthettek be, sőt saját ügyüktől eltekintve, prókátorként sem szerepelhettek. Kezességet csak férjük engedélyével és azokban az esetekben vállalhattak, ha saját földbirtokuk volt. A végrendeleteknél tanúk csak akkor lehettek, ha abban valamiféle vallási alapítványról volt szó. Örökösödési joguk igen korlátozott volt, az örökség inkább méltányosságból, mintsem az írott jog alapján illette meg őket (Máday, 1913). Ha fiúörökös nélkül haltak meg, a családi vagyon vagy valamelyik oldalára vagy a koronára szállt. A lányokra, akárhányan voltak, a vagyonnak csupán egynegyede (leánynegyed) jutott. (A székelyek ilyen esetekben lányukat fiúsíthatták.) Az árván maradt lány – férjhezmenetelig – szülei birtokán maradhatott, de legközelebbi férfirokona jóindulatától függött, hogy gazdálkodhat-e vagy sem. Az anya nem jelölhette ki, hogy halála után ki legyen a gyám, erre csak a férfi volt jogosult. A gyám a lánynak semmiféle elszámolási kötelezettséggel nem tartozott.

A korszakra is jellemző, hogy a lány ahhoz ment férjhez, akit szülei kijelöltek számára. A menyasszony - férjhezmenetele alkalmából - ingóságokból álló hozományt (kelengye, nászruha) kapott, ami nem számított bele a már említett lánynegyedbe, mert ez a saját tulajdonában maradt és további sorsáról végrendeletében intézkedhetett. Érdekes ajándék volt a „jegyruha”, amelyet az asszonynak – elvesztett szüzessége ellenértékeként – a férje adott a nászéjszaka után (Kováts, 1893). Ez rendszerint jószág és készpénz formájában adományozódott, az összege pedig nagyon változó volt. A jegyruhát azonban az asszony csak férje halála után kaphatta kézhez, így ha a nő halt meg előbb, abból már semmi haszna nem származhatott. A jegyruha összege a házasság folyamán rendszerint csökkent, mert a férj abból vonta le az asszony adósságait, valamint azokat a károkat, amelyeket a nő gondatlanságával okozott, kifizetését pedig - az asszony hűtlensége vagy egyéb bűnei esetében - teljesen meg is tagadhatta.

Ha egy magyar asszony a férjétől megszökött, a rokonság köteles volt őt visszaszolgáltatni, igaz, hogy a hűtlen férjet a feleség is visszakövetelhetette. A paráznaságért a törvény mindkét házasságot üldözte, de az asszonyt jóval keményebben, mint a férfit. A házasságtörő nőt a férj még a XVIII. században is halálra ítéltethette, sőt a férfit a törvény néha akkor sem büntette, ha maga ölte meg feleségét (Máday, 1913). A nemi erőszakot a korban úgy ítélték meg, mint a gyilkosságot. Halál járt a nőrablásért is (ha tisztességes nőről volt szó), feltéve, ha a nő nem kívánt férjhez menni elrablójához.

A korabeli magyar törvények az *özvegyekkel* szemben is kíméletlenek voltak. Férjük halála után ki kellett szolgáztatniuk az örökösöknek a birtokleveleket, egy évvel később pedig a birtokról is el kellett költözniük. A férfiak feleségeiket csak akkor teheték meg örökösükké, ha nem öröklött, hanem szerzett vagyonról volt szó, ezt azonban igen körülményes volt bizonyítani, így a „jó atyafiak” néha még a saját vagyonukból is kiforgatták az özvegyeket (Mandel, 1922). Az örökösödésre vonatkozó törvények egyébként nem voltak egyértelműek, ennek volt a következménye az a rengeteg pereskedés, amely különösen az 1600-as évektől kezdve oly gyakran megosztotta a családokat Magyarországon.

Külön szabályok vonatkoztak a *terhes nőkre és lányokra*, melyek főként büntetőjogi természetűek voltak. Ilyen volt pl. az a rendelkezés, mely szerint terhes asszonyt vagy 16 évesnél fiatalabb lányt tilos volt kínzással vallomásra bírni és a terhes nőn az ítéletet csak gyermeke megszületése után lehetett végrehajtani.

Amennyiben nőt és férfit egy időben ítélték halálra, előbb a nőt kellett kivégezni. Az egyetlen méltányosság a halálraítélt nőkkel szemben az volt, hogy csak lefejezni lehetett, karóba húzni vagy felakasztani nem (Kulcsár, 1965).

A gyermekölést és a magzatelhajtást egyaránt halállal büntették, de az utóbbit csak akkor, ha a magzatnak „már lelke volt”. Azt tartották, hogy a lélek a fiúmagzatba a negyvenedik, a lánymagzatba viszont csak a nyolcvanadik napon költözik.

Jellemző volt, hogy minden magyar nőt asszonynak neveztek, függetlenül attól, hogy férjes nőről vagy leányról (leányasszony) volt-e szó. A „nagyasszony-kisasszony” megjelölés nem a családi állapotra vonatkozott, hanem a korra, illetve arra, hogy milyen hatalma volt a családjában (Bobula, 1933).

A jobbágy nők sorsa

A magyar társadalom gyakorlatilag csak két osztályból állt: a nemességből és a parasztságból (jobbágyok), a polgárok száma a nyugati társadalmakhoz képest a XVIII. századig rendkívül csekély maradt. Az ország lakosságának túlnyomó többsége jobbágy volt, kiknek életkörülményei és jogai a középkortól nem sokban különböztek, sőt, ha lehet, még romlottak is, a már mérsékelt szabadságot biztosító nyugati légkör pedig a magyar nemesség nőinek sorsát sem tudta javítani, még kevésbé jutott el szellemisége az alsóbb néprétegekig.

A magyar törvények már a középkorban is biztosítottak bizonyos védelmet a jobbágyoknak, de ezeket a basáskodó főurak lépten-nyomon kijátszották. A királyok ugyanis a földesurak kezébe adták a jobbágyok feletti bíraskodás jogát (úriszék), így a jobbágyok nem az ország törvényeinek, hanem a főurak szeszélyeinek rendelődtek alá. A Dózsa-féle parasztfelkelés leverését követően

kegyetlen bosszúállás következett, s az országgyűlés embertelen rendelkezései csaknem elviselhetetlenné tették a parasztok életét. Nemcsak a felkelések résztvevőit, hanem azok gyermekeit is súlyos büntetésekkel sújtották, míg végül gyakorlatilag teljesen rabszolgasorba döntötték a magyar jobbágyokat. Az *előzvegyült jobbágyasszony* például – ha kivételesen férjhez ment egy másik földesúr jobbágyához – nem vihette magával felnőtt gyermekeit, a kiskorúakat pedig felerdülésük után eredeti földesurának kellett visszaszolgáltatnia (Mandel, 1922).

A XVII. század közepétől a XVIII. század végéig terjedő időszakban megjelent rendeletek főképp a jobbágyok öröklésének, házasságkötésének, ruházkodásának rendjét írták elő, de a sorsukon nem sokat könnyítettek.

A jobbágy nők sorsa nem volt irigylésre méltó. Amint a lányok megtanultak járni, máris apróbb munkákra fogták őket és alig kerültek serdülőkorbba, teljes értékű munkaerőnek számítottak. Imádkozáson kívül semmire sem tanították őket, mindennapi nehéz munkájukban pedig az esti séták, a tavaszi és nyári ünnepek, egy-egy lakodalom és télen a fonó jelentette a változatosságot.

A *parasztlányokat korán férjhez adták*. Ennek egyik oka az volt, hogy sok volt a gyermek és a jobbágyok örültek, ha egy-egy éhes szájtól megszabadulhattak, a másik pedig, hogy a lányok ellenőrzésére alig volt lehetőség, teherbe ejtéstük pedig náluk is nagy szégyennek számított. A párválasztást a parasztnál is a szülők irányították, de minthogy jelentős vagyoni vagy rangbeli különbség nem volt köztük, a házasságban jelentős szerep juthatott a szerelemnek is (Acsády, 1906).

A házasságkötéshez ki kellett kérni a földesúr engedélyét is, bár ez ekkor már inkább csak formalitásnak számított, de az engedély nélküli házasságkötést az uraság akár meg is büntethette. A jobbágy lány számára a lakodalom, különösen, ha kedvére volt a vőlegény, életének utolsó szép élménye volt, mert ettől kezdve napjait a szakadatlan munka és a gondok töltötték ki (Radvánszky, 1887). Saját háztartásának ellátásán kívül ugyanis robotmunkát is kellett végeznie, de befoghatták szövésre, fonásra vagy bármilyen más házimunkára is.

A *jobbágy férfiak* durva modorúak, férjként pedig legtöbbször kíméletlenek voltak asszonyaikhoz, nem méltányolták sem munkájukat, sem személyes érzelmeiket. Ha féltékenyek voltak rájuk vagy ha lustának tartották asszonyaikat, sokszor alaposan elverték őket, sőt a korabeli krónikák néhány ilyen eredetű halálesetről is beszámolnak. (Radvánszky, 1887). A durvaságot, a kegyetlenséget a törvény nem büntette, bíróság elé a férj legfeljebb halálos végű tettlegessége miatt került. Bizonyos kíméletre – bár erre sem volt szabály – csak terheiségeik és szüleiük esetén számíthattak az asszonyok, ilyenkor viszont a szüléssel járó szövődmények fenyegették életüket.

A legsajnálatraméltóbb helyzetben – különösen, ha özvegyen maradt – a kiöregedett jobbágyasszony volt. Az *öregkor* hamar bekövetkezett, mert a sok szülés, a kíméletlen robot, a gyakran elégtelen táplálkozás aránylag fiatalon „elkoptatta” a nők szervezetét. Saját gyermekei is nyűgnek érezték, a lakosság pedig kegyetlenül kigúnyolta a ráncos bőrű, fogatlan vénasszonyokat, így a fiatalság durva szórakozásainak állandó célpontjai voltak (Acsády, 1906).

A *jobbágy nők kisebbik része* a földesúr háztartásában dolgozott. Sorsuk valamivel könnyebb volt, mint a többi parasztasszonyé, kiszolgáltatottságuk ugyanakkor igen erős. Szabad idejük úgyszólván nem volt. A „rossz cselédet” szidták és bántalmazták, a „jó cselédet” pedig akkor sem bocsátották el, ha önálló életet kívánt kezdeni. Az is előfordult, hogy egy-egy fiatal anyát elszakítottak csecsemőjétől, hogy ő szoptassa a földesúr gyermekét. Magyarországon a legtöbb jobbágylány a földesúr vagy vendégei szabad prédája volt. Ha teherbe esett, néhány földesúr vállalta az apaságot és a lányról, utódjáról, sőt gyakran a lány szüleiéről is aránylag tisztességesen gondoskodott. A többség azonban kitette a szegénybe került lány szűrét, akit gyakran még a falu is kiseprűzött. A megejtett, kitagadott jobbágylányok egy része a hontalanság és az éhenhalástól való félelem miatt a prostitúció útjára léptek (Acsády, 1906).

A *jobbágyok családi életéről, gyermekeik sorsáról, házasságáról* a földesúr határozott, főképp azért, hogy jobbágyállománya minél jobban szaporodjék. A legtöbb jobbágylegénynek akkor kellett megnősülnie, amikor azt számára a

földesúr előírta⁶⁸. Vonakodásuknak sokszor az volt az oka, hogy nem akarták feleségül venni a földesúr megunt szeretőjét. A jobbágylány vagy az özvegyasszony más földesúr jobbágyához csak a földesúr külön engedélyével mehetett férjhez.

Az örökösödést területenként változó jogszabályok szabályozták. Az elhunyt apák telkeit hol a legidősebb, hol a legfiatalabb fiúk örökölték, ha pedig a jobbágyok gyermektelenül haltak meg, hagyatékaik a hűbérurakra szálltak. Ha az özvegy más földesúr jobbágyához ment férjhez, telkének kétharmada visszakertült a földesúr tulajdonába, fiúgyermekait csak a földesúr külön engedélyével vihette magával, lányainak pedig csupán köntösöket adhatott hozományul (Acsády, 1906).

A XVIII. századi fordulat

A XVIII. század közepéig a nők számára az jelentette a legnagyobb dicséretet, ha jó gazdasszonynak tartották őket. Éppen ezért a női ideál a testes, munkáskezü, szorgalmas „nagyasszony” volt. A század folyamán azonban több olyan jelenség is éreztette hatását, amely lassan, de fokozatosan megváltoztatta a nők helyzetét. Ezek közül a legerősebben a hozzánk is beszűrődő francia hatás, valamint a magyar társadalom struktúrájában bekövetkezett változások hatottak (Bobula, 1933). A francia asszonyok sikere nálunk is növelte a nők önérzetét, ennek következménye lett, hogy széles körű társadalmi vita indult meg a nők hibái és értékei terén. Még dúltak a viták, de a nők – akik megtehették – már francia ruhákat öltöttek és a férfiaktól franciás udvariasságot követeltek meg. Bobula szemléletes leírásából ismerjük, hogy sok magyar férfi a nők előtti hajbókolást még szentségtörésnek és pogányságnak tekintette, ennek ellenére az új szokások már a köznemesség, a nép, sőt a katonaság körében is éreztették kedvező hatásukat, ha nem is az udvariasság, de legalább a nők iránti tisztességesebb megnyilvánulások formájában. Az előzékenységek azonban ekkor még korántsem

⁶⁸ Erdélyben például voltak olyan földbirtokos családok, amelyek tömlőcbe vetés terhe mellett kötelezték a jobbágyokat a családalapításra.

tekinthető magától értetődőnek. A nőket egyébként gyakran gorombán kezelték, még a magas rangú nőkhoz szóló költemények között is sok durván erotikus hangú található.

A nők helyzetének megváltozásához a magyar társadalom struktúrájában végbement átalakulások is lényegesen hozzájárultak. A bürokrácia megnövekedésével párhuzamosan ugyanis meglehetősen széles hivatalnoki réteg alakult ki, akiket hivatásuk – családjukkal együtt – a városba szólított. A tisztviselőket a nemesség egy része is követte, főleg azért, mert megunták az egyhangú falusi életet. A polgárok közül is sokan meggazdagodtak és a nemességhez hasonlóan kezdték berendezni életüket. A régimódi gazdaasszonyok napjait a korlátozott munkalehetőségek nem töltötték ki, újfajta elfoglaltság viszont számukra nem kínálkozott, vagy ha igen, azt a nemes vagy gazdag polgárasszonynak nem illett vállalnia. Így a régi vágású gazdaasszony mellett és helyett a nők egy újabb típusa alakult ki, a „dáma”, aki nem sütés-főzéssel, hanem cicomázással és társaságba járással töltötte idejét. A szórakozni vágyás, a sok udvarlás – akárcsak nyugaton – szabadossághoz vezetett, amelyeket főképp a sokat utazgató arisztokrácia terjesztett. A magyar nemesség egy része sóhajtozott, visszavágyta a régi jó időket és „könnyét ontotta” a régi vágású magyar nők szerénysége és szemérmessége felett, de, ahogyan Vay Sándor megjegyzi, nem annyira a kivágott ruhák, a kendőzés, az idegen szellem és a könnyű erkölcsök miatt, hanem inkább azért, mert *a nőt ekkortól egyenrangú embertársuknak kellett tekinteniük*, akiket ezentúl - okkal vagy ok nélkül - legorombítani nem lehetett. A vélemények tehát még ellentétesek voltak, de a magyar nők életében mégis alapvető fordulat következett be. Nem asszonyi állat többé és a maga számára – bár ez még nem általános – megbecsülést és tiszteletet követelhet. A II. József halála utáni nemzeti felbuzdulásból a nők annyiban vették ki részüket, hogy hazafias érzelmeiket magyaros ruhák viselésével fejezték ki. Ez az aránylag szerény tett is nagyban fokozta megbecsülésüket. A férfiak már nem csak udvariasság formájában fejezték ki elismerésüket, hanem nagyra értékelték a nemzet sorsának, de főképp

kultúrájának irányításában vállalt szerepüket is. Viszonzásul csak azt követelték meg a nőktől, hogy ismerjék el a férfiak elsőbbségét és támogassák őket feladataik végrehajtásában. Egyes – a kor szellemiségét befolyásoló – férfiak már nem a nők kötelességeiről, hanem azok sérelmeiről beszéltek, felemlgették, hogy nem kapnak megfelelő nevelést, ezért önhibájukon kívül vagy konyhai munkára vagy léhaságra kényszerülnek. Alkalmasnak tartották őket orvosi pályára, filozófiára és számos más elfoglaltságra is, amelyek felválthatnák életük mindennapos tevékenységeit. Kihangsúlyozták, hogy azt is megérdemelnék, hogy mint házastársat megbecsüljék és hogy ne legyenek, mint eddig, uruk szolgálói vagy játékszerai. Csak arra figyelmeztették a nőket, hogy ne vágyakozzanak olyan dolgok iránt, amelyeket Isten a férfiak számára teremtett. Ezek a gondolatok azonban csak elképzelések maradtak. Ennek ellenére a nők öntudata érezhetően megerősödött, bízni kezdtek nemük képességeiben és a férfiak korlátlan gyámkodását többé nem tűrték el (Bobula,1933). Az asszony ezentúl már visszategette férjét, jobb oldalán foglalt helyet és elsőként lépett be a ház kapuján. Mindezek ekkor még csak jelentéktelen és nem is általános elterjedt változások, de a múlthoz képest nagyfokú előrelépést jelentettek. A zsarnokoskodó férj vagy apa sok esetben már a közvéleménnyel találta szemben magát.

A kettős morál terén azonban még mindig nem történt változás, a férj kicsapongásait még mindig természetesnek vette a társadalom, a nők erényein viszont a legkisebb gyanú is foltot ejtett. Máday szerint a XVIII. század végének magyar nője legnagyobb sikerének azt könyvelhette el, hogy leendő férje megválasztásában egyre inkább érvényesíthette a „szív jogát”, így a házasságot a kereskedelmi jelleg helyett inkább a szerelem légköre lengte körül (Máday,1913). A korszak lányai tisztában voltak vele, hogy választottjuknak lelki és testi hűséggel tartoznak, ha pedig a szülői kényszer olyan férfiakhoz akarta kötni őket, akik nem feleltek meg az érzelmeiknek, a romantikus-szentimentális lányok néha inkább a halált választották, mint hogy testüket

szerelem nélkül adják oda. Nagy jelentőségű, hogy a szerelmet nem tekintették többé erkölcsstelenségnek, hanem mint nemes érzést, megbecsülték.

A házasság intézményének fejlődése szempontjából a strukturális változások nem voltak egyértelműen előnyösek, mert - ahogyan Kováts fogalmaz - a férfiak házasodási kedvét alaposan lelohasztották. Ennek az volt az oka, hogy míg a „régí vágású” nők növeltek, addig a „modern” nők felemésztették férjük vagyonát. A régieknél sokkal igényesebb nők eltartása ugyanis igen sok pénzbe került, azonban a megnövekedett igényeket a férfiak egy része vagy nem tudta vagy nem akarta kielégíteni. A kor aggregényei a házasságtól való viszolygásukat többnyire a nők könnyelműségével, szemérmertlenségével indokolták, végső oka azonban a nagy kiadásoktól való félelem volt (Kováts, 1893). A helyzet gyakorlatilag a polgárságnál is azonos módon jelent meg, ezért már a céhek sem követelték meg szigorúan, hogy a céhmesterek házasemberek legyenek.

Máday szerint a nők társadalmi helyzetének megváltozása jogi szempontból még nem hozott fordulatot, legfeljebb a méltányosabb elbírálás esetei lettek gyakoribbak, mint korábban. A birtokot továbbra is a fiúutód örökölte, még a szerzett vagyont is rendszerint a fiúkra írták át (Máday, 1913). A szellemi fordulatot részben az segítette elő, hogy a házasság korhatárának kitolódása és a háztartási munkák csökkenése miatt mind a lányok, mind az asszonyok művelhették magukat, bár sokan a tudást még mindig az erkölcsstelenség kútforrásának tartották (Siklóssy, 1921).

A nők megvetése és az őket sújtó számos durva szokás azt bizonyítja, hogy a patriarchális élet – legalábbis a nők szempontjából – korántsem (volt) olyan idillikus, mint ahogyan azt jó néhány írás igyekszik elhitetni velünk. Sőt, a patriarchátust éppen a nőket majdnem rabszolgasorsra ítéelő, sokszor brutális szokásai különböztetik meg az azt megelőző és követő korok minden más házassági formájától. Íme tehát a gyökerek ...

Irodalom

1. *Acsády János*: A magyar jobbágyság története. Politzer, Budapest, 1906
2. *Bobula Ida*: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 1933
3. *Bredl Imre*: Női uralom és befolyás Magyarországon. Pallas, Budapest, 1912
4. *Buda Béla dr.*: Mentálhigiéné – Tanulmánygyűjtemény. Animula Kiadó, Budapest
5. *Duby, Georges*: A nő a középkorban. Corvina Kiadó, Budapest, 2000
6. *Gyurátz Ferenc* : A nő. Hivatása, helyzete a múltban és korunkban. Főiskolai nyomda, Pápa, 1917
7. *Hajdú Lajos*: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Magvető Kiadó, Budapest, 1985
8. *Kováts Gyula*: A házasságkötés Magyarországon. Atheneum, 1893
9. *Kristó Gyula*: Honfoglalás és társadalom. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996
10. *Kulcsár Zsolt*: Máglyák az újkorban. Világosság, 1965/6.
11. *László Gyula*: Góg és Magóg Népe. Saját kiadás, Budapest, 1998
12. *Máday Andor*: A magyar nő jogai a múltban és a jelenben. Atheneum, Budapest, 1913
13. *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar Orvosi Emlékek. Magyar Orvosi Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1929
14. *Mandel Károly*: A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szt. Istvántól napjainkig. Grill, Budapest, 1922
15. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás. Franklin, Budapest, 1887
16. *Rószner Emil*: Régi magyar házassági jog. Franklin, Budapest, 1887
19. *Rudgley, Richard*: A barbárok. A sötét kor titkai. Gold Book Kft., 2002
20. *Siklóssy László*: A polgári erkölcs. Táltos, Budapest, 1921
21. *Vay Sándor*: Régi magyar urak, asszonyok. Atheneum, Budapest, 1900
22. *Wolf Mária (szerk.)*: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1996

TORKOS KATALIN: HOL VANNAK A CIGÁNY DIPLOMÁSOK?

Jelenleg Magyarországon a cigány diplomások aránya meglehetősen alacsony más magyarországi kisebbségek és a többségi társadalom diplomával rendelkező rétegének arányához képest. Ez az arányszám a cigány lakosság esetében szinte semmit nem változott a hetvenes évek elejétől nézve napjainkig. Továbbra sem éri el az egy százalékot (Kemény 1976, 1997, 2000, Fónai–Nagy 2002), annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben számos oktatáspolitikai intézkedés történt a cigány lakosságra nézve a magasabb iskolai végzettség elérésének az érdekében. Nem sikerült nagyarányú növekedést elérni a felsőfokú, sőt még a középfokú beiskolázás terén sem, bár jelentős eredmény, hogy ma már a központi kérdés nem az analfabétizmus leküzdése, hanem az iskolázottsági és képzettségi szint intenzívebb emelése, illetve a tanulók iskolai sikerességének és továbbtanulásának a segítése (Forray–Hegedűs 1991b). Az elmúlt évtizedek alatt a cigányság körében jelentős mértékű volt a javulás az általános iskolát végzettek arányában, de a továbbtanulási és lemorzsolódási mutatók minden más iskolatípus esetében továbbra is kedvezőtlen arányokat mutatnak (Kertesi 1995). Annak ellenére, hogy a cigány népesség iskolázottsági szintje az általános iskola esetében jelentősen növekedett, nem csökkentet a cigányok és a nem cigányok közötti távolság, sőt növekedés tapasztalható, mert a hatvanas évektől a nem cigány lakosság iskolázottsági szintje még ettől is erőteljesebben növekedett.

A jövő társadalmában, melyet már tudásalapú társadalomnak neveznek (Hake–Kamp–Slagter 1999), egyre meghatározóbb szerepet játszik a tanulás, a tudás, az iskolai végzettség, amely egyfajta jogosítvány szerepét tölti be a munkaerőpiacon. A megfelelő iskolai végzettség hiányában az emberek nem jutnak munkához, nem vehetnek részt magasabb szintű tovább- és átképzéseken (Carnoy 1995a), minek következtében nem tudnak hosszú távon aktív részesei maradni a munkaerőpiacnak. Mindez tartós munkanélküliséghez, anyagi

gondokhoz és egyben a társadalomból való kirekesztődéshez vezethet (Delors 1997). A társadalmi kirekesztődés okaként leginkább a munkanélküliséget és a szegénységet szokták megnevezni, melyeknek aránya az utóbbi egy évtizedben jelentősen megnövekedett a cigány lakosság körében a korábbi évtizedekhez képest. Ez a folyamat a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején indult meg a rendszerváltással, és napjainkban is tart, sőt egyre inkább erősíti ezt a racionalizált szemléletű piactudományi forma, amely erősen támaszkodik az egyén iskolai végzettségére és szakképzettségére. Jelenleg a cigány kisebbség elkülönülő, talán kimondhatjuk, hogy a társadalomból kirekesztődött helyzete indokolja, hogy további vizsgálat tárgya legyen ez a probléma. Ha a kirekesztődés folyamata egy társadalomban egy adott népcsoportra inkább jellemző, akkor komoly társadalompolitikai feszültségek alakulhatnak ki, mely légkörben a konfliktusmentes egymás mellett élés, vagy esetleg az együttélés csorbulása további problémákhoz vezethet. A cigány népek helyzetét vizsgáló irodalom többsége szerint az iskolának számottevő szerepe van a cigányság társadalmi felemelkedése, beilleszkedése és elfogadása terén. Az iskola egy eszköz, amely hozzásegíti az egyént a többségi társadalom kultúrájának megismeréséhez, valamint lehetőséget nyújt a nem-cigány tanulók számára is a cigány gyermekekkel való kapcsolat révén a cigánykultúra megismerésére. Az iskola egyfajta kölcsönös, egymást megismerő, megértő majd elfogadó viszony kialakulását tűzi ki célul a különböző kultúrák között, ami a későbbiekben harmonikusan együtt- és nem egymás mellett élő kultúrák megteremtését alapozza meg.

A cigány lakosság társadalmi integrációját segíteni szándékozó törekvések nem új keletűek Magyarországon, hiszen az elmúlt évtizedekben ezekből a törekvésekből fakadtak a cigányság iskolázottsági szintjének emelését célzó programok, melytől a munkaerőpiacon való részvételi esélyeik, ezáltal anyagi helyzetük, életkörülményeik javulását várták. Ezek a programok azonban nem jártak átütő sikerrel, a cigány tanulók iskolai eredményességét csak rendkívül nehezen sikerült javítani. Nem alakult ki egy olyan tanultabb réteg a

cigány kisebbség körében, aki társadalmi felemelkedésével példát mutatna e népcsoportnak, esetleg felvállalná népe képviselését, felemelését. Természetesen nem minden népcsoport célja és jövőképe egyforma, ezért nem várható el minden nép értelmiségi rétegétől, hogy felvállalja a népén való segítés szerepéről, illetve az adott népcsoporttól sem, hogy kövesse az általa el nem fogadott utat. Ez történt az elmúlt évtizedekben a cigány népek esetében is. Kialakult ugyan egy olyan értelmiségi réteg, aki visszatért közösségéhez segítő szándékkal, de a közössége elutasította. Az értelmiségi réteg kialakulásának hatása inkább ott játszik szerepet a cigány kisebbségre nézve, hogy mint követendő minta, hatással lehet a cigányság iskolázottsági szintjének általános növekedésére, ezáltal egyéni vagy akár kollektív társadalmi mobilitást válthat ki, így javulhat az életszínvonaluk.

Az értelmiségi réteg kialakulása és egyben az iskolai végzettségek általános emelkedése erőt, hatalmat, öntudatot és megfelelő képviselést képes adni a kisebbségeknek a többségi társadalomban, így könnyebben küzdhetnek jogaikért, jobb életkörülményért és lehetőségekért a tanulás, a munka, a hagyományápolás és a közösségfejlesztés terén. Az iskolázottsági szint emelkedése a többségi társadalom és a kisebbség közti egyenlőtlenségek csökkenésével jár együtt, ennek következtében az előítéletek apadásával. A tanult kisebbségi réteg nyer a legtöbbet a folyamat kapcsán, mivel magasabb iskolai végzettséggel könnyebben el tud helyezkedni a munkaerőpiacon, így magasabb jövedelemre és önbizalomra tehet szert. A nem értelmiségi kisebbség szempontjából is előnyös ez a folyamat, mert az értelmiségi réteg kialakulásával erősödik képviselésük a többségi társadalomban, illetve a tanulás által növekszik általánosságban vett iskolai végzettségük, ami elősegíti társadalmi beilleszkedésüket. Amellett, hogy megőrizhetik nyelvüket és kultúrájukat, csökken a negatív diszkrimináció, mert egy alkalmazkodni képes népcsoporttal találja szemben magát a többségi társadalom. A többségi társadalomnak is legalább annyira érdeke e változás, mint magának az adott kisebbségnek. A kisebbség saját lábára állva aktív részesévé válhat a munkaerőpiacnak, így

nővekedhet az aktív keresők aránya, ezáltal kevesebb fordítódik szociális jellegű kiadásokra állami szinten. Mindez megváltoztathatja a többségi társadalom cigány lakossághoz való viszonyulását, és kommunikáció alakulhat ki közöttük, ami a későbbiekben sikeres együttműködéshez vezethet. A többségi társadalom és a kisebbség kultúrája is erőteljes hatással lehet egymásra, a kisebbség hozzájárulhat kultúrájával és tradíciójával a magyar társadalom gazdagodásához, mint ahogy ezt már tette eddig is néhány téren, például cigányzene. Ha rendeződik a kisebbségi helyzet, akkor várható, hogy az ország megítélése is pozitívabb lesz, aminek következtében nemcsak politikai téren várhatók változások, hanem gazdasági téren is. Ez általában azt jelenti, hogy egy stabilabb, kiegyensúlyozottabb, konfliktusoktól mentes társadalomba szabadabban és gyorsabban áramlik a tőke, ami hozzájárulhat az életszínvonal növekedéséhez, és ez előnyére válik minden állampolgárnak, legyen az akár kisebbséghez, akár a többséghez tartozó.

Közös érdek az együttműködés; megismerni, megérteni egymás életét és kultúráját, valamint az "erősebbnek", a jobb pozícióban lévőknek segíteni a problémákkal küszködőket. Felmerül azonban a gondolat, hogy a cigánykérdés elsősorban etnikai-nemzetiségi-faji, vagy társadalmi rétegződési problémának tekinthető-e. Ha társadalmi-szociális jellegűnek vesszük, és a cigány kultúrát társadalmi helyzetükből adódó réteggkulturaként értelmezzük (Bodnárné 1999), akkor társadalompolitikai intézkedésekkel (beleértve az oktatást is) rendezhető a helyzet, de ez esetben a cél a teljes asszimiláció, mert az így felfogott cigánylét felszámolása nem más, mint a hátrányos társadalmi helyzet eltörlése. Ha viszont az etnikai-nemzetiségi-faji felfogást vesszük alapul, akkor a cigányság egy sajátos, etnikai kultúrával rendelkező népcsoportnak tekinthető, és helyzetük megváltoztatása egyenlő lenne a kultúrájuk megsemmisítésével (Szakolczai 1982). Liégeois felteszi a kérdést, hogy *"Lehetséges-e tehát, és ha igen, hogyan lehetséges a cigány közösségeknél olyan segítségnyújtási formákat alkalmazni, amelyek szakítanak az asszimiláló tradíciókkal, s kulturális közösségként és*

kisebbségként ismerik és ismertetik el a cigány csoportokat” (Liégeois 2002:216).

Tanulmányom arra próbál választ találni, hogy lehetséges-e tanulás útján a cigány népek integrálása az európai társadalmakba. Kutatásom indítékát a hazai cigányság felsőoktatási mutatóinak stagnáló értéke adta, ami azért érdekes, mert kb. egy évtizede egy expanziós folyamatnak vagyunk szemtanúi a felsőoktatás terén (Kemény 1976, 1997, 2000, Kemény-Havas-Kertesi 1994, Fónai-Nagy 2002), valamint a legfrissebb kutatások szerint egyre nagyobb számban jelennek meg a felsőoktatásban a cigány fiatalok, mégpedig olyan szakokon is, ahol nem voltak jelen (Forray 1999). A társadalmi hátrányaik leküzdése érdekében az oktatás jelentősége rendkívüli, hiszen az iskolázottság a munkaerő-piaci részvétel előfeltétele, a gyenge iskolai előmenetel pedig a munkanélküliség valószínűségét növeli, aminek következménye lehet az alacsony életszínvonal (Kemény-Havas-Kertesi 1994, Andorka-Förster-Spéder-Tóth 1995, Kertesi-Kéződi 1998, Kertesi 1994), valamint segíti a cigány lakosság jelenlegi kirekesztett állapotának a megváltoztatását (Raicsné 2000). A hetvenes évek végén a hazai lakossági vélemények elemzései kimutatták, hogy *“a társadalmi fejlődés az integráció híveit szaporítja, a jövő a cigányok és a nem-cigányok közötti szorosabb kapcsolatoknak dolgozik”* (Tomka 1979:40). Mára a helyzet változott, a társadalmi fejlődés sokkal szélsőségesebb viszonyokat teremtett, mert az egyik oldalon az asszimiláció, a másik oldalon pedig a szegregáció, izoláció jelent meg.

Három évvel ezelőtt, 2001 tavaszán a Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Programja megnyert egy pályázatot⁶⁹ a diplomás cigány pedagógusok vizsgálatára, ami később ki lett egészítve egyéb diplomával rendelkezők helyzetének kutatására is. Az interjúalanyok az ország egész területéről kerültek ki a hólabdamódszer segítségével. Negyvenöt személy

⁶⁹ “Roma cigány pedagógusok az észak-alföldi és a dél-dunántúli régióban”, Vezető: Szabó László Tamás, Oktatási Minisztérium, 2001.

került be a kutatásba, és a velük készített interjúk kerültek a későbbiekben elemzés alá.

Integráció vagy asszimiláció?

A cigányság társadalmi, gazdasági integrációja - eltérően más nemzeti vagy etnikai kisebbségektől - még nem lezárult folyamat. Egy 1994-es ellenszenv rokonszenv vizsgálat kimutatta, hogy erős cigányellenesség van hazánkban, ami nem egyszerűen a múltból örökölt előítélet, hanem a társadalmi változások is hozzájárulnak (Erős 1997). Ilyen például az, hogy gazdasági nehézségek idején bűnbakként funkcionálnak, illetve egyre nagyobb az előítélet velük szemben, mert alacsony társadalmi helyzetük miatt, nem érintkeznek a többségi társadalommal, így a feltételezések homályába vesznek (Fábián-Erős 1996). Erős Ferenc szerint kétesélyes a helyzet, mert esély van arra is, hogy a társadalom egy multikulturális irányba fejlődjön, amelyben megőrizhető lenne a cigánykultúra, és emellett e népcsoportok hátrányos helyzete is csökkenthető lenne, de legalább akkora az esély arra is, hogy e hátrányok tovább növekszenek, sőt a társadalmi problémák etnicizálódnak, és nem jön létre integráció (Erős 1997). A cigány népcsoportok integrációjának az elősegítését már kisiskolás, sőt óvodáskorban el kellene kezdeni, mégpedig multikulturális oktatás és nevelés keretén belül, hogy felnőttkorra mind a kisebbséghez tartozók, mind pedig többségi társadalom tagjai elfogadják egymást. Több kutatás is kimutatta, hogy minél később kezdődik el az integrált nevelés, annál kisebb a valószínűsége, hogy felnőttként integrálódni tud egy kisebbség a többségi társadalomba (Sánchez-Haro-Navarro 2001).

Az elmúlt évtizedekben számos integrációra irányuló törekvés volt Európában, de legtöbbször teljesen eredménytelenül végződtek, az integrációs folyamat átcsapott asszimilációba. Salat Levente a világ összes országára kiterjedő etnopolitikai helyzetet vizsgálva rámutatott arra, hogy *“a gyakorlatban*

a legegységelműbb asszimilációs politikák is előszeretettel nevezik magukat integrációs erőfeszítéseknek, a kisebbségek pedig a legőszintébb velük kapcsolatos integrációs próbálkozásokba is hajlamosak asszimilációs célokat belemagyarázni” (Salat 2001:60). Számos példa van arra az elmúlt évtizedekből, amikor az európai kormányok egy része integrációs politikáról beszélt, de burkolt formában asszimilációról volt szó. Az integráció és asszimiláció fogalmát a mai napig gyakran egymás szinonimájaként használják az európai nemzetek, mert igen nehéz éles választóvonalat vonni. Az asszimiláció szociológiai értelemben nem más, mint *“egy kisebbségi csoport befogadása a népesség többsége által, amelynek árán a kisebbségi csoport magáévá teszi az uralkodó kultúra normáit és értékeit”* (Giddens 1995:695). Az integráció esetében nem történik teljes beolvadás, illetve beolvasztás, hanem a kisebbség részéről igény mutatkozik kultúrája, tradíciója és anyanyelve fenntartására. McGarry és O’Leary szerint *“az integráció célja egy etnikum fölötti közös, a hangsúlyt az állampolgárságra helyező identitás létrehozása, míg az asszimiláció a különbözőségek eltüntetésére a domináns etnikum identitás-jegyeinek, vagy mesterségesen megkonstruált identitásának általánossá tétele révén törekszik”* (idézi Salat 2001:59). Mézes Zsolt László, az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Intézetének munkatársának meghatározása alapján *“egy kisebbségben lévő népcsoport - jelen esetben a cigányság - integrálódása a többségi társadalomba nem jelent mást, mint megfelelő kapcsolat-felvételi lehetőségek megteremtését az illetékes személyekkel, társadalmi és állami intézményekkel, vagyis a civil szervezetekkel és a kisebbségvédelemmel foglalkozó állami intézményekkel. Ekként Magyarország is egy európai értelemben vett egységülés felé halad”* (Mézes 1999:10). Gordon az asszimilációnak több fokozatát különítette el (Gordon 1964), melyek közül az elsőt kulturális asszimilációnak, vagy más néven akkulturációnak nevezi. Erre a fokozatra jellemző, hogy a kisebbség elsajátítja a társadalom többségének a nyelvét, és ezzel együtt megtanulja kultúráját és magatartási szabályait. Az asszimiláció már ebben az első fázisban abbamaradhat, kialakulhat együttélés

többségi társadalom és kisebbség között. Ha az asszimilációs folyamat továbbhalad, akkor eléri a második fokozatot, a strukturális asszimiláció szakaszát, amikor a többség és kisebbség között intézményi, civil társadalmi és az elsődleges csoport szintjén alakul ki napi interakció. Ebben a szakaszban megy végbe a teljes asszimiláció. Ha az asszimiláció elér erre a szintre, akkor elkezd növekedni a vegyes házasságok száma, ami elvezet az identifikációs asszimilációhoz. Erre a szakaszra jellemző, hogy a kisebbség esetében kialakul a többségi társadalomhoz tartozás érzése, amit nyíltan felvállal. Ez a folyamat magával vonja a diszkrimináció és az előítéletek megszűnését, és a korábbi többség – kisebbség viszonyában lassan minden érték- és hatalmi konfliktus megszűnik. Forray Katalin és Hegedűs András kutatásait (1998) Gordon elméletére alapozva látható, hogy a cigány népek esete speciális, nem tud kialakulni együttélés még az első fázisban sem, mert a cigány közösségek nem engedik be az idegen kultúrát, a többség kultúráját elsajátító egyént kiközösítik. Székelyi Mária, Csepeli György és Örkény Antal (2001) az asszimilációról kimutatta, hogy egy olyan intergenerációs folyamat, ami legalább három nemzedék életén ível át. Kutatásukban bebizonyították, hogy a magyar identitás képes teljesen felváltani az addigi cigány identitást. Annál gyorsabb és erőteljesebb ez a váltás, minél magasabb státuszú családból származik az egyén, és minél inkább asszimilációt elősegítő környezet vette körül gyermekkorban. Ilyen környezet, például a nem-cigányok lakta lakókörnyezet, illetve a többnyire magyarok által látogatott iskolai környezet. Azoknál az egyéneknél lassúbb az asszimiláció, vagy egyáltalán nem is következik be, ahol szegregált környezet volt a jellemző, ill. alacsony státuszú családból származtak. Az ilyen családi és lakóhelyi környezetből származóknak rendszeresen meg kellett küzdeni az iskolai környezet által kiváltott diszkriminációs mechanizmusokkal, aminek következtében a mobilitással nem járt együtt az identitásváltás. Megmaradt a cigány identitástudat, de telítve keserű élményekkel, ami miatt egy diszharmonikus identitástudat alakul ki. Heller Ágnes megkülönbözteti az asszimiláció és a disszimiláció fogalmát, illetve rámutat arra, hogy az

asszimilációnak többféle változata is létezik attól függően, hogy az egyén akarata mennyire játszik szerepet e folyamatban (Heller 1996). Ennek egyik módja, amikor az alkalmazkodási vágy képes ösztönözni az asszimilációt, azaz az egyén saját döntése alapján következik be asszimiláció. Szerinte, asszimiláció lehet már az is, ha valaki azért ismeri meg a domináns csoport magatartásmódjait és életformáit, hogy gyakorolhassa őket, mert tudja, hogy a mindennapi érintkezés során ezeknek az ismerete nélkül nem képes megértetni magát a domináns kultúra tagjaival. Ebben a folyamatos megértésre való törekvésben egy olyasfajta asszimiláció igénye fejeződik ki, amely feltételezi a kölcsönös elismerést. Az asszimiláció itt nem jelent disszimilációt, mert az idegen nem mond le régi életformájáról, s ha mégis, akkor azt nem valami társadalmi, politikai vagy pszichológiai nyomás következtében teszi, hanem saját döntése alapján. Ilyen fajta asszimiláció kiváltója lehet kíváncsiság, érdeklődés vagy más kultúra iránti rokonszenv. Az asszimiláció másik változata szerinte a többségi kultúra nyomására következik be, mégpedig leggyakrabban úgy, hogy a többségi csoport a kisebbség elnyomására mozgósítja hatalmát, és teljes beolvadást követel. Ekkor létrejöhet az a helyzet, hogy az asszimilálódóban szégyenérzet alakul ki a többségi csoport előtt, mert úgy érzi, hogy még nem tud úgy viselkedni vagy beszélni mint ők. Ennek az utánzó magatartásnak a következtében az eredeti csoportja elítéli, megveti őt, mint őseitől való elidegenedőt. Előállhat viszont az a helyzet is, amikor az egyén önkéntesen elszigetelődik, ami különösen akkor hatékony, ha a hatalommal rendelkező többségi csoport szintén akarja ezt az elszigetelődést. Ha kölcsönös ez az izolációs törekvés, akkor a többségi és kisebbségi csoportok csak érdekkapcsolatokat alakítanak ki egymás között, és idegenek maradnak egymás számára. Együtt mellett élnek, de nem egymással, így az elidegenedés stabilizálódik mint életforma.

Tóthné Unghy Ilona (2000) vizsgálatai szerint ma Magyarországon a cigányság háromféleképpen viszonyul a társadalomhoz. Legelterjedtebb az asszimilációs törekvés, mely esetben az egyén nem rendelkezik elég erős identitástudattal ahhoz, hogy felvállalja cigány mivoltát a későbbiekben. Ezek az

emberek általában hamarabb be tudnak illeszkedni az iskolába, jobb tanulmányi eredmény elérésére képesek, nagyobb eséllyel tudnak elhelyezkedni a munkaerőpiacon, könnyebben létesítenek kapcsolatot a nem cigány társaikkal, és úgy érzik, hogy ilyen hozzáállással jobban tudnak érvényesülni a társadalomban. A második csoportba tartoznak azok, akik a közéletet választják, vagyis erős identitástudattal rendelkeznek, céljuk saját kultúrájuk megőrzése és ápolása, de emellett elfogadják a többségi társadalom kultúráját is, ott van egyfajta törekvés a beilleszkedésre. Felismerték az integráció adta lehetőségeket, miszerint kultúrájuk megőrzésével úgy beilleszkedhetnek a társadalomba, hogy ne kelljen feladni identitástudatukat. A harmadik csoportba a cigányságnak az a népes rétege tartozik, aki erős identitástudattal rendelkezik, de nem célja a beilleszkedés. Nemcsak elfogadják, hanem jól is érzik magukat abban a helyzetben, amiben vannak – magas munkanélküliség, szociális juttatások, közösségi élet stb.; nem látják szükségét a többségi társadalomba való beilleszkedésnek. Ez az a réteg, aki nem szívesen engedi el gyermekét óvodába, iskolába, hiszen feleslegesnek tartják, mert nézetük szerint a többségi társadalom iskolarendszere nem nyújt a cigány életre vonatkozó releváns tudást a gyermekeik számára. Ez esetben a szülőknél még nem következett be az a fajta szemléletváltás, mely az előbbi két csoport esetében megtörtént e század második felében, de előbb utóbb nekik is választaniuk kell az első két csoport között, ha más nem a gyermekeik nyomására, akik más értékeket sajátítanak el az iskolában.

A cigány tanulók felzárkóztatásának egyik legfontosabb célja, hogy a gyermeket nyelvi téren oktatható állapotba hozzák, azaz elsajátíttassák vele a magyar nyelvet, és nem vesz a társadalom tudomást arról, hogy jelenleg ez az ország egyik legnagyobb nyelvi kisebbsége (Kemény 1996), így a nyelvüknek helye van az iskolában. Ugyanakkor az is igaz, hogy a cigány nyelv oktatásának feltételei nincsenek meg hazánkban, mert nincsenek cigány nyelvű tankönyvek, munkafüzetek, megfelelő tantervek és cigány nyelven oktató pedagógusok (Réger 1984). Ez annak is tulajdonítható, hogy a kisebbségek közül a cigányság

vesztette el leginkább ősei nyelvét, az európai kultúrába való beilleszkedés azonban a több évszázados itt tartózkodás ellenére is probléma. Mára a cigányság integráció iránti igénye számos téren tetten érhető Magyarországon, például a többségi társadalom tagjaival közös munkaerő-piaci részvételre, a közös lakónegyedben való életre, a közös óvodai csoportba, illetve később közös osztályba járásra, vagyis közös oktatásra való igény. Ez utóbbit igazolta egy 1985-ös esettanulmány (Forray-Hegedűs 1991a:140), melyből világosan kiderül, hogy a cigányok esetében az integráció iskolai funkcióként is megfogalmazódik. A cigány szülők azt szeretnék, ha gyermekeik azonos csoportba, osztályba járnának a magyar gyerekekkel, ahol lényegében az óvoda, az iskola a többségi magyar társadalommal való együttélés gyakorló terepévé válhatna. Mindebből látható, hogy a cigányság kezdi felismerni, hogy szüksége van egyfajta integrálódásra, mert egyre inkább igénylik a modern többségi társadalomba való részvételt. Mára megjelent a cigányságnak egy olyan, az átlagostól eltérő, ambiciózus, törekvő rétege is, aki határozottan változtatni szeretne jelenlegi életkörülményein. Ez a réteg iskolába jár, rendszeres munkaviszonyból származó jövedelemből él és egyértelműen a magyarok közé kíván letelepedni, azonban az elmúlt évek vizsgálatai szerint sokan közülük a mobilitás nyomán feladják cigány identitásukat, nem vallják magukat a későbbiekben cigánynak (Pusztai-Torkos 2001).

Korábbi kutatások kimutatták, hogy minél magasabb a munkaerőpiacon az egyén státusza, illetve minél régebbre vezethető vissza a magas státusz a családban, annál valószínűbb, hogy a többségi társadalom befogadja a kisebbséget (Tumin-Collins 1959). Magyarországon a rendszerváltás következtében a politika elmozdult az asszimilációs irányból a társadalmi integráció felé. Az integrálás vállalásában azonban a többségi lakosságnak is meghatározó szerep jut, mert az elfogadás, a befogadás a többségi társadalmon múlik, így elengedhetetlenül szükség van a cigányság integrálódását elősegítő programok beindítása mellett olyan programokra is, amelyek a társadalmi többség felé irányulnak, elősegítve a társadalomban a tolerancia és az empátia

kialakulását és tényérését. A programok beindításánál azonban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a cigány társadalom is modernizálódik, és a hagyományok megőrzése nem az életmód konzerválását jelenti.

A cigányság speciális helyzete és problémái megkülönböztetik őket a legtöbb európai nemzeti etnikai kisebbségtől. Az országon belüli roma kultúrák különbözősége azt a fontos kérdést is felveti, Mézes Zsolt László szerint, hogy vajon mi a cél: egységes cigány nemzeti kultúra alakuljon-e ki, vagy integrált regionális kultúrák létezzenek. Abból a tényből fakadóan, hogy szerte Európában egymástól jelentősen eltérő hagyományú cigány közösségek léteznek, az integráció a regionális kultúrák megmaradása mellett szól. Ily módon kiküszöbölhetők lennének azok az időnkénti feszültségek, amelyek a különböző nemzeti társadalmakban élő, egymástól határok által elválasztott cigány közösségek kapcsolattartását jellemzik. Az etnikai tudat kialakulásának folyamatában gátló szerepet játszik az a tény, hogy *“a cigányság társadalomszerkezete számos elemében az évszázadokon keresztül fennálló peremhelyzetét, társadalmon kívüliségét még ma is őrzi, nem alakult ki egységes nyelve, kultúrája, s etnikai tudata is csak formálódóban van. A kulturális különbségek, az etnikai sajátosságokhoz kapcsolt előítéletek megnehezítik asszimilációjukat, közösséggé szerveződésüket viszont gátolja nyelvi-kulturális megosztottságuk, szétszórtságuk, szociális problémáik és a közösségtudat kiépítéséhez szükséges cigány értelmiség kis száma. Magyarországon sem alakult ki egységes szervezetük; a több tucat cigányszervezetet éles ellentétek osztják meg, és a cigány népességnek csak kisebb részét tudják összefogni”* (Schlett 1996:197). A kilencvenes évektől ugyan megváltozott a helyzet, megjelent egyfajta emancipációs törekvés, például önmagukat másképp kezdték el nevezni (roma), de így is a cigányság egészének a rendszerváltozással kiépülő új társadalmi-gazdasági struktúrába való beilleszkedése jelentős késésben van (Csepeli-Örkény-Székely 1999:30). A cigánysághoz tartozó személyek egyéni társadalmi felemelkedésének azonban nincsenek jogi vagy intézményes akadályai. Jelenleg a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény

elismeri és segíti a nemzeti-etnikai kisebbségek saját nevelési, oktatási, kulturális, tudományos intézményhálózat stb. kialakításához való jogot, de a cigány kisebbség nem nagyon él ezzel a lehetőséggel, ami többnyire annak tudható be, hogy nem rendelkezik saját értelmiségi réteggel, aki szervezné a kisebbség önállósodási ill. integrálódási törekvéseit. E törvény átfogó célja lenne elérni *“a kisebbségek megelégedettségen alapuló integrációját, de egyben az általuk hordozott értékek fennmaradását”* (Schlett 1996:201). A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény létrejöttének következtében várhatóan nő azon cigányok száma, akik a későbbiekben vállalják a nemzeti-etnikai kisebbségi identitást.

A cigány diplomások integrálódása a magyar társadalomba

Hipotézisem szerint azért nem történt változás az elmúlt három évtizedben statisztikai szempontból a cigány értelmiség arányszámának változásában, mert az értelmiségi cigányok inkább hajlamosak integrálódni a többségi magyar társadalomba, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik, és sokszor ez a folyamat átcsap asszimilációba. Ennek következtében, annak ellenére, hogy egyfajta természetes növekedés van elvileg a felsőfokú tanulmányokat folytatók vagy végzetek arányában, gyakorlatilag, avagy statisztikailag ez nem mutatható ki. A magas iskolai végzettségűek egy része már nem vallja magát cigánynak és sokszor nem-cigány partnert választ házasság céljából is, nem-cigány emberek által lakott környéken él, nem tanítja meg a cigány nyelvre gyermekeit és nem adja át nekik a cigány kultúrát. Tehát az értelmiségi lét a cigányok egy részénél gyermekkori környezetük és kultúrájuk elhagyásával jár, ezáltal egyrészt elszakadnak eredeti környezetüktől, eltávolodnak saját népüktől, - ami érthető, hiszen a magyar oktatási rendszer teljesen más értékvilággal rendelkezik, mint a cigány nép -, másrészt pedig, saját népük is eltaszítja őket, többnyire a közösségi kultúra nem követése, “nem tisztelése” miatt.

Mindennek folytán feltételezhető, hogy a magas iskolai végzettségű cigányok vagy nem akarnak, vagy nem tudnak visszamenni eredeti közösségükhöz, így nem tudnak példát mutatni a társaiknak és a következő generációknak. Ha kapcsolatban tudnak is maradni a közösségükkel, előbb-utóbb értékrendbeli ütközések miatt abbamarad e kapcsolat. Ennek következtében nem tud kialakulni egy olyan cigány értelmiségi réteg, akire büszke lenne a népe, és aki büszke lehetnek gyökereire. Nem tud ez a tanult réteg útmutatást nyújtani társainak a társadalmi kirekesztődés elkerülésben, nem tud érvényesülni kultúramegújító szerepük, mert folyton elutasítja őket a közösség. Ez a folyamat pedig családottságot vált ki az ifjú diplomásban, ami nagymértékben hozzájárul az asszimilációs törekvésekhez. Pedig szüksége van a cigány közösségeknek egy erős saját értelmiségi rétegre, aki példát mutat a közösségeknek a társadalomba való integrálódásuk terén, esetleg a kezébe veszi a közösségi szerveződésüket, ezáltal is elősegítve kultúrájuk és nyelvük fennmaradását, illetve identitásuk erősödését.

1. Rokoni kapcsolatok, lakókörnyezet, baráti kör

A rokonokkal való érintkezés alábbhagyása, esetleg teljes megszűnése két oldalról közelíthető meg. Egyrészt, maga az egyén bontja a kapcsolatot a tágabb értelemben vett családdal, másrészt pedig a cigány közösség taszítja el magától, közösi ki az egyént. Az első esetet leginkább azzal lehet magyarázni a tanult cigányok esetében, hogy gyermek- és fiatalkoruk nagy részét iskolapadban töltik, egy olyan iskolarendszerben, amely a többségi társadalom érték- és normarendszere által meghatározott, ezáltal akarva akaratlanul is elsajátítják e kultúrát. Általános tendencia, hogy a gyermekek baráti köre általában iskolatársakból verbuválódik, minek következtében még inkább tapasztalható a cigány közösségtől való távolodás, már csak annál a ténynél fogva is, hogy a cigány osztálytársak hamar lemorzsolódnak és teljesen magyar osztályközösségben találja magát a gyermek. Iskola után ezek a gyermekek tanulással töltik a délután egy részét, és ha marad is idő, nem sok a közösségbeli

gyermekkel való együttlétre, mivel sokszor a szabadidős tevékenységüket is igyekeznek az osztálytársakkal együtt tölteni. E folyamat során lassan elszakadnak cigány társaiktól, illetve rokonaiktól, és a későbbiekben már nem megy a visszatérés, mert a kapcsolattartás igénye mindkét fél esetében lankad. A második eset magyarázatául pedig az szolgál, hogy a cigány közösség úgy éli meg az egyén kultúra és értékrend terén való változását, mintha az egyén egyszerűen hátat fordított volna a közösségnek. Sokszor már nem tekintik maguk közé valónak azt, aki elfogadja és követi a többségi társadalom kultúráját. Másrészről, a cigány kultúra magában foglalja a "bölcs idők" tiszteletét, viszont a diplomás fiatal tanultabbnak, okosabbnak bizonyul számos téren, minek folytán a közösség nem tudja hova tenni a magas iskolai végzettséggel rendelkező fiatalot. Harmadrészről pedig a közösség valamilyen szinten kisebbségi érzéssel bír a diplomás fiatallal szemben, minek folytán igen távolságtartó marad. Kialakulhat egyfajta mély tisztelet is a tanult egyénnel szemben, ami szintén távolságtartássá válik. Számos interjúalany beszámolt róla, hogy miután megszerezte diplomáját a közösség viszonya teljesen megváltozott irányába, és inkább csak tanácsért fordultak hozzá, illetve ha valamilyen gond merült fel életükben. Mindez a közvetlen viszony megszűnését vonta maga után, vagyis előfordultak olyan esetek, amikor a rokonság már nem járt be hozzájuk, nem töltötte ott ideje egy részét, hanem érkezése előtt értesítette a családot, akik "fogadták" őket.

A megkérdezetteknek körülbelül a fele nem tart rendszeres kapcsolatot a rokonsággal, egytizede pedig egyáltalán nem. Akik nem tartják, azzal magyarázták, hogy egyrészt a rokonok olyan életvitelt élnek, amit ők nem tudnak elfogadni, másrészt túl messze laknak a rokonok, ezért nem áll módjában látogatni őket, harmadrészt egyáltalán nem ismeri őket, mert már a szülei teljesen megszakították a kapcsolatot a rokonsággal. Azok, akik rendszeres kapcsolatot tartanak fent a rokonokkal, inkább a szűkebb családra gondoltak, hiszen cigány családok esetében nagyon nagy a rokonság. Sokan a megkérdezettek közül elkötelezettséget éreznek, hogy szoros kapcsolatot

tartsanak fent a rokonsággal, ezáltal is tanácsadással, információátadással, tanulásban való felkészüléssel segítve őket az élet rögs útjain. Ez a felfogás általában a fiatalabb diplomás korosztályra jellemző, mert az idősebb már végigjárták ezt az utat és elmondásuk szerint belefáradtak, és ezért szakadtak el lassan a közösséggel.

Ami a lakókörnyezetet illeti, az interjúalanyoknak közel kétharmada, már gyermekkoruk második felében nem élt cigány közösségben, minek következtében felnőttként várható volt, hogy már nem fog visszatérni, vagyis nem-cigány lakókörnyezetet fog választani. Tudják, hogy milyen a cigány környezet, de már ismerik a magyart is, és választottak. Kivétel nélkül mindegyikükük "büszkén" számolt be arról, hogy sikerült kikerülni cigány környezetből, ami sok esetben, nem a kultúrától való teljes elszakadást jelenti, hanem egyfajta gazdasági felemelkedést, értékrendbeli és szemléletbeli váltást a munka és tanulás terén. A cigány lakókörnyezet elhagyása akarva vagy akaratlanul is maga után vonja, hogy az egyén lassan integrálódik a magyar környezetbe, mivel elmarad az állandó kapcsolat az eredeti közösséggel. Az egyén hamarosan azzal szembesül, hogy az új környezetben el kell sajátítani az ott élő norma- és értékrendszert, hogy megfelelő kommunikáció alakulhasson ki a különböző felek között, hogy be tudják őket fogadni. Az idegen kultúrához való alkalmazkodás folyamán az egyén lassan megismeri és megérti az új szabályokat, értékeket, és előbb-utóbb választás elé kerül, ha nem akarja, hogy kiközösítsék az új környezetében. A probléma ott kezdődik, amikor az új kultúra birtokában már teljesen elszakadnak a régitől, például ritkábban vagy egyáltalán nem látogatják saját közösségüket, vagy ha el is mennek hozzájuk, ott tartózkodásuk alatt már nem tudnak beilleszkedni. Ez leginkább a gyermekeknél tapasztalható, akiket szemmel láthatóan kiközösítenek a többiek, mert már nem tudnak együtt játszani, beszélgetni. Sokszor ezek a gyermekek csúfolódás tárgyává is válnak, ami tovább fokozza a közösségtől való elszakadást.

A megkérdezettek gyermek- és felnőttkori baráti körét vizsgálva látható, hogy még iskolás éveik alatt sokuknak volt cigány származású játszótársa, illetve

barátja, addig felnőttkorra ezek a kapcsolatok lassacskán elhaltak. Ez részben azzal magyarázható, hogy az iskolai előrelépés következtében egyre inkább lemaradtak cigány társaik, minek folytán magyar osztálytársakkal töltötték napjaik nagy részét. További okként említhető, hogy az iskolai elvárásoknak, követelményrendszernek való megfelelés folytán - például cigány társaiktól eltérő időbeosztás, hiszen délutánonként, hétvégenként tanulni kellett -, már nemcsak a délelőtti, hanem a szabadidő egy részét is ezzel a közösséggel töltötték, ezáltal szorosabb barátságok alakulhattak ki magyar környezetben. Harmadsorban, a magyar közösség értékrendszere, mellyel nap, mint nap találkozott az iskolában, nagymértékben hatott a cigány tanulóra, aki a későbbiekben már inkább ezt találta önmaga számára követendőnek. Hozzászókot, elfogadta és magáévá tette az új kultúrát, és ezek után már nem volt könnyű a tágabb családon, cigány közösségen belüli normáknak megfelelni.

2. Partnerválasztás, családmodell, gyermeknevelés

Ami a házasságot illeti, a megkérdezett harmincöt személynek majdnem kétharmada kötött már házasságot és közülük közel egynegyedük már túl van egy váláson, ami nem jellemző a cigány kultúrára. A nők és férfiak körülbelül ugyanolyan arányban váltak el a megkérdezettek esetében. Az életkortól erősen függ a válások száma, ami egyben az előző évtizedek kulturális változások terén mutatkozó tendenciát követi, vagyis a cigány kultúrától való elszakadást jelenti, hiszen a harminc év alattiaknak a fele vált el, a harminc és negyven év közöttieknek illetve a negyven és ötven év közöttieknek az egynegyede, míg az ötven éven felüliek közül senki. Válások a legnagyobb mértékben, olyan házasságokban fordultak elő, ahol nagy volt a két fél esetében a végzettségbeli különbség. Az elváltak között egyáltalán nem szerepelt olyan eset, ahol mindkét fél felsőfokú végzettséggel rendelkezett, valamint azoknál, akik iskolaidő alatt házasodtak. Továbbá megállapítható, hogy valaki minél több diplomát szerzett, annál nagyobb a valószínűséggel vált el – a többdiplomások közül minden harmadik elvált, míg az egydiplomások esetében csak minden nyolcból egy.

A házastársak származását tekintve, több mint fele esetben magyar társat találtam. A diplomás cigány nők inkább házasodnak magyar férfiakkal, mint diplomás cigány férfiak magyar nővel; a nők kétharmadának van vagy volt magyar házastársa, míg a férfiaknak csak egyharmadnak. Ennek oka az lehet, hogy a cigány kultúrában igen eltérő "szabadságjogokkal" rendelkeznek a nők és a férfiak. A tanulás és a munka világát tekintve, a fiúk szabadon mozoghatnak, míg a nőket inkább otthon tartják, és többnyire csak az anya- és családösszetartó szerepre készítik fel, mert a későbbiekben ezt várják el tőlük. A cigány nevelést kapott nő az értelmiségi férfi számára ideális partner, hiszen mellette bátran kibontakozhat mind a tanulásban mind a munkaerőpiacon. A cigány nő számára viszont más kulturális háttérrel rendelkező férjet kell választania, olyat, aki elfogadja az ő szabadságigényét, életcéljait. A magyar férfiak neveltetésüknél fogva inkább támogatóak ebben, mivel saját szülei is hasonló szemlélettel nevelték fel őket. Nem várják el a cigány feleségtől, hogy otthon maradjon és egész nap a családra koncentráljon, lehetőséget adnak nekik a kibontakozásra, sőt még sokszor az tapasztalható, hogy segítik is őket ebben, például átvállalnak bizonyos szerepeket (gyermekért menni az óvodába, gyermekfelügyelet, bevásárlás, házi feladatban segítség a gyermeknek, melléklálás vállalása a felmerülő tanulási-továbbképzési költségek setére, stb.).

A válások leginkább a vegyes házasságokban következtek be, több mint háromszor olyan gyakorisággal, ami a fentebb említettekkel magyarázható. A jelenlegi, illetve az elvált házastársakat vizsgálva, minden ötödik diplomával rendelkezik - ami igen magas arány a cigány lakosság körében -, körülbelül egy harmadának érettségije, illetve szakmunkás végzettsége van, általános iskolai végzettsége pedig csak minden hatodik személynek. A férfiak közül mindössze egy személy talált diplomás párt, de a nők közül is csak három. Legalább érettségivel rendelkező házastársa van a férfiak kétharmadának, míg a nők közel felének. Megfigyelhető, hogy a férfiak inkább találnak saját végzettségükhöz közelebb álló élettársat, mint a nők. A nők esetében magas volt a szakmunkás társ, majdnem fele arányban, ami egyébként jellemző a nem-

cigány diplomás nőkre is. Ez az adat nem meglepő, hiszen a hatvanas évek végét, hetvenes éveket és talán még a nyolcvanas évek elejét tekintve, jellemző volt a főiskolát végzett, főleg pedagógusi és szociális jellegű pályán elhelyezkedőkre, hogy jól kereső, biztos egzisztenciát teremteni tudó szakmunkás végzettségű férfival kötötték össze életüket. A női interjúalanyok nagy része pedig hasonló végzettséggel rendelkezik, és sokan közülük ekkoriban szereztek diplomát.

A házaspárok életkorát tekintve megfigyelhető, hogy életkortól függetlenül választanak maguknak cigány, illetve magyar társat. Leginkább azok kötöttek házasságot iskolaidő alatt, aki cigánytelepről származtak - egy kivétellel mindenki. Ennek oka az lehet, hogy nem volt mögöttük egy biztos családi háttér, melyben megvalósulhatott volna továbbtanulási szándékuk. Házasságkötéssel kiszakadtak az otthoni környezetből, ezáltal szabadon dönthettek jövőjüket illetően. Van még egy ok, ami miatt a cigány nők egy része a vegyes házasságot választja, "kényszerül választani". Ennek oka kulturális eredetű, vagyis a cigány közösségekben nem respektált dolog húszon-harminc évesen még egyedülállónak lenni. Ebben a korban már nem keresik a közösségbeli fiúk e lányok társaságát házasság céljából, mert idősnek tartják őket. Az iskolázott cigány lányok pedig az iskolaidő alatt nem fogadják a cigány fiúk közeledését, mivel azt látják az iskolában, hogy a magyar diákok nem szakítják meg tanulmányaikat házasságkötés miatt. A házasságkötéssel járó házimunka, gyermekvállalás (azonnal házasság után cigány közösségekben) család ellátása mellett nem maradna idő és lehetőség a tanulásra, valamint másrészt e lányok még nem szeretnének kiszakadni az iskolai kortárscsoport szabadidős tevékenységéből. Hasonlóan képzelik el életüket az osztály- és csoporttársakéhoz, tetszik nekik ez az életmód, és többnyire ezt választják.

A szülők gyermeknevelési módszerei igazán jól tükrözik az identitásukhoz való viszonyukat. A megkérdezettek fele vegyes házasságban él, vagyis az élettársa nem cigány, így felmerül a kérdés, hogy gyermeküket cigány vagy magyar kultúrának megfelelően neveljék. Az interjúkból kiderült, hogy igyekeznek választási lehetőséget adni a gyerekeknek, vagyis kettős nevelésben

részesítik, mindkét kultúrát megismertetik a gyermekkel, tudja, hogy az egyik szülő cigány, de rábízák a választást. Nem mondják ki konkrétan, hogy ő most cigány vagy magyar, majd ő maga döntson felnőtt korában. Azokban a családokban, ahol mindkét szülő cigány, szintén jócskán előfordulnak olyan esetek, amikor a szülők mindkét nemzetiség kultúráját egyaránt közvetítik a gyermek felé. Ennek oka az lehet, hogy a szülők, azaz az interjúalanyok elfogadták a többségi társadalom érték- és normarendszerét és többnyire ennek megfelelően élnek, ugyanakkor tisztelik saját kultúrájukat is, minek következtében mindkét értékrenddel meg kívánják ismertetni a gyermeket.

Ami a gyermekszámot illeti, itt is inkább a magyar társadalmi szokásokat követik, mivel a gyermekkel rendelkező interjúalanyok majdnem felének mindössze két gyermeke van, egyharmadának pedig csak egy. Négy illetve öt gyermeke csak egy-egy személynek volt, és három gyermeke is csak kettőnek. Mindebből látható, hogy a diplomás cigány szülők kezdenek szakítani a hagyományos sokgyermekes családdal. A férfiak esetében majdnem fele arányban van három vagy annál több gyermek, míg a nők esetében a tizenegy gyermekkel rendelkező nőnél öt-öt esetben volt egy illetve két gyermek és csak egyetlen esetben három. A tanult nők kevesebb gyermeket vállalnak, mint a tanult férfiak, ami azzal is magyarázható, hogy az értelmiségi férfiak sok esetben cigány élettársat választanak, akik megőrzik a cigány kultúrát, otthon maradnak a gyermekekkel, nem vállalnak munkát. Az életkort tekintve, a harminc éven aluliak inkább vállalnak kevesebb gyermeket, ami a cigány tradicionális családdmodelltől való távolodást jelenti egyben. Az interjúalanyok családdmodellje egyre inkább hasonlít a többségi társadalom családdmodelljéhez. A vegyes házasságok esetében alacsonyabb a gyermekszám, kevesebb, mint minden tizedik esetben van három vagy annál több gyerek, míg roma házastárs esetén fele arányban. Az óvodaválasztás esetében vegyes kép alakult ki, a cigány szülők egy része igyekezett gyermekét olyan óvodába, illetve iskolába íratni, ahol nem igen fordul elő cigány tanuló, de előfordultak olyan szülők is, akik kimondottan ragaszkodtak ehhez.

3. Munkahely

A munkahelyválasztás tekintetében azt tapasztaltam, hogy az interjúalanyok többsége visszatért saját közösségéhez, hogy segítse őket életkörülményeik változtatásában. Mindez úgy történt, hogy nem költöztek vissza saját közösségükbe, hanem külső szakemberként közeledtek, ami egyben magában foglalja, hogy már magukévá tették és elfogadják a többségi társadalom érték- és normarendszerét, valamint életformáját, életvitelét, ami a cigány értelmiségiek kritikai attitűdjének megnyilvánulását igazolja (Szalai 1998). A megkérdezettek elmondása szerint, először is mindenféleképp egyfajta életformaváltásra van szükség ahhoz, hogy el tudjanak mozdulni jelenlegi helyzetükből. Életvitelváltás nélkül az anyagi támogatás sem sokat ér, ami a leginkább elterjedt oktatáspolitikai módszerek egyike mostanában, mert a jelenlegi szemléletükkel nem tudják kamatoztatni e támogatást, csak felélni. Cigányközösségekhez való visszatérésük a foglalkozásválasztás terén több okkal is magyarázható. Saját elmondásuk szerint, először is, egyes megkérdezettek számára mindig is cél volt, hogy majd egyszer visszatér és segíteni fog a környezetén és a hasonló származású embereken. Ez leginkább azokban az esetekben érhető nyomon, akik igen hátrányos helyzetűek voltak, mostoha környezetben nőttek fel és igen nagy árat fizettek a kiemelkedésért. Másodsorban, a jobb körülmények között élők főiskolai-egyetemi tanulmányaik alatt társadalomtudományi tanulmányok megismerése kapcsán jutottak el odáig, hogy megpróbálnak tenni valamit ezért a népért. Harmadsorban, a televízióban és rádióban hallottak döbrentették rá sokukat a valós helyzetre, mely többek számára viszonylag ismeretlen volt, hiszen rendezett családi háttérrel rendelkeztek és gyermekkorukban az adott település jobb környékén laktak. Negyedrészt, olyan munkahelyre került az egyén, ahol megtanulta, hogyan lehet segíteni másokon, és ezen felbátorodva, ezt a tudásanyagot felhasználva szeretne megújult erővel, reményekkel telve visszatérni. Ötödrészt, olyan munkahelyre került gyakorlatra (tanárok, óvónők, szociális munkások, művelődési házakban dolgozók stb. esetében), ahol

véletlenül találkoztak cigány gyermekekkel, minek folytán felismerték, hogy mekkora erő is van a példamutatásban. Hatodrészt, integrálódva a többségi társadalomba, vagyis megismerve a többségi társadalom kultúráját, érték- és normarendszerét, úgy érzi, hogy segítenie kell népének, hogy közelebb kerüljön ehhez a világhoz, mégpedig úgy, hogy megőrizze a saját értékeit. Végül voltak olyan személyek is a megkérdezettek között, aki külföldön jártak, ahol együttműködtek hasonló jellegű problémamegoldásban, és kinti példát követve szeretnének változtatni a cigány nép sorsán.

4. Nyelv és kultúra

A nyelv, a kultúra, a tradíciók ismerete, mind hozzátartoznak egy nép identitásához. Az emberek általában anyanyelv alapján sorolják magukat egy adott nemzetiséghez. Természetesen, olyan népek esetében, ahol a külső jegyek nagymértékben eltérnek a többi néptől, nagyobb valószínűséggel sorolják magukat egy néphez, még akkor is, ha már nem őrzik a nyelvet és a kultúrát, vagy esetleg egyáltalán nem tartják már a kapcsolatot a népükkel. Ez a helyzet áll fenn a cigány nép esetében is, bár még ennek ellenére is jelentős azok száma, akik nem vallják magukat cigánynak. Az 1971-es cigányfelmérés során kiderült (Beszámoló 1971:14), hogy akkoriban a cigánynak tartott népesség 70 százaléka már nyelvileg asszimilálódott és csak magyar nyelven beszélt, 21 százalékuk beszélt a román valamelyik változatát, nyolc százalékuk pedig anyanyelvként román dialektusokat beszélt, akik magukat többnyire beásnak nevezték. Kutatásomban a megkérdezettek közül – saját elmondásuk szerint - szinte senki sem beszélt cigányul, amit többnyire azzal magyaráztak, hogy vagy nem éltek cigány nyelvet beszélő környezetben, vagy pedig már szüleik sem tartották fontosnak, hogy megtanítsák őket e nyelvre. Továbbá nem találtam igenlő választ arra a kérdéscsoportra sem, miszerint ha módja, lehetősége vagy ideje lenne rá, tanulná-e a cigány nyelvet, illetve eszébe jutott-e már valaha is, hogy elsajátítsa.

5. Identitás

Az etnikai identitás határait az identitáselemek jelölik ki, és ezek az elemek az etnikai differenciálódás forrásaiként funkcionálnak. Az identitáselemek magukban foglalják a névhasználatot, a tradicionális folklórjelenségek reprezentációs módjait (zene, tánc), a nyelvhasználatot, a származást, a származástudatot, a felvállalt vagy megtagadott csoporttagságot, a történelmi tudatot és a vallást (Jenkins 1994). Bindorffer Györgyi szerint: “A határ kijelölése nem jelent mást, mint bizonyos csoportra jellemzőnek tartott ismérvek kiválogatását a rendelkezésre álló társadalmi kategória készletből, valamint ezek tudatosítását és internalizálását. A határkijelölés csoportalakító és formáló tényező, ezért a csoporttagság és az identifikáció a határ kijelölésének kérdésévé válik.” (Bindorffer 2001:76-77). Az interjúk alapján a cigányok esetében az idősebb generációknál megfigyelhető, hogy nem próbálkoztak meg ezen határok átlépésével, de a fiatalabb és egyben tanultabb korosztály tagjai egyre inkább. Ez a generáció már átjárja a határokat, keverednek náluk a cigány és nem-cigány közösségek elemei. Az elemek keveredésének a mértékét meghatározza az identitásminták hiánya, vonzása vagy taszítása, mintakövetésre felhívó ereje, illetve az érzelmi motivációk. A pozitív érzelmi viszonyulás és az együttes élményként való megélése megkönnyíti az adott identitáselem elfogadását, még akkor is, ha értelmi szempontból ez nem lenne magától értetődő. Az identitáselemek elsajátítása esetében a legnagyobb generációs eltéréseket a nyelvhasználat mutatja (ma hazánkban a cigány kisebbségnek körülbelül kilencven százaléka már kizárólag csak magyarul tud (Kemény 2000)), majd ezt követi a hagyományok ápolása.

Az elméleti részben említett asszimilációs folyamatokról szóló elméletek beigazolódni látszanak, például Gordon több fokozatú asszimiláció elmélete, mely szerint az első fokozatra a kulturális asszimilációra, vagy más néven az akkulturációra az jellemző, hogy a kisebbség elsajátítja a többség nyelvét, megtanulja kultúráját és magatartási szabályait (Gordon 1964). Ezt történik a cigány fiatalokkal is a magyar oktatási rendszerben, bár az asszimiláció ebben a

fázisban abba is maradhat, kialakulhat szabályozott együttélés többség és kisebbség között. Ha a cigány tanuló az iskolai környezetben a "cigány"-kép negatív mivoltával találkozik, akkor általában az asszimilációs folyamat továbbhalad, és eléri a második fokozatot, a strukturális asszimilációt, amikor is az elsődleges csoportok szintjén rendszeressé válik az interakció a többség és a kisebbség között. Ekkor már többnyire egyenes út vezet a teljes asszimiláció, mert az osztálytársi, baráti kapcsolatok révén előbb utóbb a többségi társadalom tagjai közül választ partnert is az egyén, ami pedig elvezet az identifikációs asszimilációhoz, amely az egy néphez tartozás érzését és vállalását jelenti. Ezután lassan megszűnik a diszkrimináció is, eltűnnek az előítéletek, és az asszimiláció utolsó fázisaként véglegesen megszűnik minden értékkonfliktus és hatalmi konfliktus az egykori többség és kisebbség között. Heller Ágnes (Heller 1996) asszimilációs elmélete is igazolódni látszik, ami az asszimiláció többféle változatáról szól az egyén akaratának függvényében. A cigány diplomások esetében nem találkoztam a teljes elszigetelődés esetével, ami az alacsony iskolai végzettségű cigányok esetében igen gyakori szokott lenni. Az esetek egy részére az volt jellemző, hogy a többségi kultúra nyomására következett be integrálódás, mert az iskolarendszer és később a munkaerőpiac egyre nagyobb alkalmazkodást követelt meg az egyéntől, ami elővetítette a teljes beolvadást lehetőségét. Több interjúalanynál identitászavar alakult ki, valamint egyfajta szégyenérzet amiatt, hogy még nem tudott teljesen beilleszkedni és attól félt, hogy észreveszik rajta, hogy nem eredeti tagja a csoportnak, illetve beszámolóik alapján létrejött egy olyan helyzet, amikor már az eredeti közösség kitaszította őket a saját kultúráról való elidegenedés miatt. Ezeknél az embereknél az identitásuk tudati reflexió tárgyává vált, sokat gondolkodtak hovatartozásukon, és sok esetben a mai napig kétségeik vannak efelől. Az esetek egy részében az önkéntes integráció volt jellemző, vagyis a cigány fiatal saját döntése alapján következett be, mert arra törekedtek éveken, sőt évtizedeken át, hogy elsajátítsák a többségi társadalom magatartásmódját és életformáját, így őket is egyenrangú félnek ismerjék el a nem-cigány társadalom tagjai. Itt néhány esetben megjelent már a disszimiláció

is, azaz amikor az egyén azért mondott le teljesen régi életformájáról, mert egyfajta társadalmi és pszichológiai nyomás alatt volt gyermekkorában (Schöpflin 1987). Itt kevésbé játszott szerepet a saját döntés, itt egyértelműen külső kényszerről volt szó.

Interjúalanyaim egy része, már eleve olyan családban nőtt fel, ahol nem folytattak cigány életvitelt. Egy 2001-ben végzett sikeres cigányokra koncentráló kutatás kimutatta (Székelyi-Csepeli-Örkény 2001), hogy sem a család magas státusza, sem pedig a gyermekkori asszimilációs környezet, legyen az akár lakóhelyi vagy iskolai, nem kedvezett a felnőttkori cigány identitás megőrzésének és ápolásának. Természetesen a megkérdezettek közül mindannyian cigánynak tartották magukat (azért is vállalkoztak a kutatásban való részvételre), de mégis itt-ott felbukkan némi bizonytalanság identitásukkal kapcsolatban. Sokszor előfordult a több-órás interjúk során, hogy olyan megnyilvánulások születtek, amelyek egyértelműen megerősítésként szolgálnak kettős-, vegyes- vagy bizonytalan identitásuk bizonyítására. Ilyenek voltak például, amikor kívülrőlként beszéltek a cigányokról; cigány negatív tulajdonságokat említettek a saját pozitívakkal szemben; elítélték a cigány érték- és normarendszert, valamint életformáját; rokonokkal való rossz kapcsolatról, illetve annak teljes megszakításáról számoltak be; saját családjuk eltérő értékrendjéről beszéltek; kiközösítés megéléséről a rokonságon belül és arról is beszámoltak, hogy gyermekkoruk óta nem igényelték a cigány barátokat.

Összefoglalás

A hipotézisem szerint, azért nem történt változás az elmúlt három évtizedben a cigány értelmiség arányszámának változásában (Kemény 1976, Kemény-Havas-Kertesi 1994, Fónai-Nagy 2002), mert az értelmiségi cigányok inkább hajlamosak integrálódni a többségi társadalomba, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik, és sokszor ez a folyamat átcsap asszimilációba. E feltételezést alátámasztották a kutatás eredményei. Az asszimilálódási folyamatot a következő faktorokkal mértük: házastárs etnikai származása, rokonokkal való kapcsolattartás mértéke, lakókörnyezet és baráti kör nemzetiségi összetétele, családmodell típusa, gyermeknevelési elvek, nyelv és kultúra megőrzésének mértéke, cigánykultúra-fogyasztás mértéke, munkahelyválasztás, valamint identitás. Kimutattam, hogy a kutatásomban részt vevő magas iskolai végzettségűeknek több mint fele nem-cigányszármazású emberrel kötött házasságot, többen közülük másodjára, egy félresikerült endogám házasság után. A válások leginkább a vegyes házasságokban következtek be, több mint háromszor olyan gyakorisággal, ami a fentebb említettekkel magyarázható. A rokonokkal való érintkezés alábbhagyása, esetleg teljes megszűnése szintén kimutatható volt, hiszen a megkérdezetteknek körülbelül a fele nem nagyon tartja a kapcsolatot a rokonsággal, egytizede pedig egyáltalán nem, melynek oka egyrészt az egyén oldaláról, másrészt a rokonokéről jelentkezett. Ami a lakókörnyezetet illeti, interjúalanyoknak közel kétharmada, már gyermekkoruk második felében nem élt cigány közösségben, minek következtében felnőttként várható volt, hogy már nem fog visszatérni, vagyis nem-cigány lakókörnyezetet, illetve baráti kört fog választani. Kivétel nélkül mindegyikükük "büszkén" számolt be arról, hogy sikerült kikerülni cigány környezetből, ami sok esetben, nem a kultúrától való teljes elszakadásra való büszkeséget jelenti, hanem egyfajta gazdasági felemelkedést, értékrendbeli és szemléletbeli váltást a munka és tanulás terén. A családmodell, a gyermeknevelés és a mindennapi élet terén szintén domináns volt a magyar értékrend és szokásrendszer. A

munkahelyválasztás tekintetében azt tapasztaltam, hogy az interjúalanyok többsége visszatért saját közösségéhez, hogy segítse felemelkedésüket, de sokuk hamar abbahagyta e tevékenység, mert belefáradt a szélmalomharcba. A legtöbben külső szakemberként közeledtek a többségi társadalom érték- és normarendszerének közvetítése céljával, egyfajta életforma-változtató szereppel. Az identitást tekintve sok esetben konkrétan nem vallják magukat cigánynak, illetve nem tudják eldönteni, hova is tartoznak, többen mindkét kultúrát sajátjuknak érzik.

Az imént említett tényezők akarva vagy akaratlanul is maguk után vonják, hogy a magas iskolai végzettségű egyén lassan asszimilálódik a magyar környezetbe, mivel fokozatosan távolodik a népe kultúrájától, és el-elmarad az állandó kapcsolat az eredeti közösséggel, felhagy a tradíciókkal és nem beszéli népe nyelvét sem. Mindennek folytán, az értelmiségi csoport a későbbiekben többnyire nem vállalja fel csoportjuk vezetését vagy a példamutatást, minek következtében továbbra is értelmiségi réteg nélkül marad a cigányság. Ez a réteg az, amelyik elősegíthetné népe kultúrájának és nyelvének fennmaradását, illetve identitásuk erősödését, és mindezt oly módon, hogy a társadalomba való beilleszkedésük nem követelné meg a többségi társadalomba való beolvadásukat. Egy asszimilációs folyamatnak vagyunk szemtanúi, minek következtében nem tud kialakulni a cigány népeknek egy tanultabb, illetve értelmiségi rétege. Annak ellenére, hogy az általam megkérdezettek mindannyian cigánynak vállalták magukat, ezért is vettek részt a vizsgálatban, sokuknál kiderült a beszélgetések során, hogy bizonytalanságot éreznek az identitás tekintetében, ami pedig arra enged következtetni, hogy a jövőben dönteni fognak hovatartozásuk felől, és lehet hogy közülük valószínűleg többen is az asszimiláció útjára lépnek. Ez a fajta asszimiláció erőszakos jelleggel bír, mert a társadalmi nyomás hatására jön létre, nem pedig az egyén tudatos választásának eredményeként. A cigánykérdést mindenféleképp etnikai-nemzetiségi-faji jellegűnek kell tekinteni, azaz a cigányság egy sajátos kultúrával rendelkező népcsoport, és helyzetük megváltoztatása egyenlő a kultúrájuk megsemmisítésével. Nem tekinthető a

cigánykérdés társadalmi rétegződési problémának, amikor társadalompolitikai intézkedésekkel rendezhető a helyzet, mert több a cigányság értékrendjét feltáró kutatás is kimutatta (Szakolczai 1982), hogy a cigánykérdés nem csupán szociális probléma, bár igaz, hogy a társadalom legalacsonyabb életszínvonalú rétege, ami akár társadalmi rétegnek is tekinthető. A cigányságot ma is jellemzi egy sajátos értékrend, kultúra, noha a hagyományos cigány kultúra már csak kevés helyen van jelen. Az értékrend legfontosabb része ma már a külvilághoz, a mindennapi élethez való viszonyulásuk, és nem pedig ünnepi szokásrendszerük. Ennél az etnikai kisebbségnél, aki már hosszú évszázadok óta a magyar kultúrában él, megfigyelhető a saját értelmiségének a népe felé irányuló attitűdje, ami inkább egyfajta kritikai attitűd a saját népével szemben (1978). A cigány nép esetében az értelmiségnek nem kultúráteremtő, hanem kultúramegújító szerepéről beszélünk. Nem beszélhetünk integrációs folyamatról sem, mivel a cigány értelmiséget tekintve, nem is annyira identitásmegőrző szerepről van szó, mint inkább életforma-változtató szerepről. Egy asszimilációs folyamatnak vagyunk szemtanúi, melyben a cigány nép, legfőképp a cigány értelmiség, fokozatosan átveszi a többségi társadalom értékeit, normáit, szokás- és viselkedérendszerét, és egyre kevésbé ápolja saját népének hagyományait, nyelvét és kultúráját.

Összefoglalva, a továbbtanulási mutatók javítása terén egy igen lassú és számtalan feszültséget magában rejtő folyamatnak vagyunk szemtanúi, ami bizonyos gazdaság- és oktatáspolitikai eszközökkel gyorsítható, de türelemre és kitartásra van szükség, mind a többségi társadalom és a cigányság részéről. Tudatában annak, hogy jelenleg mekkora erőfeszítéssel és lelki megterheléssel jár egy eltérő kultúrájú, nem multikulturális elveket követő társadalomban a magas iskolai végzettség és az ehhez kapcsolódó státusz elérése (Székelyi-Csepeli-Örkény 2001), egyelőre két út áll előttük, az egyik az asszimiláció, a másik a napjainkban is egyre inkább alakot öltő izoláció, melyek közül egyik sem elfogadható az integrációs törekvéseket nyíltan támogató Európai Unió keretein belül. Mindemellett megvannak azok az oktatáspolitikai eszközök,

melyek elősegíthetnék társadalmi felemelkedésüket anélkül, hogy megzavarnánk identitásukat. A kultúrájuk megőrzésének a lehetősége az egyetlen út, amelynek tudatában aktívan részt vállalnának ebben a folyamatban, ami végső soron integrációhoz és nem asszimilációhoz vezetne.

Irodalom

1. Andorka Rudolf – Michael F. Förster – Spéder Zsolt – Tóth István György 1995. Szegénység, jövedelemegyenlőtlenség és a szociális támogatások rétegeloszlása Magyarországon, 1992-1993-ban. In: Andorka Rudolf (szerk.) *Szegénység és szociálpolitika a 90-es években*. Budapest: Közszerzői Tanulmányi Központ, 13-91.
2. Beszámoló: a kisebbségi ombudsman 2001-es beszámolója. Romnet, 2002. szeptember 3. www.romnet.hu/jogtar/2001kjooktdiszka.html.
3. Bindoffer Györgyi 2001. Kettős identitás: etnikai csoport a nemzetben. In: Pál Eszter (szerk.): *Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 75-94.
4. Bodnárné Kiss Katalin 1999. 7-8. osztályos cigány tanulók identitás-szerveződésének és énképalakulásának sajátosságai. Kutatás közben. *Educatio* (2): 377-406.
5. Carnoy, Martin 1995a. Education and Productivity. In: Martin Carnoy (ed.) 1995. *International Encyclopedia of Economics of Education*. Oxford: Pergamon Press, 125-130.
6. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, (3): 30-32.
7. Delors, Jacques 1997. *Oktatás – rejtett kincs*. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről. Budapest: Osiris Kiadó
8. Erős Ferenc 1997. Előítélet és etnicitás. – A cigányellenesség dimenziói a magyar társadalomban. *Magyar Tudomány* (6): 712-720.
9. Fábián Zoltán – Erős Ferenc 1996. Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In: Erős Ferenc (szerk.) *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana, 182-200.

10. Ferge Zsuzsa – Háber Judit 1978. Pedagógusok. In: Huszár Tibor (szerk.) *Értelmiségek, diplomások, szellemi munkások*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 153-169.
11. Fónai Mihály – Filepné Nagy Éva 2002. Egy megyei romakutatás főbb eredményei – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. *Szociológiai Szemle*, (3): 91-115.
12. Forray R. Katalin 2003. Roma/cigány hallgatók a felsőoktatásban. *Magyar Felsőoktatás* (8): 8-10.
13. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1990. *A cigány etnikum újjászületőben*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó
14. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1991a *Két tanulmány a cigány gyermekekről. Az együttélés rejtett szabályai*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó
15. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1991b *Támogatás és integráció - Oktatáspolitikai szempontok a cigányság iskolázásához*. Budapest: Oktatókutatási Intézet
16. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1998. *Cigány gyermekek szocializációja*. Budapest: Aula Kiadó
17. Forray R. Katalin 1999. Cigány kisebbségi oktatáspolitikai. *Educatio*, (2) (nyár): 223-235.
18. Giddens, Anthony 1995. *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó
19. Gordon, Milton 1964. *Assimilation in American Life*. Oxford: University Press
20. Hake, J. Barry – Kamp, Max van der – Slagter, Meindert 1999. *European Higher Education and Lifelong Learning; The Netherlands*. Amsterdam: Max Goote Kenniscentrum voor Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie
21. Havas Gábor – Kemény István 1996. Cigánynak lenni. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 352-381.
22. **Heller Ágnes 1996. *Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok – A saját és az idegen eredetéről (Fordította: Glavina Zsuzsa) Kritika*, (8): 14-17.**

23. Jenkins, R. 1994. Rethining Ethnicity: Identity, Categorization and Power. *Ethnic and Racial Studies* 16(2): 197-223.
24. Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor 1994. *A cigányság helyzete, életkörülményei*. Budapest: KSH
25. Kemény István (szerk.) 2000. *A magyarországi romák*. Változó világ 31. Budapest: Press Publica
26. Kemény István 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet
27. Kemény István 1996. A romák és az iskola. *Educatio* (1): 71-83.
28. Kemény István 1997. A magyarországi roma (cigány) népességről két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány* (6): 644-656.
29. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1995. *Szakértői jelentés egy országos cigány középiskolai kollégiumi és tehetséggondozó hálózat tervéhez*. Budapest: A Művelődési és Köznevelési Minisztérium Etnikai és Nemzetiségi Főosztálya részére, (március)
30. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1996. Cigány tanulók az általános iskolában. In: *Cigányok és iskola*. Budapest: Oktatókutatási Intézet, 7-101.
31. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: socio-typo
32. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2001. A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 45-73.
33. Kertesi Gábor 1994. Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle* (november): 991-1024.
34. Kertesi Gábor 1995. Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon, *Közgazdasági Szemle* (1): 30-65.
35. Kisebbségi törvény 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. *Magyar Közlöny* (100) (1993. július 22.): 5273-5286.
36. Liégeois, Jean-Pierre 2002. *Romák, cigányok, utazók*. Interface sorozat. Budapest: Pont Kiadó

37. Mézes Zsolt László 1999. A romák integrációs lehetőségei Magyarországon és Európában. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Intézete. *Európai szemmel* (1)
38. Pusztai Gabriella – Torkos Katalin 2001. Roma gyermekkor a Partium területén. *Educatio*, (3): 584-595.
39. Raicsné Horváth Anikó 2000. Cigány népismeret és pedagógia. Zsámbék: A Hét Szabad Művészet Könyvtára
40. Réger Zita 1984. A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai – álláspontok és viták. *Szociálpolitikai Értésítő* (2)
41. Salat Levente 2001. *Etnopolitika – a konfliktusoktól a méltányosságig*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó
42. Sánchez, Pilar Arnaiz – Remedios De Haro – Juan Navarro 2001. Learners' Diversity: the integration of Maghrebi children in mainstream classrooms in Spain. In: Keith Watson (ed.) *Doing Comparative Education Research. Issues and Problems*. UK: Symposium Books, 153-169.
43. Schlett István 1996. Nemzetek és nemzeti kisebbségek. In: Gyurgyák János (szerk.) *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest: Osiris Kiadó, 166-201.
44. Schöpflin Gyula 1987. Az emberi jogok és a nemzetiségi kérdés Romániában. *Századvég* (4-5): 108-120.
45. Szokolczai Árpád 1982. A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológiai Szemle* (4): 521-533.
46. Szalai Erzsébet 1998. Értelmiségi szerepek az ezredvégen. *Kritika*, (10): 10-13.
47. Székelyi Mária - Csepeli György - Örkény Antal 2001. Ambíciók iskolája. In: Pál Eszter (szerk.) *Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 61-75.
48. Tomka Miklós 1979. A cigányok és a nem cigányok közötti kapcsolatok értékelése. In: Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 25-45.

49. Tóthné Unghy Ilona 2000. Az iskola szerepe az esélyegyenlőség megteremtésében. In: *Etűdök módszertanra – Válogatás a Soros Alapítvány Roma programjának díjnyertes írásaiból*. Budapest: Önkonet
50. Tumin, Melvin M. – Ray C. Collins Jr. 1959. Status, Mobility and Anomie: A Study in Readiness for Desegregation. *The British Journal of Sociology*. 10(3): 253-267.

ZSÁMBA KATA: AZ ELŐZETES LETARTÓZTATÁSBAN LÉVŐ FIATALKORÚ BÜNELKÖVETŐK HELYZETE

Magyarországon súlyos társadalmi probléma a fiatalkorúak bűnözése. A legfrissebb rendőrségi adatok alapján, az elmúlt években az ismertté vált bűnelkövetések száma 18 éves kor felett csökkent, viszont 14 év alatt, valamint 14 és 17 év között folyamatosan emelkedik. A fiatalok életében az egyik leginkább bűnözésre hajlamosító tényező a deviáns családi háttér, a fiatalkorú bűnelkövetők családi környezete és családi állapota. A munkanélküliséggel, a szegénységgel és a válásokkal terhelt családok jelentős részében hiányoznak a konfliktust megoldó, a feszültséget csökkentő eszközök, többek között emiatt is válnak agresszívvá a fiatalok. Közülük sokan nemcsak utánpótlásból, kivagyiságból folyamodnak a droghoz, az alkoholhoz, hanem a feszültségek oldása miatt is.

A fiatalkorú bűnözés sajátosságainak vizsgálata azért központi kérdése mind a szociológiának, mind a szociálpolitikának, mert egyrészt a fiatalkorú elkövetők a felnőtt korú bűnözők utánpótlását jelentik, másrészt a megelőzés fiatal korban a legkedvezőbb. A hatékony intézkedés viszont nem a megtorlás, hanem az orvoslás, a nevelés lenne.

Az elmúlt időszakban az intézményrendszer nem tudta hatékonyan kezelni az előzetes letartóztatásba került fiatalok problémáit, hiszen például a felnőttekkel együtt helyezték el őket. A felnőtt korú bűnözők körében sok atrocitás érte a fiatalokat, és nagyobb eséllyel váltak visszaeső bűnözőkké, hiszen sok negatív példát hallhattak, láthattak. Magyarországon két nagy modell-értékű intézmény működik (Rákospalotai Leánynevelő, Debreceni Fiúnevelő), amelyben már néhány éve az új típusú nevelési értékek mentén zajlik a reintegráció. A Rákospalotai Leánynevelőben 1996-tól, a Debreceni Fiúnevelőben pedig 1997-től fogadják az előzetes letartóztatásban lévő lányokat és fiúkat. Ezzel elhárult a

veszély, hogy a fiatalok ítéletük jogerőre emelkedését valamelyik börtönben várják meg.

Kutatásom - melyet kérdőíves adatfelvétellel, illetve interjúk készítésével végeztem - annak vizsgálatára irányult, hogy az előzetes letartóztatásban lévő fiatakorú lányok és fiúk családi háttere, családi szocializációja mennyire befolyásolta a bűncselekmények elkövetését. Elemzésem kiterjed az általuk elkövetett bűncselekmények okaira, típusaira és azok súlyosságára. Vizsgálom, hogy a fiatalok megbánták-e tettüket, változott-e a mentalitásuk, a családjukhoz való viszonyuk intézetbe kerülésük óta. Van-e reális jövőképük, van-e jövőképük egyáltalán.

Magyarországon a javítóintézetek létesítését az 1878. évi V. törvénycikk rendelte el „a züllés veszélyeinek kitett” 14-18 éves fiatakorúak elhelyezésére. Ennek nyomán négy javítóintézetet hoztak létre: Aszódon és Kolozsvárott 1886-ban, Rákospalotán 1889-ben, valamint Székesfehérvárott 1895-ben.

A Rákospalotai Javítóintézetet leányok számára létesítették. Ez jelenleg az ország egyetlen, fiatakorú lányok számára javító-nevelő célra kijelölt intézménye, melynek mai arculatát Ferenczi György alakította ki az 1980-as években. Az intézetnek, mely egyszerre 78 főt képes befogadni, fő feladata a bíróság által javítóintézeti nevelésre ítélt lányok fogadása (25-30 fő), illetve 1996-tól az előzetes letartóztatásban lévők elhelyezése (20-25 fő). Az intézmény fő sajátossága a többoldalúság: működtet egy anya-gyermek otthont a javítóintézeti nevelés előtt/alatt gyermeket vállalt anyák részére (20-25 fő), és egy utógondozót is, mely a javítóintézeti nevelésüket letöltött lányokat fogadja (kb. 10 fő). Mindkét részleg (az anya-gyermek otthon és az utógondozó) fogad kívülről érkező, elsősorban állami gondoskodás alatt álló vagy onnan kikerülő fiatalokat is, mivel több hely van, mint ahány „javítósnak” jelenleg szüksége van rá. Míg az első két részleg a nevelési elvet, addig az utóbbiak a gondozási elvet követik. A különböző funkciókat betöltő részlegek fizikailag is, jogaik-kötelezettségeik rendszerében is elkülönülnek.

Az előzetes letartóztatásba került lányok, miután bekerülnek az intézetbe, először a Befogadó Csoportban helyezik el őket. Itt találkoznak először az intézet szabályaival, elvárásaival, jogaival és kötelezettségeivel. Az intézeti élet kezdetén orvosi vizsgálatok következnek, és elkezdődik a befogadás. Ennek része a házirend, a jogok és kötelezettségek ismertetése, valamint a pszichológiai és pedagógiai vizsgálatok lefolytatása. A befogadás után kerülnek végleges csoportjaikba.

A lányok 8-10 fős csoportokban élnek. Minden csoportot két nevelő irányít, ők tervezik a csoport mindennapjait. Az együttműködés alapja az információcsere, a közös döntések hozatala, a véleményütköztetés. Ezek célja egyfajta demokratikus kultúra megteremtése, mely nélkülözhetetlen a társadalomba történő visszailleszkedéshez. A legfontosabb célok közé tartoznak a kommunikációs kompetenciák és a probléma-megoldási készségek fejlesztése, mert a lányok zömének konfliktuskezelési képessége elsősorban az agresszió alapul.

Az intézmény elsődleges funkciója a deviáns kultúrától való elszakítás és a társadalomba történő visszailleszkedés segítése. Ehhez szükséges számukra az alternatívák megjelenítése, az elérhető célok és sikerélmények biztosítása. Alapfeladat még a fiatalok személyiségformálása is, hiszen kizárólag ez vezethet sikeres reintegrációhoz. Ez egyrészt a fiatalok hátrányainak feltárásából és ledolgozásából áll, másrészt pedig pozitív énképük kialakításából. Az intézetben dolgozó szakemberek szerint hozzájuk elsősorban a halmozottan hátrányos helyzetű leányok kerülnek. Általában alacsony státuszú társadalmi csoportokból érkeznek és 80-90%-uk roma származású, ami azt jelenti, hogy eleve nehéz helyzetüket sokuknál súlyosbítja az a társadalmi szakadék, mely őket a többségtől elválasztja.

Az ide érkező lányok legtöbbször súlyos tudásbeli hiányokkal küzd, múltbeli kudarcaik miatt motivációjuk alacsony, ismereteik nem érik el az elvárható szintet. Nem érzékelik az iskolai végzettség megszerzésének fontosságát, ezért ez nem is szerepel távlati céljaik között. E szakadék áthidalására az intézmény

egy alternatív oktatási programot fejlesztett ki a Zalaegerszegi Gyermekotthon pedagógusaival együttműködve. Lényegében a NAT által meghatározott minimális követelményrendszer és a lányok szellemi-pszichikai kondíciójának együttes figyelembevételével kialakított intenzív felzárkóztatási programról van szó. A tanítás témakörök feldolgozásából áll, amely egy kreditrendszerre épül. Ez teszi lehetővé számukra az oktatásba történő folyamatos bekapcsolódást és főképp az egyéni ütem szerinti haladást. A képzés speciális tankönyvek segítségével zajlik. A következő osztályfok elérése a tanuló teljesítményének függvénye. Az iskolai végzettség megszerzése, illetve az átsorolás az év bármely szakaszában megtörténhet. Az intézet oktatási és képzési programjának célja, hogy neveltjeiket magasabb iskolai végzettséghez juttassák, ezzel is növelve munkaerőpiaci esélyeiket és sikeres reszocializációjukat. Az intézet oktatásának fontos terepe a tanműhelyi munka és a kertészet, melyek fegyelmezett munkavégzésre szoktatnak, eredményei pedig sikerélményekhez juttatnak.

A délutáni szakkörök, tematikus foglalkozások, sportolási lehetőségek, a csoportélet, a klubok elősegítik számukra idejük hatékonyabb strukturálását, melyek egyben hozzájárulnak a feszültség és a bezártság érzetének csökkentéséhez is. Az intézeti szabályok természetesen tartalmazzák a szabálysértésekért járó szankciókat is. A tévétiltás, szobafogság, a jutalomelvonások (csoport-programokból való kizárás, zsebpénzelvonás, stb.) mind e tevékenységek szubjektív felértékelését hivatottak erősíteni. Minden napnak van kötött és laza keretű szabadidős tevékenysége is, amelyben kiemelt helye van a sportnak, mely a játék öröme mellett fontos nevelő szerepet is betölt, hozzásegíti a fiatalokat a szabálytartás fontosságának megtanulásához, a győzelem és a vereség elfogadásához.

Az intézet két speciális részlege az anya-gyermek otthon és az utógondozói részleg. A 12 éve működő anya-gyermek otthon szervesen illeszkedik az intézmény működési kereteibe. Abból a célból alakult, hogy az intézet leányanya növendékei ne az akkoriban általános életutat kezdjék meg, amely gyermekük csecsemőotthonban történő elhelyezését jelentette. Az indíték tehát az, hogy a

lányok anyaságukat átélve maguk gondozzák és neveljék gyermeküket. Az elhelyezés hat hónapos, mely egyszer hosszabbítható meg három hónappal.

Az utógondozó szintén egy átmeneti lépcsőt képez a benti és kinti világ között. Ide a lányok a javító-nevelésük lejártá után kérhetik felvételüket. Az itt-tartózkodás ideje rugalmasan alakul, a gondozóval kötött szerződések fél évre szólnak, de igény szerint meghosszabbíthatók. Az itt élő lányokat szintén szociális munkás, pszichológus, szociális gondozó segíti.

A rákospalotai nevelőintézet egy liberális pedagógiai felfogást megtestesítő intézmény, melynek nevelési programjában megjelennek azok a törekvések, melyek fontosságára a modern kriminológiai elméletek hívták fel a figyelmet (pl. fontos szerepük van a megelőző intézkedéseknek). Az intézeti nevelés célja az intézetben elhelyezett fiatalok szocializációs és nevelési hiányosságait kompenzáló nevelés és gondozás, mely - személyiségük fejlesztésén és oktatásuk, képzésük útján - enyhíti beilleszkedési zavarait és elősegíti társadalmi reintegrációjukat. Az intézet által preferált legfőbb nevelési feladatok közé tartozik a szocializációs szint emelése, a szocializációs hiányok pótlása, a kulturáltsági szint emelése, a családi életre nevelés, a munkavégzéshez szükséges készségek fejlesztése, a tanulási elmaradások pótlása, az erkölcsi fejlődés segítése, az egészséges életmódra nevelés és a kommunikációs szint emelése. Az intézmény módszereinek hangsúlya az egyéni fejlesztési terveken és a csoportos foglalkozásokon alapul. Kiemelt feladatnak tekintik tudatosítani a fiatalokban lakókörnyezetük rendben tartásának fontosságát, megtanítani velük, hogyan lehet otthonossá varázsolni szobáikat, ezen keresztül pedig leendő otthonaikat. Mivel többen az intézetben éltek meg az első, ajándékozással egybekötött születésnapot vagy névnapot, ezért fontosnak tartják az ünnepek előkészítését és a ceremóniák megtartását.

Mindezek ellenére az intézetet elhagyó növendékek többsége azonban szakma nélkül kerül ki vagy olyan szakmával, amivel nem sok esélyük van elhelyezkedni egy olyan társadalomban, mely egyrészt nem biztosít munkalehetőséget a képzetlen munkaerőnek, másrészt kezdi elfelejteni, mi is az

a szolidaritás. Ráadásul a fiatalok az intézménybeli reszocializáció után eredeti - többnyire deviáns - környezetükbe kerülnek vissza. E tényezőkből kifolyólag nem ritka a visszaesés.

Az intézetben ottlétemkor (2003) tizenegy lány volt előzetes letartóztatásban. A lányok közül hatan valamikor már álltak állami gondoskodás alatt, mert vagy elhagyták a szüleik őket vagy közvetlen családi veszélyeztetés miatt kerültek oda. A bentlakók közül mindössze két lánynak élnek együtt a szüleik, a többieknek vagy elváltak, vagy nem ismerik őket vagy meghaltak. Azaz látszik, hogy a bűncselekményt elkövető fiatalok többsége nem teljes családban nevelkedtek és vélhetően a rendezetlen családi háttér jelentős mértékben befolyásolta őket cselekményük elkövetésében. A tizenegy lányból heten voltak kénytelenek nélkülözni a szeretetteljes családi környezetet, közülük egy fő a nevelőszüleit nem szereti, mert az nem biztosított számára megfelelő körülményeket. Hárman az édesapjukat nem szeretik, az egyik lány azért, mert elhagyta, mikor megszületett, a másik lány őt okolja, hogy előzetes letartóztatásba került, a harmadik lány pedig alkoholista életmódja miatt. (A legtöbb lánynál napi rendszerességgel fogyasztottak alkoholt a szülők, főleg az apa, illetve a nevelőapa). Egyetlen lány említette csupán az édesanyját, akit azért nem szeret, mert szerinte prostituált lett. A lányok többsége semmiféle pozitív élményre nem emlékezett gyerekkorából, negatív élményeiket viszont annál élénkebben idézték fel, amelyek közül legrosszabbnak a szülők, illetve nevelőszülők egymás közötti veszekedését vagy verekedését, illetve a velük szembeni veszekedéseket, veréseket és büntetéseket tartották.

A szülők egymás közötti agresszivitása - mely általában veszekedés vagy verekedés formájában jelent meg - a lányok mindegyikéből erős félelmet váltott ki, amelyre többségük úgy reagált, hogy elmenekültek otthonról. Fontos kérdés, hogy ilyenkor egy gyerek hol talál menedéket. A lányok többsége a hasonló

sorsú társaikhoz csapódott, mely tovább erősítette a deviancia felé sodródásukat.⁷⁰

Azokban a szituációkban, mikor a lányok kerültek konfliktusba a szülőkkel vagy nevelőszülőkkel, két tipikus problémaforrást neveztek meg: az egyik csoportba tartoztak azok a szülői számonkérések, amelyek csavargásuk vagy kései hazajárásuk miatt történtek meg. A másik csoportba pedig azok, amelyekre nem tudtak magyarázatot adni. Gyakorlatilag a szeretethiányos környezet, az alkoholisták és agresszív magatartású szülő minden előzmény nélkül, pusztán a jelenléte miatt kötött bele, bántalmazta szóban vagy fizikálisan. A leggyakrabban kapott büntetésük közé tartozott a szobafogság, a pénzmegvonás és a verés. A lányok több mint felénél azonban az általános büntetési forma a mindennapos verés volt. Szüleik mindnyájan alkoholisták voltak. Ez a lányok kisebbik részéből agresszivitást váltott ki, mely abban nyilvánult meg, hogy az alkoholos állapotban lévő szülővel szemben védekezett és bántalmazta is, többnyire megrugdosta a rá támadó apát vagy anyát.

Ezek a lányok általában szegény családban éltek, volt olyan lány, akinek a családjában a hónap végére nem maradt pénz élelemre. Ilyenkor a családja bankautomatákat tört fel vagy egyéb bűncselekmény útján szerzett pénzt.

⁷⁰ A kortárs-mező egyrészt a társas kapcsolatok, másrészt pedig a társas tevékenységek keretétől szolgál. De ez a társas mező szolgál a deviáns viselkedés keretétől is. Az, hogy valaki mennyire „sodródik bele” a nem konvencionális tevékenységekbe, függ attól, hogy milyen családi és iskolázottsági háttérre van, milyen remélt jövőbeli lehetőségei vannak az iskolázottság, a munkavállalás és a családalapítás terén, azaz a normasértő tevékenységekkel szemben milyen „ellenérők” működnek. /Rácz J. – Hoyer M.: Fiatalkori devianciák és kortárs csoportok. Esély. 1995. 3. sz. /

A fiatalok korai önállósodása elsősorban annál a csoportnál figyelhető meg, amelyik leginkább konfliktusban áll a szülőkkel, a felnőtt társadalommal, annak intézményeivel és leginkább hangsúlyozza a kortárs csoport fontosságát. A gyermek családi és kortárs kapcsolatai között sokféle összefüggést fedeztek fel. Ide vonatkozó fejlődéslélektani kutatások szerint a kisgyermekkorai családi hatások erősen befolyásolják a gyermekek helyét és a társ kapcsolatok minőségét a kortárs csoportban. Az életút kezdetén kialakult kötődések jellege és erőssége szorosan összefügg az egyén későbbi választásaival, társas kapcsolataival mintáival. Azoknak vannak jobb társ kapcsolataik, akikkel szüleik is szokatlan játsszani, közös feladatokat végezni. Érdekes, hogy főként az apákkal folytatott együttműködés ismeretében lehet előre jelezni a kortársi kapcsolatok minőségét. Ez vonatkozik az otthon elutasított gyermekekre is, tartós izolációjukra, illetve agresszivitásukra társaik körében.

A „bandázás” jelensége nemcsak a fiúknál fordult elő, hanem több lánynál is. Thrasher szerint az „utcasarki” csoportok összeszerveződése a tagok számára identitást, biztonságot és erkölcsi megbecsülést jelent a zárt szegregáción belül. Mivel a társadalom ezeket a csoportosulásokat norma- és törvénytörőnek tekinti, ezért ezek a közösségi formációk megindulnak a galerivé válás útján. Ezen elméleti iskola szerint, elsősorban nem az illegális tevékenységek végzése céljából szerveződnek a galerik, hanem az egyén társas szükségletének kielégítése céljából (interperszonális kapcsolati rendszer, csoportszellem, izgalomforrás stb.). Mind a lányoknál, mind pedig a fiúknál megfigyelhető volt, hogy azért érezték jól magukat a „bandában”, mert ott figyeltek rájuk. Ott voltak „valakik”, ám sokszor csak úgy fogadták be őket a csapatba, ha valamilyen „bátor tettet” hajtottak végre, ami általában durva, agresszív cselekedet volt. Ezeket a „bátor tetteket” pedig végrehajtották, és egyáltalán nem bánták meg, mivel ezekkel a tettekkel lettek „bandatagok”.

Tizenegy lány közül csak ötnek nem volt senki büntetve a családjában. A szülők közül legtöbbször lopás miatt voltak büntetve, volt, akinek a testvérét rablásért, az egyik lány nagypapáját pedig gyilkosságért ítélték el. Itt beigazolódni látszik a chicagói iskola bűnözésmélete.⁷¹

Intézetbe kerülése előtt egy lány már büntetett előéletű volt, ő csoportos betöréses rablásban vett részt. A lányok többsége szintén csoportosan elkövetett rablás miatt került előzetes letartóztatásba, de van közöttük egy, aki emberölési kísérlet miatt, egy pedig emberölés miatt (az egyik nevelőanyját akarta megölni, a másik pedig meggyilkolta alkoholista édesanyját). A rablások elkövetésének az indoka a pénzszerzés volt, amelyet elmondásuk szerint leginkább szórakozásra vagy kábítószerre költöttek. Ezek az események bizonyítják a jóléti bűnözés elméletének érvényesülését a magyar társadalomban is.⁷²

A lányok válaszaiban a megbánásnak csak csekély jele mutatkozik, amely azonban nem is valódi, érzelmi alapú megbánás, hiszen többen csak azért „bánták meg” tettüket, mert bezárták őket, illetve, mert elszakadtak attól, akikkel kötődtek (pl. nagyszülő). Az a lány is megbánta tettét, aki az alkoholista édesanyját ölte meg, de nem azért, mert hiányzik neki, hanem azért, mert nem él. Jövőképüket illetően a többségük teljesen bizonytalan abban, hogy milyen sors vár rájuk, néhányan vágyaikkal megjelenítik a tanulás és a rendszeres munka gondolatát, azonban a legtöbb lány arra vágyik, hogy valaki szeresse, törődjön

⁷¹ A chicagói iskola bűnözésmélete, az úgynevezett differenciális asszociáció elmélet (Sutherland-Cressey) szerint azok, akik gyakrabban kerülnek kapcsolatba bűnözőkkel (mert a családjukban, kiscsoportjaikban, lakóhelyi környezetükben sok a bűnöző), nagyobb valószínűséggel válnak bűnözőkké, mint azok, akik ritkán találkoznak bűnözőkkel. Ennek az elméletnek gyökere a chicagói városokölógiai iskolának az a megfigyelése volt, hogy a bűnözés a nagyváros egyes kerületeiben összpontosult, és hogy az e kerületeibe beköltözők is átvették a régi lakosság nagyobb bűnözési hajlandóságát.

⁷² A modern kriminológiai elméletek közül a jóléti bűnözés elmélete az, ami leginkább beigazolódik a fiúknál és a lányoknál is. Az elmélet szerint, a bűnözést a megemelkedett életszínvonal következtében kialakuló, magasabb igények kielégítésének kényszere okozza. Ám az igények növekedése nincs egyensúlyban a lehetőségek növekedésével és a kettő közti különbséget már nem tudják legitim módon kielégíteni az emberek. A legtöbb megkérdezett fiatal (fiúk és lányok egyaránt) szórakozásra, márkás ruhákra költötte a bűncselekményből származó pénzét. Fontos volt számukra, hogy nekik is olyan „cucaik” legyenek, mint a „menő” fiataloknak. Volt egy lány, aki az interjú legelején azt kérdezte, hogy a Debrecen Plaza hogyan néz ki, mi változott benne. Értelenségre az válaszolta, hogy mielőtt bekerült volna a rákospalotai intézetbe, azelőtt a haverokkal szinte minden délután a Plazában „lógta”, és úgymond „ácsingóztak” a kirakatok előtt. Egy fiú pedig megdicsérte a „márkás” cipőmet, megkérdezte, mikori modell. Ezeknek a fiúknak és lányoknak nagyon fontos, hogy úgy nézzenek ki, mint a többiek, sőt, az átlagostól egy kicsit jobban. Legalább ezzel tűnjének ki a környezetükből, ha már a tanulmányaikkal, családi háttérükkel nem igazán büszkélkedhetnek.

vele és ragaszkodjon hozzá, vagyis hiányzik az életükből a biztonságot nyújtó, szeretetteljes családi közeg.

A Debreceni Fiúnevelő Intézet 1997. november 1. óta működik (előtte Leánynevelő Intézet volt). Az intézet 80 férőhelyes, jelenleg 5 általános, 1 befogadó és 1 speciális csoport működik. A gyerekek 14-19 évesek, 5 megyéből kerülnek be az intézetbe (Borsod- Abaúj- Zemplén-, Hajdú- Bihar-, Heves-, Jász- Nagykun- Szolnok-, Szabolcs- Szatmár- Bereg- megye). A fiúk az ítélet meghozatala után, az intézetből korábban három helyre kerülhettek: vagy hazamentek, vagy Aszódra, a javítóintézetbe vagy pedig Tökölre, a fiatakorúak börtönébe.

Mivel az aszódi javítóintézet férőhelyeinek száma már nem volt elegendő, az intézeten belül kialakítottak egy javítót is. Az intézetben 24 fő a büntetését is itt tölti le, azok, akiket javítóintézeti nevelésre ítélték.

Az intézetbe bevitt fiúk általában először a Befogadó Csoportba kerülnek, ahol kb. 10-20 napot töltenek el. Ott tanulják meg a házirendet, a jutalmazás és büntetés szabályait, a viselkedési szabályokat, a szabadidős foglalkozások lehetőségeit és szabályait és szokják meg az életritmust. Eközben több orvosi és pszichológiai vizsgálaton esnek át, melynek során eldöntik, hogy melyik csoportba kerülnek, illetve a tanulásban milyen szinten vannak (ha nincs meg a nyolc osztályuk, akkor meghatározzák, hogy hányadik osztályba kell majd járniuk).

Ezután bekerülnek a megfelelő Általános csoportba, ahová a bírói döntésig tartoznak. A csoportok általában 8-10 fősek, két nevelő és egy gyerekfelügyelő irányítja őket.

A Speciális Csoportban személyenként foglalkoznak a fiatalokkal, mert ide olyan fiúk kerülnek, akik nem tudnak vagy nem is akarnak beilleszkedni a csoportba, illetve azok, akik súlyos, feldolgozatlan trauma, vagy egyéb ok miatt szokatlan viselkedési tüneteket produkálnak (depresszió, szökési veszély, szokatlan agresszió, szuicid veszély, teljes elzárkózás, káros szenvedélyek

következtében jelentkező elvonási tünetek, stb.). A Speciális Csoportban a fiatalkorúak átmeneti ideig nevelkednek. Ez idő alatt nevelésük, oktatásuk, foglalkoztatásuk elkülönített helyen valósul meg. A Speciális Csoport célja, hogy a csoportba kerülés okait speciális módszerek segítségével szüntessék meg. A fiatalok tanuljanak meg az intézet általános rendjéhez alkalmazkodni, s legyenek visszailleszthetők a csoportjukba.

Az intézetben több tanműhely is működik: kertészet, szövöde, nyomdaipari bedolgozó, varroda, a kertészet téli változata, a virágkötészet, valamint van üvegház és fóliahegesztő tanműhely is. Az intézet saját igényre, illetve külső megrendelésre dolgoztat. A fiúk havonta munkajutalomban részesülhetnek, ami függ a magatartásuktól és a munkájuktól. A tanműhelyben a fiataloknak lehetőségük van vizsgát tenni és alapfokú- tanfolyami oklevelet szerezni.

Az intézeti nevelés fő célkitűzése a megőrzésen túl, az előzetesen fogvatartott fiatalkorúak magatartás-korrekciója, személyiségük egészének fejlesztése, a közösség fejlesztése, hiányos ismeretanyaguk pótlásának segítése, önbecsülésük, felelősségtudatuk fenntartása, fejlesztése, a társadalomba történő visszailleszkedésük előkészítése.

A szabadidős foglalkozás szerepe, megtanítani a fogvatartott fiatalkorút a perckitöltés hasznosságára úgy, hogy beivódjon személyiségébe, annak szükségességét érezze majd a szabad életben is.

A sportfoglalkozás feladata a fizikai képességek és mozgáskészségek fokozatos fejlesztésével - egyensúlyban a szellemi képességek fejlesztésével és a jellem formálásával - rendszeressé tenni az előzetes letartóztatásban lévő fiatalkorúak testgyakorlását és sportolását.

Az intézetbe érkező fiatalkorúak többségének - neveltetésükből eredően -, a rendszeres munkavégzés fogalma ismeretlen. Cél, hogy szokják meg a rendszeres tevékenységet, mivel a nevelőotthoni és tanműhelyi munkát kötelesek elvégezni; becsülik meg egymás és a felnőtt munkáját; tanulják meg, hogy létfenntartásuk biztosítása, valamint anyagi javaik megszerzése érdekében rendszeres munkát kell végezniük.

A fiatalok oktatásában, az új ismeretek elsajátításában speciális módszereket alkalmaznak. Ennek leglényegesebb eleme, hogy nem osztály/tanóra rendszerben történik, hanem differenciáltan, kiscsoportokban vagy egyénileg. Cél, hogy az előzetes letartóztatási idejüket töltő fiatakorúak bővítsék tárgyi tudásukat, szerezzenek olyan ismeretanyagot, mely segíteni fogja rehabilitációjukat.

A fiúnevelő intézet - hasonlóan a lányok intézetéhez - modern pedagógiai programok segítségével próbálja a szocializációs hátrányokat csökkenteni és hozzájárulni ahhoz, hogy a fiatalok fogadják el a társadalmi normákat és értékeket.

A negyvenegy előzetes letartóztatásban lévő fiúból, heten már voltak valamikor állami gondozottak. Őket a szüleik adták be. A legtöbb fiú teljes családban, míg néhányan egyszülős családban éltek. A fiúkról leginkább a szülők/nevelőszülők gondoskodtak, de többekről a nagyszülők. A lányokkal ellentétben, több fiúnak szép emléke van a családjával kapcsolatban (pl. családi ünnepek). A rossz emlékeket a közeli családtag elvesztése jelentette, halál vagy válás miatt. A fiúkat megrázta, hogy szüleik, illetve nevelőszüleik sokszor fogyasztottak alkoholt, ilyenkor pedig sokat veszekedtek, verekedtek egymással, valamint velük. Gyerekkorukban emiatt sokat sírtak.

Amikor a fiúk kerültek konfliktusba a szülőkkel vagy nevelőszülőkkel, a szülői számonkérések nagy része a csavargásokra vagy kései hazajárásokra vonatkozott, büntetésként pedig leggyakrabban szobafogságot, szidást és verést kaptak. Csakúgy mint a lányoknál, a fiúknál is volt olyan, aki testi erőszakot alkalmazott az őt bántalmazó nevelőapával szemben.⁷³

Az intézetbe került fiúk nagy része szegény családból származott, emiatt a szülők ill. nevelők nem tudták biztosítani a fiatakorúak elvárásainak megfelelő életszínvonalat. A fiúk jövedelempótlásként alkalmi munkákat végeztek,

amelyeket - az általuk elkövetett -, bűncselekményekből származó bevételekkel egészítették ki.

A fiúk több mint felének valamelyik családtagja már volt büntetve lopás, garázdaság, rablás, emberölés vagy üzletszerű kénjelgés miatt. A fiúk életében is érvényesülnek tehát a chicagói iskola bűnözéelméletének összefüggései, így megfigyelhető, hogy azoknál, akiknek a családjában volt már valaki büntetve, visszaeső bűnözőkké váltak. A fiúknak majdnem fele már követett el korábban is valamilyen bűncselekményt, főleg garázdaság, testi sértés, zsarolás, lopás, rablás miatt voltak már elítélve. A lányokhoz hasonlóan, jelenleg a legtöbb fiú csoportosan elkövetett rablás miatt került előzetes letartóztatásba. A legtöbb fiú azért bánta meg tettét, mert messze került a családjától, hiányzik nekik a család, többen pedig, mert „nem jó a bezártság”. Mindössze ketten-hárman vélték úgy, hogy nem volt helyes dolog, amit elkövettek. Szabadulásuk után csak néhány fiúnak nincs elképzelése a jövőjére nézve, a többiek viszont szeretnének tanulni, dolgozni és saját családot alapítani. Sokan igénylik a segítséget a munkahely megszerzéséhez, illetve a törődést és a szeretetet.

Két különböző, de mégis hasonló intézménnyel ismerkedtem meg, míg tanulmányomat elkészítettem. Különbözőek annyiban, hogy a lányokkal szemben egy lazább, megengedőbb nevelési formát alkalmaznak, jobban odafigyelnek érzékenységre és lelkületükre, míg a fiúknál a felesleges energiák lekötése a fő cél. Mégis egyformák az intézmények abban, hogy igyekeznek a fiatalok számára kiutat mutatni életük jelenlegi válságából és egyben egy visszautat is a társadalomba. Ez azonban nem egyszerű feladat, mert a magyar társadalom nem nyitott az ilyen problémával küzdő fiatalok elfogadására. Bebizonyosodott, hogy a családi nevelési módszerek hiányosságai

⁷⁸ A szociális tanulás elvét vallók szerint, az agresszív magatartás megtanulható, de nemcsak a szülői viselkedés szolgál mintául egy fiatalnak, hanem olyan személyeké is, akik a televízióban, a filmekben szerepelnek. Interjúim során a megkérdezett fiatalok kedvenc filmtípusa az akció- és horrorfilmek voltak. Kérdésemre, miért éppen ezek, azt válaszolták, ezek a filmek nem unalmasak, nagyon látványosak, életszerűek (!). A beszélgetésekből kiderült számomra, hogy a fiatalok a filmeket is valóságként élik meg. Volt olyan fiú, aki a barátjaival úgy követett el egy rablást, mint ahogyan azt egy filmben látták (csak a filmben nem kapták el a rablókat).

és a kommunikációs problémák hatására a fiatalok viselkedése, figyelmük irányultsága is az agresszivitás és a bűnelkövetés felé fordul. A mai társadalomban a fiatalok közül sokan céltalanok, unatkoznak. Hiányos családi kapcsolataik miatt érzelmileg közönyössé válnak. Követik a média által felkínált modellt, amely modellben az erőszak a konfliktusmegoldás eszköze, a célok elérésének leghatékonyabb módja és a szabadidő eltöltésének legújabb változata. Az előzetes letartóztatásban lévő fiatakorúak tervei között nem szerepelnek nagyra törő célok. Általában racionálisan látják helyzetüket, úgy érzik, meg tudnának „javulni”, de ehhez szükségük van egy „kinti világra felkészítő” segítségre. Az ilyen irányú munkát végző intézmények tevékenysége tehát rendkívül hasznos és célratorő, a hosszú távú eredményességnek azonban gátat szab(hat) az a negatív családi háttér, illetve környezet, ahová nagyrészt visszakérülnek a fiatalok.

Irodalom

1. Andorka Rudolf - Buda Béla - Cseh-Szombathy László (szerk.): A deviáns viselkedés szociológiája. Gondolat Kiadó. Bp. 1974.
2. Andorka Rudolf és mts.: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Kossuth Kiadó Bp. 1986.
3. Andorka Rudolf: A társadalmi problémák szociológiája. (Szegénység és társadalmi beilleszkedési zavarok) Bp. 1990.
4. Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Aula Kiadó. Bp. 1996.
Büntetőpolitika, bűnmegelőzés. (Tanulmánygyűjtemény a szociális szakképzés számára) ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke. Bp. 1994.
5. Bárd Károly – Geller Balázs – Ligeti Katalin – Margitán Éva – Wiener A. Imre: Büntetőjog (Átlatános rész). KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. Bp. 2002.
6. Császi Lajos: Erőszakot szül-e a tévéerőszak? Népszabadság. 1999. okt. 2. (27.o.)

7. Császi Lajos: Tévéerőszak és populáris kultúra: a krimi, mint morális tanmese. Replika. 1999. ápr. (45.o.)
 8. Giddens, Antony: Szociológia. Osiris Kiadó. Bp. 1995.
 9. Gönczöl Katalin – Kerecsi Klára: A deviancia szociológiája. T-Twins Kiadó. Bp. 1993.
 10. Gönczöl Katalin: Bűnös szegények. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp. 1991.
 11. Gönczöl Katalin - Korinek László - Lévai Miklós: Kriminológiai ismeretek, bűnözés, bűnözéskontroll. CORVINA Kiadó. 1996.
 12. Granasztói György: A középkori magyar város. Gondolat Kiadó. Bp. 1980.
 13. Kapitány Ágnes: Másokhoz igazodás vagy önérvényesítés. Társadalmi Szemle. 1990/6.
- Internet: www.szochalo.hu
14. Kerecsi Klára: A védtelen gyermek: erőszak és elhanyagolás a családban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1995.
 15. Kolozsi Béla: Devianciák. Gondolat Kiadó. Bp.1992.
 16. Kriminológiai Közlemények 5.: A gyermek- és fiatalkorúak bűnözésének változása és kapcsolata gazdasági, társadalmi fejlődésünkkel. MTA Magyar Kriminológiai Társaság. Bp. 1985.
 17. Kriminológiai Közlemények 56.: Az erőszakos bűnözés. Magyar Kriminológiai Társaság. Bp. 1998.
 18. Münnich Iván: A gyermek és a fiatalkorú bűnözés. In: Münnich Iván-Szakás Ferenc szerk: Bűnöző fiatalok. Tankönyvkiadó. Bp. 1990.
 19. Posztos Katalin: A szülői nevelői attitűd hatása a gyermek szociometriai pozíciójára. Pszichológiai Szemle. 1989/5.
 20. Rácz József: A drogfogyasztó magatartás. Medicina Kiadó. Bp. 1988.
 21. Rácz József: Ifjúsági szubkultúrák és fiatalkori devianciák. Animula könyvek. 1989.

22. Rác József: Az ifjúkori problémaviselkedések és a „pszichológiai intézményegyesítés” kapcsolata: elméleti megközelítés. In: Magyar pszichológiai szemle. 1993. 5-6. sz.
23. Rác József – Hoyer M.: Fiatalkori devianciák és kortárs csoportok. Esély. 1995. 3. sz.
- Ranschburg Jenő: Szülők lettünk: a családi nevelés pszichológiája az iskoláskorig. Cser Kiadó. Budapest. 1995.
24. Schadt Mária: Családszociológia (Szöveggyűjtemény). Comenius Bt. Pécs. 2000.
25. Utasi Judit: Fiatalkorúak által elkövetett erőszakos bűncselekmények főbb jellegzetességei. In: Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok XXXXI. Bp.1999.
26. Dr. Varró István: A fiatalkori bűnözés, a bűnözés jövője. INFO-Társadalomtudomány 1993. 26. Sz.
27. Dr. Varró István: Nő a fiatalkori bűnözés. Népszava 1996. aug. 03.
28. Vigh József: Kriminológiai alapismeretek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1998.

SZÁSZ BÉLA: A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT STRUKTÚRÁJÁNAK ÚJJÁÉPÍTÉSE 1956 OKTÓBERE UTÁN

A Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) szerkezeti, szervezeti bomlása az 1956-os forradalom napjaiban látványos gyorsasággal realizálódott. A párton belül a korábban oly szilárdnak látszó hierarchikus rend szétzilálódott,⁷⁴ fellazultak a párton belüli függőségi viszonyok. 1956. október 23-28-a között még sűrűn ülésezett a Központi Vezetőség (KV), bár ezen ülések jegyzőkönyvei csak töredékesen maradtak ránk.⁷⁵ A vezetés riadságát és tehetetlenségét mutatta az ebben a napokban hozott egymással ellentmondó, bizonytalankodó döntések sora, melyek tovább csökkentették a kormány és a párt hitelét.⁷⁶ Az 1956. október 23-a után kialakult bizonytalan helyzetben az MDP KV (október 28-án): „... tekintettel az előállott rendkívüli helyzetre, a III. pártkongresszustól a párt vezetésére kapott felhatalmazást egy hattagú pártelnökségre ruházta át, amelynek elnöke Kádár János, tagjai: Apró Antal, Kiss Károly, Münnich Ferenc, Nagy Imre és Szántó Zoltán elvtársak. A pártelnökség munkájában a Központi Vezetőségre és a Politikai Bizottságra támaszkodik.”⁷⁷

A szovjetek a vezetés egy részét Moszkvába menekítették (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József stb.), mások viszont alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez részt vettek az MSZMP megalakításában (Kádár János, Szántó Zoltán), vagy épp szerepet vállaltak az ekkor újjáalakult Független

⁷⁴ Erre, már 1953-tól találunk néhány árulkodó jelet, amikor Sztálin halála után egy rövid időre lazul a moszkvai függőség. Erre nézve lásd még: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 376-384., illetve a döntéshozatali szerkezet megváltozására: Csanádi Mária: Honnan tovább?, T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1995. 75.

⁷⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I. (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., Budapest, INTERA RT, 1993. 10. illetve História, 1989. 4-5 sz.

⁷⁶ Erre nézve lásd: Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai, in. Ötvenhat októbere és a hatalom, 1956 október 24-28., Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

⁷⁷ Szabad Nép, (XIV. évf. 297. sz.), 1956. október 29.

Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt vagy a Nemzeti Parasztpárt munkájában. Az MDP felbomlása és az MSZMP megszületése körül kialakult vitás kérdések jelentős részére mára már választ kaptunk⁷⁸, s jelentős történészeink tollából született írások relatíve pontosan rekonstruálták az 1956-1957-es évek történéseit. Ebből következően ez az írás elsősorban az MSZMP felső- és alsó pártszervezeteinek és a pártszervezés körül kialakult vitás helyzetek elemzésére koncentrál, különös tekintettel az 1956. november 7-e után kialakult legfelsőbb pártszervek hatásköri és szervezeti problémáira, valamint a párttagság számára és jellegére vonatkozóan, az Országos Pártértekezletig bezárólag.⁷⁹ A munkában elsősorban a Magyar Országos Levéltárban (MOL) kutathatóvá vált Ideiglenes Intéző Bizottság (IIB), az Ideiglenes Szervező Bizottság (SZB) (később Titkárság - IKB) határozatai⁸⁰ és a Politikatörténeti Alapítvány gondozásában „A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei” címen megjelent ötkötetes kiadványra támaszkodtam.⁸¹

Az MSZMP megalakulása

A Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulására Szántó Zoltán tett javaslatot 1956. október 31-én, többek között arra hivatkozva, hogy egy régi alapokon szervezett új párt, új név alatt elhatárolódhat a korábbi politikai

⁷⁸ Lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyveinek (I-IV. kötet) bevezető tanulmányait, Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza, 1957. november-1989. június, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2003, 5-6., Tökés Rudolf: Kialkudott forradalom, Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 49., Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956-1957, Kossuth Kiadó, 1981. 31-32., illetve vö. a Kiss Károly által 1957. május 6-án elmondott beszédével, amely a kialakult hivatalos álláspont nézeteit tükrözte és írásban is megjelent: Kiss Károly: Az MSZMP a munkásosztály forradalmi pártja címmel, Kossuth Kiadó, Budapest, 1957., 7-14.

⁷⁹ Ezt az időperiódust nem csak a viszonylag szűkre szabott keret tette indokolttá, hanem a Kádárék által is mérföldkőnek tekintett Országos Pártértekezlet (1957. június 27-29.), ahol a korábbi hónapok alatt megerősödött vezető testületek ideiglenességét is felszámolták.

⁸⁰ MOL, M-KS 288. f. 5. cs. (IIB jegyzőkönyvek), illetve a M-KS – 288. f. 7. cs. (Titkárság dokumentumai)

⁸¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei (I.-V.), INTERA RT ill. Napvilág Kiadó, Budapest, 1993, 1994, 1998.

vonaltól és a hitelét veszített MDP-től.⁸² Ezt a javaslatot aznap még nem, csak másnap fogadta el az Elnökség. Így, az MSZMP megalakulása november 1-jére tehető. E nap estéjén a Kossuth Rádióban elhangzott rádióbeszédben (ezt Kádár olvasta be) bejelentik az MSZMP megalakulását és kijelentik, hogy: „... *E súlyos órákban azok a kommunisták, akik eddig is harcra hívtak a Rákosi önkényuralom ellen, számtalan igaz hazafi és szocialista óhajának megfelelően elhatározták, hogy új pártot alapítanak. Az új párt egyszer és mindenkorra szakít a múlt bűneivel!*”⁸³

Az, hogy Kádár János, mint a Pártelnökség vezetője jóváhagyta ezt a lépést⁸⁴ – november 4-ét követően és az Országos Pártértekezletet megelőző hónapok során – fokozatosan arra kényszerítette, hogy kerülje azokat a helyzeteket, amikor az MDP feloszlásának és a „likvidátorságnak” a vádjával szembesíthették.⁸⁵ Ennek első jele volt, hogy az IKB november 11-i ülésén az MSZMP megalakulásának körülményeit úgy interpretálta, hogy az eredeti elképzelés szerint az MDP régi, bűnös politikájával és a Rákosi-klikk vezetésével való szakítást a szovjet elvtársak is helyeselték.⁸⁶ Így merült fel az a gondolat, hogy: „... *egy politikai állásfoglalással ítéljük el a Rákosi-féle*

⁸² Sipos Levente bevezető tanulmánya, A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14. INTERA RT, Budapest, 1993. 10.

⁸³ A forradalom hangja, Századvég füzetek 3, A Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása, Budapest, 1989. 370.

⁸⁴ Az MSZMP megalakulása napjának estéjén (november 1.) Kádár már útban volt Moszkvába. Eltűnésének körülményeit és november 2-3-a eseményeinek aprólékos leírását lásd: Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza I. kötet, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 329-339.

⁸⁵ Ez már csak azért is kínos lehetett, mert 1951-ben az ellene irányuló, Rákosi-vezetés szervezte koncepció per fő vádpontja az volt, hogy 1943-ban az illegális Kommunista Párt feloszlását is Ő kezdeményezte.

⁸⁶ De egyáltalán nem helyeselték az MDP nevének megváltoztatását (pl. Molotov). A november 7-én nyilvánosságra került „Magyar Kommunisták! Magyar Dolgozók Pártjának tagjai!” c. felhívás pedig már a megszólításban is az új és régi párt közti folytonosságra utaló szándékot rejt magában. Sipos Levente álláspontja szerint 1956 novemberében még a két párt közti elhatárolódás, decembertől viszont épp a folytonosság hangoztatása kapott teret (História, 1995. 10. sz.), míg Huszár Tibor szerint: „A kiáltvány egyébként, amelyen Mikojan még a vita előtt néhány kisebb kiigazítást hajtott végre, nem indokolta a türelmetlen reakciókat: a névváltoztatás ellenére a folytonosságra helyezte a hangsúlyt, elsődleges célnak tekintve a megújulásra kész volt MDP-tagok mozgósítását...” - in. Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza, 1957. november-1989. június, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2003, 6.

politikát, változtassuk meg a párt nevét és a párt központi lapjának a nevét. **Ezzel álljunk meg és reorganizáljuk az MDP szervezeteit és tagjait...**Később az Elnökséget nagy nyomás alá helyezték Donáth, Lukács, Horváth Márton...A hangulatkeltés lényege az volt, hogy...két – három kommunista pártot alakítanak egyidőben...Ebben a helyzetben mindannyian beadtuk a derekunkat abból a megfontolásból, amivel a koalíciós megoldásba belementünk: ha sikerül a helyzetet konszolidálni, megszűnik a fegyveres harc, normális politikai tevékenység indul meg, sikerül zömmel az MDP tagjaiból újjászervezni a pártot, a politikailag rosszul exponált elemeket kihagyni.”⁸⁷ Látható, hogy Kádár már ekkor próbálja a felelősségét áthárítani másokra, ugyanakkor ügyes manőverezéssel úgy állítja be a dolgot, hogy csak kényszer hatására ment bele az MSZMP, **mint új párt** megalakításába. Ehhez hasonlatosan nyilatkozott a december 2-3-i IKB ülésen is.⁸⁸ A két nappal később megfogalmazott ominózus december 5-i határozat („IV. A párt egyes kérdései”) már egyértelműen megfogalmazza a két párt közötti folytonosságot (1948-ig visszamenőleg) és (noha elítéli a Rákosi-klikk vezetésének hibáit), hangsúlyozza a marxi-lenini közös ideológiai alapot, a szocializmus építésének (a magyar viszonyokat is figyelembe vevő) fontosságát.⁸⁹ Kádár és az IIB tagok később is következetesen erre az álláspontra helyezkedtek, így az 1957. február 26-i IKB ülésen a felelősséget a párt felosztásáért már egyenesen Szántó Zoltán (és Lukács György, aki Szántó „fő aktivistája” volt) nyakába varrták.⁹⁰ Ez a későbbiekben csak annyit változott, hogy a kádári-vezetés érdekeinek jobban megfelelő verzióban ez már az „áruló” „Nagy Imre-Losonczy-csoport” bűneként szerepelt.

⁸⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., INTERA RT, Budapest, 1993. 26-27. (Ezen az IKB ülésen a hangsúly még inkább a két párt elhatárolásra esik. Ez magyarázható, hisz ekkor még „valós viták” folytak az IKB-ban.)

⁸⁸ Uo. 145-146.

⁸⁹ Uo. 242-243.

⁹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Urbán Károly), INTERA RT, Budapest, 1993., 220. (Mind Szántót, mind Lukácsot hazatérésük után kizárták a pártból.)

A folytonosság és a likvidálás okozta ellentmondást (azaz, a november 1-én alakult MSZMP-vel, mint új párttal hangoztatott folyamatosság, egyúttal hitelesítette volna az MDP feloszlátását) is sikerült feloldani: Kiss Károly az 1957. május 6-i beszédében noha súlyos likvidatori hibának minősíti az MDP feloszlátását, ugyanakkor éles határvonalat húz az MSZMP november 1-4-e közötti és a 4-e utáni tevékenység közé, mondván: *„A november 4-e előtti napokban az MSZMP vezetőségének a Nagy Imre – Losonczy-csoporthoz tartozók többsége együttműködött az ellenforradalommal, kapitulált, megtagadta a szocializmust, a munkásosztály legfontosabb érdekeit,...Hozzá sem fogtak a párt szervezéséhez, kis ellenzéki pártnak képzelték el a pártot a kapitalisták garantálta valamiféle „demokráciában”. Valójában csak a szovjet hadsereg felszabadító harcának megkezdése, a forradalmi munkás-paraszt kormány megalakulása után kezdődött meg a párt újjászervezése.”*⁹¹ Ezzel a megfogalmazással csökkentették a „egyes vezetőkre”⁹² kimondott „likvidatori” jelző súlyosságát, hisz azzal, hogy a november 1-4-e közti időszakban történt eseményektől elhatárolódtak, egyúttal elhatárolódtak a november 1-én alakult MSZMP-től is. Másrészt az „újjászervezésre” vonatkozó megállapítással tovább erősítették az MDP – MSZMP közti folytonosságot, hisz ez alatt ekkor már a november 4-én megalakult MSZMP-t és a november 4-e utáni újjászervezést értették. A júniusi pártértekezlet határozati jegyzőkönyvében a MDP megbénításával és a párt újjászervezésével kapcsolatban az előzőeknek megfelelő megállapítást olvashatunk: *„Nagy Imre és csoportja revizionista pártot akart létrehozni, amely a „nemzeti kommunizmus” hamis jelszavával, a burzsoá nacionalizmus alapjára helyezkedett volna... Az MSZMP első Intéző Bizottságának november 4-e előtt hozott határozatait, mint a marxizmus – leninizmussal ellentétben álló határozatokat, az Országos Pártértekezlet elveti.”*⁹³.

⁹¹ Kiss Károly: Az MSZMP a munkásosztály forradalmi pártja, Kossuth Kiadó, Budapest, 1957. 14.

⁹² Ez természetesen Kádár felelősségét csökkenti, hisz Ő november 1-én az esti órákban már úton volt Moszkva fele, tehát a november 2-4. közötti időszakban hozott döntésekért Őt már felelősség nem terhelte.

⁹³ A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusainak határozatai, Kossuth Kiadó, 1975. 24.

Az újjászervezés nehézségei

A reorganizáció az 1956. november 7-én Pestre – politikai szempontból légüres térbe – érkező Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt⁹⁴ vezető Kádár és a kormánytagok számára sem kecsegtetett túl sok sikerrel.⁹⁵ A felkelés napjaiban szétszéledő apparátus csak lassan kezdett gyülekezni a Nádor utcában, s a november 6-án összeülő aktíva érdemi munkát ekkor még nem végzett.⁹⁶ A kormány november 7-én letette az esküt, majd a délutáni órákban összeült az újjáalakuló Politikai Bizottság, ekkor még Ideiglenes Intéző Bizottság (IIB) néven. Ez a testület egyszerre volt döntéshozó és végrehajtó testület is, jelenleg még igen csekély hatáskörrel és végrehajtó erővel.⁹⁷

Ilyen körülmények között született az a november 8-i keltezésű de hitelesítés nélküli pártirat, mely a pártszervezés első irányelveit tartalmazta: Ebben megfogalmazták, hogy a pártszervezés előkészítésére Ideiglenes Intéző Bizottságot kell létrehozni (3-7 fő) a nem kompromittált népszerű pártvezetőkől,⁹⁸ továbbá azt, hogy az MSZMP a Magyar Dolgozók Pártja szervezeteire és erőire támaszkodik. Ezt továbbgondolva az IIB november 11-én úgy határozott, hogy az MDP apparátusának 34%-ában kell az új apparátust

⁹⁴ Az új kormány összetételére vonatkozó áruklódó megállapítás olvasható Kéthly Anna egyik ekkor írt levelében: „Otthon van ismét Friss István, a kabinetben vannak Apró Antal, Kossa István, te tudod jól, hogy ez a két utolsó milyen kvalitást jelentenek, de a többi sem érték sem politikailag, sem gazdaságilag.” – Közli: Strassenreiter Erzsébet in. Múltunk, XLIX. évf., 1. sz., 2004. 229.

⁹⁵ A Jugoszláv követségre menekült Nagy Imre kabinet és a valós hatalmi pozíciókat birtokló Nagy-Budapesti Munkástanács (akár úgy is mint ellenkormány) megnehezítette az ekkor még csak a szovjet hadseregre támaszkodó Kádárék (illegitim) munkáját.

⁹⁶ Sipos Levente bevezető tanulmánya (Ságvári Ágnes közlésére hivatkozik), A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., INTERA RT, Budapest, 1993. 13.

⁹⁷ Sem az Ideiglenes Központi Bizottság (ez a testület november 7-e után fokozatosan alakult ki), sem a Titkárság (1957. február 26-tól) nem létezett még ekkor. Ezért érdekes a november 6-i keltezésű pártapparátus felé kiadott felhívás, mivel azt az MSZMP IKB nevében adták ki.

⁹⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., INTERA RT, Budapest, 1993. 92-93.

kialakítani.⁹⁹ Ennek megfelelően a Szervező Bizottság (SZB) a november 14-i jegyzőkönyv tanúsága szerint mindenekelőtt az IKB megerősítésével foglalkozott.¹⁰⁰ Már ekkor felmerül egy Központi Ellenőrző Bizottság felállításának lehetősége, de egyelőre ezzel még csak javaslat-előkészítési szinten foglalkoznak.

Az IKB november 11-én határozta el, hogy: „*Szervező Bizottságot és agitációs bizottságot hoz létre széles politikai felhatalmazással.*”¹⁰¹ Ennek folyamánaképpen alakult meg november 14-én mindkét testület. A Szervező Bizottság, melyben az IIB Kiss Károly személyén keresztül volt jelen, Sipos Levente szerint minden szempontból gyatra munkát végzett, s ez sokban befolyásolta a pártszervezés kezdeti sikertelenségét.¹⁰² A november 8-i pártszervezési irányelvek kiegészítésére született határozati pont tartalmazza továbbá azt is, hogy: „*II/a. kiegészíteni: új tag felvételénél 2 párttag ajánlása szükséges. Ezekkel a módosításokkal az MSZMP szervezésére vonatkozó irányelveket az Intéző Bizottság elfogadta.*”¹⁰³ A pártszervezés helyzetével foglalkozó Szervező Bizottsági ülés (november 17-én) foglalkozott a vidéki és a fővárosi eredményekkel, s a bizonytalan eredetű telefonjelentések helyett instruktorok kiküldéséről számoltak be. A pártszervezés gyatraságát ekkor néhány gyakorlati lépéssel kívánták javítani (Népszabadság cikk a pártéletről, az ideológiai zavar felszámolásáról, a budapesti kerületek élére egy-egy biztos állításáról stb.).¹⁰⁴ Ezzel kapcsolatosan kritika fogalmazódott meg a november 21-i IIB ülés pártszervezéssel kapcsolatos – a november 17-i SZB határozatokat

⁹⁹ Uo. 68. illetve 235. – Az apparátus száma már 1957-ben jóval meghaladta a régi apparátus 34%-át (több mint az MDP-apparátusának 50%-a), már csak azért is, mert az eredeti létszám (8300 fő) 34%-a 2822 fő lenne. Amennyiben azonban a 2075 fő a 100% 34%-a, akkor a 100%-nak 6103 főnek kellene lennie. Ez esetben azonban a jegyzőkönyvben szereplő adatok hibásak („6225 politikai munkatárs, 996 adminisztrátor, 1079 technikai dolgozó”, amely pontosan 8300).

¹⁰⁰ MOL M-KS 288. f. 6/1. öe.

¹⁰¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., INTERA RT, Budapest, 1993. 51.

¹⁰² Uo. 14.

¹⁰³ MOL M-KS 288. f. 5/3. öe.

¹⁰⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Baráth Magdolna – Feitl István – Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 6-8.

tovább tárgyaló – vitájában is: „*Biszu Béla elvtárs: Javasolja:... 3. Változtatni kell a helyzeten a pártban, nincs összefogott vezetés, több időt kell az Intéző Bizottság tagjainak, köztük Kádár elvtársnak a párt építésére szánni.*”¹⁰⁵ Ez megjelenik a határozatok közt is, ahol kimondják, hogy a pártépítéssel, mint elvi kérdéssel az IIB és az IKB is foglalkozzék. A végleges verzió november 23-án született meg, s került nyilvánosságra.¹⁰⁶ Ezt követően a november 27-én megtartott megyei és kerületi titkári értekezlet értékelése körül kialakult IIB-vita (1956. november 28.) arról tanúskodik, hogy a pártszervezés problémáinak megoldása sokkal inkább azon múlik, milyen gyorsan tudja rendezni a pártvezetés a Nagy Imre-csoport és a kettős hatalom, valamint a forradalom-ellenforradalom kérdését.¹⁰⁷ Ugyanakkor Kádár újra felveti az elvi alapok tisztázásának szükségességét, és éles kritikával illeti az eddigi pártszervezés gyengeségét: „*Ezt így nem lehet folytatni, hogy szétfolyó állapotban legyen a párt. Látnunk kell, hogy kivel rendelkezünk. Most lemorzsolódnak, akik nem tekintik magukat párttagnak és néhány tízezer karrierista is. ... pillanatnyilag olyan helyzetben vagyunk, hogy az ellenség elérte, hogy a pártvezetés hibái miatt kiábrándultak az eszméből is.*”¹⁰⁸ Megoldásként felmerült, hogy az ekkor már napirenden lévő pártdeklaráció szövegébe karakteresen bele kell fogalmazni az MSZMP pártszervezésével kapcsolatban felmerülő, a párttagság soraiban bizonytalanságot okozó problémás kérdésekre adandó válaszokat. Az ezt követő maratoni IKB ülés (december 2-3. és 5.) határozatában a IV. pont alatt tisztázták azokat az ideológiai, szervezeti, gyakorlati kérdéseket, amelyekkel megindokolták a pártszervezés korábbi nehézségeit: „*A pártszervezetek megalapításában támaszkodni kell az MDP erőire; azokat, akik szilárdan és ingadozás nélkül kitartanak a dolgozó nép, a szocializmus ügye mellett, át kell*

¹⁰⁵ MOL M-KS 288. f. 5/3. öe.

¹⁰⁶ Népszabadság, 1956. november 23.

¹⁰⁷ Saját legitimitásának kérdése, a Nagy Imre és csoportjának elrablása (november 22.) körül kialakult hisztérikus hangulat (Nagy Imréék árulásának és felelősségének megállapításán) megnyugtató és a Munkástanácsok, mint ellenkormány leszerelésén múltott. Erre nézve lásd: Huszár i.m. illetve Rainer M. János: Nagy Imre politikai életrajza, I. kötet, 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

venni az MSZMP-be...Nem lehetnek a párt tagjai azok, akik az internacionalizmus elveivel szembeállva, nacionalista álláspontot képviselnek. Pártunk tisztaságának megóvása érdekében nincs helye az MSZMP soraiban a karrierista elemeknek sem. A megalakuló pártszervezetek és pártszervek a lenini szabályoknak megfelelően dolgozzanak. A demokratikus centralizmus elvének alapján állva, szabad és széles viták után, a párttagok többségének döntése alapján hozzanak határozatokat...A Magyar Szocialista Munkáspárt minden egyes szervét demokratikusan, alulról választják meg. Az Ideiglenes Központi Bizottság szükségesnek tartja a párt programjának és szervezeti szabályzatának mielőbbi kidolgozását és a pártkongresszus előkészítését. ”¹⁰⁹ Ugyancsak itt fogalmazták meg az MSZMP-re váró legfontosabb feladatokat is.¹¹⁰

Az MSZMP tömegpárttá szerveződése valóban lassú folyamat volt. Az 1956. novemberi, decemberi állapotokat jól demonstrálják a taglétszámadatok: A Szervező Bizottság november 17-i jegyzőkönyvében¹¹¹ található adatok szerint a megyékben a volt MDP tagság 40-60%-a jelentkezett az MSZMP-be. Ezt az adatot azonban az előadó Németi József is túlzottnak tartotta (ennek a jelentésnek az adatai még jobbára spekulatívak voltak). A budapesti helyzet is hasonlóan gyászos képet mutatott. Valósabb képet kaphatunk a taglétszámról a hivatalos pártforrásokra támaszkodó Szenes Ivántól, aki szerint a párt taglétszáma december 1-én 37818 fő volt, s alig egy hónap alatt (december 30-ra) ez 101806 főre növekedett.¹¹² Az SZKP Központi Bizottságának küldött

¹⁰⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., INTERA RT, Budapest, 1993. 126.

¹⁰⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., INTERA RT, Budapest, 1993. 243-244.

¹¹⁰ Felsorolászerűen: a pártaktíva talpra állítása, a bűnültség megszüntetése, a munkástanácsokban végzett politikai munka összekötve a szakszervezetek újjászervezésével, az ország gazdasági adottságainak megfelelő gazdaságpolitika kialakítása, az élet minden területén szükséges konszolidáció befejezése a hasznos termelőmunka megindításához, a tudományos élet újrászervezése stb. - Uo. 244-245.

¹¹¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 6-8. – az MDP taglétszáma 800000 körül volt.

¹¹² Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956-1957, Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 54-55.

jelentés is inkább a Szenes-féle adatokat (a taglétszám alacsony voltát) erősíti meg: „A felhívás óta eltelt 15 nap alatt a párt újraegyesítési folyamata lassan és szervezetlenül zajlik...A kerületi pártbizottságoknak elég jelentéktelen aktívái vannak (20-30 fő), és alig van valami támaszuk a vállalatoknál és intézményeknél...A rendelkezésre álló adatok szerint a legtöbb átrfás Csepelen történt. Itt az október 23-án 12 ezer tagot számláló MDP-ből több mint 500-an jelentkeztek át. A többi kerületben az átjelentkezők száma mindössze néhány tucat.”¹¹³ Ezt az állapotot még tetézte a volt tagság, az apparátus szemében bizonytalan kádári-vezetés olykor-olykor önmagukban is ellentmondó nyilatkozatai, tettei. Nem csoda tehát, hogy decemberre megérett a helyzet egy határozott állásfoglalás deklarálására.

A december 5-i állásfoglalás azonban nemcsak ezért fontos, hanem azért is, mert (december 6-án szövegezték véglegesre az IIB ülésén, de jelentős különbség nincs a két anyag között) ebben a határozatban szerepel először az, hogy ki kell dolgozni egy új szervezeti szabályzatot.

Mielőtt azonban tovább vinnénk ezt a gondolati fonalat érdemes utalni Kádár magatartásában december elején bekövetkező változásra. A Hiányzó Lapok jelentéseit sorra olvasva, kiderül, hogy Kádár politikai vonala november 16-tól folyamatos keményedést mutat, de a végső lökést Nagy Imrék eltávolítása adta. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy november 25-től végleg elszánta magát a megtorlások végig vitelére¹¹⁴ (letartóztatások, a Nagy Imre-vonal és a kettős hatalmi helyzet felszámolása).¹¹⁵

1956 december második felében (17-29-e között) az IIB kezdeményezésre¹¹⁶ 80 helyre pártnapot szerveztek (vidéken és Budapesten),

¹¹³ Hiányzó Lapok 1956 történetéből, (szerk. Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin), Zenit Könyvek, Móra Kiadó, Budapest, 1993. 168.

¹¹⁴ Erre utal a december 11-étől érvénybe lépő statárium is.

¹¹⁵ „Úgy látjuk, hogy Nagy és a többiek Magyarországról történő eltávolítása pozitív hatást gyakorol Kádár elvtárs és az intézőbizottság többi tagjának hangulatára. Valamennyien határozottabbakká váltak a jugoszlávbarát elemekkel kapcsolatban, szilárdabbak az ingadozó munkatársak elleni harcban, akik akadályozzák a párt konszolidálódásának ügyét, a KB és a kormány megerősödését.” – Hiányzó Lapok 1956 történetéből, (szerk. Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin), Zenit Könyvek, Móra Kiadó, Budapest, 1993. 176.

¹¹⁶ MOL M-KS 288. f. 5/9. öe. (Különfélék alatt hozott határozat 3/1, és 3/4-es pontok)

ugyanakkor megbízták a Szervező Bizottságot¹¹⁷, hogy 200-300 fős pártmunkás gárda összeállításával segítse az országban folyó pártszervezést, különös gondot fordítva a helyi szervezetek politikai eligazítására. A SZB már korábban (a november 26-i ülés jegyzőkönyve alapján¹¹⁸) megkezdte az MSZMP tagfelvételének irányelveit terjeszteni, majd a december eleji pártdeklaráció után összehívták a 20 legnagyobb budapesti üzem igazgatóit, munkástanácsi vezetőket és kezdeményezték az üzemi pártszervek, a vezetés és a munkástanácsok kapcsolatának javítását.¹¹⁹ Németi József az így szerzett tapasztalatok és a vidékről beérkezett jelentések alapján javaslatot terjesztett elő a SZB január 24-i ülésére, amelyet a bizottság megtárgyalt, majd átdolgozásra visszautalt. Ez a tervzetet 1957. május 1-ben állapította meg az MDP-ből az MSZMP-be való átigazolás határidejét, melyet levélben kellett volna a volt MDP tagok tudomására hozni.¹²⁰ Ugyancsak ekkor merült fel az MDP-ből kizárt tagok újbóli felvételére vonatkozó javaslat (feltétele: az alapvető kérdésekben egyetértsenek a párttal), melyet csak megfelelő vizsgálat után engedélyeztek volna. A párttagság létszámát növelő gondolat volt a tagjelöltségi rendszer visszaállításának szükségletenségére utaló javaslat is (a tagfelvétel alsó korhatárát 20 évben határozták meg).¹²¹ Az IKB február 26-i ülésén vezetett jegyzőkönyv szerint előbb Kiss Károly, Németi József, majd Földes László¹²² is

¹¹⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 38-39.

¹¹⁸ Uo. 11-16.

¹¹⁹ Uo. 24.

¹²⁰ MOL M-KS 288. f. 5/14. öe. (Különfélék 7/b.)- Ezt a levéltervzetet az IIB elutasította, ugyanakkor az átigazolási határidőre vonatkozó megszorításokat az IKB elé utalták. A IKB erre vonatkozó döntését pedig belső határozatként kell a pártszervek tudomására hozni.

¹²¹ A következő SZB ülésen (február 6.) a bizottság elfogadta a benyújtott határozattervezetet annyi módosítással, hogy „azoknak az MDP-ből kizárt párttagoknak ügyét, akik – a határozat megjelenése előtt – beléptek az MSZMP-be, nem kell visszamenőleg felülvizsgálni.” A terv az volt, hogy a határozatot az IKB következő ülésén tárgyalják meg. - A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 95.

¹²² Földes a pártépítési elveknél rákérdez az MDP volt tagjaira vonatkozó felvételi elvre. Ezen az ülésen folyt a legnagyobb vita a tagfelvétellel és a taglétszámmal kapcsolatban. Többek között az okokat és a lehetséges megoldási lehetőségeket keresték arra nézve, hogy a volt MDP tagság munkásságából mintegy 60%, a földműves tagság pedig kb. 58%-a még nem lépett át az MSZMP-be.

foglalkozott a pártszervezeti kérdésekkel, de konkrétan az előbb említett javaslat megtárgyalására nem került sor (főként a pártszervezés hiányosságait ecsetelték).¹²³ Az április 2-án megtartott IIB ülésen Borka Attila felszólalásában beszámolt arról, hogy milyen visszasságokra került sor az átigazolások alkalmával: „Többször előfordul, hogy aki most kéri felvételét, vagy átigazolását, azt a pártszervezetek nem fogadják örömmel, megmondják neki, hogy miért nem jött korábban, esetenként meg is mondják, hogy aki most kéri felvételét, nincs helye pártunkban.”¹²⁴ Végül a hasonló problémák elkerülése végett az 1957. április 9-i IIB ülés jóvá hagyta a határozattervezetet, azzal a kiegészítéssel, hogy: „... az MDP azon tagjainak átigazolási kérelmét, akik 1956. október 23-ig a párt tagjai voltak, azok a pártszervek bírálják el, ahová az illetők munkájuknak megfelelő hatáskör szerint tartoznak. 2.) Azokat az elvtársakat, akiket 1948-as felülvizsgálat során az MDP tagjai közül törölték és most kéri felvételüket az MSZMP-be, az új tagokkal azonos elbírálásban kell részesíteni. 3.) Az MDP-ből fegyelmi úton kizártak MSZMP-be való felvételét az illetékes alapszervezeteknek kell javasolni, felvételiükről végső fokon az a pártszerv dönt, amely a kizárást foganatosította.”¹²⁵ A határozati javaslatok között ugyanekkor az országos pártértekezlet előkészítésével kapcsolatban olvashatjuk azt is, hogy: „1.) Beszámoló a politikai helyzetről és a párt feladatairól. Ezen belül foglalkozni kell azzal, hogy az új szervezeti szabályzat kidolgozásáig az MDP szervezeti szabályzata van érvényben.”¹²⁶ Ezzel tulajdonképpen rövidre zárták a tagfelvétellel kapcsolatos vitás kérdéseket, hisz egyrészt a régi MDP szervezeti szabályzatában leírtakat kellett ezután alapul venni, másrészt viszont pontokba szedve kiegészítették a vitás, vagy kiegészítésre szoruló kérdéseket.¹²⁷ Az MSZMP taglétszáma a januári 125088

¹²³ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Urbán Károly), Napvilág Kiadó, Budapest, 1994. 178-180.

¹²⁴ Uo. 361.

¹²⁵ MOL M-KS 288. f. 5/21. őe.

¹²⁶ MOL M-KS 288. f. 5/21. őe.

¹²⁷ A 4. napirendi javaslat határozati szövege: „A napirendnél vita nem volt. Az előterjesztést a határozatokban rögzített kiegészítésekkel elfogadták.” – MOL M-KS 288. f. 5/21. őe.

főhöz képest – az összes szervezési probléma ellenére – növekedő tendenciát mutatott, 1957. április 1-jén már meghaladta a 220000 főt.¹²⁸

Elsőként a december 19-i SZB ülésen fogalmazták meg azokat a pártépítést érintő elvi kérdéseket, melyek alapját képezték az országos pártértekezleten elfogadott szervezeti szabályzatnak. A javaslat az irányelvek kidolgozásánál érezhetően a december 5-i határozat IV. pontjában leírtakra támaszkodik: „1. A párt vezető szerepének helyes értelmezésével kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések. 2. A demokratikus centralizmus helyes értelmezése az MSZMP-ben. 3. A párttagok felvételével kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések¹²⁹ ...4. Az üzemi munkástanácsok létrejötte és a szakszervezetek megváltozott feladatai...6.Területi (körzeti stb.) pártszervezetek jelentősége és szervezése. Fenti témák kidolgozásában több munkabizottságot kell létrehozni, amelyek javaslataikat folyamatosan, de legkésőbb 1957. január 20-ig a Szervezési Osztályon keresztül az Intéző Bizottság elé terjesztik...A fenti kérdések kidolgozása egyben az új szervezeti szabályzat előkészítését is jelentse.”¹³⁰ Az ezek alapján kidolgozott, s január végén (január 25-i IIB ülésen) valóban napirendre tűzött, a szervezeti szabályzatot és a párt programját is tartalmazó javaslat¹³¹ tárgyalását ekkor még elhalasztották, csupán a nyáron (júliusban vagy augusztusban) tartandó országos pártértekezletet előkészítő bizottság felállítására hoztak határozatot.¹³²

Az április 9-i IIB ülésen már egyre nagyobb erővel készülődtek az országos pártértekezletre, mely sok szempontból is vízváltató eseménnyé vált. Ennek megfelelően nemcsak a napirendi pontok gondos előkészítése folyt,

¹²⁸ Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956-1957, Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 76-77., 128.

¹²⁹ Némethi József erre a határozatra alapozva készítette el javaslatát a tagfelvétellel kapcsolatban az SZB január 24-ei ülésére.

¹³⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 39-40.

¹³¹ MOL M-KS 288. f. 5/12 öe.

¹³² Az előkészítő bizottság létszáma eredetileg 9 volt, amit április 9-én az IIB 13 főre emelt: vezetője: Kádár János, tagjai: Apró Antal, Fehér Lajos, Fock Jenő, Földes László, Friss István, Kállai Gyula, Komócsin Zoltán, Marosán György, Nemes Dezső, Orbán László, Sándor József, Szurdi István – MOL M-KS 288. f. 5/21. öe.

hanem a résztvevők kiválasztásának módját is meghatározták.¹³³ A pártértekezlet időpontja a korábbi júliusi – augusztusi elképzelés helyett átkerült júniusra (három nap jött számításba: 20., 21., vagy 22.). A lehetséges meghívottak számát azonban a május 1-jei MSZMP taglétszámtól tették függővé.¹³⁴ Az IIB ezen ülésén elfogadott határozatok közül az országos pártértekezletre vonatkozó határozat nyomtatásban is megjelent. Szembeszökő a változás az eredetihez képest, mivel abból a résztvevők számáról szóló bekezdés kimaradt. Helyette a következő pontok kerültek be: „2.) Az Országos Pártértekezlet küldötteit május 15-31-e között budapesti, megyei pártaktívákön a párttaglétszám arányának megfelelően kell megválasztani. A Központi Bizottság Párt- és Tömegszervezetek Osztálya a május 1-jei taglétszám alapján tegyen javaslatot az Intéző Bizottságnak a résztvevők számára. A budapesti, megyei pártaktívák résztvevői nem választás, hanem összehívás útján jönnek össze. Az Országos Pártértekezletet nem előzi meg a párt vezetőségeinek és a vezető szerveinek újjáválasztása. 3.) A Központi Bizottság Intéző Bizottsága az Országos Pártértekezlet előkészítésével a Központi Bizottság Párt- és Tömegszervezetek Osztályát, az Agitációs- és Propaganda Osztályt, valamint a Káderosztályt bízta meg.”¹³⁵ Ezek a változások a szövegben két dologra is rávilágítanak. Egyrészt nagyjából látható már, hogy májusra a taglétszám eléri a 300000-et¹³⁶ (307725 fő), s ebből kifolyólag a pártértekezletre érkezők száma kb. 300, vagy a fölött lesz. Másrészt a tisztújítás elvetése logikus lépés, hisz a párt vezető-testületeinek zöménél ekkor már a kontraszelekciós elv alapján működött a kiválasztás, így az IIB-nek és a Kádárnak leginkább megfelelő személyek kerültek (többé-kevésbé) a fontosabb pozíciókba. Ezt a helyzetet kockáztatni egy esetleges tisztújítással nem lehetett, ezért ha fel is merültek személyi javaslatok valamely testület

¹³³ MOL M-KS 288. f. 5/21. őe.

¹³⁴ MOL M-KS 288. f. 5/21. őe.

¹³⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei III. (szerk. Baráth Magdolna és Feitl István), INTERA RT, Budapest, 1993. 71.

¹³⁶ Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956-1957, Kossuth Kiadó, Budapest, 1981.

kapcsán, az kizárólag a testület személyi állományának bővítésével, a testület személyi megerősítésének címén volt lehetséges.

A szervezeti szabályzat kidolgozása lassan haladt, így májusban csak a 28-i IIB ülésen foglalkoztak az előterjesztéssel. Ezt a verziót az Intéző Bizottság csak az ülés vitaanyagában felmerülő szempontok szerinti átdolgozáshoz fogadta el alapnak.¹³⁷ A következő lépés, hogy az átdolgozott verziót az IKB elé terjesszék. Ugyanakkor a szabállyal kapcsolatban felmerült az az aggály is, hogy életbe léptetni csak a kongresszus lett volna hivatott. Ezért egy ügyes fordulattal befoglalmazták a határozati javaslatba azt is, hogy: „A pártértekezleten be kell jelenteni, hogy az országos pártértekezlet összehívását a rendkívüli körülmények tették szükségessé, ezért néhány olyan kérdésben is dönteni kell, amiben egyébként a kongresszus hivatott állást foglalni. Ilyen a szervezeti szabályzat, a párt elnevezése stb., melyben végső fokon a kongresszus dönt.”¹³⁸ A vitaanyagban szereplő felvetés a párt nevének Magyar Kommunista Pártra való megváltoztatásával is foglalkozott. Kádár erre úgy reagált, hogy ez tulajdonképpen a kongresszus hatáskörébe tartozik, s annak összehívása után majd döntenek a névváltoztatás kérdésében. A vitában felmerült még a pártból való kilépés lehetőségének, a revíziós bizottság felállításának, a taglétszám és a tagdíjfizetés kérdése is.¹³⁹

Az országos pártértekezlet végleges kezdési időpontját és helyét az 1957. június 5-i IIB ülésen fogadták el (1957. június 27. de. 9 óra, Országház ülésterme).¹⁴⁰ Ekkor döntenek arról is, hogy nem kell túl nagy teret engedni a média képviselőinek, kivéve a Népszabadság képviselőit. Az értekezlet napirendi pontjainak téziseit – a már átdolgozott formában – a Központi Bizottság elé kell

¹³⁷ MOL M-KS 288. f. 5/27. öe. – A szervezeti szabályzatban ekkor felmerülő problémás kérdések a pártbüntetések, és a tagdíjfizetés körül csoportosultak.

¹³⁸ MOL M-KS 288. f. 5/27. öe

¹³⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei IV. (szerk. Baráth Magdolna és Ripp Zoltán), INTERA RT, Budapest, 1994. 71-74.

¹⁴⁰ MOL M-KS 288. f. 5/28. öe.

terjeszteni, ugyanakkor gondoskodni kell arról is, hogy a pártértekezlet küldöttei a kész anyagokat legalább a kezdés előtt 4 nappal hamarabb kézhez kapják.¹⁴¹

A pártértekezlet előtt 5 nappal összeülő Ideiglenes Központi Bizottság még utoljára tárgyalta azokat a kérdéseket, amelyek a pártértekezlet napirendjében, vagy a referátumok témájaként szerepeltek. Kádár ekkor kategorikusan kijelenti, hogy a pártértekezlet előtt két feladat áll: az egyik, hogy az IKB a november 4-e óta követett politikai vonalát jóváhagyassa a küldöttekkel. A másik, hogy: *„...a pártélet most már megköveteli, hogy szervezeti szabályzatot hagyjon jóvá, hogy a pártnak meglegyen a maga alkotmányos és törvényes rendje.”*¹⁴² Kiemelte, hogy beszélni kell az értekezleten a pártszervezés kezdeti gyengeségéről, majd azokhoz is szólni kell, akik nem kívánnak tagjai lenni az MSZMP-nek, de a „becsületes dolgozók” közé tartoznak. Kifejtette, hogy a pártszervezést nehezítették az olyan revizionista elhajlások, melyek retorziókra kényszerítették a párt vezetését.¹⁴³ Végül – az IKB ülés zárszavában – leszögezte, hogy a párt újjászervezése május 1-vel javarészt befejeződött, s a párt most a tagfejlődés egy újabb szakaszába lépett: *„...ez a pártértekezlet megint valamilyen fejlődési folyamatot fog megindítani, és a fő célja ennek az értekezletnek a párt megerősítése, a párt fejlődésének egy lökést adni, és amit sikerül a pártértekezleten tisztázni, azt nekünk keresztül kell vinni a megyei, kerületi és más pártszervezetek munkájában és káderpolitikában is.”*¹⁴⁴

A párt újjászervezésének lezárását hangoztató vezetés az országos pártértekezleten az előzőekben leírtaknak megfelelően elfogadtatta a küldöttekkel az MSZMP szervezeti szabályzatát, lezárta a párt újjászervezésének

¹⁴¹ Az IIB június 17-én, a Központi Bizottság június 22-én tárgyalta a tervezetet.

¹⁴² A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei IV. (szerk. Baráth Magdolna és Ripp Zoltán), INTERA RT, Budapest, 1994. 191.

¹⁴³ Uo. 192-193. – Kádár az ellenségeképét a két felosztott páralapszervezet (győni és az ELTE Jogi Karának ügyére utal) képében jeleníti meg.

¹⁴⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei IV. (szerk. Baráth Magdolna és Ripp Zoltán), INTERA RT, Budapest, 1994. 261.

november 4-től idáig tartó periódusát, kifejtette legfontosabb, a párt szervezeti egységére, és a párt alapszervezeteire vonatkozó nézeteit.¹⁴⁵

Az MSZMP vezető testületei

A júniusi Országos Pártértekezlet megerősítette a kádári-vonalat. Mindenekelőtt sikeresen állították félre a „dogmatikusnak”, „revizionistának” tekintett, a Rákosi-vonallal, illetve az úgynevezett „jobboldali elhajlással” vádolt elemeket. Ez nemcsak a múlt hibáinak az elítélése, a „bűnös rákosisták” elleni csapás volt, hanem: „...*ítélkezés az „árulás” ideológiája és politikája felett, valamint a legálisnak tekintett politikai mozgástér kijelölése, noha gondot fordítottak a harc elméleti formába öltöztetésére is.*”¹⁴⁶

A centralista vonal megerősödésével egyidejűleg a korábban vitás, vagy zavaró kérdések zömét sikerült a pártértekezletig megoldani.¹⁴⁷ 1957 júniusáig kialakult a felsőbb pártvezetés testületeinek hierarchikus rendje, személyi állománya is. Ezzel együtt ezeknek a testületeknek az ideiglenes volta is megszűnt, s ezt a névhasználat megváltozása is jelezte (Politikai Bizottság (PB), Központi Bizottság (KB), KB Titkárság). Ugyanakkor a pártértekezlet határozata hangsúlyozta, hogy a november óta kialakult vezető szervek munkájában: „...*egyre inkább érvényesül a kollektív vezetés lenini elve. Az MSZMP eddig elért eredményeinek egyik forrása, hogy a Központi Bizottság s a párt más vezető szervei november 4-e után igazi kollektív vezető szervekké fejlődtek.*”¹⁴⁸ Ez az elv azonban sem eddig, sem ezután nem érvényesülhetett teljes mértékben, hisz az

¹⁴⁵ Lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusainak határozatai, Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. 23-31.

¹⁴⁶ Érezhető, hogy a hivatalos, ezúttal már a decemberi határozatoknál radikálisabb hangot megütő vélemény, illetve az országos pártértekezlet, és az utána következő időszak hangnemét is meghatározó, kompromisszumokat kevésbé kötő múltértékelés az 1957. február 21-i IKB ülés óta napirenden van. – Ripp Zoltán bevezető tanulmánya: A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei IV. (szerk. Baráth Magdolna és Ripp Zoltán), INTERA RT, Budapest, 1994. 12-13.

¹⁴⁷ Ilyen kérdés volt: a többpártrendszer, a Nagy-budapesti Munkástanács létének, az értelmiség ellenállási próbálkozásai, a felsőbb állami vezetés személyi megerősítésének problémája. Jó úton haladt a Nagy Imre kérdés árulásának és felelőssége vonásának kérdése is. Lásd erre, pl. Rainer M. János: Ötvenhat után, 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 7-24.

MSZMP vezető testületeiben az 1956 novemberétől jelen lévő vezetők többsége az IIB-ban is, a SZB-ban is, és az IKB-ban is tisztséget birtokolt. Ez nemcsak a döntési szintek és a hatáskörök keveredését hozta, de jelentősen megnehezítette az egyes vezető szervek döntési súlyának, testületi jellegének feltérképezését is.

Az Ideiglenes Intéző Bizottság

Az IIB megalakulására feltehetőleg 1956. november 7-én került sor, bár ezzel kapcsolatban a mai napig nem látunk tisztán. A november 7-én Pestre érkező Kádár János Apró Antal és az egy nappal korábban érkezett Marosán György és Kiss Károly a délutáni órákban foglalkozott először a párt ügyeivel.¹⁴⁹ *„Feltehetőleg ekkor jelölték ki a Politikai Bizottság és bizonyos mértékig egyben a Titkárság szerepét betöltő Ideiglenes Intéző Bizottság tagjait, kicsit véletlenszerűen, de tapasztalt, különböző munkaterületeket „lefedni” képes, a népszerűtlen pártvezetői tisztséget vállaló...emberekből.”*¹⁵⁰ Az ekkor kialakult testület tagsága 1957 januárjáig nem változott.

Az is meglehetősen bizonytalan, hogy mikor tartották az első IIB ülést, mivel a november 11-i IKB ülés jegyzőkönyvében a „Központi” kifejezés utóbb került kézírással a jegyzőkönyv első sorába (eredetileg az „Intéző” szó szerepelt).¹⁵¹ A jegyzőkönyv jellegét tekintve azonban sokkal inkább a későbbi Központi Bizottság-i jegyzőkönyvekkel mutat hasonlóságot. Ez alapján feltételezhetjük, hogy csak elgépelésről van szó. Ennek megerősítése lehet az a

¹⁴⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusainak határozatai, Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. 31.

¹⁴⁹ Erre nézve lásd: Marosán György: A tanúk még élnek, Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 130.

¹⁵⁰ Az ekkor alakult IIB tagjai: Kádár János, Apró Antal, Biszku Béla, Fehér Lajos, Kállai Gyula, Kiss Károly, Marosán György és Münnich Ferenc (november 11-től). – A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I. (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 13.

¹⁵¹ Uo. 52.

feltevés is, hogy az IKB ülés mellett még aznap megtartották az első IIB ülést is.¹⁵²

Az IIB (majd PB) testületi jellegéről mai napig megoszlanak a vélemények. A hivatalos megfogalmazás szerint: „*A Politikai Bizottság a Központi Bizottság által saját tagjai közül választott testület volt, amely a KB két ülése között irányította és vezette a pártot...Döntési jogköre volt elvi és gyakorlati kérdésekben, kidolgozta a párt politikai álláspontját és – főként a kezdeti időszakban – napi ügyeket is intézett.*”¹⁵³ A kijelentés első felével kapcsolatban felmerülnek eltérő vélemények, így például az általában „legfontosabbnak” tartott PB-t állandó, de színlelt tanácsadó testületnek¹⁵⁴ is tartják, melyet bizonyos periódusokban valós tanácsadó testületté kívántak szervezni az épp hatalmon lévők.¹⁵⁵ Kétségtelen, hogy az 1956 előtti viszonyokhoz képest végbe ment a hatalom bizonyos mértékű decentralizációja és az apparátus hatalmának, illetve a személyi-döntési lehetőségeknek a csökkentése.¹⁵⁶ A valós döntéshozatali-folyamatok feltérképezését nehezíti a formális és informális személyi kapcsolatrendszer átláthatatlansága, és a hasonlóan szövevényes pártstruktúra előkészítő/döntéshozó szerveinek és az állami intézményrendszer közti kapcsolat jellemző bonyolultsága.¹⁵⁷

Az 1956 novembere és 1957 februárja között tartott IIB ülések jegyzőkönyvei és határozatai viszont kétséget kizárólag bizonyítják, hogy valós,

¹⁵² Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzéke I.(1956-1962), (szerk. Németh Jánosné), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995, 31. – Erre az ülésre csak következtetni lehet, mert nem maradt fenn jegyzőkönyv.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ A PB, mint tanácsadó szerv, elvileg a párt főtítkárnak munkáját kellene segítenie. Ez azonban nem valósulhat meg, hisz a PB tagjai nem függetlenek a KB-tól és a pártapparátustól – Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához, (szerk. Nyíró András), Interart Stúdió, Budapest, 1989, XXVI.

¹⁵⁵ Ezek a periódusok: 1953-1955, 1962-1968, 1978 után. – Uo. XXIX.

¹⁵⁶ 26. lábjegyzet, illetve erre nézve lásd még Csanádi Mária fejtegetéseit: Csanádi Mária: Honnan tovább?, T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1995. 78-80.

¹⁵⁷ Ennek az „alapszövevénynek” a vizsgálatát és a Kádár-rendszerben megjelenő érdekérvényesítés formáit lásd: Csanádi Mária i.m.

a mindennapokat érintő döntéseket is hoztak¹⁵⁸ mindamellett, hogy az IIB részéről állandó a törekvés a legfontosabb kérdéseket érintő elvi álláspontok kidolgozására. Ilyen elvi állásfoglalás történt például a munkástanácsok, a Nagy Imre-kérdés, a forradalom-ellenforradalom stb. ügyekben.¹⁵⁹

Kádár részéről már a kezdetektől (november 11. – IKB ülés) találunk olyan kijelentést, hogy az IIB körül megnyilvánuló szervezetlenséget fel kell számolni: „Az *Intéző Bizottságban nincs vezető, minden összekavarodik, pártügy, államügy. Nekünk rendet kell csinálni. Az a javaslatom, hogy az Intéző Bizottság tagjai közül legyen egy titkár, aki adminisztratívte biztosítja a párt ügyeinek az intézését. Gondoskodik az Intéző Bizottság ülésezéséről és a napirendekről stb.*”¹⁶⁰ Ugyancsak ekkor döntenek a Szervező Bizottság és egy agitációs bizottság felállításáról, melyeknek célja egyértelműen az IIB munkájának (a végrehajtás és a szervezés) megkönnyítése volt.¹⁶¹ A november 21-i IIB ülésen pedig született olyan határozat is, amely az MSZMP IIB elvi állásfoglalását írja elő időszzerű politikai kérdésekben, valamint határozatot hoz arról, hogy: „A *főbb elvi kérdéseket a Központi Bizottság elé kell vinni, általában az Intéző Bizottságnak is kell elvi kérdésekkel foglalkozni.*”¹⁶² A decemberi pártdeklaráció vitáján merült fel a (az IIB és az IKB) központi pártvezetés megerősítésének kérdése¹⁶³, amelyre azonban csak 1957 elején (január 29-én) tértek vissza. Ugyanakkor Kádár a december 11-i IIB ülésen újfent kifejtette,

¹⁵⁸ MOL M-KS 288. f. 5/2. öe. – döntés: görög emigránsok ügyében, a Szovjetunióba szállítottak ügye, a budapesti munkástanácsok megerősítése, 60 milliárd dolláros hitelkérelem; 5/3. öe. – munkásország megszervezése, Népszabadság cikkek bemutatása jóváhagyás végett, egyéb sajtótermékek megjelenése, Nemzeti Segély megalapítás; 5/4. öe. – Pravdával kapcsolatos kritikus cikk nem jelenhet meg; 5/6. öe. – Magyar-Szovjet Társaság megszüntetése stb.

¹⁵⁹ Egy részét érintettem a pártszervezés kapcsán, a többire a szűkre szabott keretek miatt nem térhetek ki, de lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei (I-V.), INTERA RT ill. Napvilág Kiadó, Budapest, 1993, 1994, 1998.

¹⁶⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 32. – Ezt a titkári megbízatást megerősíti még: Marosán György: A tanúk még élnek, Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 132.

¹⁶¹ Uo. 51.

¹⁶² MOL M-KS 288. f. 5/3. öe.

¹⁶³ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 165. – Bár erre utal Kádár is: Uo. 254.

hogy az Intéző Bizottságban: „...más módon dolgozzunk, mint a múltban. Mint fontos elvet ajánlom az Intéző Bizottság figyelmébe, hogy szakítani kell a pártnak az olyan munkamódszerrel, hogy előzőleg mindent megtárgyalunk és csak később beszélünk más emberekkel. A pártnak csak a fő elvi kérdésekben kell állást foglalni és utána megbízatást adni megfelelő embereknek azok részletes kidolgozására...a pártvezetést is ki kell bővíteni.”¹⁶⁴ Az elvi döntés-előkészítés ilyen gyakori hangoztatása ugyanakkor mégsem jelentette azt, hogy az IIB lemond a legfontosabb kérdések (pl. karhatalom megszervezése, gazdasági döntések stb.) tárgyalásának és döntésertékű állásfoglalásának monopóliumáról. Az 1957 január 14-i IIB ülésen pl. a következő határozat született: „Az IB jóváhagyja az Államgazdasági Osztály előterjesztését arra vonatkozólag, milyen gazdaságpolitikai kérdésekben kell az MSZMP Központi Bizottságának és Intéző Bizottságának döntenie. Megbízta Apró Antal és Friss István elvtársakat, biztosítsák, hogy ezekben a főbb gazdaságpolitikai kérdésekben az állami szervek döntése előtt a megfelelő pártszervek döntsenek.”¹⁶⁵ Ez részben utal arra az állampárti felfogást tükröző elvre, hogy a párt vezető testületeinek – főként az IIB – döntési hatáskörébe tartoznak a legfajszúlyosabb politikai, gazdasági, társadalmi kérdések. Másrészt utal viszont arra is, hogy bizonyos kérdések esetében a döntés-előkészítés állami, bizonyos esetekben viszont a párt közép- és felsőszintű szerveinek hatáskörébe tartozik. A korábban emlegetett decentralizáció mellett tehát a hatalom kiterjesztését is megkezdték, melyet leginkább az intézményi struktúra fejlesztésével értek el.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Uo. 253-254. – hasonló kijelentést tett Kádár a december 28-i IKB ülésen a kormánynyilatkozat tárgyalásakor: „Meg szeretném említeni, hogy ez lesz az utolsó alkalom, hogy ilyen módon hozunk mi a Központi Bizottság elé valamit. Ennek nincs semmi értelme...Célszerű lett volna csak a téziseket idehozni, a többi intézse el az Intéző Bizottság, jelen esetben a kormány.” (Uo. 282.) 1957 februárjától egyre több olyan jellegű javaslattal és döntéssel is találkozhatunk, melyek megfogalmazzák a döntés-előkészítés pontosságának betartására vonatkozó igényt (kevesebb általánosan értékelő rész, rövidség, terjedelmi korlát – maximum 2-3 oldal stb.). – MOL M-KS 288. f. 5/14. őe.

¹⁶⁵ MOL M-KS 288. f. 5/11. őe.

¹⁶⁶ Ezért hozták létre pl. a KB mellett működő szakszervezeti bizottságot is. – Csanádi Mária: Honnan tovább?, T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1995. 79-80.

A január 29-i IIB ülésen megtárgyalták a testület kiegészítésének lehetőségét. Az ekkor felmerült nevek: Somogyi Miklós, Nyers Rezső és Komócsin Zoltán.¹⁶⁷ Kádár ugyan a vitában kifejti, hogy az 50-60 fős ideiglenes pártvezetőséget az adott politikai helyzetben a szükség hívta életre, így ezek (IKB, IIB) bővítésére jogalapja a kongresszusnak, illetve rendkívüli esetekben az országos pártértekezletnek van. Ezért Kádár a bővítést csak minimális szinten tartotta elképzelhetőnek.¹⁶⁸ Február 19-én, a soron következő IKB ülés előkészítésével kapcsolatban született javaslat már azt mondta ki, hogy a korábban tárgyalt személyi javaslatokat az IIB bővítésére a február 26-i IKB ülés elé kell terjeszteni.¹⁶⁹ Ez meg is történt annyi változtatással, hogy a korábbi személyek közül Nyers Rezső kiesett, s helyére Rónai Sándort javasolták. Végül Komócsin Zoltán is kimaradt (egy módosító javaslat miatt), így ekkor csak két taggal bővítették az IIB-t.¹⁷⁰ A júniusi pártértekezletig az IIB személyi állománya már nem változott (és a pártértekezleten sem), viszont még a június 21-i IIB ülésen döntöttek arról, hogy az országos pártértekezlet után összehívandó Központi Bizottságnak javasolni fogják a Politikai Bizottság kibővítését: 11 rendes és 2 póttaggal.¹⁷¹

1956 novembere és 1957 júniusa között az IIB üléseken elhangzott viták és javaslatok, valamint az ezekből született határozatok legalább akkora mértékben voltak elvi, mint gyakorlati döntések. Ez utóbbira példa, hogy az IIB ülések jegyzőkönyvei mindig kiemelten foglalkoztak az ún. személyi kérdésekkel. Az állami- és pártapparátus tagjainak kiválasztása ugyan a Káder Osztály hatáskörébe tartozott (javaslattételi szinten) az IIB azonban minden esetben fenntartotta a jogot a végső döntés meghozására. Ez egyértelműen bizonyítja a kontraszelekciós elv működését, azzal az elsődleges céllal, hogy a

¹⁶⁷ MOL M-KS 288. f. 5/13. öe.

¹⁶⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágvi Karolina – Urbán Károly), INTERA RT, Budapest, 1993. 72.

¹⁶⁹ MOL M-KS 288. f. 5/16. öe. – A személyi változásokat a február 28-i Népszabadságban hozták nyilvánosságra.

¹⁷⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágvi Karolina – Urbán Károly), INTERA RT, Budapest, 1993. 223.

legfontosabb kulcspozíciókba mindig a vezetésnek „megfelelő” emberek kerüljenek.¹⁷²

A Szervező Bizottság és a Titkárság

Az 1956 november 11-i IKB ülés határozata alapján jött létre a Szervező Bizottság (Földes László ötlete és Kőből József javaslata alapján) Kiss Károly vezetésével (egyedül ő képviselte az IIB-t az SZB ülésein).¹⁷³ Első ülését november 14-én tartotta. Ezt követően még november 17-én, 26-án, 28-án, december 10-én, 19-én, 30-án, január 12-én, 24-én, február 6-án, és 20-án ülésezett (látható, hogy meglehetősen rendszertelenül). Az Ideiglenes Központi Bizottság szerveként, de az IIB felhatalmazása alapján, viszonylag széles jogkörrel, de pontosan be nem határolt szerep- és hatáskörrel rendelkezett.¹⁷⁴ „...tevékenysége főként a pártszervezésre, a tömegszervezetek munkájának megindítására, a pártapparátus személyi és szervezeti kérdéseinek megoldására irányult.”¹⁷⁵

Személyi összetételét tekintve is meglehetősen furcsa lehetett, hogy Kádár nem tagja ennek a testületnek.¹⁷⁶ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Feilt

¹⁷¹ MOL M-KS 288. f. 5/31. öe. – Rendes tagnak javasolták: Fock Jenőt, póttagnak pedig: Komócsin Zoltánt és Nemes Dezsőt.

¹⁷² Ennek talán egyetlen konkrét megfogalmazását (ebben a periódusban) a Belügyminisztériummal kapcsolatos szervezeti – szerkezeti vita tárgyalásakor Apró Antal hozzászólásánál találjuk: „Helyes dolog, hogy a Belügyminisztérium a felépítésre vonatkozó szervezetet bemutatta az Intéző Bizottságnak, de véleményem szerint, ha az élet úgy kívánja a jövőben, hogy további módosítás szükséges nem kell az Intéző Bizottság elé hozni, a minisztérium kollégiuma hatáskörébe tartozik. Most már van miniszter, helyettesek is vannak. Minket elsősorban az érdekel, hogy a Belügyminisztériumban dolgozó első 100 ember kikből áll, kik vezetik. Erre nagyon ügyeljének, nagyon alaposan meg kell nézni.” - A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Urbán Károly), INTERA RT, Budapest, 1993. 312.

¹⁷³ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 51.

¹⁷⁴ Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzéke I.(1956-1962), (szerk. Németh Jánosné), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995, 115.

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ Kiss Károly, Földes László, Sándor József, majd Kőből József (saját kérésére), végül Nógrádi Sándor került a testületbe (mindannyian a KB osztályvezetői voltak).

István, hogy: „Ez mind az MKP, mind az MDP hagyományától idegen megoldás azt a lehetőséget is magába hordozta, hogy két, részben eltérő politikai felfogású testület alakul ki a párt irányításában.”¹⁷⁷ Ettől azonban a jelek szerint 1956 novembere és decembere folyamán még nem kellett tartani.¹⁷⁸ A konszolidáció ennek a bizonytalan, problémákkal terhes időszakában a SZB első néhány ülésének napirendi pontjai arra utalnak, hogy jó úton halad a valós pártszervezési problémák megoldása felé.¹⁷⁹ A decemberben bevezetett statárium és keményebb politikai vonal mellett azonban hamar kiderült, hogy noha a pártalapszervezetek és a párttagság létszáma növekedő tendenciát mutatott, mégis megfogalmazódott nem egy, a pártszervezést érintő kritika. Ezt tükrözi a december 19-i ülésen az agitáció jellegéről, előkészítéséről, az időszerű agitációs feladatokról szóló jelentés és határozat.¹⁸⁰ Ezt tovább erősítette a december 30-i ülésen hozott döntés, amely határozott beavatkozásra szólított fel ezen a téren: „Az intéző bizottságok munkájában az utolsó időkig bizonyos bátortalanság mutatkozott. Határozottan éreztessék és értessék meg, hogy a hatalom szilárdan a kezünkben van...Ezt megfelelő helyi intézkedésekkel, politikai akciókkal értessék meg...A megyei politikai munka alapját az önálló kezdeményezés képezze, beleértve a helyi akciók indítását is. Nem folytathatjuk az elmúlt évek túl aprólékos, a

¹⁷⁷ Feitl István bevezető tanulmánya in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. VII.

¹⁷⁸ Sipos Levente megállapítása: „A párt „szervező titkári” teendői Kiss Károlyra hárultak, aki valójában nem tudott eleget tenni a kívánalmaknak, a november közepén létesített Szervező Bizottságot sem működtette hatékonyan, ami kedvezőtlenül befolyásolta a pártszervezést.” – in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 14.

¹⁷⁹ Párt- és Tömegszervezeti Osztály megbízási felméri a pártszervezés helyzetét megyei szinten; foglalkoznak a párttagok átigazolási, pártigazolványok, pártintézmények likvidálásával; a KB osztályainak összetételével; ifjúságpolitikai kérdésekkel; a Központi Ellenőrző Bizottság hatásköri és személyi összetételével; a bányász és egyéb szakszervezetek helyzetével; a karhatalom megszervezésével; pártlapok beindításával; a megyei, üzemi IB-k megalakulásával és működésével. in. Feitl István bevezető tanulmánya in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 1-59.

¹⁸⁰ Feitl István bevezető tanulmánya in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 1-59. 32-36.

*megyei adottságokat háttérbe szorító utasításainak gyakorlatát...A megyei intéző bizottság a megyei tanáccsal együttműködve biztosítsa a járási tanácsoknál a munka megindításának feltételeit, köztük a szükséges személyi változtatásokat.*¹⁸¹ Ugyanekkor született elvi döntés a függetlenített pártapparátus tagjainak bevonására a pártszervezésbe, hogy a helyi és megyei reorganizációt felgyorsítsák, a munkástanácsok háttérbe szorításával pedig a lehetséges reformelképzeléseket az elhalás útjára tereljék.¹⁸²

1957 januárjától kezdődően az egyre keményebb adminisztratív intézkedések mellett sem következett be olyan „pozitív” fordulat, mely a társadalom és a politikai helyzet konszolidálódására utalt volna. Ennek lecsapódása a SZB üléseken is érezhető volt. A január 12-i ülés napirenden kívül tárgyalta az SZB és az IIB hatáskörének kiszélesítésére, a párt- és államvezetés kapcsolatára, és Tömegszervezeti Osztály felállítására vonatkozó javaslatot.¹⁸³ Ezek a javaslatok egyértelműen utalnak a konszolidációs elképzelésekkel kapcsolatos illúziók felszámolására, valamint a SZB azon törekvéseire, amelyek a kollektív vezetés megerősítése mellett saját önállóságuk és a testület szerepének növelésére törekedtek a végrehajtás területén.¹⁸⁴ Itt rögtön visszautalnék arra, a korábban már jelzett veszélyre, hogy a SZB, külön az IIB-től, eltérő felfogású testületként megoszthatná a vezetés egységét. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az SZB által szorgalmazott (pl. február 6-i ülés), (a gyakorlati végrehajtást egy szervező osztályra hárítva) elvi döntéshozatali-jogosítványok megszerzésére tett kísérlet - Kádár szemében - az IIB hasonló szerepének elvesztését, elvi döntéshozatali-jogosítványainak leszűkítését jelenthette. Nem csoda tehát, hogy a soron következő IIB üléseken – egyébként pont a SZB nyomására – megvitatásra kerültek a pártépítés, pártszervezés, és a legfontosabb

¹⁸¹ Uo. 45-46.

¹⁸² Uo. VIII.

¹⁸³ Uo. 61.

¹⁸⁴ Nem tudjuk ebben milyen szerepe volt Kiss Károlynak, de valószínűleg Őt használták az IIB felé közvetítőnek.

időszerű politikai kérdések.¹⁸⁵ Ez újfent lehetőséget teremtett Kádár számára, hogy éles kritikával éljen a SZB gyatra munkájára vonatkozóan, illetve javasolja a SZB átszervezését. Ez utóbbi az SZB január 24-i ülésén került megvitatásra, ahol az SZB állást foglalt a testület megtartása mellett, ugyanakkor kijelenti, hogy az SZB az IIB-nek alárendelve segíti annak munkáját, és az esetlegesen meghozott döntéseit az IIB elé terjeszti jóváhagyás céljából. Ugyanakkor, azzal is tehermentesítené az IIB-t, hogy folyamatosan ellenőrizné mindkét testület határozatainak végrehajtását. Ezen kívül javaslatot tesz az IIB-nek az SZB személyi állományának fejlesztésére.¹⁸⁶ Az IIB előbb a január 29-i, majd a február 12-i ülésén foglalkozott a SZB kérdésével.¹⁸⁷ A testület elé került javaslat végén olvasható mondatok sejtetni engedik, hogy a SZB fennmaradásával kapcsolatos állásfoglalás az IIB és Kádár részéről is negatív: „*Ha Központi Bizottság mégis a Titkárság fenntartása mellett dönt, akkor szükséges a Titkárság kiegészítésére a legfontosabb osztályok vezetőivel és feladatkörét a Szervező Bizottság által javasolt munka képezni.*”¹⁸⁸ A január 29-i vitában elhangzott éles bíráló kritika Kádár és Marosán részéről megpecsételte a SZB sorsát,¹⁸⁹ s noha nem konkrétan, de itt is utaltak a kettős politikai vonal tűrhetetlenségére. Ugyanez ismétlődött meg az IKB február 26-i ülésén, s miután ennek a testületnek állt jogában a SZB-t megszüntetni, a korábbi IIB döntést itt szentesítették, majd az ezt követő március 5-i IIB ülésen határozatot hoztak az IKB Titkárságának munkarendjére és a titkárok közti munkamegosztásra.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Lásd: MOL M-KS 288. f. 5/13. öe. – A SZB január 12-i ülésén éppen a Kádár által politikailag ingatagnak (nem is javasolta az SZB vezetésére, pedig Köből szeretette volna) tartott Köből vetett fel hasonló jellegű ötletet, arra hivatkozva, hogy Ő kellene foglalkozzon a szakszervezeti ügyekkel, de: „Közben a szakszervezet vezetői Kádár elvtárhoz vagy Kiss elvtárhoz fordulnak, így úgy érzem magam, mint egy megtűrt vendég.” – in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 73.

¹⁸⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 80-81.

¹⁸⁷ MOL M-KS 288. f. 5/13. öe.

¹⁸⁸ Uo. – Javaslatok a Központi Bizottság kiegészítésére és a pártvezetés egyes szervezeti kérdéseire. 4.

¹⁸⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Urbán Károly), INTERA RT, Budapest, 1993. 72-73.

¹⁹⁰ MOL M-KS 288. f. 5/17. öe. Különlélek – 10/e. pont

Feladatkörébe utalták a vezető szervek üléseinek előkészítésének, a határozatok végrehajtásának ellenőrzési feladatát, valamint az ezek alapján képződött „visszhang” gyors kiértékelését, a legfontosabb pártértekezletek megszervezését, és az egyes IIB hatáskörébe nem tartozó káderek kinevezését és visszahívásának jogát. A KB iroda vezetése Kádár Jánoshoz¹⁹¹, az Agitációs- és Propaganda Osztály, a Tudományos és Kulturális Osztály, valamint a Népszabadság Szerkesztősége Kállai Gyulához, a Káderosztály, a Külügyi Osztály, a KEB és a Párttörténeti Intézet Kiss Károlyhoz, a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, a Pártgazdasági Osztály és az Adminisztratív Osztály Marosán Györgyhoz, az Államgazdasági Osztály, az Ipari- és Közlekedési Osztály és a Mezőgazdasági Osztály pedig Fock Jenőhöz tartozott.¹⁹²

A Titkárság létrehozása egyértelműen célozta a hatalom kiterjesztésének és a reorganizációnak az elősegítését: *„Ennek központi eleme a korábbi államszervezet, valamint a társadalmi szervezetek működésének olyan reorganizációja, amely párhuzamosan folyik a pártszervezetek kiépülésével és irányító tevékenységük beindulásával.”*¹⁹³ Az egységes politikai irányítás kialakulásával egyidejűleg kiépültek az állami szervek és ezen testületek pártirányítását végző alapszervezetek is. A Titkárság gyakorlati tevékenységét az üléseken hozott határozatok és döntések alapján nagyobb siker kísérte, mint a Szervező Bizottságét.¹⁹⁴

A Titkárság személyi összetétele 1957 júniusáig nem változott. Érdekes azonban, hogy a júniusi pártértekező megszervezését Kádár az IIB és az IKB bevonásával oldotta meg. Ez, miután a Titkárság korábban meghatározott

¹⁹¹ Visszaállt tehát a régi rend. Az IIB vezetője egyben a KB Titkárság felett is közvetlen ellenőrzést gyakorolhat.

¹⁹² MOL M-KS 288. f. 5/17. óe.

¹⁹³ Feitl István bevezető tanulmánya in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. XI.

¹⁹⁴ Kiépült a PTO, az Adminisztratív és az Ipari- és Tömegközlekedési Osztály, amelyek a pártépítés kérdéseiről voltak felelősek (MOL M-KS 288. f. 7/2. óe. 7/3. óe.); Megvalósult a média feletti teljes ellenőrzés (MOL M-KS 288. f. 7/3. óe.); Kiépült a KISZ és megvalósult az ifjúságpolitika irányítása is (MOL M-KS 288. f. 7/4. óe., 7/5. óe.); Mindezek mellett gondot fordítottak az IIB üléseinek gondos előkészítésére (MOL M-KS 288. f. 7/2. óe. - 7/8. óe.);

feladatkörébe belevették a legfontosabb értekezletek megszervezését, legalábbis furcsa. Feitl úgy véli, ez a Titkárság feladatainak és funkcióinak átgondolatlanságát jelzi.¹⁹⁵ Meggondolandó ugyanakkor, hogy a Titkárság csak úgy mond „hivatalosan” nem vett részt a szervezésbe, hisz vezetőségi tagjai közül négyen IIB tagok is voltak.

A Titkárság szerepkörét véglegesítette az Országos Pártértekezet, s ezzel együtt elvesztette ideiglenes jellegét is.

***Az Ideiglenes Központi Bizottság és a Kongresszus*¹⁹⁶**

Az ideiglenes szervek közül a Központi Bizottság az Intéző Bizottsággal egyidőben alakult.¹⁹⁷ A párt szervezeti szabályzata szerint a pártkongresszusok közti időszakban a Központi Bizottság volt hivatva a párt irányítását ellátni. Az IKB tehát az MSZMP legfelsőbb irányító szerve. „A KB döntött a „legfontosabb” társadalmi, politikai, ideológiai, kulturális, szervezeti és a hatáskörébe tartozó személyi kérdésekben; képviselte a „testvérpártok”, a tömegszervezetek és az állami intézmények előtt.”¹⁹⁸

A KB tagjait a kongresszus választotta, de szükség esetén a KB is kooptálhatott tagokat. A szervezeti szabályzat szerint a KB a saját tagjai közül választotta meg a PB, a KB Titkárság tagjait és az első titkárt, kinevezte a KB osztályainak vezetőit és a központi pártlapok szerkesztőit.¹⁹⁹ A KB összehívását az első titkár, illetve a PB kezdeményezhette. Az összehívás gyakorisága az épp adott politikai szituációtól is függött. 1956 november elejétől 1957 júniusáig az

¹⁹⁵ Feitl István bevezető tanulmánya in. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. XV.

¹⁹⁶ Az MDP, majd az MSZMP legmagasabb szintű pártszerve, amely egy ritkán ülésező időszaki intézmény volt, s melynek összehívására csak 1959-ben került újra sor. Ezzel a cikkben több helyen is foglalkoztam, így a kongresszussal kapcsolatos kérdéseket ebben az írásban nem érintem.

¹⁹⁷ A megalakulás körülményeivel már foglalkoztam: 24. lábjegyzet.

¹⁹⁸ Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzéke I.(1956-1962), (szerk. Németh Jánosné), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995, 19.

¹⁹⁹ Uo.

IKB kilenc alkalommal ült össze (november 11, december 2-3 és 5, december 28, február 26, március 11, április 5, május 7, május 17 és június 22). A novemberi és decemberi „bizonytalanabb” időszakban az IKB ülések jegyzőkönyvei valós vitákról tanúskodnak. Ennek oka az lehetett, hogy a legitimációs útkeresés időszakában Kádár kompromisszumkereső magatartása, bizonytalan, olykor egymásnak is ellentmondó kinyilatkoztatásai – legalábbis novemberben – még szabadabb, nyíltabb légkört eredményezett. A november 11-én²⁰⁰ összeülő IKB ülésen Kádár helyzetértékelést adott az októberi eseményekkel kapcsolatban. Szóba került a Nagy Imre-csoport szerepe és felelőssége az októberi eseményekben (ekkor még olyan felhanggal, hogy akár a vezetésbe is bevonhatnák őket, illetve alakítson új munkás-paraszt pártot). Kibővítették a „Központi Vezetőséget” Fock Jenővel és Tömpe Istvánnal, illetve bevonták az IIB munkájába Münnich Ferencet. Döntöttek az IKB további bővítésének lehetőségéről. Az IKB ekkor még nem vetette el a többpártrendszer kialakításának lehetőségét: „...biztonságokat kell létrehozni, melyek kidolgozzák a más pártokkal való együttműködés lehetőségét.”²⁰¹

November folyamán a Kádári-vonal erősödésével fokozatosan helyezkedett az egész vezetés (egy-két ingadozó személyt, mint Kőből József vagy Gyenes Antal leszámítva) az októberi események ellenforradalmi jellegének, a Nagy Imre-csoport árulásának és a Rákosi-Gerő-klikk bűnösségének, a többpártrendszer elítélésének, a munkástanácsok felszámolásának álláspontjára.²⁰² Ennek az álláspontnak, az októberi események értékelésének és az MSZMP – MDP jogfolytonosságának, valamint egyes pártszervezési kérdések vitájára a december 2-3-i és 5-i „maratoni” IKB ülésen

²⁰⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 25-53.

²⁰¹ Uo. 51.

²⁰² Ezt az IIB ülések jegyzőkönyvei bizonyítják.

került sor, melynek végén megszülettek azok a pontok, melyek a Kádár-korszak egészségének legitimációs alapját képezték.²⁰³

A december 28-ra összehívott IKB két napirendi pontot tárgyalta. Az első a kormánynyilatkozat főbb téziseinek megvitatása.²⁰⁴ Kádár a kormánynyilatkozattal kapcsolatban kifejtette negatív véleményét, miszerint ezt nem az IKB-nak lenne a feladata kidolgozni, hanem a kormánynak.²⁰⁵ A tézisek megvitatására a kormány rendkívüli ülést rendelt el (még december 28-ra), de erről semmiféle jegyzőkönyv nem maradt fenn. A nyilatkozat fő kérdéseiről szóló vitát az IKB elhalasztotta. A tézisekhez az IKB tagok javaslatokat adhattak, melyeket a nyilatkozatba Kállai Gyulának, Apró Antalnak és Friss Istvánnak kellett volna bedolgoznia. Erre az ülésre azonban nem került sor. A SZB január 12-i ülésén Friss István ezt rosszállóan meg is jegyezte: „*Nem helyes az sem, hogy megbeszéltük a legutóbbi KB-ülésen, hogy a kormánynyilatkozatot megvitatjuk, s az megjelent anélkül, hogy ez megtörtént volna.*”²⁰⁶ A nyilatkozat végül 1957 január 6-án látott napvilágot.

Az 1957 március 11-én²⁰⁷ összeülő IKB a Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakításáról és a magyar ifjúság időszerű politikai kérdéseiről tárgyalta, az április 5-i ülésen pedig, a Szovjetunióban járt párt- és kormánydelegáció beszámolóját hallgatták meg a tagok. A május 9-re összehívott országgyűlés 3 napos ülásszakának napirendjére kerülő problémák, illetve néhány gazdasági kérdés (a május 17-i ülésen Fock Jenő beszámolója hangzott el az 1957-es év gazdasági terveiről és néhány gazdasági kérdésről²⁰⁸)

²⁰³ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), INTERA RT, Budapest, 1993. 139-213., 227-234. valamint a határozat szövege: 238-246.

²⁰⁴ A második napirendi pont egy új, paraszti tömegszervezet létrehozásának kezdeményezéséről szól, amelyet azonban az IKB nem támogatott.

²⁰⁵ Lásd: 91. lábjegyzet.

²⁰⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Baráth Magdolna – Feitl István – Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 72.

²⁰⁷ A február 26-i üléssel a Szervező Bizottság és a Titkárság kapcsán már foglalkoztam.

²⁰⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei III. (szerk. Baráth Magdolna – Feitl István), INTERA RT, Budapest, 1993. 303-363.

megvitatására még május 7-én összeült az IKB²⁰⁹. Ennek eredményéről a Népszabadság május 8-án rövid kommunikében számolt be.²¹⁰

Ezután az IKB már csak egyszer, június 22-én ült össze, amikor a közelgő pártkonferencia beszámolóit, a szervezeti szabályzat egyes kérdéseit, illetve a napirend egyes pontjait tárgyalták meg.

Az 1956. november elején “összetoborzott” Ideiglenes Központi Bizottság huszonegy tagból állt (közülük tizenöt az MDP Központi Vezetőségének is tagja volt). November 11-én 2 fővel, 1957. február 26-án 14 új taggal bővült, így 37 tagú Ideiglenes Központi Bizottság irányította a párt tevékenységét 1957 nyaráig. Az országos pártértekezlettel lezárult az ideiglenesség időszaka, amikor a párt újjászervezésének befejező aktusaként megválasztották az MSZMP Központi Bizottságát, amelynek ekkor 53 rendes és 10 póttagja lett.²¹¹

Az Ideiglenes Központi Bizottság ülésein születő határozatokat osztályozták, azaz ellátták instrukciókkal, hogy kikkel, milyen körben, vagy milyen hatáskörben kell, vagy lehet ismertetni. A párttagság részére, a határozatok ismertetésére külön pártaktívákat, gyűléseket szerveztek. Ugyanakkor az IKB az IIB döntéseinek jóváhagyásával a külvilág felé legitimációs szervként is működött.

Összegzés helyett

A tárgyalt periódus a Kádár-korszak legbizonytalanabb időszaka, amikor a vezetésnek szembe kellett néznie a pártszervezés és a legitimitás kérdéseinek legalapvetőbb problémáival. A legitimitás megszerzése a „reakciónak” vagy „árulónak” bélyegzett ellenzékkel szemben nem volt egyszerű feladat, még akkor sem, ha erre a szovjet tankok (fizikai) biztonságot

²⁰⁹ Uo. 199-235.

²¹⁰ „Az MSZMP Központi Bizottsága folyó hó 7-én ülést tartott. Meghallgatta és megvitatta Kádár János elvtárnak néhány időszerű politikai kérdésről és Apró Antal elvtárnak az 1957-es gazdasági tervről szóló beszámolóját. A vitában 15 elvtárs vett részt. A Központi Bizottság mindkét beszámolót jóváhagyta.” - in. Uo.

nyújtó árnyékában került sor. Nem kevésbé nehéz problémának ígérkezett a párt újjáélesztése, a pártszervezetek „talpra állítása”, és a lakosság „bizalmának” visszaszerzése sem. Az ideiglenes vezető testületek eleinte az apróbb-cseprőbb ügyektől, a legfontosabb elvi nyilatkozatokig mindennel foglalkoztak, majd a testületi keretek személyi és hatásköri rendezésével mindinkább arra törekedtek, hogy a párt és állami intézmények közti kapcsolatot elvi síkra tereljék.

1957 elejétől a Kádári-vonal keményedése, és Kádár személyes megerősödése is közrejátszott abban, hogy sikerült újrendezni a párt sorait. A párthierarchiában előbb a SZB vált súlytalanná, majd a romjaiból újjászervezett testület (ekkortól már Titkárság néven) szerepköre a pragmatikus politizálás adta kereteken (végrehajtás) alig nyúlt túl. Ugyanakkor az IKB - a novemberben még valós érdekütköztetés fórumából, - júniusra az IIB külső legitimációs szervévé degradálódott. Ezzel pedig lassan gyakorlattá vált, hogy a párt elvi állásfoglalásait a saját és az állami intézményeken keresztül érvényesíti, melyek kulcspozícióiba a párt, de különösen az IIB és a Kádár által preferált személyek kerültek.

²¹¹ Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendjegyzéke, I. 1956-62., (szerk.: Németh Jánosné), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995., 19.

Irodalom

Források:

1. Magyar Országos Levéltár: M-KS 288. f. 5. cs. (IIB jegyzőkönyvek), illetve a M-KS – 288. f. 7. cs. (Titkárság dokumentumai)

Szakirodalom (könyvek, jegyzőkönyvek, cikkek, tanulmányok):

1. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei I. (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Sipos Levente), 1956. november 11-1957. január 14., Budapest, INTERA RT, 1993.
2. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei II., (szerk. Némethné Vágyi Karolina – Urbán Károly), INTERA RT, Budapest, 1993.
3. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei III. (szerk. Baráth Magdolna és Feitl István), INTERA RT, Budapest, 1993.
4. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei IV. (szerk. Baráth Magdolna és Ripp Zoltán), INTERA RT, Budapest, 1994.
5. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezető Testületeinek Jegyzőkönyvei V., (szerk. Némethné Vágyi Karolina - Baráth Magdolna - Feitl István - Ripp Zoltán), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
6. Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzéke I.(1956-1962), (szerk. Németh Jánosné), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995.
7. A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusainak határozatai, Kossuth Kiadó, 1975.
8. A forradalom hangja, Századvég füzetek 3, A Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása, Budapest, 1989.

9. Csanádi Mária: Honnan tovább?, T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1995.
10. Hiányzó Lapok 1956 történetéből, (szerk. Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin), Zenit Könyvek, Móra Kiadó, Budapest, 1993.
11. História, 1995. 10. sz.
12. Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza I. kötet, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
13. Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza, 1957. november-1989. június, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2003.
14. Kiss Károly: Az MSZMP a munkásosztály forradalmi pártja címmel, Kossuth Kiadó, Budapest, 1957.
15. Szabad Nép, (XIV. évf. 297. sz.), 1956. október 29.
16. Népszabadság, 1956. november 23.
17. Marosán György: A tanúk még élnek, Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989.
18. Múltunk, XLIX. évf., 1. sz., 2004.
19. Rainer M. János: Ötvenhat után, 1956-os Intézet, Budapest, 2003.
20. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
21. Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához, (szerk. Nyíró András), Interart Stúdió, Budapest, 1989.
22. Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956-1957, Kossuth Kiadó, 1981.
23. Tökés Rudolf: Kialudott forradalom, Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.

RÁCZ KATA: A VIDÉKI TÉRSÉGEK FEJLŐDÉSI ESÉLYEI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

(A Derecskei Kistérség példáján)

A kilencvenes évek elején megindult társadalmi-gazdasági szerkezetátalakulás válságtünetei (a magas és tartós munkanélküliség, a robbanásszerűen megnövekvő szegénység és létbizonytalanság) a vidéki térségeket, különösen a mezőgazdasági túlsúllyal, hagyományos gazdaságszerkezettel rendelkező falvakat erőteljesebben sújtotta, de legalábbis másként érintette, mint az ágazatok szempontjából kiegyenlítettebb gazdaságszerkezettel rendelkező, s a falvakhoz képest a megélhetési lehetőségek szélesebb skáláját kínáló városokat. A privatizációs folyamat eredményeként drámai léptékben csökkent a vidéki népesség megélhetésében addig kulcsszerepet játszó agrárszektor foglalkoztatóképessége, a szövetkezetek átalakulásáról s a kárpótlásról szóló törvény életbe lépését követően egyik napról a másikra többszázezer munkavállaló kényszerült elhagyni az ágazatot (Harcsa-Kovács 1996). Lehetőségeik beszűkülésével, megélhetési stratégiáik összeomlásával szembesülhettek az államszocializmus időszakában városokba ingázó kétlakiak, valamint a helyi, általában gyengén fejlett iparhoz és hiányos szolgáltatói szektorhoz kötődő, bevételeiket mezőgazdasági kiegészítő-tevékenységekkel növelő munkavállalók is. (Nemes-Heilig 1996) Az ingázók, illetve a helyben foglalkoztatottak tömeges elbocsátása, s ezzel párhuzamosan a háztáji gazdaságok rentabilitását biztosító, nagyüzemi szektor által fenntartott szakmai, infrastrukturális, kereskedelmi háttér meggyengülése működésképtelenné tette a több lábon állás addig jól bevált stratégiáit. A gazdaságban zajló szerkezeti változások a korábban eredményesen működtetett kooperációs rendszerek, így a nagyüzemi gazdálkodás szerves részét képező, a termelés valamennyi fázisát érintő, tulajdonképpen az értékesítésig terjedő kistermelői integráció szétesését eredményezték (Laki 1997, Juhász 1998). A megélhetési lehetőségek

beszűkülése nyomán felgyorsult a társadalmi polarizáció, a szerkezeti változások nyomán megjelent egy a tőke allokációjára képes szűk réteg, ugyanakkor tömeges méretekben termelődött újra a rurális underclass jelensége (Kolosi 2000).

Az elmúlt évek kutatási tapasztalatai (lásd többek között Andor-Kuczai-Schwain 1996, Fertő-Szabó 2001, Hamar-Rácz-Váradai 2002) szerint a gazdasági mezőben zajló változások az addigi piaci stratégiák, adaptációs technikák gyökeres újragondolására készítették a gazdasági szereplőket, olyan új készségeket, praktikákat, viselkedési mintákat kívánva tőlük, melyek hiányoztak az állami tulajdon túlsúlyával, a központosítottnak szabályozott piaci és árrendszerrel jellemezhető szocialista gazdaságban megedződött munkavállalók eszköztárából. A privatizáció során többnyire hiányos termelői infrastruktúrához jutó gazdasági szereplők, legyenek azok mezőgazdasági termelők, vagy akár ipari vállalkozások, egyfelől individuális stratégiáik megújításával, (specializálódás, diverzifikáció, szelektív árpolitika, stb.) másfelől a lehetséges partnerekkel való együttműködési formák felelevenítésével, kiszélesítésével alkalmazkodtak a szigorodó piaci feltételekhez. A végbement változások eredményeként a vállalkozói szektort jellemző kooperációs formák között ma tradicionális együttműködési modelleket felelevenítő szívességi cserekapcsolatokat éppúgy találunk, mint klasszikus szövetkezeti elvek által meghatározott kooperációkat, valamint a tranzakciós költségek csökkentésére és a vertikális integráció megtermésére törekvő, az EU-csatlakozás kihívásait is szem előtt tartó modern vállalkozói hálózatokat. Noha a gazdasági szereplők rendszerváltás utáni adaptációs technikái, különös tekintettel a formális és informális keretek között zajló kooperációkra, mára több aspektusból is megvilágításra kerültek, arra vonatkozó ismereteink kiegészítésre szorulnak, hogy a szigorodó piaci elvárások mellett milyen más gazdasági, kulturális, törvényi, politikai, stb. tényezők, személyes és kollektív motivációk határozzák meg a vidék gazdaságában tevékenykedők alkalmazkodási stratégiáit. Az alábbi esettanulmány a bihari

tértségben²¹² végzett terepkutatás alapján e kérdéskörhöz kíván adalékkal szolgálni.

Tájföldrajzi adottságok, történeti előzmények

Az alábbi tanulmány alapjául az öt település – Derecske, Hajdúbagos, Konyár, Sáránd, Tépe – alkotta, 290 km² alapterülettel, közel 17.000 fős népességgel rendelkező Derecske és Térsége Kistérségben végzett többéves terepkutatás szolgál. Földrajzi fekvése folytán a kistérség egyszerre viseli magán az ártéri üledékekkel, löszös iszappal fedett Hajdúság, a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas, homokdombokkal tarkított Nyírség, valamint a szikes területekben bővelkedő Bihar tájföldrajzi sajátosságait. (Süli-Zakar 1998) A térség települései közötti kapcsolat nem mondható új keletűnek, történetük ugyanis közigazgatási szempontból, a Derecskei Járás révén a hetvenes évek végéig összefonódott.²¹³ A kistérség települései a táji, természeti adottságok eltérései mellett kötődéseik, identitásuk tekintetében sem mondhatók egységesnek. Míg Hajdúbagos és Sáránd Debrecen agglomerációjának részeként határozza meg magát, addig Konyár és különösen Tépe Biharral való kapcsolatait igyekszik szorosra fűzni. Az öt település közül a Hajdúság és Bihar határvonalán elhelyezkedő Derecske helyzete tűnik a legösszetettebbnek: a kisváros Konyárral és Tépével egyetemben a Bihari Statisztikai Kistérség része, tájföldrajzi szempontból ugyanakkor nagyobb része a Dél-Hajdúság területére esik.²¹⁴ (Szendrey-Nyakas 1980) A fenti körülményekből fakadóan Derecske meglehetősen képlékeny

²¹² A tanulmány alapját a kutatás helyszínénél szolgáló települések (Derecske, Hajdúbagos, Konyár, Sáránd, Tépe) polgármestereivel, östermelőivel, agrárvállalkozóival, a hajdani, s az újonnan alakult mezőgazdasági szövetkezetek vezetőivel, tagságával, valamint a területileg illetékes falugazdászokkal, földhivatali, FM-hivatali munkatársakkal, térségfejlesztési menedzserekkel készített mintegy félszáz interjú adja.

²¹³ A 13 település (Derecske, Esztár, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Kismarja, Konyár, Kokad, Léta, Monostorpályi, Pocsaj, Sáránd, Tépe, Vértes) alkotta Derecskei járás 1979. január 1.-én szűnt meg. A funkcióvesztés nagyban hozzájárult Derecske és térsége közigazgatási, gazdasági, kulturális, oktatási, stb. jelentőségének csökkenéséhez.

²¹⁴ A Hajdú-Bihar megyét alkotó hét statisztikai kistérség közül a települések létszáma alapján a harmincegy települést számláló Bihari Statisztikai Kistérség emelkedik ki, mely meglehetősen fejletlen iparral, s a mezőgazdasághoz kötődő tevékenységformák dominanciájával jellemezhető. (Forrás: T-STAR adatbázis/2002)

földrajzi, területi identitással rendelkezik, a tapasztalatok szerint *”ha határmentiségről, perifériáról van szó, akkor egyértelmű, hogy Derecske Bihar szerves része, ha meg Debrecen vonzáskörzetének fejlesztése forog kockán, a település oda csatlakozik.”*²¹⁵

A kistérség sokszínűségéhez a fentiek mellett az is hozzájárul, hogy a Nagyvárad egykori vonzáskörzetét alkotó bihari térség mind településszerkezetileg, mind földrajzilag másféle arculatú, mint a Debrecen központú Hajdúság.²¹⁶ A megye legsűrűbb településszerkezetű részét képező bihari térségben a Berettyó és a Sebes-Körös szabályozásakor (1880-ban), a művelésre alkalmas területek felszabadításával emelkedett meg az addig jövedelmét nádvágással, halászati tevékenységgel kiegészítő mezőgazdasági népesség aránya. (Kósa–Filep 1983) Ezzel egy időben a kiépülő, Nagyvárad felé irányuló vasúthálózat feloldotta a bihari falvak addigi elszigeteltségét, felerősítve a térség nagyvárostól való függését. A trianoni döntés nyomán, a magyar-román országhatár ratifikálásával a bihari települések kereskedelmi, kulturális, gazdasági centrum nélkül maradtak, a határkijelölés úgyszólván szétszakította a társadalmi-gazdasági élet addig integráns területi egységeit. Az elcsatolt Nagyvárad központi szerepét, befolyását az erőltetett iparosítás során közel húszeszes várossá duzzasztott, közigazgatási központtá avanszált *”faluból lett város”*, Berettyóújfalu sem tudta átvenni. (Beluszky 2002) Az említett társadalom- és gazdaságtörténeti örökség folytán a *”periféria periferiájának”* joggal nevezhető Bihar tulajdonképpen ma is összefüggő ipar- és városiányos térséget képez, melyet, szemben a Hajdúsággal, elmaradott infrastruktúra, elöregedő népesség, az úthálózat zsákutcás jellege, valamint a mezőgazdasági népesség magas aránya jellemez. (Baranyi 2002) A bihari térség több településének hátrányát fokozza, hogy körzethatárai egybeesnek az országhatárral, ami jelentősen leszűkíti az ott élők mobilitási lehetőségeit. A bihari térséggel szemben a Debrecen központú Hajdúság a megye közlekedési,

²¹⁵ Részlet a település polgármesterével készített interjúból.

gazdasági, kereskedelmi, s nem utolsó sorban kulturális szempontból legfrekvenciáltabb része. Nem csoda, hogy a vizsgált kistérség mezőgazdaságból kiáramló népessége, különösen a képzett, fiatal generáció számára a megyeszékhely jelenti a megélhetési lehetőségek célterepét.

A kistérség három nagyobb város, Berettyóújfalu, Hajdúszoboszló, valamint Debrecen körgyűrűjében helyezkedik el. A szóban forgó városok közelsége Derecske és Térsége életére meglehetősen összetett hatást gyakorol: a városokban koncentrálódó gazdaságfejlesztés gátolja, lassítja az érintett települések előremozdulását, az elérhető, könnyen megközelíthető munkaerőpiaci, oktatási, egészségügyi stb. intézményi kínálat ugyanakkor nagymértékben oldja elszigeteltségüket. Bár a kistérség településeinek egymás közti távolsága átlagosan mindössze 5,5 km, Konyár és Hajdúbágyos jóval kedvezőtlenebb közlekedési adottságokkal rendelkezik, mint a Debrecent Szegeddel összekötő, 47-es számú főút mentén elhelyezkedő Sáránd, Derecske, vagy akár Tépe. Az említett közlekedési előnyök is hozzájárulnak ahhoz, hogy e három településen az aktív korú népesség körében jelentős a Berettyóújfaluban, Debrecenben napi ingázóként munkát vállalók aránya. Különösen érvényes ez a Debrecentől mindössze 13 km-re fekvő, a térség vasúti csomópontjaként funkcionáló Sáránd esetében, ahol az aktív korú népesség mezőgazdaságból való kiáramlása a hatvanas évek második felétől folyamatosnak mondható.²¹⁷

Megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt

A kistérség népessége a tájféldrajzi adottságokból, ágazati tradíciókból fakadóan mindig is a mezőgazdasághoz kötődött, ez a helyzet tulajdonképpen a

²¹⁶ Debrecen közigazgatási szempontból 1876-ban szakadt el Bihartól, amikor a Hajdúságot Debrecen székhellyel önálló megyévé szervezték. (Kósa-Fülep 1983:70)

²¹⁷ Sáránd közlekedési jelentősége abból fakad, hogy a települést érinti a Debrecen-Nagykerek/Létavértes vasútvonal, valamint a Debrecent Szegeddel összekötő 47-es számú főút, s innen indul a Sárándot Létavértesel összekötő, Hajdúbágyost, valamint Hosszúpályist is érintő 4809. számú közlekedési út.

hatvanas években meginduló, városi koncentrációjú ipartelepítés után is fennmaradt. A kistérség ipari foglalkoztatóit tekintve a foglalkoztatottak létszáma alapján kiemelkedett a Derecskén működő, mezőgazdasági haszongépek összeszerelésére szakosodó Mezőgép Vállalat, mely az akkoriban biztos megrendelőnek számító szovjet piacokra termelt. A szintén derecskei székhellyel működő, megközelítőleg 250 alkalmazottat foglalkoztató, alumíniumedényeket, orvosi műszereket gyártó Fa-Fém- és Építőipari Kisszövetkezet, valamint a félszáz fővel üzemelő Üvegipari Kristálycsiszoló Üzem szintén a térség jelentékeny ipari foglalkoztatói között foglalt helyet. Az ipari munkaadók élbolyába tartozott a konyári Lenin térsz mellékküzemágaként működő cipőrészlég is, mely a privatizáció során két, részben német tulajdonú Kft kezébe került.²¹⁸ A cipőipari részleget önállósító két Kft. jelenleg csökkentett létszámmal, mintegy 50 fővel működik, ám így is meghatározó szerepet játszik a környező települések, többek között Esztár, Nagykereki, Pocsaj alacsonyan iskolázott népessége, különösen a női munkaerő foglalkoztatásában. A konyáriak azonban a helyi munkalehetőségek szükségse ellenére sem szívesen vállalnak munkát az említett cipőüzemekben, inkább ingáznak, minthogy a településen alacsony presztízzsel bíró cipőipari tevékenységet folytassák. A jelenség háttérében vélhetően az áll, hogy a térszidőszak alatt a cipőüzem afféle büntetőtelepként funkcionált, *„aki nem tudott jól dolgozni a mezőgazdaságban, azt az elnök áttette a cipőrészlégre, az volt a büntetés, a legnagyobb szűgyen, ha valaki oda került.”*²¹⁹ A kistérség többi településén, Hajdúbagason, Sárádon és Tépén a döntéshozók az iparosítás olcsóbb útját választották, nem a helyi ipar kiépítésére fordítottak forrásokat, hanem az ingázás lehetőségét teremtték meg. A kistérség alulurbanizált településein a fenti okoknál fogva nem alakult ki helyi ipar, a munkavállalók tömegei számára jobbára a megyeszékhelyen működő nagyobb gyárak (MÁV Járműjavító, MEDICOR, BIOGAL, GÖCS, Barneváll, Konzervgyár) kínáltak munkalehetőséget.

²¹⁸ A szövetkezet cipőipari mellékküzemágából két Kft, az 1991-ben alakult Konyár-Schuh Cipőipari Gyártó és Kereskedelmi Kft, valamint az 1996-ban függetlenedő HABO Cipőipari Gyártó és Kűlkereskedelmi Kft vált ki.

Az ipari foglalkoztatók mellett a kistérségben a rendszerváltást megelőzően a mezőgazdasági termelősövetkezetek rendelkeztek a legnagyobb foglalkoztatási kapacitással. A szövetkezetesítés első hulláma idején (elsőként 1948-ban) Derecskén, Sárádon, valamint Tépén jöttek létre nincstelen szegényparasztokból, mezőgazdasági bér munkásokból verbuválódó szövetkezetek, Hajdúbágyon és Konyáron csupán azért nem alakultak nagyüzemek, mert csekély volt a kisajátítható földterületek aránya. A mezőgazdaság kollektivizálásának második szakaszában egyfajta szövetkezetalapítási hullám söpört végig a kistérségen, ennek végpontján, a hatvanas évek közepén az öt település kilenc mezőgazdasági termelősövetkezettel rendelkezett. (Mervó 1977) A szövetkezetegyesítések folytán a nyolcvanas évek végére az öt településen öt mezőgazdasági nagyüzem (a derecskei Petőfi és Vörös Csillag MgTsz, az egyesített hajdúbágyosi és sárándi Szabadság, a konyári Lenin, s a tépei Aranykalász MgTsz) működött, megközelítőleg 2000 főnek biztosítva munkalehetőséget. E szövetkezetekben a helyi hagyományokból, tájféldrajzi adottságokból fakadóan a szántóföldi növénytermesztés jelentette a fő profilt, az állattenyésztés tekintetében csupán a derecskei Vörös Csillag MgTsz emelkedett ki holstein-fríz szarvasmarha-állományával, s több ezer darabos sertéstelepeivel. Emellett a szintén Derecskén működő, hízómarha-tartásra specializálódó Petőfi téesz produkálta a legjobb eredményeket az állattenyésztés terén. Az állattenyésztés tekintetében a nagy szereplők mellett kulcsszerephez jutottak a háztáji gazdaságok is, a kistérség települései közül Derecskén, Konyáron és Tépén a kisüzemek szarvasmarha- és sertéstartásban való részvétele volt számottevő, Hajdúbágyos és Sáránd háztáji kistermelői ezzel szemben a debreceni piacokat ellátó zöldségtermesztésben jeleskedtek.

A foglalkoztatás szempontjából a kistérség központjának tekinthető Derecskén a nyolcvanas évek közepétől jelentős szerepre tettek szert a döntően házipari tevékenységgel, seprűkészítéssel, faipari termékek gyártásával

²¹⁹ Interjúrészlet a konyári Lenin téesz egykori alkalmazottjával készített interjúból.

foglalkozó, illetve az állami szektorból hiányzó szolgáltatásokra specializálódó kisiparosok is²²⁰. A kisüzemi szektorban megfigyelhető dinamikus fejlődés részben a nagyipar hiányával, a település központi szerepével, a potenciális fogyasztók magas számával, részben az innovatív, a sikeres alkalmazkodást a növekedés elutasításában, illetve a kis méretben látó vállalkozói réteg meglétével magyarázható.

A gazdasági szektor helyzete a szerkezetátalakulást követően

A magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság térnyerése során egytől-egyig megszűntek, átalakultak a térség legjelentősebb foglalkoztatói. A megyeszékhelyen működő nagyobb gyárak létszámleépítései az országos tapasztaltakkal megegyezően (Tóth 1999, Laki 1997) a térségben is az alacsonyan képzett, nyugdíj előtt álló ingázó munkavállalókat, a piacon kevésbé keresett szakmákkal rendelkezőket sújtotta. A szerkezetátalakulás első éveiben magas, a későbbiekben átlagosan 10 százalék körüli érték jellemezte a kistérség munka nélkül maradt népességének arányát.²²¹ Az állami vállalatok megszűnésével párhuzamosan a foglalkoztatás szempontjából a kistérségben szerephez jutottak a kilencvenes évek elejétől megszorodó társas és egyéni vállalkozások. A természetföldrajzi adottságok, s az agrárágazat hagyományos súlyának ismeretében nem meglepő, hogy a kistérség társas vállalkozásainak jelentős része, megközelítőleg harmada ma is mezőgazdasági profilú. A fejletlen ipari és szolgáltató szektorral rendelkező Hajdúbágyoson és Tépén a számadatok szerint még ennél is magasabb (80 százalék körüli) a mezőgazdasági vállalkozások aránya, míg a városiasodás jeleit mutató Derecskén a tercier szektor irányába eltolódó összkép jellemzi a vállalkozói szférát. A társas vállalkozások mellett a foglalkoztatásban meghatározó a többségében

²²⁰ 1990-ben a megyei átlagot mintegy 2,5-szeresen haladta meg az 1000 főre jutó kisiparosok száma Derecskén. A mintegy 350 kisiparos 250 fős alkalmazotti körrel rendelkezett.

önfoglalkoztató egyéni vállalkozások szerepe is, arányuk az öt települést, s a Bihari Statisztikai Kistérség egészét tekintve is Derecskén mondható a legmagasabbnak. E településen a kis- és középvállalkozások rendszerváltás utáni térnyerése az állami foglalkoztatók monopolhelyzetének megrendülése mellett a fentiekben már említett, nyolcvanas évek közepén megizmosodott kisiparos réteg gazdasági jelenlétével magyarázható.

A kistérség legjelentősebb munkaadóinak számító mezőgazdasági nagyüzemek, a derecskei Petőfi téesz kivételével a tulajdoni szerkezet átalakulása során felszámolásra kerültek. A szövetkezetekben foglalkoztatottak jelentős része élt a magánosítás kínálta tulajdonosi függetlenedés lehetőségével, mások, elsősorban az idősebb, képzettség nélküli generáció a rokkantság, illetve az előnyugdíjazás révén igyekezett magasnak nem mondható, ám megbízható jövedelemforrásra szert tenni. A kistérség agrárstruktúrájának átalakulása a tapasztalatok szerint megegyezett az ország más részein zajló folyamatokkal (Kovács–Kovács–Bihari 1998, Csíte–Csurgó–Himesi–Kovács 2002), azaz a mezőgazdasági szerkezetátalakulás azokon a településeken zajlott gyors iramban, melyekben az ágazat súlya csekély volt, s az agrárium mellett egyéb megélhetési lehetőségek is kínáltak a helybeliek számára. Debrecen munkaerő-elszívó hatása folytán a kistérség jó közlekedési adottságokkal rendelkező településein a privatizáció kezdetén eleve szűkebb volt azok köre, akik tényleges gazdálkodói szándékkal tekintettek az agráriumra, közülük többen a privatizáció során szerzett tulajdonrészüket a működtetéshez szükséges tőke hiányában rövidesen értékesítették. Sárádon az agrárnépesség csökkenését, illetve a szerkezetátalakulás folyamatát az ingázó életmód túlsúlya mellett az a körülmény is gyorsította, hogy csekély mértékű volt a mezőgazdasági szempontból hasznosítható földterület.²²² A nagyüzemek megszűnése a

²²¹ Forrás: T-STAR adatbázis.

²²² A szóban forgó településről nap, mint nap ingázók aránya az aktív korúak körében az 1990-es népszámlálás adatai szerint közel hetven százalék volt, a megyei átlagnak mintegy négyszerese, s csupán a népesség fennmaradó harmada keresett munkalehetőséget a helyi mezőgazdaságban, illetőleg a nagyváros árnyékában gyengén fejlődött, elmaradt iparban. (Balsók 2000:67)

kistérségben Konyárt és Tépét érintette a legérzékenyebben, hiszen itt a termelőszövetkezetek töltötték be az egyetlen jelentős foglalkoztató szerepét. Az említett települések nagyüzemeit a privatizáció hajnalán megélhetési alternatívák hiányában nem jellemezték tömeges kilépések, kezdetben csupán néhány fő látott fantáziát a magántulajdonra alapozott gazdálkodásban. A kilencvenes évek közepére ugyan *“többen észbe kaptak, akkor már lehetett látni, hogy a nagyüzemnek nem lesz perspektívája”*, a magángazdaság kialakításának azonban ekkorra komoly gátját képezte a kistérségben fellépő földhiány.

A térség többi településével ellentétben a parasztpolgári tradíciókkal rendelkező Derecskén a privatizációt követő években egyfajta *visszatorlódás* következett be az ágazatban, mely nem csupán a mezőgazdaságból élő népesség számának emelkedésében, hanem a kollektivizálás előtti termelői hagyományok felelevenedésében, az agrárgazdálkodás új modelljeinek megjelenésében, valamint a termelők közötti együttműködési formák elmélyülésében öltött testet. E településen a kárpótlás, illetve a szövetkezeti vagyon privatizációja idején azok is az agrárágazatban látták egzisztenciájuk újrafogalmazásának lehetőségét, akik a rendszerváltást megelőzően már csupán saját szükségleteik kielégítésének eszközeként, illetőleg mellékkeresetként számoltak az agráriummal. E folyamatok hátterében feltehetően társadalomtörténeti okok állnak, a helyi társadalmi-gazdasági szerkezetet a szocializmus időszakában is egyfajta kontinuitás jellemezte az autonóm paraszti értékrend és normavilág vonatkozásában.²²³ Az államszocializmus időszakában a mezőgazdasági nagyüzemekbe, illetve más ágazatokba áramló hajdani kis- és középparasztok számára a mezőgazdaság privatizációja az addig *parkoló pályaként* funkcionáló munkahelyek felszámolását, s az egykori gazdálkodói öntudat rehabilitálását

²²³ A helyi társadalom hagyományelvűségére utal, hogy a településen a földek államosítását követően is presztízzsel bírtak, egyfajta erkölcsi támogatást élveztek az egykori módos parasztok, s hogy az agrárgazdasági szereplők, mindennekelőtt az idősebb generáció a mai napig a kollektivizálás előtti birtokméret alapján azonosítja gazdálkodó társait a lokális gazdasági mezőben.

tette lehetővé.²²⁴ Nyilván ezzel magyarázható, hogy az egykori módos parasztokat integráló derecskei Vörös Csillag téészen az alkalmazottak túlnyomó többsége, beleértve a szövetkezet elnökét is, már a kilencvenes évek elején elhagyta az akkor még működő mezőgazdasági nagyüzemet, s a magánszférában igyekezett megélhetését biztosítani. Az érintett településen az átalakulás első éveiben, a kárpótlási törvény megjelenése előtt, afféle alulról jövő kezdeményezés formájában merült fel a téeszföldek visszaigénylésének gondolata. A téészen dolgozó egykori középparasztok, illetve azok leszármazottai a készülő törvények által felbátorodva egyeztető tárgyalásokat kezdtek a szövetkezet elnökével, aki a szabályozási háttér hiányára hivatkozva előbb elutasította, majd, némiképp elébe menve az országosan zajló folyamatoknak, ideiglenes kimérések formájában teljesítette a vagyoni kárpótlást siettetők kérését. Az érintett szövetkezeten belüli hatalmi viszonyok, a szervezeti kereteket szétfeszítő tagi-vezetői háttér, s a társadalomtörténeti tényezők nagyüzemi átalakulást befolyásoló szerepe a későbbiek során részletes elemzésre kerül.

Földhasználati sajátosságok, ágazati tendenciák a térségben a kilencvenes években

A térség földpiacát a privatizációs folyamat kezdete óta kiélezett verseny jellemzi, ami részben az agrárágazat túlsúlyával, részben azzal magyarázható, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók piaci pozíciójuk megszilárdításának eszközt a gazdálkodás háttér-infrastruktúrájának megteremtésében, mindenekelőtt a földvásárlásban látják. Az ország más térségeihez hasonlóan

²²⁴ A kistérségben a rendszerváltás első szakaszában felelő, hangadó téeszalkalmazottak, nyugdíjas téesztagok a tapasztalatok szerint lefedik a kollektívizálás előtti időszak tehetősebb gazdáinak, illetve azok leszármazottainak körét. A gazdálkodói ambícióikat felelevenítő gazdasági szereplők feltevésem szerint a Juhász Pál és Szelényi Iván által *félbeszakadt polgárosodásként* értelmezett folyamat alanyai, akik a mezőgazdasági

már a kárpótlásra kijelölt földalap sem fedezte a tényleges szükségleteket; a magánosítás során a vizsgált települések közül Derecskén mutatkozott a legnagyobb eltérés az igények, s a rendelkezésre álló földalap között, e településen a földért licitálók megközelítőleg 70 százalékának földigénye maradt kielégítetlen.

A gazdálkodás bázisát jelentő föld utáni fokozott kereslet megemelte a földvételi árakat; a kárpótlás kezdetén meghatározott (500 Ft/AK) indulóár a térségben mára közel harmincszorosára emelkedett. Az állandósult kereslet az értékesítési tranzakciókat olyan elemekkel bővítette ki, amelyeket nem pusztán a kereslet-kínálat piaci elvei határoznak meg, hanem sajátos, nem gazdasági aspektusok hatnak át. A föld eladásakor ugyanis a tulajdonosok számára az is fontos szemponttá vált, hogy kinek adják el a földet, s nem csupán az, hogy milyen áron. Az egyik derecskei agrártermelő a következőképpen számol be a földeladás térségi specifikumairól: *“Volt olyan tulajdonos, aki házhoz jött, direkt nekünk akarta eladni a földjét, a szövetkezeti múlttal rendelkezőknek nem adta volna oda semmi pénzért, mert ez nagyrészt bizalmi kérdés és csak másodszorban pénzkérdés.”* Ez a fajta értékesítési stratégia elsősorban azokat a helyi társadalomba szervesen ágyazódó, a földhöz, illetve a gazdálkodói életformához érzelmileg kötődő földtulajdonosokat jellemzi, akik a privatizáció kínálta lehetőségekkel élve *“nem elsősorban az anyagiak, hanem a nosztalgia miatt”* ragaszkodtak a földhöz. A földeladást esetükben az teszi elkerülhetetlenné, hogy idős koruk, tőkeszegénységük miatt nem tudják biztosítani a művelés folyamatosságát, s családjukban sincs olyan utód, akinek továbbadhatnák a stafétabotot. A reprodukciós stratégiák kimerülésekor e tulajdonosok a földeladásnál az általuk jó gazdának vélt, megbízható vevőket részesítik előnyben, akiknek nyugodt lélekkel adhatják át a földet, s képletesen magát a mesterséget is.

A térségben a földprivatizációt követően kialakult birtokstruktúrát meglehetősen szétaprózottság jellemzi, melyet egyrészt az idézett elő, hogy a kárpótlás idején a demokratikus döntéshozatal jegyében a földrendező bizottságok igyekeztek mindenkinek ott kimérni a földjét, ahol a kollektivizálást megelőzően elhelyezkedett, másrészt az érintett települések mindegyikében koncepcióális kérdés volt a birtokkoncentráció megakadályozása. A kis-középparaszti hagyományokkal rendelkező Derecskén például, a kárpótlás idején minden árverés alkalmával más és más területet jelölték ki licitálásra, hogy elkerüljék az összefüggő, túlméretezett birtoktestek kialakulását, s ezáltal restaurálják a kollektivizálás előtti időszakot jellemző birtokstruktúrát. Bár a térség hosszú távú gazdálkodói tervekkel rendelkező földhasználói kivétel nélkül földvásárlási terveket dédelgetnek, a kínálati oldalon a kilencvenes évek közepétől erőteljes pangás tapasztalható. A térség agrárgazdaságában, különösen a növénytermesztési ágazatban, az immobil földpiac folytán általánossá vált a bérletekre épülő gazdálkodás²²⁵, az országos tendenciákkal összhangban, minél nagyobb az egy-egy gazdálkodó által művelt parcella, annál nagyobb a bérelt földterület aránya (Fertő 1997, Hantó 1998). A bérletre épülő gazdálkodás bizonytalanságát, kockázatait a kistérség termelői hosszú távú bérleti szerződésekkel igyekeznek csökkenteni, különösen a kilencvenes évek közepétől dinamikusán fejlődő gyümölcságazatban, ahol a telepítések termőre fordulásának okán a bérlő eleve a beruházási biztonságot nyújtó, több évtizedre szóló bérletek megkötésében érdekelt.

Eladási szándék hiányában a földigénnyel rendelkező termelők a későbbi vásárlás, birtokegyesítés reményében a kisebb méretű parcellák bérletére is igényt tartanak. Ezzel összefüggésben nem ritka, hogy az egy-egy jelentősebb földhasználó által művelt terület akár félszáz darabra tagolódik, a fél hektáros parcellától a 40-50 hektáros összefüggő területig. A kisebb méretekben termelő, tőkeszegény termelők gazdálkodói stratégiájával a tapasztalatok szerint összefér

²²⁵ A vizsgált térségben jelenleg a szántóterület megközelítőleg kétharmada bérlemény, s csupán harmada van saját művelésben.

az elaprózott birtokméret, ahogy egyikük fogalmaz, *“igazság szerint jobb is így, hogy külön parcellákban van a föld, mert az időjárás abszolút kiszámolhatatlan: előfordul, hogy a tépei határban mindent elver a jég, de a Hajasnál ép marad a termés, ez a szétszórtság még biztonságot is jeleni”*. A térség nagyüzemi méretű termelői informális birtokkoncentráció révén, egymás közti birtokcserével igyekeznek a szétaprózottságból fakadó tetemes művelési költségeket csökkenteni. A csere az esetek többségében rövidtávra szól, s egy meglehetősen szűk kört, az agrárhierarchia csúcsán elhelyezkedő földhasználókat érinti. Ahogy az egyik földcserében érdekelt szereplő fogalmaz: *“a nagyobb bérlők között van egy laza szövetség, megállapodnak egymással, hogy parcellákat cserélnek, attól függően, hogy kinek hol és hogyan éri meg rámenni a földre”*, vagy ahogy egy másik, 700 hektáros gazdálkodó látja: *“a szemünk előtt van az egész határ, tudjuk, melyik kié, megpróbálunk egymással egyezkedni, bérletet bérletre cserélünk”*. Miután a földcsere rövid távú, s érintetlenül hagyja a formális tulajdoni viszonyokat, a cserepartnerek általában nem jelzik az illetékes hivataloknak, s gyakran a bérbeadó tulajdonosnak sem. A kistételű bérletek, valamint a csere ugyan pillanatnyi megoldást jelent az elaprózott birtokstruktúrából, földhiányból fakadó anomáliák ellen, hosszú távon hatásai mégis kedvezőtlenek, hiszen korlátozzák a termőfölddel kapcsolatos távlatos beruházásokat.

A tulajdoni struktúra átalakulása, a magántermelés feltételeinek megszilárdulása természetszerűen kihatott az agrárium ágazatok szerinti sajátosságaira is. Korábban említésre került, hogy a kedvező talajminőségből fakadóan az öt település agrárgazdaságát a nagyüzemek működésének idején a növénytermesztési ágazat dominálta. Ezen ágazati örökség a privatizációt követően is folytonos maradt, sőt némileg erősödött is, ugyanakkor a differenciálódás jeleit mutatja: a termékszerkezetben a korábban központi szerepet betöltő gabonatermelés felől némi elmozdulás történt a szántóföldi zöldség- és gyümölcsstermesztés irányába. Összességében megállapítható, hogy az öt település mezőgazdaságának tőkeerős szereplői elsősorban a földterület

folyamatos növelésében, az állatállomány leépítésében és a termelés koncentrálásában látják gazdaságuk fejlesztésének lehetőségét. (Harcsa–Kovács 1996) A térségben napjainkban csak a legjelentékenyebb szereplőnek számító Kasz-Coop cégcsoport, valamint a nagyüzemi tradíciókkal rendelkező derecskei Petőfi Szövetkezet működtet a romló jövedelmezőségi viszonyok ellenére is prosperáló állattenyésztési ágazatot. Az állattenyésztés térségi szereplőinek számbavételekor a fentiek mellett meg kell említenünk azokat a termelői csoportokat is, az öt településen mintegy 100-150 családot, melyek az állatállományuk számát tekintve a piacon elhanyagolható szereppel bírnak, megélhetésük azonban a kisüzemi állattenyésztés fennmaradásán áll vagy bukik. Az átlagosan 5-10 hektáros, zömmel saját földterületen gazdálkodó termelők több lábon álló paraszti gazdaságokat működtetnek, mentalitásukat pedig a kollektivizálás előtti időszak termelői hagyományai hatják át. E szereplők esetében nem elsősorban a tőkeszegénység, az eszközhiány, vagy a birtokméret képezi az előremozdulás, rentabilitás legfőbb akadályát, hanem a kockázatok minimalizálását hangsúlyozó paraszti értékrend, s az újítások iránt fogékony vállalkozói szemlélet hiánya.

Együtt, vagy külön: térségi példák a nagyüzemek átalakulására

Az agrárátalakulás térségi sajátosságait a természeti, környezeti adottságok, a foglalkoztatási körülmények, s a rendelkezésre álló földalap mellett a tapasztalatok szerint meghatározták az államszocializmus időszakában kialakult üzemszerkezeti sajátosságok is, különösen a nagyüzemen belüli hatalmi-érdekeltségi viszonyok. (Kovács 1998, Várad 1998) E tényezők struktúraformáló szerepét leghitelesebben a Derecskén lejátszódott agrárátalakulás példázza. A rendszerváltást megelőzően az érintett településen két, a profil, tagság, s a vezetés tekintetében jelentős különbségeket mutató mezőgazdasági nagyüzem működött: a szegényparasztok által létrehozott Petőfi

téesz, s az egykori módos gazdákat integráló Vörös Csillag MgTsz.²²⁶ Az utóbbi szövetkezet elnöke a következőképpen interpretálja a két téesz közötti eltéréseket: *“A két téesz közül a Petőfibe a szegények tömörültek, a Vörös Csillag a szövetkezetesítés előtti tehetős gazdákat fogta össze, ezt mindenki tudta, kezdettől más volt az alkalmazottak hozzáállás: a Vörös Csillag tagsága mindig azon ügyeskedett, hogy a melléket gyarapítsa, a Petőfiseknek elég volt, amit a téeszből hazavittek.”* A növénytermesztési ágazat túlsúlyával jellemezhető téeszek a magánosítás kezdetéig együttesen közel ezer főt foglalkoztatottak, s megközelítőleg 8000 hektár szántót műveltek. A privatizáció során a két szövetkezet eltérő átalakuláson ment keresztül, melyhez a fentiekben említett tagi, alkalmazotti háttér is hozzájárult. Ahogy a Petőfi Szövetkezet elnöke fogalmaz: *“fontos szerepe volt az átalakulásban a hagyományoknak, a tagság összetételének”,* mégpedig oly módon, hogy *“akik gyökereiknél fogva alkalmasak voltak az önálló gazdálkodásra, s olyan volt a családi hozzáállás is, akkor ott hamarabb megszületett a döntés a kiválásról”.* Más nézetek szerint a tagi háttér mellett a vezetői szemlélet határozta meg alapvetően az átalakulás irányát, menetét, eszerint *“a környékbeli nagyüzemek rendszerváltás utáni sorsa döntően azon múlott, hogy volt -e olyan személy az átalakulás pillanatában a szövetkezet élén, aki össze tudta tartani a tagságot és jövőt fért nekik”.*²²⁷

A Vörös Csillag, illetve 1992-től Kossuth Szövetkezet néven működő nagyüzemet *“a kárpótlás teljesen tönkrevágta”,* amit mi sem példáz jobban, minthogy a megcsappant létszámmal üzemelő, likviditási gondokkal küszködő

²²⁶ Míg az 1952-ben, nincstelen szegényparasztok által létrehozott Petőfi MgTsz. fennállását egyfajta kontinuitás jellemezte, addig a település kis- és középparasztjait összefogó Új Élet és a legmódosabb gazdálkodóknak helyet adó Bocskai téesz fúziójával létrejött Vörös Csillag MgTsz csupán 1971. januárjában kezdte meg működését. (Mervó 1977)

²²⁷ Interjúrészlet a Vörös Csillag MgTsz egykori középvezetőjével készült interjúból.

szövetkezet 1996-ban jogutód nélkül felszámolásra került.²²⁸ A Vörös Csillagban tulajdonképpen a privatizáció kezdetétől erőteljes volt a nyomás a szövetkezeti vagyon felosztása iránt, a tagság nagyobb része, a szövetkezet vezetésével egyetértésben, elmozdulási lehetőséget látott a magántulajdonra alapozott gazdálkodásban. A Kossuth tagságának önállóság iránti igényére utal az a tény is, hogy a szövetkezetben nem került sor csoportos kiválásokra, a téesszvagyon privatizációja során csupán két tagi csoport szerveződött egy-egy értékeesebb vagyonrész kimozdítására.²²⁹ A koncepciózus vezetéssel, önálló gazdálkodástól azonban idegenkedő tagsággal rendelkező Petőfi téessz ezzel szemben a szövetkezeti formáció megőrzése mellett szállt síkra, s az érdekeltségi viszonyok átformálásával alkalmazkodott az új körülményekhez. A Petőfi vezetése, megérezve az átalakulás előszelét, már 1990-ben felszabadította a háztáji gazdálkodás korlátait, a téessztagok ily módon az eredeti, kollektivizálás idején bevitt földtulajdonuk mértékéig használhatták a szövetkezeti parcellákat. Aki a kollektivizálás idején nem rendelkezett saját tulajdonú földdel, változatlanul 6000 négyzetméternyi terület művelését vállalhatta. A kezdeti bizonytalanság után a tagság tömegesen élt a kínálgzó lehetőséggel, így az 1989-ben még mindössze 220 hektáros háztáji területe 1995-re meghaladta az 1000 hektárt.²³⁰ Az első években a szövetkezet még meghitelezte a háztáji művelés költségét, amikor azonban a háztáji keretében művelt földterület megközelítette a közösen használt területét, a nagyüzem piaci alapokra helyezte a háztáji gazdálkodáshoz

²²⁸ A Kossuth vezetése a racionális működtetésre törekedve 1993-ban javaslatot tett a szövetkezet átalakítására, a tervek szerint a sertés-, a szarvasmarha-, valamint a növénytermesztési ágazat üzemeltetésére egy-egy Kft-t alapítottak volna, maga a szövetkezet pedig vagyonkezelő holdingként kívánt működni. A tervek megvalósítására végül nem került sor, az egyik középvezető szerint elsősorban a tagi hozzáállás képezte a szervezeti átalakítás gátját, *„mindenki attól tartott, hogy a földjét beviszi, de nem látja majd át, hogy a vezetők mit csinálnak vele, azt mondanak, amit akarnak, mondjuk, hogy nem volt nyereség, s ki tudja majd nyomom követni, hogy valóban így volt -e.”*

²²⁹ Egy négy fős csoport a Kossuth juhtelepét mozdította ki, mely kivásárlások révén mára egyetlen fő kezében koncentrálódik, három gépszerelő pedig egy közel 80 millió Ft-os borsóbetakarító gépet vásárolt ki, ezzel alapozva meg későbbi szolgáltatói tevékenységét.

²³⁰ 1995-re a Petőfi Szövetkezet által művelt terület a privatizáció folytán 2214 hektárra csökkent, ennek megközelítőleg felét képezte a háztájiban művelt földterület.

kapcsolódó szolgáltatásait. Az 1993-ban vállalkozók szövetkezetévé alakult Petőfi fennmaradásában döntő szerepet játszott az a tényező, hogy a dolgozók jelentős része csekély parcellamérete miatt nem látta értelmét a függetlenedésnek. Nyilván ennek köszönhető, hogy a privatizáció idején a közel hatszáz üzletrész-tulajdonosból senki nem lépett ki a törvényes határidőn belül, végül hárman megkésve, ámde beadták kilépési kérelmüket, az üzletrész arányos részét azonban a szövetkezet nem gépek, vagy eszközök formájában, hanem pénzben adta ki számukra. A Petőfi talpon maradása kétségkívül összefügg a hosszú távú fejlesztési elképzelésekkel rendelkező, a klasszikus szövetkezeti eszmék iránt elkötelezett elnök személyével is, aki az átalakulási válság idején alternatívát kínált az önállósodástól idegenkedő tagság számára. Ahogy a szövetkezet elnöke fogalmaz: *“a legnagyobb pofátlanság lett volna a részemről, ha az átalakulás során azt mondom a tagságnak, hogy tessék, most itt a földje mindenkinek, vigye, mikor ezt a téeszt szegényparasztok és nincstelenek alapították, zömmel állami tartalékföldeken”*. A válság átvészelésében az elnök szerint az a tényező is szerepet játszott, hogy az átalakulás pillanatában az összetartó felsővezetés a szervezeti struktúra megőrzése érdekében a tagságra építő koncepcióval rukkolt elő. *“Úgy álltunk a tagság elé, ha a tulajdonosi kör szét akarja szedni a téeszt, ezt tegyék meg nélkülünk, ha egyben akarják tartani, akkor segítsenek...ez volt a mottónk”*- emlékszik vissza az elnök az átalakulás éveire.

A kilencvenes évek első felére a klasszikus nagyüzemi működési elveket a piaci mechanizmusokkal sikeresen kombináló Petőfi Szövetkezet, az ország más nagyüzemeihez hasonlóan, szembesült a létszámcsökkenés kényszerével, a munkaerő- és eszközkapacitások racionalizálásának szükségességével, illetve a szövetkezeti tagság számára juttatott szociális szolgáltatások tarthatatlanságával. A szövetkezet koncepciózus vezetése az átalakulás sajátos formáját választotta, a működtetés folytonosságát 1993-tól a munkavállalói terheit immár vállalkozóként viselő dolgozókkal biztosította. Az elnök a következőképpen summázza a modellértékű kísérletet: *“Az 1993-as*

év alapvető változást hozott, az addigi termelési szisztémánkat gyökeresen megváltoztattuk, nemcsak deklaráltuk a vállalkozást, hanem tettünk is érte, átengedtük minden eszközünket azoknak, akik addig csak dolgoztak a gépekkel. Nem volt könnyű, mert a vállalkozás ismeretlen fogalom volt, még a vezetőség is nehezen vette be a dolgot. Azt mondtam az embereknek, hogy amennyiben ez a vállalkozói forma nem válik be, egy év után visszacsináljuk. Egy év után az értékeléskor megverték volna a dolgozók, ha azt mondom, hogy állítsuk vissza az eredeti szisztémát.” A vállalkozóvá váló téeszdolgozók a szövetkezettel kötött szerződés értelmében hároméves időtartamra szóló, mezőgazdasági szolgáltatásokkal történő törlesztés fejében juthattak hozzá a nagyüzem működőképes gépállományához.²³¹ A szövetkezetnek nyújtott kötelező szolgáltatásokon túl az önállóságot megízelő *újdonsült* vállalkozók szolgáltató tevékenységüket, kapacitásaiktól, ambciójuktól függően a térség egészére kiterjeszthették. Az átalakulást levezénylő vezetői gárda tehát nem csupán a szövetkezet fennmaradását célzó “áramvonalasítást” vitte eredményesen végbe, hanem annak a feltételeit is megteremtette, hogy az önállósodástól kezdetben elzárkózó téeszdolgozók, mindenekelőtt a konvertálható tőkével (a kilencvenes évek elején felértékelődő műszaki ismeretekkel, a gép- és eszközállomány működtetéséhez szükséges tapasztalatokkal, az alkatrészek, olcsó üzemanyag beszerzéséhez szükséges kapcsolatokkal) rendelkező műszaki gárda tagjai, az agrárium versenyképes szereplőivé válhassanak. Mint láthattuk, a nagyüzemek átalakulásának modelljei egy-egy településen belül is markáns eltéréseket mutatnak, s a makrogazdasági körülményektől éppúgy függenek, mint a szervezeteket összetartó kohéziós erőtől, a vezetői kar habitusától, vagy akár a szövetkezeti alkalmazottak, s a tagság érdekkötődéseitől, együttműködési készségétől. Ez utóbb, nem csupán a nagyüzemek talpon maradását, hanem a

²³¹ A Petőfi Szövetkezet mintegy 24 alkalmazottja (zömmel szakmunkás végzettségű traktorosok, mezőgazdasági gépszerelők) élt az egyéni vállalkozóvá válás stratégiájával. Közülük csupán ketten nem tudták a vállalt határidőn belül törleszteni tartozásukat, esetükben a szövetkezet, nem csekély kamat fejében, meghosszabbította a fizetés határidejét. A tartozásaikat rendező egyéni vállalkozók mára már a szövetkezetnek is piaci áron nyújtják a különféle mezőgazdasági szolgáltatásokat.

magángazdálkodás keretei közé lépő termelői csoportok versenyeseit is alapvetően meghatározta.

A termelői kooperációk típusai Derecske és térsége agrárgazdaságában

A tőkeerős agrártermelők alkalmazkodási stratégiái és kooperációs törekvései

A rendszerváltást követően jelentősen átalakult a Derecskei Kistérség agrárgazdasági szerkezete. Az átalakulás irányát a téveszalkalmazottak önállósodási szándéka, a forráshiányos, veszteségesen működő szövetkezeti háttér mellett alapvetően meghatározta a derecskei székhellyel működő, tulajdonosi háttérét tekintve szövetkezeti menedzsmentből rekrutálódó Kasz-Coop cégcsoport agrárgazdasági politikája is, melyet megalakulásától fokozott monopolizációs törekvések jellemeznek. A vállalkozás egyik vezetője a következőképpen összegzi a cégalapítás körülményeit: *“Mi hárman, a cég megalapítói a környékbeli nagyüzemekben dolgoztunk középvezetői beosztásban, ágazatvezetőként, gépcsoportvezetőként, de közben képeztük magunkat, én közgazdász diplomát szereztem. Tehát 10-15 évig ott voltunk a térségben, megtanultuk, meg is untuk a nagyüzemi gazdálkodást, ugrásra készen vártuk, hogy mi lesz. Sejtettük, hogy magánosítás következik, mi magunk is éreztük a változtatás szükségességét.”* Az induláskor (1990-ben) gépkereskedelemre és mezőgazdasági szolgáltatásokra hangsúlyt helyező Kasz-Coop a kilencvenes évek közepétől a kistérség vegetáló, csőd szélén álló nagyüzemeit a téveszvagyon megszerzésének reményében jelentős összegekkel támogatta. A felvett kölcsönök visszafizetésére képtelen szövetkezetek privatizáció után megmaradt, hasznosítható vagyona a hitelszerződések értelmében az évek során a Kasz-Coop tulajdonába vándorolt. A sajátos terjeszkedési politikának köszönhetően előbb a derecskei Kossuth Szövetkezet szarvasmarha- és sertéstelepe, majd a konyári Lenin tévesz gabonaszárítója, földbérletei, néhány éve pedig a sárándi Szabadság

téesz tárolókapacitása és parcellái kerültek a cégcsoport kezébe. A tulajdonoscsere követően a cég vezetői nem csupán a technikai infrastruktúrát újították meg, hanem a képzetlen, a nagyüzemekben jobbára segédmunkás munkakörben tevékenykedő alkalmazottakat is felcserélték kvalifikált, hozzáértő szakemberekkel, olyan flexibilis munkatársakkal, *“akiket egyik nap traktorra lehet ültetni, másnap meg be lehet állítani a gépszerelő műhelybe”*.²³² A folyamatos bővítési stratégiának köszönhetően a cég a kistérség legjelentősebb foglalkoztatójává vált, az állandó alkalmazottak száma mára mintegy 250 főre duzzadt, s a szezonmunkák idején mozgósított dolgozói kör létszáma is meghaladja a száz főt. A bővítés a tevékenységszerkezet vonatkozásában is változásokat gerjesztett: a kilencvenes évek második felében megkezdett profilbővítés eredményeként a cégcsoport mára egy több ezer darabos kibocsátású sertéstelepet, valamint egy csúcstechnológiával felszerelt, tejátlagait tekintve az országos ranglista élén helyet foglaló szarvasmarha-telepet működtet. Az állattenyésztési ágazat infrastruktúrájának megteremtése mellett a Kasz-Coop a közelmúltban a térségben hagyományokkal nem rendelkező gyümölcstermesztés (alma, meggy, szilva) bázisának kialakítását kezdte meg. A vállalkozás modellalkotó szerepéről, innovációs készségéről tanúskodó profilbővítés természetesen a szervezeti kereteket is módosította: a gépkereskedelemi tevékenységet folytató Rt., valamint a növény- és állattenyésztési feladatokat ellátó Kft. mellett a cégcsoport mára négy új típusú szövetkezettel gyarapodott.²³³

²³² A cégvezetők üzleti szemléletét, foglalkoztatási stratégiáját jól illusztrálja a derecskei Kossuth Szövetkezet szarvasmarhatelepének sorsa. A Kasz-Coop a leromlott állagú, korszerűtlen telephelyet 1996-ban egyik napról a másikra EU-szabványoknak megfelelő, Franciaországból származó állománnyal, zárt fejőrendszerű tartási technológiával rendelkező mintateleppé alakította át, a kistérség más településeiről származó, szakképzett alkalmazottakkal cserélve fel a nagyüzemi munkakultúrához szokott, képzetlen tehenészeket.

A szövetkezetek közül egy a gyümölcságazatban, egy pedig a gabonatermesztésben tevékenykedő termelők összefogására törekszik, az együttes (vetőmag, műtrágya, vegyszer, üzemanyag, stb.) beszerzés mellett a közös értékesítés lehetőségét, illetve az ezzel járó biztonságot is garantálva a társuló tagok számára. A másik két szövetkezet egyelőre csupán előnyös (üzemanyag, vetőmag, műtrágya, növényvédő szer, stb.) beszerzéseket kínál tagságának, távlati elképzelésként azonban a termelők által előállított termékek (cukorrépa, zöldborsó, csemegekukorica, napraforgó) együttes értékesítéséhez szükséges feltételek megteremtését, a jelenleg hiányzó tároló-, áruelőkészítő- és hűtőbázis megteremtését tűzte célul maga elé.

A tagi háttérrel tekintve a szövetkezetek némileg eltérnek egymástól, a mintegy 5000 hektár szántó művelését koordináló Kistérségi Szövetkezet birtoknagyságtól függetlenül integrálja a térség közel száz gazdálkodóját, a másik három szövetkezet ezzel szemben egy jóval szűkebb termelői csoport, a Kasz-Coophoz több szálon kötődő, jelentős termékállappal rendelkező partnerek integrációjára törekszik. A piaci pozícióinak javítására törekvő Kasz-Coop a potenciális versenytársakat is fenyegető integráció révén egyfelől a piaci biztonságot jelentő termékállap növelésére, másfelől az EU-ban is támogatott, a minőségi termék-előállításra képes termelők összefogásán alapuló szervezeti háttér kialakítására törekszik. Az említett szövetkezetek létrehozásával nem a társuló tagok érdekeinek hatékonyabb érvényesítése, vagy a szervezet tagjai közötti kockázatközösség megteremtése volt az elsődleges cél, hanem a célcsoport térségben játszott monopolhelyzetének további erősítése. A piaci versenyhelyzetet javító, a nagytömegű termékállap létrehozását, s a versenytársak "bekebelezését" egyszerre célzó integráció ugyanakkor kétségtelenül helyzetbe hozta azokat a szövetkezetekhez kapcsolódó kisüzemeket is, melyek megfelelő pénzügyi, szakmai ismeretek, kereskedelmi kapcsolatok híján a termékpiacon kedvezőtlen pozíciókkal rendelkeznek. A Kasz-Coop *védőernyő* szerepe azonban korántsem érdekmentes, a földvásárlási szándékkal rendelkező célcsoport vezetői ugyanis a szövetkezeti tagságot és ezáltal piaci biztonságot élvező kisüzemek parcelláira elővásárlási jogot formálnak.²³⁴

A Kasz-Coop sajátos integrációs politikája, tőkeereje, kapcsolatrendszerei vonatkozásában az elmúlt években túllépett a helyi gazdaság kínálta

²³⁴ A tőkehiánnyal küszködő, ugyanakkor fejlesztési elképzelésekkel rendelkező szövetkezeti tagok számára a Kasz-Coop sajátos hitelkonstrukciót dolgozott ki; kezességvállalás révén elérhetővé teszi számukra a rövid lejáratú banki hitelfelvételt, melytől a termelők fedezet hiányában egyébként elesnének, cserébe azonban elővásárlási szerződést köt velük földjükre. E stratégia nyilvánvalóan a föld utáni fokozott kereslettel hozható összefüggésbe, mely a kistérség egészét jellemző, s a kilencvenes évek közepére krónikussá váló földhiányból fakad.

mozgástéren. Erre utalnak a vállalkozás legutóbbi kooperációs törekvései is, melyek már nem csupán az úgynevezett *“hátrafelé történő integrációra”*, (Perrow 2002) a helyi és térségi termelők összefogására irányulnak, hanem a hasonló piaci kondíciókkal, regionális mozgástérrel rendelkező gazdasági szereplőkkel (hűtőházakkal, feldolgozókkal) való vertikális, vagy másként *“előre történő integráció”* megteremtésének irányába mutatnak. Ezt a célt szolgálja a négy szövetkezet egyikének EU-szabványoknak megfelelő termelői értékesítési szervezetté (TÉSZ-szé) alakítása, valamint egy a regionális határvonalakat túllépő, több előzetesen elismert TÉSZ-t integráló egyesülés szervezeti kereteinek megteremtése is.²³⁵ A cég vezetői, valamint a velük kooperáló piaci partnerek egy olyan többcentrumú, országos viszonylatban is számottevő logisztikai központ kereteit körvonalazzák, mely a hazai piacok mellett a külföldre történő értékesítés csatornáit is megnyithatja előttük.

A Kasz-Coop által megvalósított integráció ugyanakkor erősen veszélyezteti a kistérség közepes üzemmérettel rendelkező, az alárendeltségtől vonakodó termelőinek függetlenségét. A szóban forgó gazdálkodók meglehetősen heterogén társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkeznek, önállóságuk megőrzése érdekében azonban egytől-egyig a fokozott specializáció, a különleges, piacon keresett termékek előállítására révén igyekeznek azokat a piaci lehetőségeket megteremteni, melyek nem tartoznak a Kasz-Coop érdekeltségi köréhez. E stratégia mellett a középüzemek működtetői a kistérségen túlnyúló integrációs kapcsolataik elmélyítésére, valamint saját, általuk kontrollált termelői hálózatok kiépítésére törekednek. A középüzemek által megvalósított termelői kooperációt azonban a Kasz-Coop által koordinált, erősen hierarchizált szövetkezetek

²³⁵ Az Európai Unió tagországaiban kiemelten támogatott, a zöldség- és gyümölcságazatban működő termelői értékesítő szervezetek, TÉSZ-ek működését hazánkban a 25/1999. (III.5.) FVM rendelet tette lehetővé. A Kasz-Coop tulajdonosai által létrehozott szövetkezetek egyike, a Sárándi Hűtő Szövetkezet 2002-ben vált előzetesen elismert TÉSZ-szé. Ezt követően alakult meg a Zöld Régió Egyesülés néven működő, négy előzetesen elismert TÉSZ-t integráló, regionális hatókörrel rendelkező szervezet, melynek tevékenysége a hazai és külföldi értékesítési csatornák feltérképezésére, piacszerzésre, valamint a hiányzó logisztikai infrastruktúra megteremtésére irányul.

működésével szemben a termelési költségek, felelősségek, kockázatok kölcsönös megosztásán alapuló együttműködési mechanizmusok jellemzik. A döntően horizontális, nem ritkán rokoni, rokonszenvi kapcsolatokra épülő középzemeki integráció tehát a Kasz-Coop túlsúlyának kompenzálása mellett az agrárpiacon jellemző termelői-értékesítési kockázatok csökkentését, a tranzakciós költségek megosztását is lehetővé teszi. A középzemek együttműködési modelljei a tőkeerő korlátozott volta következtében elsősorban a hasonló kondíciójú szereplőkkel való kooperációval jellemezhetők, kizárva az olyan gazdálkodói csoportokkal való kapcsolatok lehetőségét, mint a Kasz-Coophoz szövetkezeti tagságuk révén csatlakozó, tőkeszegény, illetve hiányos termelői infrastruktúrával rendelkező törpeüzemek.

A kisüzemi méretű gazdaságok együttműködési formái

A nagyüzemi szektorból önként kilépő, illetőleg kényszerből kiszoruló, korábban zömmel fizikai állományban tevékenykedő termelők többsége a kilencvenes évek elején tőketartalék hiányában, s nem utolsósorban tradicionális gazdálkodói szemlélete okán nem tudott élni a privatizáció kínálta lehetőségekkel. Egy részük a magángazdálkodás keretei között kereste boldogulása lehetőségeit, többen a rendszerváltás után megszorodó helyi vállalkozások alkalmazottaivá váltak, az idősebb generáció pedig a rokkantsági ellátás, illetve az előnydíjaztatás révén igyekezett biztos forrásokat teremteni megélhetéséhez. Az ágazatban maradó, jobbára tőkeszegény szereplők számára a kilencvenes évek második felétől egyre az együttműködés jelenti a talpon maradás garanciáját, melynek többféle formájával találkoztunk a térségben.

A korábban már említett, Kasz-Coop általi integráció elsősorban az egy-egy növényfajtára (csemegekukorica, zöldborsó, cukorrépa, stb.) specializálódó, mezőgazdasággal általában csak jövedelem-kiegészítés céljából foglalkozó, részmunkaidős kisüzemeket érinti. Esetükben az együttműködés egy a Kasz-

Coopnak alárendelt termelői pozíciót eredményez, ugyanakkor beszerzési, értékesítési biztonságot teremt. Velük szemben a paraszti vonásokat mutató termelői csoportok a vegyes termékszerkezettel jellemezhető gazdálkodást részesítik előnyben, az agrártermelést jellemző kockázatok csökkentésének eszközét pedig a *hasonszőrűekkel* való kooperációban látják. Ennek jellegzetes megnyilvánulási formája a kistérség több településén is működő *tejszövetkezet*, mely a megélhetésüket tejtermelésre alapozó, hasonló tőkeerejű, többségében 5-10 tehenes gazdákat integrálja. E szövetkezetalapítások háttérében döntő szerepet játszottak a tejtermelést a térségben, és tulajdonképpen országosan is jellemző tejpiaci problémák, így a rendkívül alacsonyan tartott, nyomott átvételi árak, az átláthatatlan értékesítési ügymenet, s különösen a felvásárlóval szembeni bizalmatlanság. (Szabó 1992) Bár *“féltek az elején az emberek, nem merték a biztost bizonytalanra váltani”*, mégis egyfajta alulról jövő kezdeményezésként a kistérség több településén érdekeik együttes képviselőit szövetkeztek a tejtermelő gazdák²³⁶. Az együttműködés életre hívója ez esetben tehát nem a termékáron növelésének szándéka volt, hanem a közös érdekek érvényesítése a felvásárlóval szemben a kedvezőbb értékesítési pozíció elérése reményében. Az együttműködés sikerei a tejtermelőket kooperációs kapcsolatok elmélyítésre sarkallták, ennek köszönhetően ma már szaktanácsadásra, s a különféle pályázatokkal, hitelfelvételi lehetőségekkel kapcsolatos információs szolgáltatások nyújtására, valamint közös beszerzésekre is vállalkoznak az induláskor csupán érdekérvényesítésre koncentráló térségi tejszövetkezetek.

A térség kisüzemi méretű gazdálkodóinak körében megfigyelhető kooperációs forma a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló kaláka is, melyet legegyszerűbben a termelőeszközök, illetve a munkaerő gazdasági szereplők

²³⁶ A kistérségben a kilencvenes évek második felében Derecskén, Konyáron, valamint Tépén alakultak tejszövetkezetek, melyek a fentiekben említett tevékenységi kör megtartása mellett az uniós szabványoknak megfelelő tejbe gyűjtőket alakítottak ki, emellett a kistérség tejszövetkezeteit integráló regionális tejfeldolgozók kialakítását fontolgatják.

közötti, egyensúlyra törekvő cseréjeként írhatunk le.²³⁷ (Sik 1988) Az államszocializmus gazdaságában is jelen lévő, a szokásjog, s a közösségi elvárások által szorosan meghatározott együttműködési formát a rendszerváltást követően elsősorban a magánosítás után megjelenő infrastrukturális hiányosságok, tehát a külső gazdasági kényszerek erősítették fel országszerte. (Csanády 1998, Csire 1999, Kuczi 2000) A kistérségben működő kalákahálózatok elsősorban azokból a döntően kis- és középparaszti családokból származó, a kollektivizálás után a helyi térszerekbe kényszerülő, a rendszerváltás után azonban ismét önálló gazdálkodókból, valamint leszármazottaikból álltak össze, akik a kárpótlás, illetve a privatizáció során nem jutottak olyan tőke- eszköz- és infrastrukturális háttérbázishoz, mely a gazdálkodás zavartalanságát biztosította volna számukra. A magánosítást követően meglevenedő kalákát tehát az akut és általános erőforráshiány és nem csupán a gazdálkodói hagyományok tartják életben.²³⁸ A rendszerváltás után újjászerveződő kaláka ugyanakkor több vonatkozásban is eltér a kollektivizálás előtti magángazdaságok, illetve a nagyüzemi időszak háztáji gazdaságai által folytatott klasszikus kalákázástól. Mára egyfelől kibővült azon tevékenységek köre, melyekre a kaláka szerveződhet, azaz ma már nem csupán a hagyományos

²³⁷ A kaláka intézménye a rokonsági körben elterjedt altnista segítségnyújtás, más szóval kötelező önzetlenség, valamint a pusztán piaci szabályozók által befolyásolt, anyagiassított cserekapcsolatok között elhelyezkedő kooperációs forma, mely általában túllép a vérségi kötelékeken, ugyanakkor a szűkebb társadalmi környezet, vagy másként a közvetlen network szolidaritási hálójába zárja az érintetteket. (Angelusz-Tardos 1991:13)

²³⁸ A kaláka intézményét tehát az adok-kapok kölcsönössége, illetve a kölcsönösségben való feltétlen bizalom tartja fenn, éppen ezért a kalákahálózatban való részvétel elengedhetetlen feltétele egy, ha mégoly minimális, de a termelés folyamatában nélkülözhetetlen tőkefajta, csereeszköz (termelési eszköz, munkaerő, információ, speciális tudásfajta, stb.) megléte. Amennyiben felborul a kölcsönös szívességyújtás elvén nyugvó egyensúly, azaz a cserében potenciálisan érdekelt valamelyike hosszabb távon nem tud cserealapot felmutatni, a kaláka értelemszerűen felüggesztydik, s a csereképtelen fél kiszorul a kalákahálózatból. Abban az esetben azonban, ha az ellenszolgáltatás nélküli szívességyújtás csupán rövid távon áll fenn, a segítségnyújtás a szükségben való szolidaritás jegyében kalákapcsolatként, mégpedig biztosítási elvű kalákaként értelmeztydik, azaz akkor is funkcionál, ha a felek valamelyike átmenetileg (gyermekszületés, betegség, haláleset stb., miatt) nem csereképes. (Kuczi 2000) Amikor azonban a csereképtelenség beláthatatlan időre elhúztydik, piaci motívumok jelennek meg a szívességek elszámolásánál, azaz a bajba jutott fél a közösség bizalmával való visszaélés, az úgynevezett erkölcsi inkompetencia elkerülése érdekében piaci áron kénytelen fizetni a segítségért, s ezzel tulajdonképpen formálisan is kizártya magát a csereképes kalákázók köréből.

alkalmi, vagy rendszeres segítségadás képezi kaláka tárgyát, hanem akár a munkagép-, az alkatrész- vagy az információcsere is. Másfelől a kalákahálózatok kialakulásánál immár nem csupán a származásbeli hasonlóság, vagy a földrajzi értelemben vett közelség képezi a szerveződés alapját, hanem a közös gyökerű problémák, a rendszerváltás után megjelenő, a termelés biztonságát akadályozó piaci nehézségek is.

A kistérség termelői körében működő kaláka tehát nem csupán a szorosan vett rokoni, szomszédsági kapcsolatokra korlátozódik, hanem a hasonló tőkeerejű, társadalmi-gazdasági háttérű, szubkulturális környezetüket tekintve hasonló helyzetű gazdálkodók közötti tranzakciók lehetőségét is magában rejt. ²³⁹Az egymással kooperáló termelőket a döntően homogén kapcsolatokból építkező kaláka kétségkívül átsegíti a gazdaság működtetésével összefüggő nehézségeken (legyen az betakarítás, szezonális kampánymunka, alkatrészhiány, stb.), a szakirodalom által erős kötésű interszónális kapcsolatként definiált együttműködési forma ugyanakkor egy sajátos, tradicionális vonásokat mutató társadalmi-gazdasági környezetbe zárja a termelőket, meggátolva az innovatív, újszerű, kívülről jövő gazdálkodói modellek befogadását, meggyökeresedését. Egyfelől tehát a térségben megfigyelt kaláka alapját adó erős kötések a kooperatív támogatás feltétlen eszközei, másfelől azonban elszigetelik, a provinciális hírek, ismeretek, eszközrendszerek világába zárják a tőkehiányos (agrár)gazdasági szereplőket. (Granovetter 1988)

²³⁹ A Derecske és térségben működő kalákahálózatok résztvevőinek döntő többsége férfi, a nők kizárólag a gazdálkodó férj jogán (oldalán) léphetnek be a termelői hálózatokba. A kalákahálózatok erősen maszkulin jellege részben kulturális okokkal magyarázható, a térség agrártársadalmában ugyanis hiányzik az egyedül gazdálkodó nő modellje. Ugyanakkor a kaláka nemek vonatkozásában mutatkozó eltéréseinek kétségkívül vannak racionális gazdasági okai is, hiszen a mezőgazdasági erőgépek működtetésével kapcsolatos ismeretek, a gépjáratáshoz szükséges szakélelem, s nem kevésbé a fizikai erőt kívánó betakarítási munkálatok, azaz a kalákában cserealapként működtethető tevékenységfajták általában a férfiak tevékenységi körébe tartoznak. A kalákahálózatok nőtágjai az esetek döntő többségében a manuális készségeket igénylő munkafolyamatokba (szüret, betakarított termékek válogatása, tisztítása, a nagyobb erőfeszítést igénylő betakarítási munkálatoknál a főzés) kapcsolódhatnak be.

Összegzés

A kistérségben végzett terepkutatás mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy a Derecskén és térségében lejátszódott agrárátalakulás, bár a főbb tendenciákat tekintve kétségtávan megegyezett az ország más részein zajló folyamatokkal, több tekintetben is specifikus vonásokat mutat. A térség agrárátalakulását alapvetően meghatározza az a körülmény, hogy a piaci motivációkkal, monopolizációs törekvésekkel rendelkező, egykori téveszközépvezetők által irányított Kasz-Coop célcsoport a térség mezőgazdasági szövetkezeteinek megszűnte után számos, korábban a nagyüzemek által ellátott integrációs funkciót átvállalt. Így például összefogta azokat a nagyüzemekből kiszoruló részmunkaidős termelőket, akik tőke- eszköz- és nem utolsó sorban információhiányuk miatt önmagukban valószínűleg képtelenek lettek volna a piaci elvárásokhoz való sikeres alkalmazkodásra. Emellett előnyös beszerzési lehetőségeket, stabil értékesítési csatornát kínált azoknak a főfoglalkozású agrárgazdasági szereplőknek is, akik ugyan rendelkeznek a termeléshez szükséges forgótőkével és eszközállománnyal, termékalapjuk csekély volta miatt azonban a piacon kedvezőtlen értékesítési pozíciókkal rendelkeznek. Nem feledkezve meg a Kasz-Coop általi integráció árnyoldalairól sem, szót kell ejtenünk a középüzemek önállóságát erősen veszélyeztető integrációs túlsúlyról, mely a fokozott specializáció mellett a térség hasonló tőkeerejű gazdasági szereplőivel való kooperációk elmélyítésére készíti a közepes méretű gazdaságok működtetőit. A Kasz-Coop térségi szerepkörét értékelve összességében megállapítható, hogy monopolizációs törekvései, integrációs fölénye ellenére a célcsoport a transzformációs válság időszakában egyfajta kockázattompító, védőernyő szerepet töltött be a kistérség gazdasági életében, s hozzájárult a szerkezetátalakulást kísérő gazdasági recesszió hatásainak enyhítéséhez.

A kistérség agrárátalakulásának másik specifikumát a hagyományos vonásait részben megőrző Petőfi Szövetkezet adja, melyről kiderült, hogy alternatívát

kínált – de legalábbis adaptációs időt hagyott – a gazdasági szerkezetváltozástól, illetve az önállósodás lehetőségétől tartó tagi, alkalmazotti csoportok számára. A Petőfi Szövetkezet példáján ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a szövetkezeti átalakulás a makrogazdasági körülmények mellett erős függést mutatott a nagyüzemi struktúrában megszilárdult hatalmi, érdekeltségi, személyközi viszonyoktól, s –e tényezők meghatározzák, befolyásolják a nagyüzemtől függetlenedők alkalmazkodási stratégiáit. Mint láthattuk, az említett szövetkezet alkalmazotti köréből a gazdasági szerkezetváltást követően elsősorban azok tudtak versenyben maradni, akik az új viszonyok között is értékkel bíró, konvertálható tőkével (mindenekelőtt műszaki, technikai ismeretekkel, illetve a beszerzés, és értékesítés terén szerzett tapasztalatokkal, kapcsolatokkal) rendelkeztek, s akik a piac által koordinált körülmények között vállalkozásszerűen tudták működtetni immár saját tulajdonú gazdaságukat.

A vizsgálati tapasztalatok a fentiek mellett arra világítottak rá, hogy az államszocializmus időszakában a nagyüzemi termelés és a háztáji gazdálkodás kettőségében élő, a redisztributív és a piaci, félpiazi szektor világában többé-kevésbé otthonosan mozgó, homogénnek látszó kistermelői kör a kilencvenes években bekövetkezett társadalmi-gazdasági kihívásokhoz heterogén stratégiákkal alkalmazkodott. Az egykori téeszalkalmazottak számottevő része (különösen az alacsonyan képzett, idősebb generáció) életképes gazdálkodói modell hiányában a szövetkezetesítés előtti tradíciókhoz tért vissza, s javarészt olyan termelői technikákat, kooperációs formákat elevenített fel, melyek a piac hatókörén kívül helyezkednek el. Tapasztalhattuk, hogy a kollektivizálás előtti kis- és középparaszti értékrend, így a vegyes termékszerkezetet preferáló, kockázatvállalástól idegenkedő termelői szemlélet felelevenítése ugyan hozzájárult a helyi társadalomban oly fontosnak ítélt gazdálkodói autonómia rehabilitációjához, a tartós piaci szerepvállaláshoz azonban elégtelennek bizonyult. A szövetkezetből kilépők más csoportjai, különösen a mezőgazdasággal résztvevénységként foglalkozók, nem a hagyományos paraszti gazdálkodás eszközeihez nyúltak vissza, hanem a kistérség tőkeerős

szereplőivel, mindenekelőtt a Kasz-Cooppal való kooperáció lehetőségeit keresték. A jövőbeni folyamatokat tekintve a kistérség agrárgazdaságában a Kasz-Coop pozícióinak, integrációs túlsúlyának további erősödése, s a nálánál kisebb termelők egymás közti, illetve az erősebb szereplőkkel való kooperációs kapcsolatainak elmélyülése prognosztizálható.

Irodalom

1. ANDOR Mihály–KUCZI Tibor–Swain, Nigel (1996) Közép-európai falvak 1990 után. Szociológiai Szemle. 1996.3-4.. szám, 125-147
2. ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert (1991): Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 1991. 9-18.
3. BALCSÓK István (2000) Sáránd gazdasága. In: BARANYI Béla (szerk.): Sáránd. Fejezetek a település múltjából és jelenéből. Sáránd, 2000. 53-84.
4. BARANYI Béla (2002) Új folyamatok az Alföld társadalmában. In: CSATÁRI Bálint–TÍMÁR Judit (szerk): Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 2002.
5. BELUSZKY Pál (2002) Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és Berettyó-Körösvidék. In: Végkiírás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok. MTA RKK, Pécs, 2002. 107-127.
6. CSANÁDY András (1998): A hagyományok szerepe Királyhelmece vidékének gazdasági átalakulásában. In: CSANÁDY András (szerk.): Hagyományos térségek megélhetési szerkezete. AB AETERNO, Budapest, 1998. 139-185.
7. CSITE András (1999): Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt-szocialista vidéki átalakulásban. In: BOROS Endre–CSITE András–LETENYEI László (szerk.): Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. MTA Politikai Tudományok Intézete–SZÁMALK Kiadó, Budapest, 1996.
8. CSITE András–CSURGÓ Bernadett–HIMESI Zsuzsa–KOVÁCH Imre (2002) Agrárpolitikai "hatásvizsgálat": földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet.. In: KOVÁCH Imre (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. A poszt-szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 309-362
9. FERTŐ Imre (1997) Vita a földtulajdonról. *Beszélő* 1997. november
10. FERTŐ Imre–SZABÓ G.Gábor (2001) Változó irányítási struktúrák a magyar mezőgazdaságban az átmenet során. Külgazdaság, XLV. évfolyam, 2001. szeptember. 29-45.
11. GARNOVETTER, Mark (1988) A gyenge kötések ereje. A hálózatelemzés felülvizsgálata. Szociológiai Figyelő, 1988. 3. szám, 39–60.

12. HAMAR Anna–RÁCZ Kata–VÁRADI Monika Mária (2002) Esélyek és kényszerek. Termelői stratégiák és kooperációs törekvések a Közép-magyarországi régió zöldség- és gyümölcságazatában. Tér és társadalom. 2002. 3. szám. 133-152.
13. HANTÓ Zsuzsa (1998) Az agrárgazdaság átalakulásának kérdőjelei. In: HAMAR Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években.–I. kötet, Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. III. kötet, Szolnok, 1998. 9-35.
14. HARCSA István–KOVÁCH Imre (1996) Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): Társadalmi Riport, TÁRKI–Századvég, 1996. 104-134.
15. JUHÁSZ Pál (1998) Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. Szociológiai Szemle, 1998. 2. szám, 33-46.
16. KOLOSI Tamás (2000) A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest, Osiris Zsebkönyvtár. 2000. 87-93.
17. KÓSA László–FILEP Antal (1983): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 69-70.
18. KOVÁCS Katalin (1998) Elfújja a szél? Esettanulmány a 'Homokvár' szövetkezeetről. Replika, 1998. december, 33-34. szám. 137-150.
19. KOVÁCS Csaba–KOVÁCS Katalin–BIHARI Zsuzsa (1998) Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In: HAMAR Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években.–I. kötet, Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. III. kötet, Szolnok, 1998. 81-164.
20. KUCZI Tibor (2000): Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Budapest, 2000.
21. LAKI László (1997) A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok) Szociológiai Szemle 1997. 3. szám. 67-90.
22. MERVÓ Zoltánné (1977) Hajdú-Bihar megye termelőszövetkezeteinek katasztere. In: GAZDAG István (szerk.): Dokumentumok a termelőszövetkezeti mozgalom hajdú-bihar megyei történetéhez. Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei. 10. Debrecen, 1977. 157-178.
23. NEMES Gusztáv- HEILIG Balázs: Önellátás és árutermelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. Szociológiai Szemle, 1996. 3-4.

24. SÍK Endre (1988): Az "örök" kaláka. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.
25. SÜLI-ZAKAR István (1998): Derecske földrajza. In: GAZDAG István (szerk.): Derecske története és néprajza. Derecske, 1998. 367-396.
26. SZABÓ Márton (1992) A vertikális koordináció a magyar tejgazdaságban. *Közgazdasági Szemle* XXXIX. 3. 279–288.
27. SZELENYI Iván (1992) Harmadik út ? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
28. SZENDREY István– NYAKAS Miklós (1980) A földosztás és a község gazdasági helyzete a II. világháború után. In: SZENDREY István (szerk.): Derecske története. Debrecen, 1980.
29. PERROW, Charles (2002) Szervezetszociológia. Közgazdasági elméletek a szervezetről. Osiris Kiadó, Budapest 2002.256-267.
30. TÓTH Erzsébet (1999) A szociális (megélhetést segítő) mezőgazdaság Magyarországon. Gazdálkodás, XLIII. évfolyam, 5. szám.1-11.
31. VÁRADI Monika Mária (1998) Keskeny az ösvény. Esettanulmány a 'Harmónia' Mgtsz átalakulásáról. In: HAMAR Anna (szerk.): Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években.–II. kötet, Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon. IV. kötet, Szolnok, 1998. 89–112.

SZABÓ GYULA: A HATÁRMENTI KAPCSOLATOK LAKOSSÁGI SZEMSZÖGBŐL A MAGYAR-ROMÁN HATÁR MENTÉN

1. Bevezetés

Az EU-csatlakozás kapcsán a határmenti területek szerepében jelentős változásokra számíthatnak az ott élők, a jelenleg periférikus helyzetben lévő határsáv új lehetőséget kap a hátrányos helyzetből való kilábalásra. A múltban a határok szerepe Kelet-Közép-Európában elsősorban az államok egymástól való elválasztása volt. Az EU csatlakozással ez az elválasztó szerep veszíthet a jelentőségéből – legalábbis azokon a területeken, ahol a határ mindkét oldalán az Európai Unió tagjait találjuk. Kelet-Magyarországon a magyar-román, és különösen a magyar-ukrán határ mentén az ott élőknek fel kellett készülniük arra, hogy a határátlépés nem válik egyszerűbbé május elseje után sem, esetleg még több fennakadás is várható. Az új helyzetben a határon átnyúló együttműködés régi problémái új kihívásokkal egészülnek ki.

A határtérsegek vizsgálata több mint egy évtizede szerves részét képezi a magyarországi tudományos kutatásnak. A legtöbb kutató elsősorban a határmentiség makro- és mikroökonómiai hátrányait, az infrastruktúra hiányosságait, a tőkehiány fejlődést gátló szerepét kutatja (Horváth, 1998: Rechnitzer, 1999). Mi ebben a tanulmányban a kérdésnek két másik, kevésbé kutatott aspektusát kívánjuk megvizsgálni, mégpedig a határ két oldalán élők személyes kapcsolatainak erősségét, és azt, hogy ezek az emberek hogyan ítélik meg határon átnyúló együttműködés fontosságát.

2. A vizsgálat bemutatása

A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Debreceni osztályán az OTKA támogatásával *A magyar – román határmentiség* címmel vizsgálatot végeztünk 2002. júliusában és augusztusában. A kutatás a

határ mindkét oldalán öt-öt települést foglalt magába (Biharkeresztes-Ártánd, Elek, Kiszombor, Létavértes, Vállaj), melyek mind a magyar román határ közelében fekszenek. A településpárok kijelölése során a határ közvetlen közelében fekvő, hasonló nagyságú és egymással szomszédos településeket igyekeztünk kijelölni, arányos területi eloszlásban a két határszakasz mentén (1. ábra).

1. ábra A vizsgálatba bevont települések

A kutatás alapvetően két részből állt: egyrésztől interjúk készültek a települések polgármestereivel vagy kistérségi megbízottaival, Biharkeresztes-Ártánd esetében mindkettőjüket megkérdeztük.

Az interjúkérdéseket (előzetes feltevéseinktől némiképp eltérő) blokkokba, (összesen ötbe) osztottuk, igyekeztünk, hogy a hasonló tematikájú, tárgyú kérdések kerüljenek egy blokkba. Ennek megfelelően a válaszok is részben összemosódtak, de ennél fontosabb, hogy az összevonások erősíthetik, kidomboríthatják azokat a közös vonásokat, melyek külön-külön vizsgálva könnyebben elkerülhették volna figyelmüket. Az így kialakult kérdéscsoportok a következők:

- a megkérdezetteknek a települések illetve kistérségek fölötti, országos vagy euroregionális szintű együttműködésekről kialakított véleménye,
- a magyar-román kapcsolatok a határmenti együttműködésben szerzett, a román félre vonatkozó tapasztalatai fényében,

- az Európai Unió által finanszírozott programokkal kapcsolatos észrevételek,
- a települések egy-egy csoportja által önkéntes alapon létrehozott településszövetségek, illetve a különleges gazdasági övezetek megítélése,
- Magyarország EU-tagságának, a schengeni normák bevezetésének hatása a határon átnyúló kapcsolatokra.

A kutatás második része egy nagyszabású lakossági kérdőíves felmérés volt az érintett településeken: összesen 600 kérdőív készült.

Kérdőíves felmérésünkben a következő dimenziók mentén vizsgáltunk:

- Romániával kapcsolatos asszociációk - a szomszédság érzelmi dimenziói,
- kapcsolatok és kötődések – a kapcsolattartás gyakorlati megnyilvánulásai,
- a határmentiség, és az ezzel kapcsolatos attitűdök,
- a regionális együttműködés lehetőségei, és a különböző szervezetek ismerete (ebben röviden az EU csatlakozás által várt hatásairól – avagy előkerül-e a határmentiség dimenziója az e kérdésről való gondolkodásban),
- demográfiai blokk.

A mintavétel két lépcsőből állt: elsőként a határátkelőhellyel rendelkező, illetve határátkelőhellyel nem rendelkező, de közvetlenül határmenti települések közül választottunk hármat, illetve kettőt, majd a kiválasztott településeken a következő számban végeztünk adatfelvételeket: Ártánd 50, Biharkeresztes, Elek, Kiszombor és Vállaj 100-100, Létavértes pedig 150 megkérdezettel szerepelt a mintában.

Végül az egyes települések megkérdezettjeinek válaszait súlyoztuk az adott települések lakosságának a populáción belüli aránya, illetve a nemek szerinti megoszlása szerint.

Mivel a településeken belüli mintavétel nem eredményezett véletlen mintát, a vizsgálat eredményei nem általánosíthatóak a teljes populációra, azonban élő trendeket, folyamatokat mindenképpen jeleznek.

A kérdőívek feldolgozásának első lépéseként k-középpontú klaszteranalízissel (K-means cluster) a megkérdezettek négy csoportját különítettük el az alapvető demográfiai jellemzőiket mérő változók (kor, foglalkozás, iskolai végzettség, hányan élnek a háztartásban, mióta él a településen) bevonásával.

Az így létrejött csoportokat a következők jellemzik:

- Az első csoportba (*fiatal alkalmazottak – új beköltözők*) 206 fő került (az egész minta 34,3%-a). A csoport tagjai jellemzően 20-40 év közöttiek (a csoport 74%-a ide tartozik), a mintában ez volt a legfiatalabb csoport. Közel felük (46,3%) érettségivel, 13,5%-uk főiskolai végzettséggel, 30%-uk szakmunkás végzettséggel rendelkezik. Elsősorban alkalmazottként dolgoznak (55,7%), de a többi csoporthoz képest nagy arányban találunk közöttük munkanélkülieket (11,9%), illetve GYES-en, GYED-en lévő kismamákat. E csoport 56%-a nő, jellemzően 3-4 fős háztartásban élnek. Kiemelkedően magas arányban (17,8%) vannak itt olyanok, akik rövid ideje (kevesebb, mint 10 éve) laknak az adott településen.
- A második csoportban (*iskolázatlan, idős nyugdíjasok*) a megkérdezettek 25,4%-a (154 fő) található. A csoport tagjainak 89,1%-a 50 év feletti, de nincs közöttük senki, aki 40 év alatti. Ennek megfelelően 88,6%-uk nyugdíjas. Iskolai végzettségük rendkívül alacsony, 23,2%-uk a 8 általánost sem végezte el, 53,5%-uk a 8 általánost, 23,3%-uk pedig a szakmunkásképzőt, vagy a szakiskolát fejezte be. Ennél magasabb iskolai végzettségű nincs a körükben. Jellemzően 1-2 fős háztartásokban élnek, 58%-uk nő, 77,6%-uk több mint 40 éve lakik a településen.
- A harmadik csoport (*középkorú vállalkozók*) 70%-a férfi, közel felük vállalkozó. Jellemző 30 és 50 év közöttiek (62,5%), 30 év alattiak kis számban fordulnak elő közöttük. 44,7%-uk szakiskolát végzett, 39,4%-uk érettségizett, felsőfokú végzettség kevésbé jellemző a körükben. A háztartás, amelyben élnek jellemzően nagy létszámú, átlagosan 4,57 főből áll. 78,4%-uk több mint 30 éve él a településen. Az e csoportba tartozók az egész minta 13,5%-át adják (81 fő).
- A negyedik csoportban (*iskolázott középkorúak*) kiemelkedően magas mind a főiskolát (30,3%), mind az egyetemet végzettek aránya (6,7%),

de az érettségizettek is nagyon nagy számban vannak jelen (48,7%). Egyharmaduk 40-50, egyharmaduk 50-60 év közötti, egyharmaduk pedig 60 év feletti. Foglalkozásukat tekintve közel felük (44,2%) közalkalmazott, 43,1%-uk nyugdíjas. 94,7%-uk már több mint 30 éve él a településen. A teljes minta 22,5%-át (135 fő) adják.

Mivel a tanulmány keretei korlátozottak, így a következőkben az interjúk, illetve a kérdőíves vizsgálatok két-két, egymással összefüggő dimenzióinak eredményeit mutatjuk be.

3. Magyar-román kapcsolatok

Az interjúk során a magyar-román intézményi kapcsolatokat érintő kérdésekre adott válaszokból kirajzolódik egy kép, mely a határ mentén élők szemszögéből mutatja be a két ország kapcsolatát, és főként az ezzel kapcsolatos problémákat. A következő néhány pontban foglalható össze mindaz, ami a válaszadók szerint akadályozza a kapcsolatok elmélyülését.

Elsőként azt szeretnénk kiemelni, amit nem említett gyakorlatilag egyik megkérdezett sem, és ha mégis, csak a hiányát erősítik meg. Arról a kétségkívül létező történelmi eredetű ellentétéről van szó, amely románok és magyarok viszonyát régóta nehezíti. A helyi tapasztalatok szerint, ha nem is tűnt el a bizalmatlanság teljes mértékben, a jó tíz évvel ezelőttihez képest az ellenségeskedés jóval kisebb mértékű, és csak néha okoz zavart a kapcsolatokban.

A gyakran említett problémák közé tartozik viszont, hogy a meglévő kapcsolatok a határ két oldalán lévő települések között igen szűk körre terjednek ki. A hasonló kérdéseket feszegető kutatások már kimutatták, hogy a kapcsolatok hagyományos formája, a kulturális csere az, ami ma is jól működik és virágzik: a kultúra az a terület, ahol a román oldalon is van fogadókészség. Ennek eredménye a számos nemzetiségi találkozó, néptánc együttesek kölcsönös fellépése, egymás nemzeti ünnepei alkalmából a szomszédok meglátogatása. Különösen ott valóban élő ez a kapcsolat, ahol a határ mindkét oldalán valamely

hagyományaihoz ragaszkodó nemzetiség él, pl. Vállajon. Ezen kívül szinte csak a sport (öregfiú mérkőzések) és a diákok kölcsönös táboroztatása azok a területek, ahol zavartalan az együttműködés.

A rendszeres találkozásra azonban más alkalmakat is találnak az érintett települések vezetői, elsősorban azt a szép számú protokolláris eseményt, amelyek természetesen nem múlhatnak el evés-ivás nélkül. Míg a kulturális- és sport-kapcsolatokat rendszerint büszkén sorolták a megkérdezettek, még ha néha kevesellték is azokat, és továbblépést tartottak szükségesnek, a „fehér asztal melletti” találkozókat minden érintett élesen bírálta. Nem önmagában a találkozás, vagy akár az ahhoz kapcsolódó étkezés ellen volt minden polgármesternek kifogása, sokkal inkább az ellen, hogy a kapcsolatok megrekedjenek ezen a szinten. A létavértesi és a biharkeresztesi polgármester is kifejtette, mennyire nem látják értelmét az ilyesfajta összejöveteleknek, arról nem is beszélve, hogy azok néha milyen kellemetlen szituációkat szülnek.

A negatív példák után meg kell említenünk azt a néhány kezdeményezést is, melyek megpróbálják bővíteni az együttműködés körét, és megpróbálnak túllépni a „néptánc-foci-italozás” jellegű programokon. A nagyon kevés példa egyike az az inkubátorház, mely Makón illetve a határ túloldalán épült meg egy közös program eredményeként. E szempontból fontos az az erőforrás-felmérés, melyet a Vállalkozásfejlesztési Alapítvány készített a határ mentén, illetve a kamarák által szervezett üzletember-találkozók sora (Biharkeresztes). Ugyancsak pozitív példa annak a szennyvíztisztítónak a terve, melyet Vállaj szeretne megvalósítani román partnereivel.

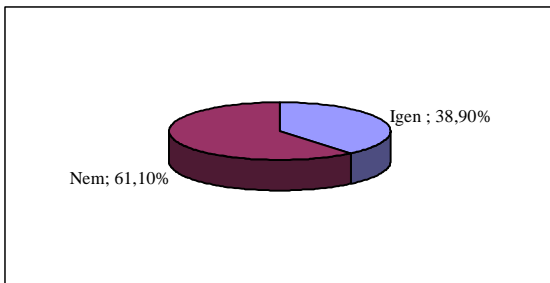
Végül a kapcsolatok fejlődését hátráltató másik nagyon fontos tényezőről, a román politikáról kell még szólnunk. Nem csak a korábban említett bizalmatlanság akadályozza minden Magyarországról érkező kezdeményezéssel kapcsolatban a lehetőségek kiaknázását, de helyi szinten is számtalan furcsaságra hívták fel a figyelmet az interjúalanyok. A Létavértessel szomszédos Székelyhídon például az elmúlt három ciklusban összesen 7 polgármester tevékenykedett a polgármester és a helyi tanács tisztázatlan viszonyrendszere

miatt, ez pedig teljességgel lehetetlenné tesz bármiféle előre tervezést. Ugyanebben az interjúban hangzik el, hogy a helyi politikusok Romániában éppen olyan megbízhatatlanok, mint az országos politikában, céljaik között nem is szerepel bármiféle hosszú távú koncepció kidolgozása, legfontosabb saját anyagi érdekeik érvényesítése.

A kérdőíves felmérés során külön hangsúlyt fektettünk arra, hogy megvizsgáljuk a lakosság határon átnyúló kapcsolatainak jellegét, minőségét, gyakoriságát.

Arra a kérdésre, hogy „*Van-e önnek kapcsolata a szomszédos Romániával?*” az összes megkérdezett 38,9%-a válaszolt igennel (2. ábra).

2. ábra Van-e kapcsolata Romániával

Szignifikáns különbség mutatkozott ($\chi^2 = 6,529$; Sig.=0,012) a nemek között a tekintetben, hogy van-e kapcsolatuk Romániával. Míg a megkérdezett férfiaknak 44,3%-a, addig a megkérdezett nőknek csak 34,1%-a mondta, hogy lenne kapcsolata a szomszédos országgal. Ennek a különbségnek egyik oka a román magyar határ mellett megfigyelhető benzinturizmus lehet.

A magasabb iskolai végzettségű megkérdezettekre szignifikánsan ($\chi^2 = 17,637$; Sig.=0,007) nagyobb arányban volt jellemző, hogy van kapcsolatuk Romániával: míg a főiskolai, illetve egyetemi végzettségű megkérdezettek esetében a kapcsolatot tartók aránya 53,2%, addig a legfeljebb érettségivel

rendelkezők esetében ez az arány 36,5%. A magukat román nemzetiségűnek vallók esetében az anyaországgal kapcsolatot tartók aránya kiemelkedően magas.

Nem volt azonban szignifikáns különbség e tekintetben a mintába került települések, a klaszterek, a foglalkozási kategóriák, a korosztályok, a határátkelővel rendelkező és nem rendelkező települések között.

Azoktól a válaszadóktól, akik rendelkeznek valamiféle kapcsolattal Románia irányában, megkérdeztük, hogy *mióta tart ez a kapcsolat*. A kérdésre választ adók 15,8%-nak 0-5 éve, 13,5%-nak 6-10 éve, 23,6%-nak 11-20 éve, 20,1%-nak 21-30 éve, míg 27%-nak több mint 30 éve létezik ez a kapcsolata.

Természetesen vizsgáltuk ezen *kapcsolatok jellegét* is. A klaszterek szignifikánsan különböztek (Sig.<0.05) abban a tekintetben, hogy tagjaik jellemzően milyen céllal utaznak Romániába. A *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportjára különösképpen az volt jellemző, hogy pihenési, vagy munkavállalási céllal keresik fel a szomszédos országot. Az *iskolázatlan, idős nyugdíjasokra* a pihenési célú látogatás kimondottan nem, azonban a rokonlátogatás kimondottan jellemző volt. A *középkorú vállalkozók* esetében a hivatalos üzleti kapcsolatok a leginkább megfigyelhetőek. A határátkelőhellyel rendelkező települések lakóira a bevásárlási célú kiutazás különösen jellemző.

A határátkelővel rendelkező, illetve nem rendelkező települések között szignifikáns különbség ($F=8,429$; $Sig.=0,004$) volt a tekintetben, hogy lakosaiknak *milyen gyakori a kapcsolata a határon túli területekkel, lakossággal* (3. ábra).

3. ábra Kapcsolattartás gyakorisága a határon túli területekkel

	Naponta	Hetente	Havonta	Ritkábban	Soha
Van határátkelő	1,6	3,2	6,5	59,5	29,1
Nincs határátkelő	0,6	0,6	2,3	62,8	33,8

A táblázatban is látható, hogy a határátkelővel rendelkező települések lakosainak közel 10 százaléka havonta, vagy gyakrabban jár Romániába, a korábbiakból valószínűsíthetően elsősorban bevásárlási céllal. A klaszterek között ugyancsak szignifikáns különbség volt ($\chi^2 = 33,875$; Sig.=0,001) a kapcsolattartás gyakoriságát illetően. Az *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportjának tagjaira, és a *középkorú vállalkozók csoportjának* tagjaira jellemző, hogy a többiekhez képest nagyobb arányban vannak azok, akik hetente járnak Romániába, míg a másik két csoport esetében a gyakoriságra vonatkozó kérdések legjellemzőbb válaszai a „ritkán”, illetve a „soha” nem jár át voltak.

A szomszédos országgal, illetve az ott élőkkel való kapcsolat mind települési, mind egyéni szintű meglétével nyilvánvalóan szorosan összefügg az, hogy a megkérdezett tudja-e a szomszédos romániai település nevét. Az egyes mintába került települések között e tekintetben szignifikáns különbség volt ($\chi^2 = 29,455$; Sig.=0,001) (4. ábra).

4. ábra. Mi a neve a szomszédos romániai településnek?

	Nem tudja	Helyes válasz	Helytelen válasz
Biharkeresztes	9,6	79,1	11,3
Ártánd	6,7	93,3	0
Elek	13	67,8	19,2
Létavértes	12,3	64,8	22,9
Kiszombor	17,9	54,7	27,4
Vállaj	0	89,7	10,3

Különösen jellemzőnek tekintettük azokat a cellákat, ahol az (Adj. standardized residuals) 2 körüli, vagy a feletti értéket vett fel

A klaszterek között is szignifikáns különbség volt e tekintetben ($\chi^2 = 24,225$; Sig.=0,000). Helyes válaszokat legjellemzőbben a *iskolázott középkorúak* csoportja, helytelent az *iskolázatlan, idős nyugdíjasok* csoportjának, nem tudja választ pedig a *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportjának tagjai adtak.

A „Milyen tevékenysége révén ismeri ön a szomszédos települést?” kérdésre ugyancsak szignifikánsan különböző ($\chi^2 = 181,546$; Sig.=0,000) válaszokat adtak az egyes települések.

Létavértes és Kiszombor esetében (a szomszédos település nevének ismeretét vizsgáló kérdés eredményeivel összecsengve) kiemelkedően magas volt azoknak az aránya, akiknek nem volt a szomszédos romániai településsel semmilyen kapcsolata (66,5% és 65%). A kapcsolattal rendelkezők legjellemzőbben turistaként jártak a határ túl oldalán először, Létavértes esetében jelentősnek mondható a szomszédos romániai településre először rokonlátogatási céllal utazók aránya (14%). Ártánd és Vállaj esetében a legkisebb (25% illetve 32,1%) a szomszédos településsel kapcsolatban nem lévők aránya, ez nagyrészt annak is köszönhető, hogy mindkét község esetében nagy a szomszédos településen rokonokkal rendelkezők, és azokat látogatók (18,8% és 35,7%) száma. A határ túl oldalán rokonokat látogatók Eleken is meglehetősen jelentős csoportot képviselnek (32,2%) mégis az eleki megkérdezettek több mint felének (52,9%) nincs kapcsolata a szomszédos településsel.

4. A regionális együttműködés és szervezetei

Az euroregionális szervezetek megjelenése új lehetőségeket teremtett a határon átnyúló kapcsolatok és az együttműködés területén. A II. világháborút követően az eurorégiók és az interregionális szervezetek szerte Európában megjelentek, és számuk folyamatosan növekedett. Hasonló folyamat játszódik le a kontinens keleti felén is, mára több mint 100 ilyen jellegű regionális együttműködési megállapodást írtak alá a térségben (Baranyi, 2003). A Kárpátok Eurorégió – amely magába foglalja Magyarország észak-keleti részét – hazánk legrégebbi ilyen jellegű szervezete, és van jó néhány sajátossága, ami máshol nem figyelhető meg. Multilaterális jellege (öt állam képviselteti magát benne) alapvető eltérést jelent az elsősorban bilaterális kapcsolatokon alapuló más euroégióktól. kizárólag volt szocialista országok hozták létre, és a Kárpátok

Eurorégió teljes területe periférikus helyzetű, csakúgy, mint a részt vevő államok többsége (Baranyi, 2002).

A vizsgálatba bevont másik szervezet a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió, amely 1997. november 21-én alakult meg három ország (Magyarország, Románia és Jugoszlávia) részvételével. Tevékenysége az alapítók szándékai szerint elsősorban a gazdasági kapcsolatok élénkítésében, a szállítási és telekommunikációs infrastruktúra fejlesztésében, a környezetvédelemben, a turizmus, a tudományos és kulturális kapcsolatok és a sport területén, valamint a jelen tanulmány által vizsgált témában, a személyes kapcsolatok területén hozhat előrelépést (Nagy, 2001).

A kutatás során az Euroregionális szervezetek működésének megítélése hozta talán a leginkább egybehangzó és legérdekesebb eredményeket még akkor is, ha a vélemények első pillantásra nagyon is megoszlanak. Valójában a megkérdezettek nagyon is hasonló dolgokat mondtak el, csak másként értékelték a tényeket. A közös nevező az, hogy jelenleg nem működnek elég hatékonyan ezek a szervezetek, ebből a szempontból nincs különbség a Kárpátok Eurorégió és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió között. Alkalmi kiadványok, kisebb összegek odaítélése néhány település részére - mindössze ezek jelzik egyáltalán létüket.

A negatív tapasztalatok többségben vannak, a kiszombori kistérségi megbízott fogalmazott a leghatározottabban, mikor "halott dolognak" nevezte a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégiót, főként mivel nincs semmi kézzelfogható hatásköre, és működésének az emberek mindennapi életére sincs semmiféle hatása. Sajátos szempontból bírálta a Kárpátok Eurorégiót Biharkeresztes polgármestere, mivel az és a saját maguk által létrehozott, és eurorégióknak nevezett egyesület egyfajta konkurensei lettek egymásnak. A legnagyobb negatívumot ennek megfelelően ő abban látja, hogy a Kárpátok Eurorégió, és egyik alapítója, a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat féltékenységből nem támogatja a helyi kezdeményezéseket, mivel maga a Kárpátok Eurorégió sem az elvárásoknak megfelelően működik.

Vállaj és Létavértes első embere információhiányra hivatkozva nem nyilvánított határozott véleményt ebben a kérdésben. Előbbi csak elvi szinten állapította meg, hogy egy ilyesfajta együttműködés feltétlenül hasznos, sőt szükséges az Unióba törekvő országoknak, de konkrét eredményekről nem tudott beszámolni. Ha figyelembe vesszük, hogy a Kárpátok Eurorégió milyen régóta létezik, és milyen ambiciózus célokat tűzött ki maga elé, akkor az a tény, hogy két, a határmenti együttműködésben közvetlenül érintett település vezetője információk hiányában nem tud, vagy nem akar róla véleményt formálni, mindenképpen inkább az Eurorégió negatív megítélését jelentheti. Ha a pusztai információellátásig sem sikerült eljutnia, komolyabb eredményeket még kevésbé kérhetünk számon rajta.

Ismét külön tárgyalandó Elek esete, a válaszoló a többi megkérdezethez képest több dicsérő szót talált a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégióra. Miközben azonban pozitív hatásokról beszél, konkrét eredményeket ő sem tudott felsorolni, a máshol is meglévő kulturális kapcsolatokon illetve a néhány megjelent kiadványon és megrendezett konferencián kívül ezen a területen sem történt más, legfeljebb annyi, hogy ugyanazokat az eredményeket, melyeket máshol nem megfelelőnek minősítettek, itt pozitívabban ítélték meg.

Összességében elmondható a kérdésblokk kapcsán minden település esetében, hogy a határmenti kapcsolatok gyengeségeért elsősorban nem a magyar kormányt vagy az eurorégiókat teszik felelőssé. Ha hiányosságokat fel is tudtak sorolni, különösen az eurorégiók esetében, akadályozó tényezőként elsősorban a román felet nevezték meg.

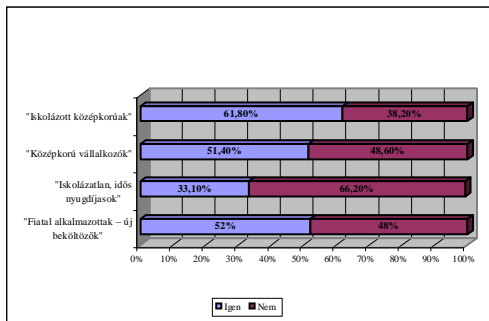
A lakossági adatfelvétel eredményei megerősítik, alátámasztják az interjúkban tapasztaltakat. Kérdőívünkben megkérdeztük azt, hogy az emberek egyáltalán *hallottak-e már* arról az eurorégióról, melybe településük is beletartozik.

Az volt a tapasztalatunk, hogy meglehetősen magas azoknak az aránya, akik egyáltalán nem hallottak arról az eurorégióról, melybe településük is beletartozik (nem halott róla: a teljes minta 50,3%-a; halott róla 49,1%; nem válaszolt 0,6%)

E tekintetben nem volt szignifikáns különbség a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió, illetve a Kárpátok Eurorégió általunk megkérdezett lakosai között.

Szignifikáns különbségek voltak azonban a megkérdezettek klaszterei (clusters) között ($\chi^2 = 24,63$; Sig.=0,000) (5. ábra). Az adott eurorégióról legnagyobb arányban a *(iskolázott középkorúak)* tagjai hallottak (61,6%-uk). A *középkorú vállalkozók csoportja* és az *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportjának tagjai hasonló mértékben (51,4%, illetve 52%) hallottak már a településüket is magába foglaló eurorégióról. A legtájékozatlanabbnak e tekintetben az *iskolázatlan, idős nyugdíjasok* bizonyultak (mindössze 33,1%-uk hallott már e szervezetekről).

5. ábra. Hallott már a ... eurorégióról?(Az egyes csoportokon belül %-ban)

A válaszadók közel egyharmada (62,8%) nem tudta megmondani, 5,1%-uk pedig helytelenül nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy a *megye, melyben a települése található tagja-e az adott eurorégiónak*. Azok között a válaszadók között, akik már hallottak ezekről a szervezetekről a *nem tudja választ adók* aránya 36,1%, a helytelenül *nem tagja a megye* választ adók aránya 8,3%, a helyesen *igennel* válaszolók aránya 55,6%. Azt mondhatjuk, tehát, hogy az összes választ adó közel harmada, míg azok, akik azt mondták magukról, hogy hallottak már az adott szervezetekről, azoknak közel fele válaszolt csak helyesen

az eurorégiók ismeretét ellenőrző egyik legkönnyebb kérdésre. A legtöbb helyes választ ($\chi^2 = 17,687$; $\text{Sig.} = 0,007$) a *iskolázott középkorúak*, illetve a *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportjának tagjaitól kaptuk (38%, illetve 35,7%), míg a legkevesebbet az *iskolázatlan, idős nyugdíjasok csoportjának* tagjaitól (18,7%-uk adott helyesen igen választ). A különböző települések lakói között nem volt szignifikáns különbség a helyes válaszok tekintetében.

Arra is megkértük a válaszadókat, hogy értékeljék a *saját informáltságukat a tekintetben, hogy mennyire ismerik a megyéjüket is magába foglaló eurorégió céljait, rendeltetését*. Az egész minta 66,1%-a mondta azt, hogy egyáltalán nem, 27,7% hogy csak kevésbé ismeri az eurorégió céljait, rendeltetését. Azok között a válaszadók között, akik helyesen meg tudták mondani, hogy a megye tagja ennek a szervezetnek a legjellemzőbb válasz erre a kérdésre a csak kevésbé ismeri (48,6%) volt, de körükben viszonylag magas arányban fordultak elő olyanok is, aki részben ismerik a szervezetek tevékenységeit, céljait. A teljes mintában mindössze 1,8% mondta, hogy elég jól, vagy teljes mértékben informált e tekintetben.

A klaszterek között szignifikáns különbség mutatkozott e tekintetben is ($F = 9,26$; $\text{Sig.} = 0,000$). A négy csoport között átlagosan a legjobban informáltak a *iskolázott középkorúak*, illetve a *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportjába tartozó megkérdezettek voltak.

Arra a kérdésre, hogy *lehetségesnek tart-e egy közös magyar-román határmenti települési szintű együttműködést* a megkérdezettek 89,6%-a igennel válaszolt. Az igen válaszok arányában nem volt szignifikáns különbség sem a települések, sem a klaszterek között, illetve egyik demográfiai mutató esetében sem.

Azoktól, akik erre a kérdésre igennel válaszoltak megkérdeztük, hogy az ő településük vajon *mivel járulhatna hozzá egy ilyen határon átnyúló településközi együttműködés létrejöttéhez*.

A válaszok tekintetében szignifikáns különbségek mutatkoztak az egyes klaszterek között ($\chi^2 = 52,372$; $\text{Sig.} = 0,001$). A különbségeket a következő táblázatban foglaltuk össze (6. ábra):

6. ábra. Mivel járulhatna hozzá a települése egy határmenti együttműködés létrejöttéhez? (első említések, az adott válasz %-a)

	NT	Tapasztalat-csere	Gazdasági kapcsolatok	Kulturális programok	Pénz, adományok	Vasút, közút fejl.	Határnyitás	Egyéb	Mindent megtett /működik
fiatal alkalmazottak – új beköltözők	9,5	0,8	6	26,7	3,5	4,4	14,2	5,1	29,8
„Iskolázatlan, idősen nyugdíjasok”	16,4	1,1	5,8	17,3	1,4	5,4	13,7	6,4	32,5
„Középkorú vállalkozók”	15	0	4,9	11,1	3,5	1,6	19,8	12,8	31,3
iskolázott középkorú	9,6	1,2	16,7	14,2	0	1,2	11,7	3	42,4

Különösen jellemzőnek tekintettük azokat a cellákat, ahol az (Adj. standardized residuals) 2 körüli, vagy a feletti értéket vett fel.

Néhány javasolt tevékenység különösen jellemző volt egy-egy csoportra. Így figyelemre méltó a *fiatal alkalmazottak – új beköltözők* csoportja tagjainak kulturális programokat, a *középkorú vállalkozók* csoportja tagjainak határnyitást, a *iskolázott középkorúak* csoportja tagjainak gazdasági kapcsolatok fejlesztését szorgalmazó véleménye. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a csoportok mindegyikében (az interjúalanyok véleményéhez hasonlóan) különösen jellemző volt az a vélemény, hogy a magyar fél már *mindent megtett* a kapcsolatok működése érdekében, illetve, hogy ezek a *kapcsolatok megfelelően működnek*. Ez a nézet a *iskolázott középkorúak* csoportjában kiemelkedő mértékben van jelen.

Ugyancsak szignifikáns különbség ($\chi^2 = 54,037$; Sig.=0,000) volt a határátkelővel rendelkező, illetve nem rendelkező települések között a kapcsolatok létrejöttét elősegítő tevékenységeket illetően. E tekintetben a legfontosabb annak kiemelése, hogy rendkívül erőteljesen fogalmazódott meg a határátkelővel nem rendelkező települések részéről a határnyitás szükségessége.

A mintába került települések között is szignifikáns különbségek mutatkoztak ($\chi^2=122,261$; Sig.=0,000) a fontosnak tartott tevékenységeket tekintve. A kapott válaszok sokat elárulnak a helyi sajátosságokról, problémákról (7. ábra).

7. ábra. Mivel járulhatna hozzá a települése egy határmenti együttműködés létrejöttéhez? (első említések, az adott válasz %-a)

	Javasolt tevékenységek
Biharkeresztes	már működik/mindent megtett; egyéb
Ártánd	már működik/mindent megtett
Elek	<i>tapasztalatcsere; gazdasági, kereskedelmi kapcsolattartás, segítség; vasút- és közúthálózat fejlesztése; határnyitás</i>
Létavértes	<i>határnyitás; már működik/mindent megtett</i>
Kiszombor	gazdasági, kereskedelmi kapcsolattartás, segítség; <i>közös programok, rendezvények szervezésével (falunap, kultúra, sport)</i>
Vállaj	már működik/mindent megtett

Különösen jellemzőnek tekintettük azokat a cellákat, ahol az (Adj. standardized residuals) 2 körüli, vagy a feletti értéket vett fel.

Különösen jellemzőek voltak az egyes településekre a táblázatban félkövér betűkkel kiemelt tevékenységek. Létavértesen, ahol évek óta kemény küzdelem folyik egy határátkelő létrehozásáért, a közvélemény is a határnyitást tekinti a legfontosabb teendőnek. Ugyanakkor azt is nagyrészt reálisan látják a megkérdezettek, hogy a magyar oldalon eddig is igyekeztek kihasználni a határon átnyúló kapcsolatokban rejlő lehetőségeket, a kezdeményezések jórészt a román oldal ellenállásán buknak el. Elek esetében a vélemények azt tükrözik, hogy a megkérdezettek elégedetlenek a jelenleg meglévő kapcsolatokkal, szinte minden területen a kapcsolatok fejlesztését tartják szükségesnek. A magyarázat valószínűleg abban keresendő, hogy Elek közelében található Gyula, az egyik legnagyobb forgalmú határátkelő a magyar-román határon, érthető módon új határátkelő nyitására jelenleg nincs esély, mint ahogy a közúti és vasúti hálózat fejlesztésében és a gazdasági kapcsolatokban sem jut központi szerep a városnak. Kiszombor helyzete annyiban eltérő, hogy 2001-ben itt már megnyílt a határátkelő, ennek megfelelően a javaslatok is elsősorban a kapcsolatok továbbfejlesztésére, a kulturális kapcsolatok élénkítésére irányulnak.

Irodalom

1. BARANYI, B. (2002), *Before Schengen – Ready for Schengen –Euroregional Organisations and New Interregional Formations at the Eastern Borders of Hungary*. "Discussion Papers", 38. Pécs: 9-15.
2. BARANYI, B. (2003), *Euroregional Organisations and Formations on the Eastern Borders of Hungary*. "European Spatial Research", 1: 85-94.
3. HORVÁTH, GY. (1998), *Európai regionális politika*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus
4. NAGY, I. (2001), *Cross-Border Co-operation in the Border Region of the Southern Great Plain of Hungary*. Discussion Papers", 36 (Series editor: Z. Gál), Pécs: 49-54.
5. RECHNITZER, J. (1999), *Az osztrák-magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években*. In: NÁRAI, M és RECHNITZER, J. (szerk), *Elválaszt és összeköt – a határ*, Pécs-Győr: MTA Regionális Kutatások Központja: 9-127.

MURÁNYI ISTVÁN-BERÉNYI ZOLTÁN: A BIOTECHNOLÓGIA JOGI SZABÁLYOZÁSA ÉS EURÓPAI UNIÓ-SZINTŰ SZAKPOLITIKÁKKAL VALÓ KAPCSOLATA MAGYARORSZÁGON

A tanulmány a növényekkel kapcsolatos biotechnológiai eljárások magyarországi jogi szabályozásával, s ezek Európai Unió szintű szakpolitikákkal való viszonyával foglalkozik. Mindezen túl külön figyelmet fordít annak a kérdésnek a vizsgálatára, mennyiben biztosít a magyarországi szabályozás lehetőséget arra, hogy az állampolgárok érdekei a biotechnológiai tevékenységekkel kapcsolatosan megjelenhessenek és számításba vehetessenek.

A biotechnológiával kapcsolatos törvényi szabályozás 1998 és 2003 közötti időszakra eső vizsgálata feltárta, hogy a magyarországi törvényhozás egyik legfontosabb feladatának a magyar szabályozás EU-szabályozásokkal történő összehangba hozatalát tekintette. Az 1998-as, a biotechnológiai tevékenységről szóló XXVII. törvény 2002-ben történt módosításának legfontosabb oka az volt, hogy a hazai szabályozás összehangba kerüljön az új EU-direktívákkal módosított közösségbeli szabályozással.

A releváns rendelkezések vizsgálata azonban arra is rámutatott, hogy az 1998-as hazai törvény módosításánál mind parlamenti bizottsági szinten, mind pedig plenáris ülés szintjén a törvényhozás teljesen figyelmen kívül hagyta azokat az érveket, melyek hazai környezetvédő szervezetek részéről érkeztek, s melyek a közösségi szabályozásnál szigorúbb szabályok bevezetését és az állampolgárok, környezetvédő szervezetek, vállalatok biotechnológiai kérdésekkel kapcsolatos döntéshozatalba való szélesebb beleszólási lehetőségek biztosítását követelték. A 2002-es törvény nem kötelezte a kormányzatot arra, hogy a szélesebb értelemben vett nyilvánosság, vagy a helyi nyilvánosság számára a biotechnológiai tevékenységgel kapcsolatban javítsa az információhoz jutás lehetőségeit. Az új törvény más tekintetben is elmaradt a várakozásoktól: bár említést tesz a biotechnológiai tevékenységek folyamatos figyelemmel

kísérésének szükségességéről, nem szabályozza a monitoring rendszer kiépítéséhez szükséges laboratóriumok létrehozatalának és működtetésének kérdését sem.

A tanulmány végkövetkeztetése: egyértelműen kijelenthető, a 2002-es új törvény életbe lépése ellenére a magyar állampolgárok előtt biotechnológiai ügyekben továbbra is zárva maradtak az érdekvégyesítés intézményes csatornái.

The public debate on biotechnology in Hungary

by

István Murányi

and

Zoltán Berényi, Ph.D.

CONTENT

I. Categorization of participants in the debates on biotechnology in Hungary

II. Structure and content of arguments regarding biotechnology

II. 1. Typical statements and arguments of opponents of biotechnology

II. 2. Typical statements and arguments of supporters of biotechnology

III. Thematic categorization of debates on biotechnology

III. 1. Environmental effects of biotechnology

III. 2. “Runaway” genes

III. 3. Unknown consequences of biotechnology

III. 4. Allergy

III. 5. Reducing hunger in Third World countries

III. 6. Information provision for the average consumer

IV. Evaluation of the role of the public sphere and information provision in debates related to the issue of biotechnology

V. Conclusion

Introduction

The objective of this paper is threefold. First, it aims to provide a sociological evaluation of the public debate on biotechnology in Hungary. Second, it intends to answer the question of what are the Hungarian specialties and what is their

relationship to the European regulation policies on the one hand and their public as well as political discussion on the European level on the other. Third, this paper also intends to explore the extent to which citizens' view is adequately reflected in the Hungarian regulatory regime. In providing answers to these questions the paper is structured along the following lines:

The first part of the paper will discuss the public debate on biotechnology in Hungary. First, it will be argued that the participants of the debate on biotechnology could put into two categories: those of opposing and those of advocating biotechnology and genetical engineering. After exploring the main characteristics of their argumentation from structural and topical aspects it will be examined what do they think about the role of the public regarding the regulation of genetical engineering should be. Finally, an overlook on European attitudes towards the regulation of biotechnology will be provided and a comparison with the Hungarian situation will be presented.

The examination of the public discourse structure and the legal regulation is based on the examination data collected in the period between July 1, 2001 and June 30, 2003 by interviewing and by mass media inspection. We would like to express our thanks for the following persons for making it possible to prepare this report: Mr. Pál Venetianer, chairman of the Biotechnology Committee; Mr. László Bódis *Deputy Director, National Agrarian Quality Control Institut*; Mr. György Matók, *National Agricultural Quality Control Institute, Department of Species Experiment, Secretary of Biotechnological Committee*; Mr. Dénes Parragh, Hungarian Parliamentary Committee of Environmental Affairs; Mr. Zsolt Jekkel, Syngenta Inc.; Ms. Veronika Móra, Secretary of the Biotechnology Committee; Mr. Iván Gyulai, director, Ecological Institute, Miskolc; Mr. Sándor Oravec, Ministry of Agriculture and Regional Development, *EU Cereal, Oil and Protein Crops Working Group*; Mr. Dénes Dudits, chairman of the Szeged Biology Center of the Hungarian Academy of Sciences; Mr. Piet van der Meer, a

MATRA²⁴⁰ programme associate responsible for overseeing biotechnology regulations in Central European countries; Mr. László Mádi, former state secretary; Mr Péter Biacs, academics.

1. Categorization of participants in the debates on biotechnology in Hungary

Participants of open debates regarding biotechnology could be distributed into two categories: supporters and opponents of genetical engineering.

Supporters of biotechnology first of all come from scientific research institutes. Their common characteristic is that they are internationally acknowledged researchers of genetical engineering and biotechnology. These are the persons who appear at every conference and interviewed by journalists. The most known member of this group is Pál Venetianer, chairman of BC. The most prominent persons of the group of supporters are:

- Prof. Denes Dudits, director, Hungarian Academy of Science, Biological Research Centre, Szeged
- Prof. Ervin Balázs director, Institute of Environmental Biology
- Prof. László Heszky, Department of Genetics and Plant Breeding, St. Stephan University
- Prof. Péter Biacs, deputy state secretary, MARD
- Prof. Pál Venetianer, Biological Research Centre, Szeged

Opponents of genetical engineering and biotechnology almost exclusively came from experts of environmental protection organizations. Their common university background is biology. Considering the number of interviews and the number of paper published, their most prominent representative is Ms. Veronika Móra, biologist, secretary of the BC and one of the founder of the most active environmental protection organization regarding biotechnology, the “Ökotárs Alapítvány” There is a slight difference of opinions of those opposing

²⁴⁰ Aid program of The Netherlands towards Central and Eastern Europe.

biotechnology between members of this category, which could be explained by the fact that there are members in this group who are ecologists and thus employ slightly different arguments in criticizing genetical engineering than non-ecologist opponents.

This group consists of 18-20 members. The most prominent members of the group of opponents are:

- Ms. Veronika Móra, Ökotárs Alapítvány
- Prof. Gábor Vida, former head of the Department of Genetics at the Loránt Eötvös University of Budapest
- Mr. Iván Gyulai director, Institute of Ecology
- Mr. András Takács-Sánta, Department of Genetics at the Loránt Eötvös University of Budapest,
- Mr. György Droppa, member of the board of the Federation of the European Green Parties
- Mr. Béla Darvas ecological toxicologist, scientific counsellor at the Institute of Plant Protection of the Hungarian Academy of Science

In Hungary the issue of genetically modified organizations and its relations to society and the environment first appeared as a problem in 1995. The composition of these two opposing groups has not changed since that time, which means that the members of these groups personally know each other and are familiar with each other's argument as well. However, they show a stubborn and dismissive attitude towards each other, a feature which is perhaps best be indicated by one of the members of the BC:

... How can I summarize the debates revolving around genetical engineering in Hungary? You see, the problem is that no such debate, or discussion is going on between opponents and supporters. ... In my view

even the general public does not care about this issue, because of the absence of scandal. As for the civil organizations concerned, it is only a small fraction of them, which seems to be concerned. Or, to be precise, it is not really organizations, but only a few persons are interested. The standpoints of opponents and supporters seem to be antagonistic ... the academic representatives of “science” are seem to reject the idea of environmental responsibility. It may be that they admit the possibility of risks, but these are intentionally underestimated and they think that it is more important to solve problems (which in reality do not exist) by genetical engineering. Precaution as a notion is hardly in their vocabulary. Their usual argument is that environmental conditions are so complex that a thorough research can not seriously aim at to take account all the relevant factors and possible consequences – therefore (?) – why bother attempting to take them into consideration...”

Besides professional arguments, however, there are examples for an unprofessional style of debate as well. Opponents and supporters of genetical engineering have conducted an open debate in a series of articles published in the largest national daily newspaper. In this debate they mutually charged each other by “dogmatism, even beyond the degree an orthodox Marxist would be proud of” (Venetianer, 2001; Móra-Takács-Sánta, 2001.c.). Opponents of biotechnology often argue that there is no debate going on, but rather a clash of antagonistic approaches: one of them argues that various global problems could only be solved by finding technical solutions to them; the other one warns about being hasty and neglecting the precautionary principle and argues that serious social problems could be resulted from neglecting the environment. They also argue that global problems cannot be handled technologically alone, but require the transformation of value-systems and the way of thinking (Takács-Sánta-Vida, 2000).

According to a less militant opponent of genetical engineering experts are using different arguments because their different interests in expressing doubts about the use of transgenic plants: for population genetics the main problem is genetical erosion and unintentional trans-breeding; for ecologists it is the changes in the ecosystem which is most dangerous; for dietetics it is the internal change in the body caused by the changed nutrition which is most problematic (Darvas, 2003). Supporters see the representatives of environmental protection organizations as employing unscientific strategy, which ignores facts. Supporters of genetical engineering therefore see their mission in *“not only achieving results which are internationally significant, but also to learn how to make ordinary people believe [in these]”* (Avar, 2002).

The attitude of the representatives of the two groups is perhaps well illustrates the number of responses arrived for the letter asking their contribution to this paper. Until 12 June 2003. 37 letters were sent, but only 5 persons replied. In this letter respondents were asked to give the list of what they think are the most common topics in the debates in biotechnology – in that way contributing to an international research for the EU. Such letters were sent to all the academics of the field and members of the Association of Hungarian Biotechnology. The proportion of responses itself shows how important they consider the research and the role of informing the public sphere in these questions. A few quotations from persons actually took the time and effort to respond however, perhaps better indicates their attitudes:

“Thank you for your letter in which you ask for my contribution. I have to draw your attention to the fact that when the [PARADYS] consortium applied for a research grant you knew precisely the tasks ahead of you. You knew precisely what could be done by you and what is not. Since at that time you did not deemed to ask my participation, now I cannot and will not help you.”

Regards, X.Y. academic, university professor

“You asked difficult questions from me. The only thing, which comes to, my mind is to suggest you to read the book written by Andrea Ferenczi about genetical engineering and ethics. The Harmat publishing house published it in 1999.”

Regards, X.Y. academic, university professor, head of department

“Thank you for your letter. As a chairman of the Zoltan Barabas Biotechnological Association I have many materials at my disposal, and presented numerous lectures on the subject. I suggest you the following book written by Dudits and Heszky about plant biology and genetical engineering (Agroinform Kiado 2000. Budapest). I also send you one of my papers published by the Hungarian Science Journal and an electronic version of one of our public material on biotechnology. Naturally, I am happy to be at your disposal at any time.”

With warmest regards,

X.Y. academic, university professor, head of department

“May I ask you to forward your questions to professor Venetianer.”

Regards, X.Y. academic, university professor, head of department

II. Structure and content of arguments regarding biotechnology

The common general characteristic of debates appearing in the public sphere related to the issue of biotechnology in Hungary is that these are *not* linked to specific cases.

Having said that however, it is possible to summarize the debate on biotechnology by analysing publications appeared in the printed and in the

electronic media. In the following therefore a summary will be provided on the structure and content of argumentation used by opponents and supporters of genetical engineering. It is most likely due to the absence of concrete cases that so far it was only in one case that such a series of articles was published in the main national daily newspaper, where opponents and supporters of genetical engineering debated by responding to each other's arguments.²⁴¹ However, it must be emphasized, that is that occasion *general* arguments reflecting the general approach of participants regarding the issue of genetical engineering clashed and the debate was *not* about a specific case. It is also characteristic the almost total absence of arguments and statements coming from the average citizen regarding biotechnology in the public sphere.²⁴² It could therefore be assumed that laymen are generally not interested in debates regarding genetical engineering in Hungary.

By considering the arguments appearing in the public sphere from opponents and supporters of genetical engineering a *topical* summary will be provided in the next chapter. In the following a short list of *typical* statements and arguments used by opponents and supporters at the various realms of the public sphere will be provided here. Under the term typical statements we designate the group of issues and arguments most commonly used by opponents or supporters. Given the high degree of consistency of each of the groups in their arguments it is highly probable that these typical statements and argumentation would be used regarding a given case as well. In that sense we consider the two the groups of typical statements and arguments a *potential* base for a potential debate.

²⁴¹ Food and Environment – interview with Péter Biacs food researcher, director of the Zoltán Bay Research Network. Népszabadság, 18. August, 2001.; György Droppa: Genetical capitulation. Népszabadság, 18. September, 2001; Pál Venetianer: Misinforming the public – who does it really? Népszabadság, 1. October, 2001; Vera Móra and András Takács-Sánta: An attack again against the wall? But why banging it with our heads again? 29. October, 2001

²⁴² There was only two cases where views of laymen regarding biotechnology appeared in the printed media: Pál Tamás: Időkerés (Time out). Népszabadság, 28. April, 2001.; András Lányi: A magyar helyzet. (The Hungarian situation) Élet és Irodalom, 26. June 2002.

The topics of papers presented at academic conferences indicate the most current themes in the expert community. In 2003 there were two of such conferences where the most prominent representatives of supporters and opponents of genetical engineering were present.²⁴³ The list of most current topics of discussions were:

- Risk perception of the consumer regarding food
- Biotechnology and society – a relationship
- Presentation of the achievements of biotechnology in the media
- Genetical engineering and biodiversity in the light of international regulations
- A possible model of regulation – regulations in the EU
- Genetical engineering – as environmental protection groups see it
- Experiences of the Committee for Evaluating Biotechnology Procedures
- Social perceptions of biotechnology
- Ecological conflicts of first generation of genetically modified plants
- Bt-toxin producing plants and animals
- Safety of GM-food
- Environmental-friendly defences against harmful agents
- Microbiological biotechnology for better environmental protection
- Ecological farming and GM plants

II.1. Typical statements and arguments of opponents of biotechnology

It is the Ökotárs Alapítvány (Eco-companion Foundation), which is far the most active organization among environmental protection groups regarding genetical engineering in Hungary. Their statement of activity is published and accessible

²⁴³ Biotechnology 2003 Hungary. Budapest Congress Center, 30. April 2003.; Biotechnology and environmental protection – a conference organized by the Ministry of Environment and Hidrology. 25-26. June 2003.

on the Internet. According to this statement they would like to see a society with democratic political institutions relying heavily on mass direct participation of citizens having high level of environmental awareness. Consequently, they see their task in making efforts to raise such awareness. The foundation regularly organizes press conferences in every month. The objective of such conferences is to form and strengthen relationship between environmental protection organizations themselves as well as between them and the media and to analyse national and international events related to environmental protection. One of the characteristic features of these press conferences however, that laymen are almost completely excluded from these events.

The Foundation is a member organization of a workgroup (Gene Tinker Network) operating within the framework of Universal Existence Environmental Protection Association. The declaration of the Gene Tinker Network` (GTN) perhaps best summarizes the approach of Hungarian environmental protection organizations regarding genetical engineering. In their view

- Genetical engineering is nothing but the continuation of intensive, pesticide-utilizing monoculture form of farming
- By way of licensing, strive to profit-making and supporting researches actually decreases the opportunities for making use of alternative forms of farming
- Because of the high environmental risk level associated with genetical engineering is incompatible with natural ecological farming methods
- Although the degree of genetical contamination of the environment cannot be predicted, but in the long term it is irreversible and thus it will generate uncontrollable changes in the natural ecosystems
- Genetical engineering will eventually force consumers to consume food which is untested uncontrolled and therefore potentially contain allergic agents damaging human health

- Genetical engineering actually increase the concentration of food industry – the quantity and quality of food will be controlled by multinational companies
- The way experts of genetical engineering see science is simplistic and simplifying. By following the logic of genetical engineering such experts do not take into consideration the multiplicity, complexity and interdependence within and between living organisms, thus trying to justify the

II.2. Typical statements and arguments of supporters of biotechnology

The official view of Hungarian researchers of biotechnology is reflected by the publication of the chairman of the Zoltán Barabás Biotechnological Association. In this booklet present and future advantages of growing GM plants are presented. The main arguments are the following:

- Genetical engineering is good for the environment, because it actually protects it. It makes possible the preservation of natural resources, and the conservation of traditional ecosystems. The development of transgenic plants resistant against harmful agents could actually contribute to the development of soil-saving farming.
- Genetical engineering decreases the toxins found in food. In the future food made by using GM plants could lead to better quality of food and decrease the risk of heart disease and cancer.
- Genetical engineering could produce species with increased productivity; therefore the amount of food produced per land unit could significantly be increased.

Papers discussing biotechnology issues by experts are regularly published in the official journal of the Hungarian Academy of Science. A thematic edition in Biotechnology was published in May 2000.

The Magyar Biotechnológiai Szövetség (MBSZ, Hungarian Biotechnology Association) was established by 15 biotechnology companies on 24 April 2002.²⁴⁴ Besides announcing their existence at their web page and listing the realms of their activity in genetical engineering however, they did not make any efforts to make it clear, what is their purpose and what is their relation to opponents of biotechnology.

III. Thematic categorization of debates on biotechnology

III.1. Environmental effects of biotechnology

Opponents of biotechnology most often argue that the use of GMOs is incompatible with the basic principles of ecologic farming. The reason for that, they argue is that the use of GMOs is unnatural and its effect on the environment is unpredictable (Szemanik, 2001). It is characteristic that in most of the cases, they do *not* support their arguments by using references. Although those arguing against the use of genetical engineering do admit that there are researches carried out for determining the risks associated with such activity, but they also emphasize that these researches should have been carried out by using well-established and appropriate methodology *well before* the commercialization of GMOs. Ms Veronika Móra gives a typical example for such argument: “...*all around the world numerous experiments have been conducted with the objective of proving that genetically modified plants present no harm and their use is safe*” (Móra, 2001). The other argument those of opposing biotechnology usually use is that GMOs “genetically contaminate” the environment. In their view the

disruption of environmental balance and the endangerment of biodiversity are due to the phenomenon that GMO plants develop a resistance towards certain viruses and eventually, this leads to the development of new viruses (Droppa, 2001). Opponents of biotechnology further argue that the spread of genetically modified plants would lead to the marginalisation and dying out of traditionally grown species, which in turn could be very dangerous in the long term. The spread of genetically manipulated plants might well lead to increased hunger, because these supplant certain traditional farming methods, despite that they require less capital input and technology, than those required for growing GM plants (Takács-Sánta-Vida, 2000). Growing genetically modified plants is incompatible with the economically and socially sustainable policultural agriculture, which does take into consideration the laws of ecology (Móra, 2001).

Supporters of biotechnology also admit that GMOs exert influence on the environment. However, they argue that growing genetically modified plants that are resistant against causative agents would make unnecessary the use of environmentally harmful chemicals and thus, genetic engineering will play a positive role by strengthening resistance against causative agents. Further, they argue that plant breeding based on genetic engineering is a very effective mean for fostering traditional selective breeding, it enhances the biological value of food, and the resistance against plant illnesses (Chikán, 2002). Supporters of biotechnology dismiss the common argument of environmental protection groups against it. They say that claiming that GMO plants develop a resistance towards certain viruses on the basis is either based on misunderstanding or on incompetence in ecology. According to them, the majority of resistance, which does occur in GMO plants towards certain viruses, does occur in natural plants as well. Besides they argue that traditional selective breeding has already produced virus-, insect-, and other pests-resistant breeds (Venetiáner, 2001). As

²⁴⁴ Member organisations are: Biorex Inc., Biostatin Ltd., ChemAxon Ltd., ComDrug Ltd., ComGenex Inc., DRC Ltd., GenoID Ltd., InFarmatik Bt., Megapharma Ltd., N-Gene Ltd., Solvo Inc., Tomtec Ltd., TRC Toxikological Research Centre Ltd., TRIO-LAB Ltd. and Vichem Chemie Research Ltd.

one of the paper-presenter at the open debate organized by the Environmental Protection Committee of the Hungarian Parliament stated: *“I would like to draw your attention to the fact that the EU have just recently published a report, which is based on a 15 year long research. 400 different research groups have participated in it, publishing more than 81 scientific papers. Their ultimate consequence they made was that genetically modified plants present no danger to the environment whatsoever”* (Czep6, 2001).

III.2. “Runaway” genes

Opponents of genetical engineering also usually claim that if a genetically modified organism gets its way to the natural environment, there is a great danger that by making use of its selective advance over other living organisms, it marginalizes other breeds and thus fosters the degradation of biodiversity (Szemanik, 2001). This danger is especially likely to occur in the case of plants having close relatives in natural environments. Rape can be one of the most appropriate examples for this (Kiss, 2001).

Supporters of biotechnology however, claim that genetical engineering only occurs in the initial stage of selective breeding where plants created in laboratories could be used as raw materials for selective breeding. Because of the laboratory experiment, they argue that the risk associated with genetical engineering is negligible (Dudits, 2002).

III.3. Unknown consequences of biotechnology

Supporters of genetical engineering admit, *“... It is true without question, that no one knows the long term effects of genetical engineering”*. They argue however, that during the course of human cultural history it was the same with all new procedures and discoveries (Veneti3ner, 2001). The other argument most

commonly used in the public debates is that genetical manipulation is not a new phenomenon, and as a consequence, its long term effects are well-known: *“... changing the genome of plants and the manipulation of genes is an activity which have been going on intensively for centuries. Due to that all our grown plants have emerged as a result of our intervention to the environment and as such they are all genetically manipulated”* (Dudits, 2002).

Opponents of genetical engineering admit that so far, since the commercialization of food made by making use of genetically modified components *“have not brought about any considerable harm yet”*. At the same time, they argue that this period of time is not long enough for us to be able to decide whether the consumption of these foods is safe or not. During the course of technological history there have been always cases where the application of new materials has harmful consequences but these were not realized at the time, only decades later. An example for this would be the case of halogen carbohydrates applied first in the 1930s. Their damaging effect on the ozone layer however, was only realized in the 1970s. Considering this phenomenon, opponents of genetical engineering argue that instead a rush into commercializing these products we should put more emphasis on better understand the effect these might inflict on human health, on the ecology system and to estimate their possible socio-economic impacts (Móra-Takács, 2001). The point is that the period from their first appearance to the present day from the ecological and social aspect is so short that can not serve as a base for determine and declare ultimately that these plants and foods made out of them are safe and harmful (Móra, 2001). Biotechnology as a science is very young and it is simply impossible to calculate precisely how this new food with a previously unseen composition and nutrition characteristics could affect human health (Droppa, 2001). Although those who argue against biotechnology believe that the application of genetical engineering will not necessarily lead to catastrophe, but they argue that the potential danger will be realized in few decades. Thus, they

argue that more caution and careful risk assessment should be applied (Takács-Vida, 2000).

III. 4. Allergy

For opponents of genetical engineering allergy tests used during permitting procedures cannot be accepted as a valid base for determining the safety of food. It is because in the case of proteins subtracted from bacteria (which are normally not consumed by humans) simply cannot be determined the control group which could be allergic to their consumption, they argue. Documentation usually submitted by companies in most cases makes reference to assumptions, probabilities and estimation and almost exclusively do not use expensive and long-term research for determining the possible danger (Móra-Takács, 2001).

Supporters of GM food in contrast, argue that so far there was only one case where the allergic effect of a specified GM plant was proven and thus its consumption was prohibited. Since this case all genetically modified product has to be submitted to allergy tests. However, supporters point out that although normal foods could generate allergic response as well, - in some cases, like nuts and strawberries this effect could be lethal - yet it is not mandatory to put under such tests, it might legitimately be said that from this point of view genetically modified food is safer than the normal one (Venetianer, 2002.b). A further argument of supporters is that the consumption of foreign DNA cannot cause any abnormal reaction in the human body, because all living organisms is composed of the same four DNA basic type. Therefore, there is no difference between the consumption of stew and genetically modified soy (Venetianer, 2002.a.).

III.5. Reducing hunger in Third World countries

Opponents of genetical engineering believe that the increase of the quantity of food necessarily bring about the unwanted growth of human population. In their view producing more food is unnecessary, because the quantity of food produced today already far exceeds the quantity required. The problem rather is the distribution of food. As they see, the main cause of hunger is that many hundreds of millions people live in Third World countries that are not able to produce their food. It is only countries with adequate financial resources, which could buy advanced technology. The experience of the years of the “Green Revolution” of the 1970s and 1980s was that large farm owners could only do this. Thus, as there is no reason to believe why would be the case different in the case of an even more expensive new technology, genetical engineering would only increase the number of impoverished (Takács- Vida, 2000). Biotechnological companies are motivated by larger profits, not by the noble objective of reducing hunger in the Third World (Saly, 2002). Food shortages have not been caused by the limits of agricultural production anyway, because even at this very moment it is the multiplicity of food produced on our planet than it is required. The development of genetical engineering would only amplify the economic gap between the wealthy and poor regions, because poor countries would still not be able to get access to the infrastructure. This process has already begun, because the wealthy countries, by taking advantage of the legal shortcomings in less developed regions and need for capital they use not only the Third World as a laboratory for genetical engineering but also countries in Eastern Europe and countries of the former Soviet Union (Droppa, 2001).

Supporters of biotechnology claim that: “... *nobody, nowhere has ever claimed that research laboratories would solve the problem of mass hunger in no time*”. They dismiss the claim that the new technology would only increase the gap between the wealthy and poor countries. According to them, the majority of

agricultural experts and politicians of the Third World angrily rejects the attempt of those Europeans and Americans who would like to “save” them from biotechnology (Venetianer, 2001). Another approach emphasizes that food shortages are due to the ongoing overpopulation of the planet and, as a consequence, food shortages will ultimately be the cause of global wars. Therefore is the best interest of developed countries to apply new, accepted methods of genetical engineering and to ensure that such nourishing products in ever-greater quantity will be accepted everywhere. Genetical engineering therefore not only does not simply aims at profit making, nor to provide scientific glory for researchers but it is simply satisfies social needs (Csaba, 2001). Professor Pusztai, who perhaps the most well known biotechnologist outside the academic community since the ominous scandal associated with genetically modified potatoes in the UK, also emphasizes the use of GM crops in providing better protein (Pusztai, 2000).

III.6. Information provision for the average consumer

Opponents of biotechnology often use the argument that genetical engineering should not exclusively be an internal affair of experts in genetical engineering, but it is a social issue. Because of that, they agree that it is not only the that ecologists, doctors, economists and sociologists must not be excluded from discussions about genetical engineering but the average consumer must also be get involved (Móra-Takács, 2001; Móra 2001). Consumers presently are not provided adequate information for to be able to decide whether a certain GM food can or cannot generate allergic response. The Hungarian regulation since 1998 until 2003 therefore was not good, because it was not mandatory to indicate on the product that it is genetically modified, or contains components with genetically modified substance (Droppa, 2001).

In sharp contrast to these arguments, supporters of genetical engineering in Hungary claim that the Hungarian regulations completely satisfy the following requirement of the 1998 law: *“it is mandatory for the state to provide consumers with appropriate information”*. However, consumers will not decide if she/he is willing to take the risk, because if there is such a risk, the product must be banned.

Both opponents and supporters of genetical engineering agree on one point: the issue of genetical engineering is almost completely missing from the list of topics discussed widely in Hungary. They unanimously see of the reason for that the low level of environmental awareness in Hungarian society. They agree that it is a general insensitivity towards the purity of foods in Hungary. Supporters of biotechnology consider the public in the EU as manipulated by unfounded statements against genetical engineering. They also emphasize that until the present day there is no well grounded, scientifically proven data available for supporting the claim that food produced by using GM materials is harmful for human health (Venetiánér, 2001). Venetianer argues that nowadays the consumer has a right to veto in practically all issue and thus it is the consumer who primarily influences both trade and the food processing industry. Should the consumer reject the food the consequence of its decision also affects the producer; moreover, it will be a crucial factor in deciding over the selection of species to breed (Bedő, 2002).

IV. Evaluation of the role of the public sphere and information provision in debates related to biotechnology

Information provision and public sphere as an issue appears mostly from the part of the biotechnologists in open debates and in discussions available for the general public. This could probably be explained by the fact that environmental protection organizations would clearly consider mentioning the inadequate

information provision as admitting their failure in that field, and as a consequence they rather remain silent about it.

Opponents of genetical engineering only emphasize that discourses regarding genetical engineering should not exclusively be an internal affair of experts in genetical engineering. However, environmental protection organizations are failed to give actual proposals how to improve information provision to the public as far (Móra-Takács, 2001; Móra 2001). A very characteristic example for this view is given by Droppa (2001), who argues that in present day Hungary there is an almost consensual silence around the issue of genetical engineering on the one hand; while on the other a deliberate misinformation is provided continuously.

The issue of information provision and public sphere is mentioned in much more publications of the professional experts of biotechnology. It is not by accident that in the various popular books written by Hungarian experts of genetical engineering and biochemistry for the declared purpose of informing the general public about genetical engineering often use the following argument: “...*genetical engineering induces social debate, but debated should only be conducted when the partners know the facts they are debating about*”. However, as Ferenczi and Réz (1999) pointed out, the problem is that usually media produces news by relying on ambiguous information on the one hand and that expert communities are usually suspicious towards general information provision to the public on the other.

Professionals working in the field of biotechnology see information provision as necessary because in their view society mostly has unscientific and distorted information about the issue. It therefore not surprising that at one of the lectures of the recently ongoing nationwide academic series of scientific education program broadcasted by national television a well-known biochemist started its

performance with the following words: “my objective is to provide correct information and thus to help you for forming a better judgment and to dismiss some well-known misinformation and misunderstanding” (Venetianer, 2002 b).

Other leading experts of biotechnology are also dissatisfied with the current level of information provision. They unanimously agree that the majority of the news published either in the electronic or in the printed media is misleading and cannot be understood by the society (Balázs, 2003). According to one of the leading academic in the field, the public is both and at the same time is worrying and helpless. As Vida (2001) puts it: *“Even to define who is a leading expert is difficult for an average layperson. Who is the expert: the genetics researcher, or the person carrying about the modifications; or the environmentalist who points out the problems and informs the general public; or may be the ecologist who sees all that from a different angle?”* Another problem is that it is the companies, which finance a vast majority of researches. A very small number of papers are published in scientific journals by which the epistemological community of genetical engineers could be influenced. On the other hand the one of the main characteristics of scientific publications is a one-sided approach and an unconditional rejection of any criticism (Pusztai, 2000).

The attitude of the political sphere towards the public sphere is ambiguous. It was the Biotechnology Committee of the Hungarian Parliament who organized so far the only open debate on biotechnology. However, this committee has already narrowed down the list of potential persons could be get involved before the actual debate by arguing that: *“This open debate is organized with the single purpose: to show that we would like to establish an open communication with the experts of the field”* (Illés, 2001).

V. CONCLUSION

In the past years in the EU the application of biotechnology to produce GM products has given rise to a range of concerns, on the basis of ecological, economic, ethical, consumer-choice and health issues. Ecological concerns are raised about the cumulative impact of genetically modified organisms on biodiversity, and the possibility that their herbicide or insect-resistant traits may be transferred to other, less desirable, plant species. It is not known how the development of genetically modified organisms will affect the future direction of the agricultural industry, or whether it will contribute to more sustainable models of farming (Braun, 2002).

All of these concerns regarding the application of biotechnology appeared in the public sphere in Hungary. As Braun (2002) argues, the general consensus among the ‘mainstream’ scientific community appears to be that GM products are not currently known to pose any risks to human health. Our research found that the Hungarian academic community almost unanimously shares this view. Due to their respected expertise by legislature they enjoy a privileged position in influencing decision-makers regarding biotechnology regulations. However, just as European citizens do not appear to be convinced by this apparent scientific consensus, nor do Hungarians. A number of opinion polls suggest that Hungarian citizens share a similar view with EU citizens regarding biotechnology. Although not opposed to commercial applications of GM technology in themselves, do not support the development of GM foods or products that might enter the food chain.²⁴⁵

By analyzing the discussions in the printed and in the electronic media since the mid-1990s we found that participants of the debate could be divided into two categories: those of opposing and those of advocating genetical

²⁴⁵ See, for instance, the Mintel Report on Consumer Attitudes to GM Foods, 11 August 1999; the MORI poll conducted for Greenpeace, June 1999, reported Independent, 17 June 1999; the MORI poll conducted for Genewatch, June 1998; Eurobarometer Poll, September 1997.; for Hungarian attitudes: Pádár, 2002.

engineering. It was revealed that although the debate on the application of genetical engineering goes on in Hungary for almost a decade between advocates and opponents and prominent participants of the debate know not only each other's arguments, but in some cases also each other very well, so-far this does made them more consensus-oriented towards each other. On the contrary: as the examination of the views of participants explored, they see each other as biased, their scientific evaluation led by hidden interests and in some cases even consider each other to be professionally incompetent in the question discussed.

References

1. Avar, László (2002) A megbilincselte gének. (Genes in handcuffs) *Magyar Mezőgazdaság*, 12.sz.
 2. Balázs, Ervin (2003) Interjú. (Interview) Úton - Európa Magazin. (On the road – Europe Magazine) *Magyar Televízió*, (Hungarian Television) channel 1. January 12.
 3. Bedő, Zoltán (2002) A géntechnológia és a növénynevelés házassága. (The marriage of genetical engineering and plant selective breeding) *Mag.* June-July
 4. Braun, Richard, (2002) People's concerns about biotechnology: some problems and some solutions. *Journal of Biotechnology* 98 pp.3–8
 5. Czepó, Mihály (2001) Hozzászólás. Géntechnológia a mezőgazdaságban. (Comments: genetical engineering in agriculture) 2001.November.23. <http://emil.alarmix.org/oszod/szakmainapok/jegyzokonyv2001nov23.htm>
 6. Csaba, György (2001) Homo genomaniplatus. *Természet Világa*, January
 7. Darvas, Béla MTA Növényvédelmi Kutatóintézet tudományos tanácsadó. Biotechnológia kontra ökológia. (Interview) *INDEX Internet portal*. 24. 01. 2003. <http://www.index.hu>
 8. Droppa, György: Génkapituláció. (genetical capitulation) *Népszabadság*. 18 September, 2001.
 9. Dudits, Dénes (2002) A génmanipuláció, mint ősi mesterség. (Genetical manipulation as an ancient profession) *Mag.* June-July.
-

10. Dudits, Dénes (2003) Géntechnológia a zöldebb világért. (Genetical engineering for a greener world) Barabás Zoltán Biotechnológiai Egyesület, Szeged.

11. Ferenczi, Andrea (1999) Genetika – Génétika., (Genetics – ethics) Budapest, Harmat Kiadó.

12. Gollier, C.H., (2001), Should we beware of the precautionary principle? *Economic Policy* pp.303–327

13. Illés, Zoltán (2001) Opening lecture. Géntechnológia a mezőgazdaságban. (*Genetical engineering in agriculture - Open debate of the Environmental Commission of the Hungarian parliament*) 23. November 2001.

14. Kiss., E. Csaba (2001). Comments. Géntechnológia a mezőgazdaságban. Az Országgyűlés Környezetvédelmi Bizottságának nyílt vitanapja. (*Genetical engineering in agriculture - Open debate of the Environmental Commission of the Hungarian parliament*) 23. November 2001. <http://emil.alarmix.org/oszod/szakmainapok/jegyzokonyv2001nov23.htm>

15. Móra, Vera (2001) Lecture and Comments. Géntechnológia a mezőgazdaságban. Az Országgyűlés Környezetvédelmi Bizottságának nyílt vitanapja. (*Genetical engineering in agriculture - Open debate of the Environmental Commission of the Hungarian parliament*) 23. November 2001. <http://emil.alarmix.org/oszod/szakmainapok/jegyzokonyv2001nov23.htm>

16. Móra, Vera – András, Takács-Sánta (2001) Újra fejjel? Újra a falnak? (Banging the wall again? But why with our heads again? *Népszabadság*, 29 October 2001.

17. Pusztai, Árpád (2000) A géntechnológia növénybiológiai alkalmazása. (Plant biology application of genetical engineering) *Élet és Irodalom*, 13 October 2000.

18. Réz, György (1999) Hol van a határa a természetbe történő beavatkozásnak?) The limits of human intervention – an interview with Andre Ferenci) Interjú Ferenczi Andreával *Magyar Hírlap*, 2. April

19. Saly, Károly (2002) Biotechnológia : Mítoszok és a valóság. (Biotechnology – myths and reality) *Élet és Tudomány*, 27. September

20. Szemanik, Enikő (2001) Genetikailag módosított szervezetek és az ökológiai gazdálkodás. (Genetically modified organisations and ecological farming) *AGRO NAPLÓ*, 12. sz.

21. Vasali, Zoltán (2003). Volt kép. Nincs kép. A Magyar Televízió megszüntette a környezetvédelmi műsorait. Interjú az MTV kulturális igazgatójával. (It has just disappeared... The Hungarian Television decided not to make environmental programs. Interview with the director of cultural affairs of the Hungarian Television) *Heti Válasz*, vol. III. 13.

22. Takács-Sánta, András, Vida Gábor (2000) Géntechnológia: az ellenérvek tovább élnek. (Genetical engineering – the arguments continue to live) *Magyar Tudomány*, 3. sz.

23. Venetiáner, Pál (2001) Ki tájékoztat félre? (Who misinforms the public?) *Népszabadság*, 1. October.

24. Venetiáner, Pál (2002.a.) Géntechnológiai bizottság elnöke: a harcot aligha a tudomány szava fogja eldönteni. Interjú. (Chairman of the BC: the fight will hardly be decided by science) *Magyar Hírlap*, 20. January.

25. Venetianer, Pál (2002.b) A megismerhetők és megváltoztathatók-e génjeink? Előadás a Mindentudás Egyetemén, (*Can our genes be known and changed? Lecture on Hungarian television*) 3rd lecture, 30. September 2002.

26. Vida, Gábor (2001)) Lecture and Comments. Géntechnológia a mezőgazdaságban. Az Országgyűlés Környezetvédelmi Bizottságának nyílt vitanapja. (*Genetical engineering in agriculture - Open debate of the Environmental Commission of the Hungarian parliament*) 23. November 2001. <http://emil.alarmix.org/oszod/szakmainapok/jegyzokonyv2001nov23.htm>

27. Kajner, Péter (2001) szerk.: A Jövő Nemzedékek Képviselője féléves jelentése II. (6 month Report of the Representing Future Generations) 30. November, 2001., *Védegylet*. Budapest.

28. Bánáti, Diána: A fogyasztók élelmiszer-biztonsági kockázat észlelése. Előadás a Biotechnológia 2003. Magyarország Konferencián. (*Risk perception of consumers towards food ingredients*) *Lecture at the conference of "Biotechnology 2003 – Hungary"* Budapesti Kongresszusi Központ, 30. April 2003.

29. EUROBAROMETER (2003). Candidate Countries EUROBAROMETER Public Opinion in the Countries Applying for European Union Membership CC-EB 2002.3 on *Science & Technology* by the Gallup Organisation, Hungary. Release: January 2003, Fieldwork: November 2002. Internet: http://europa.eu.int/comm/public_opinion/

30. Pádár, Kata (2002) A GMO-val kapcsolatos ismeretek és attitűdök. D&T Marketing és Tanácsadó Iroda, Budapest. (Public knowledge and attitudes towards GMOs) In.: Növényi géntechnológia a környezetbarát mezőgazdaság szolgálatában. (*Plant genetical engineering in the service of environmental friendly agriculture*) 7 March, 2002. Összefoglaló. Barabás Zoltán Biotechnológiai Egyesület, MTA Agrártudományok Osztálya, Biotechnológiai Munkabizottság. (*Summary: Zoltán Barabás Biotechnology Association, Department of Agricultural Studies at the Hungarian Academy of Science, Biotechnological Workgroup*)

**SZÚCS ISTVÁN: IDENTITÁS MEGŐRZÉS ÉS
ÚTKERESÉS A ROMÁNIAI MAGYAR
FELSŐOKTATÁSBAN. A PARTIUMI KERESZTÉNY
EGYETEM.
(esettanulmány)**

A nagyváradi székhelyű Partiumi Keresztény Egyetem (PKE) az 1959 utáni Románia első magyar nyelvű felsőoktatási intézménye, mely a Királyhágómelléki Református Egyházkerület által 1990-ben alapított nagyváradi Sulyok István Református Főiskola (SIRF) szervezeti struktúrájára, annak anyagi és emberi erőforrásaira épül. Az egyetem, az akkreditálás első szakaszában, a Pro Universitate Partium Alapítvány égisze alatt működik mint önálló, saját vezetési struktúrával és gazdálkodással rendelkező felsőoktatási intézmény. A többi romániai magánegyetemhez hasonlóan, állami támogatásban nem részesül.

Jogi státuszát tekintve alapítványi magánegyetem, egy a Romániában működő több tucat magánegyetem közül. Különlegességét kisebbségi jellege adja, pontosabban az, hogy magyar intézmény. Bármely más romániai kisebbség könnyűszerrel létrehozhatott volna önálló felsőoktatási intézményt Romániában, kivéve a magyart. A magyar-román viszony történelmi gyökerei többé-kevésbé ismertek, ennek elemzésére itt nem térek ki. Az erdélyi magyar egyetem ügye azonban minden 1919 utáni román kormány egyik legérzékenyebb problémája. Az első világháború utáni román hatalom egyik legsürgősebb feladatának tekintette a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem magyar jellegének megszüntetését és ezzel egyidejűleg a kolozsvári román egyetem megalapítását. Hamarosan felszámolásra került a több mint 140 éve működő nagyváradi Jogakadémia is.

A kolozsvári Bolyai Egyetem, és a román nyelvű Babeş Egyetem 1959-ben végrehajtott erőszakos egyesítésével a román kommunista rendszer megszüntette a kisebbségi felsőoktatás önállóságának utolsó jelképét, mintegy „lefejezve” az évszázados hagyományokkal és fejlett intézményrendszerrel rendelkező erdélyi magyar nyelvű oktatást. A Bolyai Egyetem visszaállítására tett későbbi kísérletek sorra kudarcot vallottak.

Az 1989 decemberében lezajlott rendszerváltás után változások következtek be a romániai magyar nyelvű oktatásban is. A kommunista rendszerben elrománosított magyar iskolák egy része visszaállt. Ez általában a román tagozatok távozásával, illetve átköltöztetésével történt. Ugyanakkor emelkedett a magyar nyelvű oktatásban tanulók száma is, a román osztályokból való átiratkozás következtében. Az állami oktatási rendszer mellett megjelentek a magán oktatási intézmények és az egyházak által szervezett oktatási intézmények. A kolozsvári Bolyai Egyetem visszaállításának terve azonban most sem valósulhatott meg. A rendszerváltás utáni, liberálisabb román kormány is elutasítja a magyar nyelvű oktatás megerősítését célzó törekvéseket és oktatáspolitikáját a többnyelvű, ún. „multikulturális” intézmények keretein belül kívánja megvalósítani. Az ellenzékben lévő nacionalista pártok pedig egyenesen szeparatizmusnak, sőt, államellenes cselekedetnek minősítik az önálló magyar iskolák létrehozását. Mindezek ellenére, az erdélyi magyar egyetem létrehozásának igénye tovább él, de megvalósításának lehetősége a Partium „fővárosában”, Nagyváradon jelenik meg, a református egyházi oktatás újraszerveződésének keretei között.

„Város, kinek nem látni mását”²⁴⁶

Nagyvárad, a „*boldog város*” (Felix Varadinum), a mai Románia egyik legjelentősebb nyugati kapuja, a Sebes Körös és a Pece patak partjain fekszik alig tíz kilométerre a román-magyar határtól. Közeliében két határállomás is van,

²⁴⁶ Dr. Fleisz János, Nagyvárad egyik története könyvének címe.

mely a szomszédos Magyarország felé nyit kaput: közúton a Bors – Ártánd, vasúton Biharpüspöki – Biharkeresztes határátkelő állomások. Ősi magyar város - eredeti nevén Várad - *Biharország* és a *Partium* (a csatolt részek) „fővárosa”, melynek alapítása óta mindvégig jelentős szerepe volt Magyarország történelmében. Ma Románia harmadik legnagyobb magyarlakta települése, 220 ezer lakosa közül több mint 75 ezer magyar nemzetiségű. Fontos ipari, kereskedelmi, közlekedési, kulturális és egyházi központ.

Várad Szent László városa. A Szent István által alapított Bihari püspökséget Szent László király 1093-ban áthelyezi Váradra, és Könyves Kálmán herceget nevezi ki Várad első püspökének. Ekkor említik először a város nevét dokumentumokban („populum Varadyensem de Bihor”). Szent László holttestét 1096 körül Somogyvárról Váradra hozzák. Ő Várad védőszentje. Sírhelye zarándoklatok, istenítéletek és eskütelek színtere lett. Ide temették később II. Istvánt, II. Andrást, Mária királynőt, Luxemburgi Zsigmondot, és szinte valamennyi magyar király megfordult a városban. Történelmi szerepét jelzik az itt rendezett országgyűlések (pl. 1291-ben III. András, 1422-ben Zsigmond király), a városban megkötött egyezmények és békeszerződések (pl. 1444. augusztus 15, a drinápolyi békeszerződés ratifikálása I. Ulászló és Hunyadi János jelenlétében, vagy 1538. február 24, a váradi béke megkötése I. Ferdinánd és Szapolyai János között), valamint a magyar királyok által Váradnak biztosított szabadalmak, előjogok, és királyi adományok. Várad 1556-ban lett fejedelmi város, és két alkalommal is fővárosi rangot kap. Először 1534-1538 között Szapolyai János országának fővárosa lesz, majd 1558-ban, a Lengyelországból visszatért Izabella teszi fővárossá. A Váradi vár Magyarország legjelentősebb keleti végvára, és Közép-Kelet Európa egyik legnagyobb erődtímenye. Kiemelkedő stratégiai szerepét jelzi, hogy a törökök 1474-től több mint két évszázadon keresztül próbálták bevenni, de csak 1660-ban, egy nehéz, 49 napig tartó ostrom után sikerült elfoglalni az „ország kulcsát” és így, a török krónikás szavaival „szív nélkül marad Erdély”.

Várad a humanizmus városa. Első fénykorát Vitéz János püspöksége alatt (1445-1465) élte a város. Vitéz János csillagvizsgálót állított, és püspöki udvara az európai humanizmus egyik fontos központja lett. A váradai káptalan tagjai között találjuk Csezmiczey Jánost (Janus Pannoniust).

Várad a templomok városa. Sorra fogadja be a város a különböző egyházi rendeket (1130 – premontrei rend, 1727 – kapucinusok, 1760 – irgalmasok, 1765 – Szent Orsolya rend), valamint a különböző felekezeteket (református – 1562, görög katolikus – 1777, izraelita, román ortodox – 1784-1868). 1886-ban Nagyváradnak 21 temploma van. Ebből 9 római-katolikus, 4 izraelita, 2 református, 2 görög-katolikus, 2 román ortodox, egy lutheránus és egy rutén. Ezek a rendek és felekezetek a mai napig jelentős szerepet játszanak a város életében (oktatás, egészségügy, szociális gondozás, kultúra). A második világháború előtt közel harminc ezres lélekszámú izraelita közösség által létrehozott oktatási és egészségügyi intézmények a város örökségének fontos részét képezik. Jelenleg Nagyváradon négy püspökség székel (római-katolikus, református, görög katolikus és román ortodox), és itt jött létre Közép-Kelet Európa egyik legnagyobb baptista gyülekezete.

Várad az újrakezdet, az újjászületés városa. Történelme során többször is pusztították háborúk (három tatárdúlás, számtalan török ostrom stb.), és az 1241-es tatárjárás következtében teljesen elpusztult. Lakosságát többször is megtizedelték járványok (1585, 1710 pestis, 1831, 1873 kolera), földrengések (1443, 1612, 1829), árvizek (1774, 1851, 1873), tűzvészek (1784, 1836), de a város minden alkalommal újjáéledt.

Várad a „holnap” városa. Befogadó, nyitott, örökké újat álmódó és újra törekvő város, ahol a magyar és az európai kultúra sok jelentős személyisége élt és alkotott. Itt született Pázmány Péter (1570), a magyar irodalmi nyelv megteremtője, a tudományegyetem alapítója, Perger János jogtudós, a MTA tagja, Csengery Antal, a MTA társelnöke, Károly József (Irenaeus), fizikus, premontrei kanonok, és Szigligeti Ede (1814), drámaíró. Életük hosszabb-rövidebb szakaszában itt éltek és alkottak Michael Haydn, Karl Ditters von

Dittersdorf, Krudy Gyula, Ady Endre és Juhász Gyula. Itt indul útjára, 1908. október 14-én a *Holnap Társaság*, melynek programja: „a kultúrérdeklődést és irodalmi lelkiismeretet akarja ébren tartani és felhozni”. A társaság által kiadott két antológiában többek között Ady, Babits, Balázs Béla, Dutka Ákos, és Juhász Gyula szerepelt.

Várad gazdag hagyományokkal rendelkezik az oktatás terén is. A XVI. század második felétől a reformátusok már virágzó iskolát vezettek a városban, főleg Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna támogatásával. A török hódoltság elől menekülve, 1660-ban innen költözött Debrecenbe a nagyhírű Református Kollégium. A XVII. század végén létrejön a váradi főgimnázium, 1765-ben tan- és nevelőintézet nyílik leányok számára (Orsolya rend), majd tíz évvel később megnyílik az Alapy Convictus, a nemes ifjak nevelője. Egy 1798-ban kiadott rendelet előírja a mesterlegények iskolai oktatását. 1783-ban megnyitja kapuit a nagyváradi Állami Főreáliskola. Az 1848-as szabadságharc után Váradon 11 különböző iskola működött 1802 diákkal, majd 1874. november 10-én kezdetét veszi az oktatás a Premontrei Főgimnázium új épületében. Az 1913 – 1914-es tanévben Nagyváradon összesen 72 tanintézet működött 14.755 diákkal. Ebből két főiskola, 2 középiskola, 42 népoktatási intézet, 10 szakiskola és 16 óvoda. A város lakossága ekkor 70.779 fő volt.

A váradi felsőoktatás első intézménye az 1780. november 14-én megnyitott Jogakadémia, kezdetben csak bölcsészkarral, melynek teljes megszervezése csak 1788-ban történik meg. A Váradi Jogakadémia sok évtizeden keresztül folytatja tevékenységét, majd az első világháborút követően megszűnik. Fél évszázados szünet után újraindul a városban a felsőfokú oktatás: 1963 október elsején elkezd működni a Nagyváradi Pedagógiai (tanárképző) Főiskola négy tanszékkal: filológia, matematika, történelem-földrajz és testnevelés. A képzés román nyelven folyik, három éves (hat szemeszteres) időtartammal. Később a Pedagógiai Főiskola beépül az újonnan alapított Nagyváradi Műszaki Egyetem szerkezetébe, és főiskolai karként folytatja tevékenységét. Az 1989-es rendszerváltás után létrejön a Nagyváradi Egyetem.

Jelenleg az egyetem 23 karán több mint 100 szakterületen folyik képzés, kizárólag román nyelven.

Magyar nyelvű felsőoktatás Nagyváradon: a „Sulyok” korszak.

Az Romániai magyarság számára az anyanyelven történő oktatás és ezen belül a magyar tannyelvű egyetem kiemelt fontosságú kérdések. Az anyanyelvű oktatás a nemzeti identitás megőrzésének legfontosabb eszköze, a magyar egyetem ennek jelképértékű kulcsintézménye. Az 1989-es romániai rendszerváltás után keletkezett szabadabb politikai légkörben a magyar nyelvű oktatás ügye újra előtérbe került, elsősorban a régi magyar iskolák visszaállításának és az önálló magyar egyetem létrehozásának, pontosabban a Bolyai Egyetem visszaállításának kapcsán. Mind a mai napig nem született azonban olyan megoldás, amely megfelel a közel kétfélmillió romániai magyar kisebbség törekvéseinek.

A nagyváradai magyar nyelvű felsőoktatás 1990-ben indul újra, a Partiumi Keresztény Egyetem elődjének tekinthető Sulyok István Református Főiskola létrehozásával. Az intézmény alapító okiratának a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 1990. május 19-én kelt 39/1990 számú határozatát tekintik, mely kimondja a főiskola megalakulását és az ideiglenes vezetőtanácsának megszerveződését. Az intézmény névadója, Sulyok István, az 1922-ben létrejött Királyhágómelléki Egyházkerület első püspöke volt, így az új intézmény nevében is tükrözi hagyományörző, és identitásalakító küldetését. Az egyházkerületi Igazgatótanács elsődleges célkitűzése a református vallásánár-képzés megszervezése volt. A rendszerváltást követően a közoktatásban általánossá, az elemi oktatás szintjén pedig kötelezővé vált a vallásoktatás, ám a megfelelően képzett szakemberek hiányoztak. Rövid időn belül szinte valamennyi felekezet megszervezte vallásánárainak képzését, egyrészt saját felsőoktatási intézményeikben, másrészt állami felsőoktatási intézményekben. A nagyváradai képzés 1990 októberében indult, levelező

tagozaton („szombati iskola”) az egyházkerületi teológus szakemberek által készített tanmenet szerint. Az első évben összesen 238 hallgatót vettek fel, akik hétvégeken három csoportban, Nagyváradon, Szatmárnémetiben és Zilahon hallgattak előadásokat, illetve konzultációkon vettek részt. Az 1990-1991 tanévben négy nyugdíjas teológus oktató irányította a képzést. A jelentkezők között sokan vidéki lelkészek, orvosok, tanárok, mérnökök házastársai voltak, illetve az egyház iránt elkötelezett, középfokú végzettséggel rendelkező nők és férfiak. Az öt éves (tíz szemeszteres) képzés végén, 1995-ben, 118 végzős hallgató szerzett református vallástanári oklevelet.

A nagyváradi intézmény létrehozása magán hordozza a romániai rendszerváltást követő zavaros, „forradalmi hőskorszak” vonásait. Már az első hónapokban kiderült, hogy az egyetemalapításhoz nem elég az egyházkerületi határozat, szükséges a saktárca, vagy valamilyen állami hatóság jóváhagyása is. A bizonytalanság a szabályozás teljes hiányából (nincs akkreditációs törvény), illetve a precedens hiányból fakad. A Vallásügyi Államtitkársághoz és az Oktatási Minisztériumhoz elküldött kérvényekre, mint precedens nélküli esetre, kezdetben nem tudnak egyértelmű választ adni az illetékesek, majd 1991 februárjában, a 4805/1991 számú működési engedélyt bocsátják ki, mellyel a váradi képzést a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet kereteibe illesztik, a Sulyok István Református Főiskolát pedig *Nagyváradi Református Teológiai Kar* néven iktatják. Így, a sajátos romániai helyzetnek köszönhetően, a Sulyok István Református Főiskola a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet nagyváradi kihelyezett karaként kezdi el hivatalos pályafutását. Ez az alárendeltség azonban mindvégig csak formális, valójában az intézmény megőrzi függetlenségét, működési autonómiáját, és csak a román hatóságokkal való viszonyokban használja hivatalos nevét.

Már az intézmény működésének első évében megfogalmazódik az a törekvés, hogy a vallástanár-képzés mellett, világi szakok is szerveződjenek, és a református főiskolát (teológiai kart) világi egyetemmé fejlesszék. E törekvés háttérében főként a Bolyai Egyetem visszaállításának kudarca, illetve az a

felismerés áll, hogy az új román hatalom sem támogatja a magyar iskolák újrászervezését, és egy önálló, állami, magyar nyelvű felsőoktatási intézmény létrehozását. Első lépésként a vallásanár-képzéssel kapcsolatos kormányrendeletek által nyitott lehetőségek kiaknázása tűnt célravezetőnek, melyek lehetővé tették a dupla szakos (teológiai és világi) képzést. A romániai reformátusok esetében, a felekezeti hovatartozás egyben magyar etnikai hovatartozást is jelent, így ezekben a dupla szakos képzésekben lehetőség nyílt a világi szakok magyar nyelvű oktatására. Az egyházkerületi Igazgatótanács úgy dönt, hogy kihasználja a kínákozó lehetőséget, és az újonnan létrejött felsőoktatási intézmény keretei között megszervezi a nappali tagozatos, dupla szakos képzést, vállalva ennek anyagi és erkölcsi felelősségét. A világi képzések előkészítése még ebben a tanévben (1990-1991) elkezdődik. Nagyvárad, kolozsvári és debreceni egyetemi oktatók és szakemberek kapnak megbízatást a tanmenetek elkészítésére, a megfelelő képesítésű magyar oktatók felkutatására, és a felvételi vizsgák megszervezésére.

Az 1991-1992 tanévben három nappali tagozatos dupla szakon indul el a képzés, egyenként 25-25 hallgatóval: *vallásanár-szociális munka, vallásanár német nyelv és irodalom*, és *vallásanár-jogtudomány*. A szakterületek kiválasztásában egyrészt a térségi identitás (Partiumi identitás) megőrzése és alakítása, másrészt a romániai magyar közösségi szükségletek (a kommunista rendszerből örökölt és egyre súlyosbodó szakemberhiány), harmadrészt pedig a rendelkezésre álló, egyre fogyatkozó humán erőforrások játszottak fontos szerepet. A mai PKE képzési kínálata is tükrözi ezt a sajátos küldetést, amit az egyetemi Charta a következők szerint fogalmaz meg: „Folytatva az erdélyi magyar felsőoktatás évszázados hagyományát, ápolva az egyetemes kultúra és tudomány értékeit, belátva a romániai magyar nemzeti közösséggel szembeni felelősségét és kötelességét, a Partiumi Keresztény Egyetem célja:

- hozzájárulni a romániai magyar felsőoktatás fejlesztéséhez, figyelembe véve nemzeti közösségünk alapvető érdekeit, hogy szakági

szempontból gyarapodó és átfogó intézményrendszer jöjjön létre a korszerű oktatás biztosítása érdekében;

- a romániai magyar felsőoktatás rendszerének szerves részeként biztosítani nemzetiségi közösségünk számára a magasan képzett, nemzetközileg is versenyképes szakemberekkel való utánpótlást az anyanyelvű oktatás keretei között.”

A Sulyok István Református Főiskola elnevezésben két olyan elem volt, ami kezdettől zavaró tényezőként hatott. Az egyik az, hogy *főiskolának* nevezték, ami főként a magyarországi intézményi kapcsolatokban vezetett rendszeresen félreértésekhez, hiszen az intézmény kezdettől egyetemi karként működött, végzettjei pedig egyetemi oklevelet szereztek. Ebben egyfajta „átöröklött” problémát fedezhetünk fel, ami már a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet elnevezése kapcsán is felmerült: a román szóhasználatban az intézet (institut) kifejezést főiskolai szintű képzést nyújtó (pl. tanárképző pedagógiai intézet) intézmények jelölésére használták. Ezért a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet vezetői kiegészítették intézményük elnevezését az „egyetemi szintű” jelzővel. Ez a kiegészítés soha nem vált ugyan hivatalossá, de jól illusztrálja a szóhasználati különbségből fakadó problémát, és egyfajta sajátos, a kisebbségi helyzetre jellemző megoldási módot is tükröz. Mivel a Sulyok István Református Főiskola elnevezést a román hatóságok irányában nem használták, itt ez a probléma nem is vetődött fel.

A másik zavaró elem, ami már a román hatóságokkal való kapcsolatokban is gondokat okozott, később pedig az intézmény továbbfejlesztésének fő akadályá lett, a „*református*” jelző, mely ez esetben inkább az alapító egyházat, és egy protestáns keresztény identitást jelölt, semmint a hallgatók és oktatók felekezeti hovatartozását. A nevében református intézmény mindvégig az ökumené szellemében működött. Ezt tükrözte egyrészt a nem református, főként római-katolikus oktatók és hallgatók viszonylag magas aránya (évfolyamonként 25-35%), másrészt a nagyváradi római-katolikus püspökséggel, a vallástanár-képzésben kibontakozott együttműködés, mely

alapján a római-katolikus hallgatók külön foglalkozásokon, saját egyházuk tanítása szerint részesültek képzésben. A felekezeti hovatartozás sem a felvételi vizsgákon, sem pedig az oktatók alkalmazásánál nem játszott, és a PKE-n sem játszik szerepet. Az egyetem közösségéhez való tartozás alapvető szempontjai a megfelelő minősítés, az intellektuális kompetencia és a tudományos kreativitás.

Sajátos módon, és tükrözve a romániai kisebbségi oktatás alapvető kérdéseit, a magyar nyelvű egyetem létrehozásának kezdetben fő pilléreként megjelenő egyházi-teológiai jelleg, néhány évvel később, az új oktatási törvény, valamint az akkreditációs törvény megjelenése után, a magyar egyetem létrehozásának fő akadályá lett: a román hatóságok az intézmény teológiai (református) jellegére hivatkozva utasították el az új, világi szakok indítását, lehetetlenné téve ezzel az intézmény továbbfejlődését, világi egyetemmé fejlesztését.

A nappali tagozatos oktatás a Királyhágómelléki Református Egyházkerület hajdani székházában indul. A székházat a református hívek építették a harmincas években, mivel a Tiszántúli Egyházkerületről 1922-ben levált Királyhágómelléknek nem volt saját épülete. A város főterétől alig fél kilométerre álló székházat az ötvenes években, a kommunista rendszer erőszakosan kisajátította, és 1989 decemberéig pártiskolaként használta. A rendszerváltás utáni első órákban, az épületet részben kiürítik, majd az új városvezetés több szervezettel és céggel köt tíz éves használati szerződést. Elsőként a MIDESZ (Magyar Ifjúsági Demokrata Szövetség), és az RMDSZ megyei szervezete költözik be az épületbe. A három szintes épületben egy időben több intézmény is működik, ami megnehezíti az oktatást. Az említett két magyar szervezeten kívül itt kap még helyet a Német Demokrata Fórum nagyváradi irodája, egy kerületi egészségügyi rendelő, két gépkocsivezetői magániskola, és a Nagyváradi Magyar Diákszövetség irodája. A „Sulyok” teremgondokkal küzd, az előadásokat egyházi épületekben, néha református templomokban tartják. Az épület visszaszerzésére tett kísérletek kudarcot vallanak, ezért az egyházkerület bírósági úton próbálkozik, míg végül, több mint

kilenc évig tartó pereskedés után, 1999-ben a székház visszakerül eredeti tulajdonosához.

Az épület visszaszerzése körül kibontakozó bonyodalmak politikai hátterét jól illusztrálja az az eset, amikor a megyei tanács, mely sohasem rendelkezett az épület használati jogával, kiutalja a székházat a Nagyváradai Egyetemnek. Az 1992-1993 tanév elején a Nagyváradai Egyetem vezetősége, ismerve az épület akkori rendeltetését, úgy dönt, hogy az ortodox teológiai kar (!) öráít áthelyezi a számára kiutalt épületbe. Amikor a román teológus hallgatók megjelennek az épületben, a helyzet újra „forradalmivá” válik, de nyílt konfliktusra nem kerül sor. A „sulyokos” hallgatók és oktatók egy része több napon keresztül, éjjel-nappal őrzi az épületet, az egyházkerület püspöke pedig jelképesen beköltözik a székház egyik földszinti termébe. Ez a történet a két nagyváradai felsőoktatási intézmény közötti viszonyt is jól tükrözi: a két egyetem között gyakorlatilag nincs hivatalos kapcsolat.

Az 1992-1993 tanévtől az Egyházkerület egy másik visszaszerzett háromszintes épületében létrejön az Arany János Kollégium, ahol fokozatosan 150 szálláshelyet alakítanak ki a Sulyok hallgatói számára. Az épület alagsorában konyhát és étkezdét szerelnek fel ahol napi háromszori étkezést biztosítanak a bentlakóknak. Mind a szállás, mind az étkeztetés költségei igen kedvezőek, ezért a kollégium nagy népszerűségnek örvend a hallgatók körében. A kollégium alagsorában kap helyet a könyvtár is, mely kezdetben az Egyházkerület könyvvállományából, valamint a rendszerváltás után kapott könyvadományokból áll. A könyvvállomány bővítése és a szakkönyvek beszerzése állandó törekvése a Főiskolának, és a tanszékeknek is. Több oktató saját szakkönyvtárát adományozta részben, vagy egészében a Főiskolának. Jelentős számban érkeztek könyvek magyarországi oktatási és kulturális intézményektől, elsősorban egyetemektől, főiskoláktól, kulturális és politikai szervezetektől, valamint az Országos Széchényi Könyvtártól. A könyvkölcsönzést ebben az időszakban még a Tanügyi Osztály referense végzi, majd 1993-tól a Főiskola könyvtárost alkalmaz.

A világi szakok elindítását, és a világi egyetem létrehozásának gondolatát elsősorban a térségben (Biharban és a Partiumban) élő magyarok támogatták, és támogatják ma is, míg az Erdélyi magyarság, és főként a Kolozsvári egyetemi értelmiség mindvégig passzív szemlélőként, kritikusan, vagy éppen ellenségesen viszonyult, és viszonyul a Nagyváradai törekvésekhez. A vélemények megoszlanak, és gyakran heves vitákba, sajtónyilatkozatokba nyilvánulnak meg. (ennek egyik „terméke” az Élet és Irodalom 45. számában megjelent „Fides, labor...” című elemzés, Magyarai Nándor László tollából). Egyesek a Bolyai Egyetem visszaállításának kudarcát vetítették rá a megszülető intézményre, és a „Bolyai ügy” aláaknázását látták benne. Ez az álláspont Kolozsvár „presztízsvesztését” volt hivatott kivédeni, hiszen azt a véleményt tükrözte, hogy Romániában csak Kolozsváron működhet magyar egyetem, máshol nem lehet „minőségi” oktatást szervezni. Mások, a rendszerváltást követő masszív kivándorlás, valamint az új román hatalom magyarellenes megnyilvánulásai miatt, egyszerűen vakmerőségnek, meggondolatlanságnak, vagy hiábavaló fáradozásnak tekintették a magyar egyetem létrehozását. Ismét mások, bár lényegesen kevesebben, a Babeş-Bolyai Egyetemen folyó magyar nyelvű képzések kiterjesztésében és továbbfejlesztésében látták a romániai magyar felsőoktatás jövőjét.

Az RMDSZ vezetőségének viszonyulása a magyar egyetem ügyéhez egyfajta „stabil bizonytalanságban” nyilvánult meg: hol a Bolyai visszaállítását, hol a Petőfi-Schiller magyar-német egyetem tervét, hol pedig az állami egyetemeken, elsősorban Kolozsváron zajló magyar nyelvű oktatás továbbfejlesztését tűzte politikájának zászlajára. Az egyházi, és a magánegyetemi terveket többnyire elleneztek, bár nyíltan nem támadták. Ugyanakkor az „egyetemügy” a Szövetség elnöke és a tiszteletbeli elnök, (egyben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöke) közötti viszony 1996 utáni elmérgesedésének egyik legérzékenyebb pontjává vált. Az RMDSZ Nagyváradai és Bihar megyei szervezetének viszonyulása a Sulyok István Református Főiskolához hasonló vonásokat hordozott, és időben két

szakaszra osztható. Az első az *óvatos közeledés és támogatás* szakasza, mely az 1996-os választásokig (az RMDSZ kormányzásra kerülése) tartott. A második a folyamatos *eltávolodás és elhidegülés* szakasza, mely ma már nyílt konfliktusokban, és olykor kemény hangvételi nyilatkozat-párbajokban jut kifejezésre. Különösen élessé vált ez a konfliktus az utóbbi két évben (2000-2002), a kolozsvári Sapientia Alapítvány létrehozása után, amikor az RMDSZ egyértelműen a Sapientia Egyetem (Erdélyi Magyar Tudományegyetem) kormányzati engedélyezését vállalta föl és vitte sikerre, a magyar kormányzat hathatós politikai és anyagi támogatásával. A Nagyvárad-Kolozsvár konfliktust csak mélyítette a 2000-ben induló, az erdélyi magyar egyetem létrehozását célzó, magyar költségvetési támogatás gyakorlatba ültetésének módja, mely Nagyváradot másodrangú, alárendelt helyzetbe hozta a Sapientia Alapítvánnyal és a megszülető Sapientia Egyetemmel szemben.

A nappali tagozatos oktatás elindulásakor létrejön az Egyházkerület Tanügyi Osztálya, melynek feladata az egyházi oktatási intézmények (a Sulyok, és három református középiskola) tevékenységének koordinálása. A Főiskola tevékenységét a nyugdíjas teológus oktatók közül kiválasztott megbízott dékán irányítja. Ez az irányítás két évig működik, amikor kinevezik a Sulyok első rektorát, immár világi személyt, aki 1996 decemberéig irányítja az intézményt.

A három dupla szakos képzés humán hátterének biztosítására négy tanszék szerveződik, melyek élére megbízott tanszékvezetők kerülnek. Feladatuk a tanmenetek összeállítása, a képzés megszervezése, és irányítása. A megfelelő képesítésű magyar egyetemi oktatók felkutatása és a nappali tagozatos képzésbe való bevonása rávilágított arra a súlyos szakemberhiányra, ami addig csak becslések alapján volt ismeretes, és amelynek csökkentése a Sulyok legfontosabb célkitűzése volt. A romániai felsőoktatásban kritikus szintre csökkent a magyar anyanyelvű oktatók száma a legtöbb szakterületen, és a még aktív magyar egyetemi oktatók átlagos életkora is meghaladta az 55 évet. Ilyen szakterületek voltak például a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia, vagy a közgazdaságtudomány. De hasonlóan rossz helyzet volt az idegen nyelvek

(elsősorban a német), és a zenepedagógia területein is. Világossá vált, hogy a nappali tagozatos képzés megfelelő szinten való működtetéséhez a Partiumban, de egész Erdélyben sem áll rendelkezésre elérhető humán erőforrás. Két megoldás látszott célravezetőnek: magyarországi vendégtanárok bevonása a legnagyobb szakemberhiányt mutató területeken, és fiatal diplomások posztgraduális képzése, illetve tudományos fokozatuk megszerzésének támogatása.

Mindkét megoldás kapcsolatépítést feltételez, amit a Sulyok vezetősége már 1991-ben elindított. Szinte „ösztonösen” fordult a Nagyváradi intézmény a történelmi város-páros másik tagja, Debrecen felé, és 1992 január 12-én együttműködési megállapodást köt a Kossuth Lajos Tudományegyetemmel. Ez az együttműködés, talán nem véletlenül, a mai Partiumi Keresztény Egyetem legfontosabb, és egyben leghatékonyabb kooperációja. A Debrecenből átanító első oktatók közül négyen a KLTE Szociológia Tanszékének, ketten pedig a Pszichológiai Intézetének oktatói. Két évvel később a KLTE Germanisztikai intézetének három oktatója is bekapcsolódik a nagyváradi képzésbe. Rövid időn belül kialakul a két intézmény közötti együttműködésnek az infrastruktúrája (közlekedés, ideiglenes tanárlakás, áthallgatás, részképzések, kutatási-képzési együttműködések).

Az együttműködés másik fontos területe a nagyváradi szakemberek debreceni posztgraduális képzésének elősegítése volt. Már 1992 szeptemberében két nagyváradi pszichológia szakos oktató tandíjmentes posztgraduális képzését vállalta a KLTE, hozzájárulva ezzel a szakmai ismeretek elmélyítéséhez, és megkönnyítve ezáltal a fokozatszerzés folyamatába való bekapcsolódásukat. Később más szakterületek, elsősorban a szociológia, és újabb oktatók is bekapcsolódtak a debreceni posztgraduális képzések rendszerébe, illetve kezdték el doktori képzésüket.

A rendszeres átanításnak és a nagyváradi oktatók debreceni képzésének következményeként az együttműködésnek új területei is kialakultak. Az 1992-1993 tanévben elkezdődik a szociális munkások debreceni részképzési

programja, melynek keretében a nagyváradai hallgatók kétszer egyhetes elméleti és gyakorlati képzésben vehetnek részt Debrecenben, és megismerhetik a magyarországi szociális ellátó rendszer különböző intézményeit. Ez nagymértékben hozzájárult a hallgatók gyakorlati képzéséhez, hiszen Romániában a szociális ellátás intézményrendszere teljesen kialakulatlan volt. Ezért, a képzésben résztvevő nagyváradai oktatók, egyházkerületi támogatással létrehozzák a Nagyvárad Mária Családsegítő Alapítványt. A debreceni modell alapján szerveződő „szatellit intézménynek” kettős feladata volt: létrehozni és működtetni egy kiterjedt családsegítő szolgáltatást Nagyvárad polgárai számára, és hozzájárulni a szociális munkások gyakorlati képzéséhez. Az alapítvány által kezdeményezett hajléktalangerendelési program, melyben a helyi önkormányzat volt a legfontosabb partnere, 1994-ben jelentős összegű PHARE támogatást nyert. Ebből épült fel Nagyvárad első, és máig egyetlen éjjeli menedéke hajléktalanok számára. Az intézmény mai vezetője a Sulyok egyik végzős hallgatója.

A rektor kinevezése (1993) fordulópontot jelent a Sulyok történetében: elkezdődik a valódi intézményesülés, az egyetemi struktúrák kialakítása. Az egyházkerület Igazgatótanácsa határozatban mondja ki a Főiskola adminisztratív önállósodását. Megszerveződik a Raktori Hivatal, létrejön az intézmény vezető testülete, a Főiskolai Vezetőtanács, elkezdődik az oktatói státuszok kialakítása, és versenyzizsga alapján történő betöltése. A Tanügyi Osztály és a Raktori Hivatal kidolgozzák az intézmény működésének szabályzatait: Működési Alapszabályzat, Fegyelmi Szabályzat és az Arany János Kollégium Rendszabályzata. Ezeket az egyházkerületi Igazgatótanács, és az egyházkerületi közgyűlés is jóváhagyta. Kezdetben a Raktori Hivatal, és a Tanügyi Osztály közösen végzik az intézményi adminisztrációs feladatokat, a Raktori Hivatal fokozatosan veszi át az irányítást. A két hivatal együttműködése jónak mondható, bár mindkettő rossz munkahelyi körülmények, és adottságok között fejti ki tevékenységét. Az intézmény egész adminisztrációja a székház egy 60m²-es termében működik. Itt működik a Raktori Hivatal, a titkárság, a főtitkár, itt

intézik a tanulmányi ügyeket, és a tanszékvezetők is itt dolgoznak. Ez a terem egyben egyfajta „tanári szoba” is, hiszen az óraadó tanárok is itt tartózkodnak az órák közötti szünetekben.

Az 1993-1994 tanévben a Főiskolán négy szakon folyik a képzés, három nappali, és egy levelező tagozaton, összesen 371 hallgatóval (215 nappali, és 156 levelező tagozatos). Ebben a tanévben kerül sor az első oktatói státusz betöltésére, az állami felsőoktatáshoz hasonló módon (versenyvizsga), és feltételekkel, immár a Működési Alapszabályzat szerint. A tanszékek tevékenysége még csak az oktatásra terjed ki, a Sulyok 45 oktatója óraadóként végzi munkáját, így kevésbé tud bekapcsolódni az intézmény életébe. Az oktatók közül kilenc Kolozsvárról, nyolc pedig Debrecenből jár Váradra, heti rendszerességgel. Elkezdődik a szervezett keretek között zajló kutatómunka. Az első nagyobb lélegzetű kutatást a társadalomtudományi tanszék szervezi, az Egyházkerület rendelésére. Témája: Nagyvárad magyar lakosságának vallásszociológiai felmérése. Ezt követően, 1994-ben megalakul a *Czegledi György vallásszociológiai kör*, melynek tagjai a Főiskola oktatói és hallgatói közül kerülnek ki. Ugyanebben az évben létrejön a Sulyok önálló orvosi rendelője.

Az intézmény életében újabb fordulópontot jelent Románia új tanügyi törvényének, és főként az akkreditációs törvény hatályba lépése következtében kialakult helyzet. Az új tanügyi törvény hiányosságait jelzi az a tény is, hogy 1995-ben történt elfogadása óta, már több alkalommal módosításra, vagy kiegészítésre szorult (például 1996 januárjában, vagy 1997 júniusában). A jelenleg is sokat vitatott törvény rendelkezései gyakran homályosak és lehetőséget adnak a különböző értelmezésekre. A kisebbségek nyelvén történő oktatás szabályozásával az oktatási törvény 12. fejezete foglalkozik. A 118. cikkely kimondja, de nem garantálja az anyanyelven történő tanulás jogát az oktatási rendszer minden szintjén és formájában. A megvalósítást a helyi szükségletektől és az érintettek explicit kérésétől teszi függővé. A következő cikkely tovább korlátozza az előző által biztosított lehetőségeket, mivel az

oktatási szintek és formák felsorolásánál nem tesz említést az egyetemi oktatásról. A szakmai- és szakoktatás minden szintjén a román nyelv használata általános. A szakmai terminológia anyanyelven való elsajátítása esetleges, a helyi lehetőségek függvénye (122. cikkely). Kivételt csak az egyetemi egészségügyi oktatásban már meglévő, anyanyelven oktató tagozatok jelentenek, ahol a törvény megengedi az anyanyelven való oktatás folytatását, és rendelkezik a szakmai terminológia román nyelven történő elsajátításának kötelezettségéről. Az állami felsőoktatásban csak az anyanyelven tanuló csoportokról és tagozatokról rendelkezik a törvény (122. cikkely) és nem tesz említést egyetemi karokról, intézetekről, vagy a kisebbségek nyelvén oktató egyetemek létrehozásáról. Az egyetemi anyanyelvű oktatás lehetősége csak bizonyos szakokra vonatkozik. Ezek közül kimaradnak olyan fontos területek, mint közgazdasági, a műszaki, a jogi, a mezőgazdasági, vagy az erdészeti képzés. Az új tanügyi törvény kisebbségi oktatásra vonatkozó rendelkezései, és annak későbbi módosításai, előrevetítették a Sulyok világi egyetemének alakításának fő akadályait.

Az 1993-ban elfogadott akkreditációs törvény előírta valamennyi felsőoktatási intézmény és képzés (szak) önértékelési dokumentációjának elkészítését, és a frissen létrehozott Nemzeti Akkreditációs Tanácshoz (NAT) való benyújtását. A törvény előírásai szerint az akkreditálás két szakaszban történik:

- az első az *ideiglenes működési engedély* megszerzése,
- a második az *akkreditálás*, melyet a harmadik végzős évfolyam után kérhet az intézmény.

Az 1993-1994 tanévben a Sulyok mindhárom nappali tagozatos dupla szakos képzésére benyújtja akkreditációs kérését. A NAT, többszöri helyszíni vizsgálat után, mindhárom szak esetében megtagadja az ideiglenes működési engedély kibocsátását, hivatalos indoklás szerint „az intézmény profiljába nem illeszkedő képzések” miatt. A helyzet súlyosságára való tekintettel, a Főiskola és az Egyházkerület vegyes küldöttsége az Oktatási Minisztériumban próbálja

tisztázni az elutasítás valódi indokait. Az Oktatási Miniszterrel folytatott tárgyaláson a tárcavezető ígéretet tesz, hogy újraértékelteti a vallásánár-szociális munka, és a vallásánár-német nyelv és irodalom szakokat, amennyiben a Főiskola lemond a magyar nyelvű jogászképzésről. A Sulyok nehéz helyzetbe kerül, mely nem csupán presztízsveszteséget jelent, de az intézmény létét is veszélyezteti. A döntés lényege: vállalni a jogtudomány szak megszüntetésének következményeit és átmenteni a magyar egyetemet, vagy megszüntetni, talán végérvényesen, a nagyváradi magyar felsőoktatást. A helyzetet és a döntést nehezítette az, hogy a már negyedik évfolyammal rendelkező jogi képzést, a miniszteri utasítás értelmében, nem kifutó rendszerben, hanem azonnali hatállyal kell megszüntetni. A Főiskola és az Egyházkerület vezetői a vallásánár-jogtudomány szak megszüntetése mellett döntenek. A szak hallgatóinak segítséget nyújtanak ahhoz, hogy román magánegyetemen folytathassák tanulmányaikat, kisebb anyagi támogatást biztosítanak számukra az első év tandíjának fedezésére. Bár az újraértékelés után a másik két szak megkapja a működési engedélyt, a presztízsveszteség nagy: a következő évre kiírt felvételi vizsgákon 50%-al csökken a jelentkezők száma. Az sem javított a helyzeten, hogy a szintén ebben az évben végző levelező tagozatos vallásánárok oklevelét a megyei tanfelügyelőségek nem akarják elfogadni. Újabb minisztériumi tárgyalások, és a Vallásügyi Államtitkárság segítségével, végül sikerül megoldást találni.

Az akkreditációs „traumát” nehezen heveri ki a Sulyok. A Főiskola Vezetőtanácsa, újabb nehéz döntéssel, új szakok indítása mellett dönt. Az egyházkerület által megfogalmazott igényeknek megfelelően, elkezdődik a *zenepedagógia-egyházi zene*, és az *intézménymenedzsment* szakok engedélyezésének előkészítése. Ezt a döntést később „előremenekülésnek” nevezték a Sulyok ellenzői. Tény, hogy az új szakok indítása hozzájárult az intézménnyel szembeni bizalom helyreállításához, és megítélésem szerint jelzésértékű volt a román hatóságok felé is: tükrözte a nagyváradi egyetemalapítási szándék komolyságát, és az alapítók eltökéltségét. A NAT-hoz

benyújtott engedélyezési kérés alapján, 1995-ben elkezdődik a képzés az intézménymenedzsment szakon, nappali tagozaton. Egy évvel később pedig a zenepedagógia-egyházi zene szakon. A két szak ideiglenes engedélyezése ismét elhúzódik. Az intézmény egyházi és református jellege miatt, a NAT csak teológiai jellegű képzések indítását látja kivitelezhetőnek. Nyilvánvalóvá válik, hogy a Sulyok továbbfejlesztése az adott törvényes keretek között, nem megvalósítható. Egy 1995-ben tartott Főiskolai Vezetőtanácsi ülésen kialakul az a vélemény, hogy a Sulyok jövője csak önálló felsőoktatási intézményként biztosítható. A Vezetőtanács elhatározza, hogy elindítja az intézmény leválását a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetről, és Partiumi Egyetem néven önálló felsőoktatási intézménnyé alakítja a Sulyokot. Erről a szándékról, valamint a Vezetőtanács határozatáról értesítik az RMDSZ országos vezetőségét, és kéri annak támogatását. 1996 november 9-én az Erdélyi Felsőoktatási Tanács „elfogadja a Sulyok István Református Főiskola, mint a Partium magyar egyetemi központja, önálló egyetemmé fejlesztését”. A megvalósításra azonban csak három év múlva került sor. Az Egyházkerület álláspontja nem egyértelmű, egyfajta féltő aggodalommal tekintik a Főiskola önállósodási törekvéseit. Ennek az aggodalomnak többször hangot is adnak, felhívva a Főiskola vezetőségének figyelmét az egyház „védő szárnyai” elvesztésének veszélyeire.

Az 1995-1996 tanév végén a Sulyok elérkezik első nyilvános megmérettetéséhez: az akkreditációs törvény értelmében, a Főiskola akkreditálásáig minden végzős hallgató egy akkreditált (állami) egyetemen teheti le diplomavizsgáját. Felvetődik a magyar nyelvű diplomamunkák, és a magyar nyelvű vizsgáztatás kérdése is. A kolozsvári BBTE-n megszervezett államvizsgán a vallás-társadalmi munka szakos végzősök jól szerepelnek, kiváló eredménnyel vizsgáznak idegen környezetben és idegen oktatók előtt. Az államvizsga precedensértékű: 1959 óta először lehet Romániában magyar nyelvű diplomamunkát készíteni, és magyarul államvizsgázni. Ugyanakkor a vizsgaeredmények igazolják, hogy a Sulyokon folyó képzés jó színvonalú,

megfelel a nagy hagyománnyal rendelkező állami egyetem képzési színvonalának.

Az új tanügyi törvény elfogadása után, Romániában elkezdődik a főiskolai szintű tanító- és óvóképzés. Az első két évben csak román nyelvű képzések indulnak, még a kolozsvári BBTE sem indít magyar nyelvű csoportot. A magyar tanítók hátrányos helyzetének megszüntetése érdekében, a Romániai Magyar Pedagógus Szövetség felkérésére, a Sulyok elindítja az engedélyezési procedúrát, és a következő tanévben elkezdődik a főiskolai szintű magyar nyelvű tanítóképzés, *tanító-zeneoktató* és *tanító-idegen nyelv oktató* szakon, nappali és levelező tagozatokon. Az engedélyezési folyamat ez alkalommal is elhúzódik, mígnem az 1026/2001. október 26. kormányhatározat megszünteti a főiskolai tanítóképzést minden magán felsőoktatási intézményben. Időközben három végzős évfolyamon, több mint 150 magyar tanító szerzett főiskolai oklevelet. Ekkor az RMDSZ már az intézmény vezetőit teszi felelőssé a tanítóképzős hallgatók diplomaszerzési nehézségeiért, és elzárkózik a segítségnyújtástól. A hallgatók egy része kénytelen Magyarországon, a Károli Gáspár Református Egyetem Nagykőrösi Tanítóképző Főiskolai Karán megszerezni oklevelét, majd azt Romániában honosítani.

Az 1996-os év vége újabb fordulópontot hoz a Sulyok fejlődésében. Egészségi állapotának megromlása miatt a Főiskola rektora leváltását kéri, és december 20-án új rektort neveznek ki az intézmény élére. Az első olyan intézményvezető kezébe kerül a Sulyok vezetése, aki vezetői tapasztalattal rendelkező, aktív egyetemi tanár. Ezzel egyidejűleg az intézményvezetés is megváltozik. Mivel az új rektor nem Nagyváradon él, és csak heti egy-két napot tud a városban tölteni, szükség van egy helyettes kinevezésére. A Vezetőtanács elhatározza a rektor-helyettesi funkció létrehozását, és egy főállású, nagyváradi oktató általi betöltését. Ugyanekkor jön létre a Rectori Tanács, mint operatív döntéshozó testület, melynek tagjai a rektor, a rektor-helyettes, az Egyházkerület tanügyi tanácsosa, a Főiskola adminisztratív igazgatója, és a püspök által

megbízott főiskolai lelkipásztor. Ettől kezdve a Sulyoknak állandó kinevezett lelkipásztora van.

Az új rektor és helyettese 1997 januárjától kezdi meg tevékenységét, mely gyökeres változásokat hoz az intézmény életében, elsősorban az intézményesülés, a munkaszervezés, a minőségbiztosítás, és a tudományos kutatás területén.

A Főiskola új vezetői nehéz helyzetben veszik át az irányítást. Az intézmény egyre súlyosodó anyagi gondokkal küzd, költségvetése meghaladja a fenntartó Egyházkerület pénzügyi lehetőségeit. A kerületi támogatás a Főiskola 1996-os költségvetésének mindössze 25-30 százalékát tudja fedezni, a többit adományokból, pályázatokból kell biztosítani. Mivel a képzés tandíjmentes, az oktatási költségek előteremtése egyre nehezebb feladatot jelent. A kezdetben még működő segélyforrások és külföldi, főleg egyházi adományok egyre szűkebbek, miközben az intézmény költségei egyre növekednek. 1997-ben az intézmény már csak a működtetési költségeit tudja fedezni, fejlesztésre nem jut. Az egyházkerület túlköltekezéssel, olykor pazarló gazdálkodással vádolja a Főiskola vezetőit.

Az új szakindítások következtében egyre súlyosabb a teremhiány, a megfelelő méretű és felszereltségű termek inkább kivételt, mintsem szabályt képeznek. A könyvtár könyvállományának frissítése, fejlesztése szintén elakad. Az informatikai felszerelés elavult, többnyire a nyugaton lecserélt, és adományként behozott számítógépek alkotják. Hiányoznak a tanszéki és oktatói szobák, és ez megnehezíti a tanár-diák kapcsolatok normális működését, valamint a tudományos kutatómunka megszervezését.

Az 1997-1998 tanév hozza a Sulyok első, és egyben máig utolsó diáksztrájkját. A hallgatók elégedetlenek a körülményekkel, követeléseik között a következőket fogalmazták meg: megfelelően felszerelt könyvtár és olvasóterem, megfelelő tantermek, a heti óraterhelés csökkentése, a főállású oktatók számának növelése, megfelelő számú takarító- és kisegítő-személyzet. Az alig tíz hónapja kinevezett intézményvezetésnek nehéz próbatételt jelentet a

sztrájkoló hallgatókkal való megegyezés, mivel néhány oktató, és a főiskolai lelkes is szolidaritást vállalt a megmozdulással. A Diákszövetség képviselőivel folytatott egyeztetések után sikerült megállapodni egy ütemtervben, amely a sérelmezett hiányosságok kiiktatását célozta. Ez az ütemterv többé-kevésbé meg is valósult a következő évben.

Az anyagi gondok enyhítése érdekében, és kihasználva a tanügyi törvény módosítását, mely lehetővé tette a magán oktatási intézmények állami támogatását, a Főiskola vezetősége lépéseket tett az állami finanszírozás megszerzése irányában. Ezek a lépések azonban nem jártak sikerrel, és az anyagi gondok tovább sokasodtak. Már az oktatói bérek kifizetése is veszélybe került. Néhány óraadó tanár felmondta szerződését, de az oktatók többsége, elsősorban a főállású tanárok, mindezek ellenére folytatta tevékenységét.

A Partiumi Keresztény Egyetem létrehozása

A diáksztrájk elvonta a figyelmet és az erőforrásokat az önállósodási terv kivitelezésétől. A Főiskola új vezetői elsősorban az intézmény megerősítésére, és az akkreditációs folyamatban megmutatkozott hiányosságok, elmaradások kiküszöbölésére kellett koncentrálni. A következő két esztendőben az intézményvezetés két fő irányba összpontosította erőfeszítéseit. Először is orvosolni kellett a jogi képzés erőszakos megszüntetése, valamint a diáksztrájk súlyos, az intézmény képét és külső megítélését romboló hatásait. Ugyanakkor az akkreditációs folyamat rámutatott azokra a hiányosságokra és sürgős feladatokra, melyek megoldása létkérdésként jelentkezett. Az intézmény megerősödését és a megmaradt szakok ideiglenes működési engedélyének megszerzését célzó erőfeszítésekkel párhuzamosan folyt az önállósodás gondolatának kikristályosodása.

1998. június 9-én ökumenikus nagygyűlésre került sor a Királyhágómelléki Református Egyházkerület (KRE) székházának, jogi úton

történt visszaszerzése alkalmából. A nagygyűlésen jelen voltak a Partiumi történelmi egyházak és a civil társadalom képviselői, a RMDSZ helyi és megyei vezetői, oktatási és kulturális intézmények képviselői és, a magyar nyelvű oktatás ügye iránt elkötelezett, számos hazai és külföldi személyiség. A székház dísztermét és folyosóit zsúfolásig megtöltő résztvevők, akik között szép számmal voltak lelkesen érdeklődő nagyváradi és környékbeli lakosok, közfelkiáltással fogadták el azt a határozatot, mely kimondja a nagyváradi Sulyok István Református Főiskola átalakulását önálló, magyar tannyelvű egyetemmé, Partiumi Keresztény Egyetem (PKE) néven. A nagygyűlésen elfogadott határozatot továbbították az oktatási miniszternek, kérve a minisztérium és a kormány jóváhagyását és támogatását az új intézmény megalakulásához. A PKE létrehozása érdekében tett további lépések e határozat szellemében történtek.

Megvizsgálva az adott jogi kereteket kiderült, hogy a magyar egyetem létrehozásának egyedüli járható útja egy *alapítványi magánegyetem* létrehozása. A Főiskola vezetősége kidolgozta és 1999 áprilisában a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Igazgatótanácsa elé terjesztette a Pro Universitate Partium Alapítvány Statútumát és személyi javaslatait. Az Egyházkerület nem fogadja el az alapító tagok és a kuratórium javasolt személyi összetételét ezért, többszöri egyeztetés után, júniusban került sor az alapítvány végső formájának kidolgozására, és elfogadására. A Bihar megyei Törvényszék 118/1999 számú határozata, mely 1999. szeptember 20.-án emelkedett jogerőre, kimondja a Pro Universitate Partium Alapítvány megalakulását és jogi személyként történő bejegyzését. Ezzel létrejött az Egyetem megalakításának jogi kerete. A Kuratórium elnöke az Egyházkerület püspöke, alelnöke pedig a Sulyok rektora. Az alapítvány célja a PKE (törvény általi) létrehozása, és az intézmény működéséhez szükséges anyagi, pénzügyi háttér biztosítása.

1999. október elsején a Pro Universitate Partium Alapítvány kuratóriumának és alapító tagjainak összevont ülésén egyhangúan elfogadott határozat születik a PKE létrehozásáról és az akkreditációs folyamat elindításáról. Ennek szellemében, az Egyetem ideiglenesen kinevezett vezetői,

elkészítik a PKE Chartáját, Tanulmányi- és vizsgaszabályzatát valamint Fegyelmi szabályzatát, kidolgozzák az új intézmény szervezeti felépítését és vezetési struktúráját. A megfeszített ütemben zajló munka eredményeképpen, december 17.-én iktatásra kerül a bukaresti Oktatásügyi Minisztériumban a PKE ideiglenes működési engedélyezését kérő, több mint százoldalnyi önértékelő dokumentumsomag. A munka azonban nem állt meg itt. Már január közepére elkészült az Egyetem első, öt éves fejlesztési terve, mely tartalmazza a kari, és tanszéki szerkezet kialakításának irányait, és az új szakindítások ütemtervét. Ugyanakkor elkészül a 2000/2001 tanévre szóló, rövid távú fejlesztési terv, mely feltárba veszi és rangsorolja az öt éves fejlesztési terv első évében végrehajtandó feladatokat, ugyanakkor tartalmazza az Egyetem kialakításának elveit, módját és ütemtervét.

A PKE 1999-ben elkészült akkreditációs dokumentációjában, a Sulyokon engedélyezett szakok mellett, szerepelt még az intézménymenedzsment, melynek engedélyezése már négy éve húzódtott, valamint egy új szak, a filozófia. A NAT több kifogást emelt az akkreditációs kérelemmel kapcsolatban, ezek közül néhány könnyebben orvosolható, míg három komolyabb elemzést és munkát követelt. Az egyik előírta az egyetem által használt egyházi épületek és épületrészek hivatalos bérleti szerződés általi használatát. Ennek következtében a PKE közjegyzőileg hitelesített használati szerződéseket köt az Egyházkerülettel. Egy másik az egyetem elnevezését kifogásolja, pontosabban a „Partiumi” jelzőt, ami a Minisztérium hivatalos állásfoglalása szerint, teljesen elfogadhatatlan, mert arra utal, hogy létezne egy ilyen település, vagy tartomány, ami nem helytálló. Javasolták a „nagyváradi”, esetleg a „bihari” jelzők használatát, esetleg a Partium Egyetem elnevezést. Több levélváltás után, a Rectori Tanács úgy dönt, hogy lemond a „i” betűről, és elfogadja a Partium Keresztény Egyetem hivatalos elnevezést. Ezzel ez a probléma is megoldódik.

A harmadik kifogás szerint, az akkreditációs törvény értelmében, az engedélyezés egyik feltétele, hogy az intézményben legalább egy román nyelvű

képzés is működjön. Az akkreditációs törvény eme előírása csak a szétválással, vagy egyesítéssel létrejövő új intézmények esetére vonatkozik, de egy kis sarkítással, a Sulyokra is kiterjesztették. Bármilyen román nyelvű szakot elfogadtak volna, akár a testnevelést is. A PKE Rektori Tanácsa a román nyelv és irodalom szak mellett dönt, azzal a szándékkal, hogy ezt majd az idegen nyelv képzésben, dupla szakokban fogja hasznosítani (pl. német-román, vagy angol-román). Gyorsított eljárással elkészül a román nyelv szak akkreditációs anyaga, és szokatlan gyorsasággal és előzékenységgel, két hónap alatt lezajlik az engedélyezési procedura. Eközben tovább folyt az egyetemi struktúra kiépítése.

A PKE szervezeti felépítésének kialakítása a Sulyok István Református Főiskola struktúrájának kiegészítésével és annak megfelelő bővítésével történt.

A főiskolai, pontosabban kari struktúra továbbfejlesztése a PKE szervezeti egységeinek létrehozásával kezdődik. Az 1999 novemberében kidolgozott Chartának megfelelően, az Egyetem Szenátusa, 2000. február 18.-án határozott a PKE szervezeti felépítéséről és vezetési struktúrájáról. Ezen határozat értelmében létrejött két egyetemi kar, egy főiskolai kar és a Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete. Ezekben az egységekben, összesen hét tanszék működik. A struktúra részét képezik továbbá az egyetemi funkcionális egységek (Egyetemi Könyvtár, Arany János Kollégium, Informatikai Központ), a Tanulmányi Osztály, a Gazdasági-pénzügyi Osztály és az Adminisztratív-fejlesztési Osztály.

Az új szervezeti egységek létrehozása, valamint az egyetemi vezetési struktúra kialakítása és működtetése intenzív fejlesztési ritmust tett, és tesz szükségessé, főként az első öt évben, hiszen az újonnan létrejött egyetemet és annak képzéseit el kellett ismertetni, vagyis az akkreditációs követelményeinek megfelelő szintre kellett emelni.

A tíz évig működő Sulyok István Református Főiskola jelentős anyagi és emberi erőforrásokkal olvadt be a PKE szervezeti felépítésébe. Jelentős értéket képviseltek továbbá a különböző képzések által elért akkreditációs státuszok, amelyek lehetővé tették a PKE elismertetését és elősegíthetik a

jövőben kiépülő magyar felsőoktatási rendszerhez tartozó többi intézmény akkreditálását is. A PKE kialakításának és fejlesztésének fontos alapelvei:

- az egyetemi autonómia megőrzése;
- a mindenkori közösségi szükségletekhez való dinamikus igazodás;
- a rendelkezésre álló emberi és anyagi potenciálok optimális felhasználása;
- együttműködés a tervezésben és az oktatásban a magyar nyelvű oktatás rendszerének valamennyi intézményével.

Az Egyetem szervezeti felépítését és fejlesztését úgy kellett és kell megvalósítani, hogy az megfeleljen egy XXI. századi felsőoktatási intézmény igényeinek, az erdélyi és a Partiumi magyarság szükségleteinek, és ugyanakkor eleget tegyen a romániai akkreditációs követelményeknek.

A NAT 2000. májusában döntést hoz a Partiumi Keresztény Egyetem ideiglenes működési engedélyének odaítéléséről. Ennek alapján, Románia Kormányának 1215/2000. november 28 számú határozata rendelkezik a PKE, és a három új szak engedélyezéséről. *Ez a kormányhatározat tekinthető a nagyváradi magyar egyetem születési bizonyítványának.*

A 2000-2001 tanévben a Partiumi Keresztény Egyetemen folyó képzések fejlesztését két irányban valósítottuk meg: a már működő képzések konszolidációja és fejlesztése, valamint új képzések előkészítése illetve indítása, az Egyetem közép- és hosszú távú fejlesztési tervének megfelelően, figyelembe véve az adott oktatói és tanszéki struktúrát. A Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetével kötött megállapodás alapján elkezdődik az angol nyelv és irodalom szak engedélyezésének előkészítése. A sikeres procedúrát követően, 2001 októberében 50 hallgatóval elindul a nappali tagozatos képzés. Ugyanakkor előkészületek történnek az angol-román szak engedélyezésére és elindítására is. Az ezredforduló gyors fejlődéssel, és a román hatóságok egyre nyíltabb elismerésével ajándékozza meg az eddigi erőfeszítéseket.

A PKE-en 2001-ben két egyetemi karon (Bölcsészettudományi kar - BTK és Alkalmazott tudományok kar - ATK) és egy főiskolai karon (FK) két típusú képzés folyik:

- egyetemi szintű képzések, nappali és levelező tagozaton:

BTK: - Vallástanár-szociális munka
 - Vallástanár-német nyelv és irodalom
 - Filozófia
 - Angol nyelv és irodalom

ATK: - Zenepedagógia-egyházi zene
 - Intézménymenedzsment

- főiskolai szintű képzések, nappali és levelező tagozaton:

FK - Tanító-idegen nyelv oktató (angol, német)

Valamennyi egyetemi szak rendelkezett ideiglenes működési engedéllyel. A főiskolai szak engedélyeztetése még folyamatban volt. A felmérő bizottságok tereplátogatása, valamint az akkreditációs dokumentumok elemzése alapján pozitív visszajelzések érkeztek, de végleges döntés nem született. A szakbizottság is jónak minősítette a szak működését és javaslatot tett a szak működési engedélyének megadására. A PKE-n ebben a tanévben 678 hallgató tanult, és ebből 212 az elsőéves. Az oktatók száma 122, ebből 38 főállású, 43 társult és 41 óraadó tanár. Az oktatók jelentős része rendelkezik tudományos fokozattal és egyenletesen emelkedik a fiatal doktorandusok száma. A felsorolt adatok jelzik, hogy a romániai magyar egyetemi oktatásban fontos szerepet tölt be a fiatal intézmény, figyelembe véve, hogy a Romániában magyar nyelven tanuló hallgatók mintegy 20%-a a PKE-n tanul, és itt tanít (főállásban vagy másként) a romániai magyar anyanyelvű egyetemi oktatók közel egy harmada. A fiatal oktatók és doktorandusok magas száma jelzi a saját oktatói struktúra kialakulását és mutatja, hogy biztosítva van az utánpótlás. A tudományos kutatómunka egyre szélesebb körű kibontakozása egy nagyváradi-partiumi szellemi műhely kialakulásának kezdeteit vetítik elő.

A 2001-2002 tanévben az egyetem továbbfejlesztése három fő irányban történik. Az első a tanárképzés, főképpen a bölcsészettudományok területén. A második a közgazdaságtudomány és a menedzsment szakok kiterjesztése, továbbfejlesztése. A harmadik a művészeti képzések területe, elsősorban a zenei,

és a vizuális művészeti irányok. Ebben az évben nyújtottuk be a *Turisztikai és kereskedelmi gazdaságtan*, és a *Vizuális kommunikáció (Reklámgrafika)* szakok akkreditációs kérelmét, és 2002 októberében, a működési engedélyek megszerzését követően, ezeken a szakokon is megindult a nappali tagozatos képzés.

A PKE egyetemi struktúrája a Sulyokon engedélyezett szakok transzferének engedélyezésével zárul, amelyet 2002 májusában, a 410/2002 kormányhatározat véglegesít. Ezzel a Sulyok átalakulása és a PKE szervezeti struktúrájának kialakítása befejezettnek mondható.

Az Erdélyi Magyar Tudományegyetem és az „integráció” szakasza

Időközben Kolozsváron, 2000 tavaszán bírósági bejegyzést nyer a Sapientia Alapítvány, Melynek fő célkitűzése „az Erdélyi Magyar Tudományegyetem létrehozása”. A Sapientia létrehozásának háttérében az a magyar kormányzati elképzelés áll, hogy új alapokra helyezi az Erdélyi magyar nyelvű oktatás, és ezen belül a felsőoktatás támogatását. A változás lényege az, hogy a határokon túli magyar nyelvű oktatás támogatását és fejlesztését, mely addig alapítványokon keresztül (Illyés Közalapítvány, Apáczai Közalapítvány stb.), pályázati úton történt, kiegészítik egy nagyobb költségvetési kerettel, az erdélyi magyar egyetem létrehozásának érdekében. Ennek a keretnek a Romániai kezelésére és elosztására, valamint a jövőbeli egyetem létrehozására szerveződik a *Sapientia Alapítvány*.

Az új helyzet felemás érzelmeket szül, és ellentmondó viszonyulást eredményez Nagyváradon. Egyrészt megnyugvással fogadják az évi 2 milliárd forintos finanszírozási keretet, mely megszüntetheti a PKE már krónikussá és veszélyessé váló pénzügyi gondjait. Másrészt aggodalommal tapasztalják, hogy a keret felhasználása a Sapientia döntésére van bízva, és a tíz éve működő nagyváradi intézmény ki van szolgáltatva legkeményebb Erdélyi riválisának és ellenzőjének. Az sem javít sokat a helyzeten, hogy a PKE és a Sapientia 2000

májusában együttműködési megállapodást írt alá, melynek értelmében a Sapientia vállalja a nagyváradi intézmény finanszírozási pályázatainak befogadását, ennek fejében a PKE vállalja, hogy „integrálódik” a Sapientia által létrehozandó Erdélyi Magyar Tudományegyetembe (EMTE). Az integráció egyébként akkor sem volt, és most sem lehetséges a romániai törvények értelmében, de ez akkor senkit sem érdekelt. A helyzet visszasságát kihangsúlyozza az is, hogy az integrációt akkor erőltették (Kolozsvárról és Budapestről egyaránt), amikor még csak egy egyetem, a PKE létezett.

Az integráció felvállalását „enyhe zsarolással” kényszerítik rá a PKE-re: ehhez kötik az egyetemnek a magyar költségvetési keretből történő finanszírozását. Több, mint egy éven keresztül folyik az integrációs játszma: létrejön egy Integrációs Bizottság, majd egy Egyetem-előkészítő Bizottság, munkáülések zajlanak a PKE és az EMTE „helyszínein” (így nevezik az EMTE három tervezett egyetemi központját: Kolozsvár, Marosvásárhely, és Csíkszereda), integrációs ütemtervek készülnek, integrációs szakbizottságok alakulnak stb., majd végül, 2002 májusában aláírásra kerül az integrációs megállapodás újabb, sokadik változata, immár két, ideiglenes működéssel rendelkező magánegyetem között.

Az „integráció” szakaszában viszonylag jónak mondható a PKE működése, és finanszírozása, bár ez utóbbi több alkalommal is a kolozsvári elképzelések erőltetett megvalósításának eszközeként működik, az első év folyamán háromszor is nehéz anyagi helyzetet teremtve a nagyváradi intézményben. Emellett azonban, a jelentős mértékben megnövekedett pénzügyi keret lehetővé tette egy komoly beruházás elindítását: az egyetem, és az Egyházkerület közös székházának, valamint az Arany János Kollégium épületének felújítását és kibővítését, majd egy új egyetemi épület felépítését, amely immár a Pro Universitate Partium Alapítvány tulajdona. Az új épület építésével eredetileg a kollégium kibővítése volt a cél, de az építkezés ideje alatt módosult a terv, és itt kapott elhelyezést a már több éve méltatlan körülmények között működő Egyetemi Könyvtár, valamint a Rectori Hivatal, és az egyetemi

vezetés többi hivatala. Az épületben új, modern étkeзде működik, a tetőtérben pedig két szemináriumi terem kialakítására is lehetőség nyílt.

Az épület-felújítások és építkezéseken túl, a magyar költségvetési támogatás lehetőséget nyújtott az oktatás anyagi, és humán hátterének javítására, bővítésére. Olyan méretű fejlesztési program elkezdése vált lehetővé, amelyre azelőtt nem is gondolhatt az intézmény, és amelyre égetően szüksége is volt. Az előadótermek és a szemináriumi termek új felszerelést és bútortartot kaptak, bővült és modernizálódott az informatikai hálózat, valamint az Informatika Laboratórium, létrejött egy modern, komputerizált fonetikai laboratórium, minőségi hangszerek vásárlására került sor a zenepedagógia szak számára, bevezetésre került az internetes hálózat, stb. Ezzel egyidőben modernizálódott a hivatalok tevékenysége, a hallgatói nyilvántartási rendszer, javultak a sokszorosítási lehetőségek, és a kommunikációs rendszer. Ezek a fejlesztések elengedhetetlen feltételét képezik a PKE lassan esedékessé váló akkreditálásának, és az intézményben folyó munka minőségi javításának.

A tudományos kutatómunka is új lendületet kapott. A Sapientia Alapítvány által létrehozott Kutatási Programok Intézete, a magyar költségvetési támogatásból számára biztosított keret felhasználására rendszeresen pályázatokat ír ki, melyek célja a fiatal kutatók és oktatók fokozatszerzésének támogatása (PhD ösztöndíjak), Egyéni és csoportos kutatói programok finanszírozása (kutatói pályázatok), és tudományos munkák publikálásának támogatása (egyetemi jegyzetek, példatárak, szöveggyűjtemények stb). A PKE hivatalos létrehozása óta eltelt időszakban a kutatói témák számának növekedésén túl, nőtt e tevékenységi terület egyetemi és kari szintű tervezettség, és javult intézményi koordinációja. Az egyetemi tudományos titkári funkció létrehozása után, a 2001-2002 tanévtől sor került a kari tudományos titkári funkciók létrehozására is, akik egyrészt az éves kutatói tervek összeállítását végzik el, másrészt a kutatói program megvalósítását, és a kutatói eredmények értékesítését segítik. Az egyetemen zajló tudományos kutatómunka megjelenítését segíti elő a PKE újonnan alapított folyóirata, a Partiumi Egyetemi

Szemle, melynek első száma 2002 februárjában jelent meg, és évente két alkalommal fogja bemutatni a PKE tudományos tevékenységének eredményeit. A Kutatási Programok Intézete működési hiányosságait, aránytalanságait, és nem utolsósorban a PKE-vel szembeni negatív diszkriminációjának következményeit enyhítendő, 2003 tavaszán létrejön és hivatalos bejegyzést nyer a *Partium Kiadó*, azzal az elsődleges céllal, hogy segítse a nagyváradi egyetem publikációs és jegyzetkiadási igényeit. A kiadó első kötete 2003 decemberében jelenik meg, és a PKE Társadalomtudományi Tanszéke tíz éves fennállása alkalmából rendezett konferencia anyagát tartalmazza.

A PKE szervezeti felépítése, és vezetése

A Partiumi Keresztény Egyetem akadémiai közössége oktatókból, hallgatókból, oktatási segédszemélyzetből és adminisztratív személyzetből áll. Az Egyetem karokból, intézetekből, tanszékekből és kutatási egységekből áll. Az Egyetem szerves részét képezik a funkcionális egységek (könyvtár, laboratóriumok, kollégium, étkezdé stb.), a Tanulmányi Osztály, a Gazdasági Osztály és az Informatikai Központ.

A PKE szervezeti felépítését a Szenátus hagyja jóvá és az intézmény belső organogramja tükrözi.

A Partiumi Keresztény Egyetem Organogramja

Az Egyetem szervezeti felépítésének kialakulásában fontos szerepet játszottak az akkreditációs feltételek, a rendelkezésre álló humán és anyagi erőforrások, valamint a helyi viszonyok és sajátosságok. Ezek közé sorolom az intézmény működésének egyházi hátterét, illetve alapítását, és a teológiai profilú képzések viszonylag jelentős arányát. Ennek tudható be a Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete (SITTI) létrehozása, és kiemelt helye a struktúrában.

A Partiumi Keresztény Egyetemet a *Szenátus* (egyetemi tanács) vezeti. A Szenátus az egyetem legmagasabb vezető hatósága. Hatásköre kiterjed az egész egyetemi tevékenységre. Feladata az oktatási-kutatási, a pénzügyi-gazdasági és az adminisztrációs-fejlesztési tevékenységek irányítása, egybehangolása és ellenőrzése. A Szenátus elnöke a rektor.

A Szenátus tagjai, betöltött funkcióik által és mandátumuk idejére, a rektor, a rektor-helyettes, az egyetemi kancellár, a karok dékánjai, az egyetem és a karok tudományos titkárai, a SITTI vezetője (igazgató), az egyetem lelkipásztora, az egyetem főtitkára, a gazdasági igazgató, és a diákszervezet vezetője. Választás útján kerülnek a szenátusba a karok oktató és hallgató képviselői, a kar oktatói és hallgatói létszámának arányában.

Az Egyetem szükségleteihez igazodva, a Szenátus állandó bizottságokat választ. Az állandó bizottságok feladata kezdeményezni és előkészíteni a stratégiai döntéseket, figyelmeztetni a döntéshozatal szükségességére, véleményezni és előkészíteni a határozati javaslatokat. A szenátus állandó bizottságai az Etikai és Fegyelmi Bizottság, a Tudományos Kutatási Bizottság, az Oktatásfejlesztési és Minőségbiztosítási Bizottság, a Külkapcsolati Bizottság és a Gazdasági Bizottság.

A *Rectori Tanács* az egyetem operatív vezetését biztosító testület. Tagjai a rektor, a rektor-helyettes, az egyetemi kancellár, az egyetem tudományos titkára, és a diákszövetség elnöke. A Rectori Tanács hetente

ülésezik a rektor elnököletével. Üléseire meghívhatók mindazok a személyek, akiknek jelenlétét a Tanács szükségesnek tartja.

A *rektor* az egyetem felelős vezetője és jog szerinti képviselője. Felelőssége kiterjed az egyetem tevékenységének egészére. A rektor az egyetem szellemi és erkölcsi értékeinek, valamint az intézmény vagyonának és anyagi értékeinek őrzője. A rektort a Szenátus választja meg négy éves mandátummal, az egyetem bármely docensi vagy professzori fokozattal rendelkező főállású oktatói közül, a választási szabályzat előírásai szerint.

A *kar* az egyetem működési alegysége, mely egymáshoz közel álló, vagy rokon szakokat tartalmaz. Képzési programjai lehetnek hosszú távú alapképzések (4-6 év) és rövid távú alapképzések (3 év) vagy specializációs képzések. A kar önállóan dönt saját struktúráját illetően, a Charta, a didaktikai szükségletek és a költségvetés függvényében.

A kar tanszékekből, szakokból, intézetekből, könyvtárból, laboratóriumokból és kutatási egységekből áll, és tudományos, didaktikai, adminisztratív és pénzügyi autonómiája van. A Charta szellemében a kar kialakítja saját adminisztrációját és kidolgozza saját működési szabályzatát. A karok létrehozását, vagy megszüntetését, valamint elnevezésüket, az érintet tanszékek javaslata alapján, a Szenátus határozza el.

A *Kari Oktatói Tanács* (KOT) a kar legfelső hatósága. Tagjait a tanszékek, kutatási alegységek és a hallgatók közül választják. A KOT létszámát és a képviseleti normát a karok határozzák meg. A KOT szervezi és vezeti a kar egész tevékenységét, a saját szabályzata alapján. Tagjai között vannak diákképviselők is, arányuk a kar hallgatói létszámának függvénye, általában 20-25%. Tagjai közül választják meg a *Kari Oktatói Bizottságot* (KOB). A KOB a kar operatív testülete, tagjai a dékán, a kari tudományos titkár, a kari főtitkár, valamint tanszékek és a szakok oktató és hallgató képviselői.

A *dékán* a kar oktatási és adminisztratív tevékenységének vezetője. A dékánt a KOT választja meg a kar docensi, vagy professzori fokozattal

rendelkező főállású oktatói közül. Választását és kinevezését a Szenátus hagyja jóvá.

A *tanszékek* olyan szervezeti alapegységek, amelyek rokon tantárgyakra (területekre) épülnek. A tanszék rendelkezhet saját működési szabállyal, a Chartában megszabott keretek között. Bizonyos tantárgyak támogatása érdekében, a KOT létrehozhat kis létszámú tanszékeket is. A tanszékek mellett létrejöhetnek kutatási egységek és csoportok.

A tanszék feladata a didaktikai programok kidolgozása, tudományos kutatási programok kidolgozása és jegyzetkiadási programok kidolgozása. Vezetője a tanszékvezető, aki a tanszék egész oktatási és adminisztratív tevékenységének felelőse. A tanszékvezető felel a tanszék oktatói által végzett oktatási és kutatási tevékenység minőségéért.

A PKE jövője

A jövő tervei között elsősorban az *egyetem akkreditálását* kell megemlíteni, ami a 2003-2004 tanévben válik esedékessé. A román akkreditációs rendszer értelmében az egyetemet a működő képzések (szakok) által lehet akkreditálni, ha azok már rendelkeznek legalább három végzős évfolyammal. Ezek elsősorban a Sulyokról áthozott vallásánári szakok, majd a zenepedagógia és a menedzsment szakok. Az akkreditálás egy átfogó, szakmai és intézményi értékelést jelent, melyben egyrészt a képzések szakmai színvonalát, másrészt az intézményesülés szintjét értékelik a NAT szakbizottságai. Az akkreditációs folyamat a törvényalkotással, az egyetem törvény általi létrehozásával zárul. Siker esetében a PKE lenne Románia első 1959 utáni, akkreditált, magyar nyelven oktató felsőoktatási intézménye.

A két karból álló szerkezet egy átmeneti állapotot tükröz. Az Alkalmazott Tudományok és Művészetek karának szétválasztásával, a jövőben két új kar, a Közgazdaságtudományi, és a Művészeti kar létrehozását tervezi az intézmény. A Bölcsészettudományi karral kiegészítve, egy háromkaros struktúra alakul majd

ki, ami jól illeszkedik a tervezett hallgatói létszámhoz, a képzések (szakok) tervezet számához, és a PKE közép és hosszútávú fejlesztésének tervéhez.

Az Egyetem fejlesztése a következő években, a fejlesztési terveknek megfelelően, elsősorban a bölcsészettudományok, ezen belül a tanárképzés, valamint a gyakorlatorientált szakképzések irányában történik. Ez megfelel az intézmény fő célkitűzéseinek: identitás megőrzés és magas szintű, kompetitív szakképzés. Emellett a művészeti ágazatok fejlesztése is szerepel a tervek között.

A következő években indítandó (tervezett) szakok közül, a Bölcsészettudományi Kar keretében, a *kommunikáció, szociálpolitika, a magyar nyelv és irodalom, és a néprajz* szakokat, illetve a három-négy év múlva tervezett, *pszichológia* szakot említhetjük. Az Alkalmazott Tudományok Kar keretében elsősorban a *területfejlesztés, a turisztikai földrajz, és a gazdasági informatika* szakokat emelhetjük ki. A művészeti szakok közül az *épületszobrászat-restauráció* szak indítása szerepel a tervek között.

Minden akkreditált egyetemi szak esetében *posztgraduális* szakosító (masters) képzések bevezetését is tervezi az egyetem. Ezek elindítása, illetve akkreditálása fontos eleme lehet az egyetemépítési folyamatnak, hiszen lehetővé teszi a felsőoktatási képzések kiteljesítését, előkészítve a majdani doktori képzések megszervezését.

A PKE jelenlegi állapota, fejlettségi szintje, több tényezőnek köszönhető. Eredményeit és fejlődését nagymértékben elősegítették azok az önzetlen anyagi támogatások, amelyek elsősorban az anyaországból, de más Európai és tengerentúli magyar közösségektől is érkeztek. Működésének anyagi hátterének biztosításában meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is a magyar állami és alapítványi támogatások. Az emberi-szellemi erőforrások biztosítását külkapcsolatai által oldotta meg az intézmény. Ezek közül kiemelkedően fontos a Debreceni KLTE, majd a Debreceni Egyetemmel immár több mint tíz éve kötött együttműködési megállapodás. Ennek keretében jól működik a rendszeres áttanítás, valamint az oktatók és hallgatók cseréje. Ugyancsak fontos az a támogatás, ami a nagyváradi oktatók továbbképzését, és

fokozatszerzését célozza. További együttműködési szerződések vannak a Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolával, a Békéscsabai Körös Egyetemmel, a Debreceni Kölcsey Ferenc Tanárképző Főiskolával, a Budapesti Károli Gáspár Református Egyetemmel, valamint a hollandiai Ede városi Keresztény Főiskolával.

Eddig elért eredményei, valamint továbbfejlesztésének reális lehetősége által a PKE nem csak az erdélyi magyar nyelvű oktatás fontos pillére lehet, hanem általában is, a magyar felsőoktatás szerves részeként, jelentős magyar egyetemmé fejlődhet a jövőben. Ehhez természetesen még nagyon sok munkára, türelemre, kitartásra és áldozatvállalásra van szükség. A Partiumi Keresztény Egyetem mindezekről tanúbizonyságot tett az elmúlt tizennégy esztendőben, és ezeket az értékeket valós eséllyel őrizheti meg a következő évtizedben is.

Nagyvárad, 2004.

**ÚJ ESÉLLYEL A MUNKA VILÁGÁBA
EGY ALKALMAZHATÓ MODELL BEMUTATÁSA, AZ
ÁLTALÁNOS ISKOLÁT BE NEM FEJEZETT, VAGY A
SZAKKÉPZÉSBŐL LEMORZSOLÓDOTT FIATALOK
SZÁMÁRA.
ÖSSZEÁLLÍTOTTA: LUKÁCS BARNABÁS**

A program szükségességének indoklása

Magyarország az EU-hoz való csatlakozással részévé válik annak az európai szociális térnek, amelynek országai a 2001-2010-ig tartó évtizedet a szegénység és a szociális kirekesztődés elleni küzdelemnek szentelik. Hazánknak is aktívan ki kell vennie a részét ebből a küzdelemből.

Magyarország elkészítette a Nemzeti Fejlesztési Tervet, meghatározta azokat a fejlesztési célokat és prioritásokat, amelyek megvalósítását a Strukturális Alapok forrásai a 2004-2006 közötti időszakban támogatják. A stratégia megvalósítása operatív programokon keresztül történik. Az egyik a *Humán erőforrás fejlesztés operatív program*. A program öt prioritást jelöl meg: az aktív munkaerő-piaci politikák támogatása, a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem a munkaerő-piacra való belépés segítségével, az oktatás és képzés rendszerének fejlesztése, az alkalmazkodó képesség és a vállalkozói készségek fejlesztése, az oktatási, szociális és egészségügyi infrastruktúra fejlesztése. A Humán erőforrás fejlesztés operatív program több célkitűzése vonatkozhat az általunk megjelölt célcsoportra:

- a munkanélküliség tartóssá válásának megelőzése,
- a fiatalok munkaerő-piaci beilleszkedésének elősegítése,

- a leghátrányosabb helyzetben levő csoportok (romák, tartósan munkanélküliek, fogyatékkal élők, hátrányos helyzetű térségekben élők) munkaerő-piaci belépésének támogatásával a szociális kirekesztődés megakadályozása,
- a munkaerő versenyképességének javítása,
- alkalmazkodó-képesség és vállalkozói készségek fejlesztése.

A fentiekből következően jó esélyek vannak arra, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok szociális kirekesztődését megelőző, társadalmi beilleszkedésüket elősegítő program megfelelő forrásokhoz jusson a Strukturális Alapokból, elsősorban az Európai Szociális Alapból.

A társadalompolitika kulcsszava ma az esélyteremtés. Az általam felvázolandó program esélyt, mégpedig a hátrányos helyzetű fiatalok számára az eddigi, többségük számára kudarcokkal teli, a társadalom peremére való sodródás, a társadalmi élet fő sodrából való kirekesztődés veszélyét hordozó életpálya megváltoztatásának lehetőségét jelenti. Egy újabb esélyt ad számukra a társadalmi beilleszkedésre, lehetőséget a munkához jutásra, a saját egzisztencia megteremtésére, a normális családi élet kialakítására.

A program szükségessége Észak-Magyarországon, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

Térségünkben, régióinkban nagy számban élnek olyan rétegek, csoportok akik a rendszerváltozás után munka nélkül maradtak, így igen nehéz körülmények között élnek.

A térségben az üzemek egy része bezárt, megszűnt a bányászat, és a mezőgazdasági termelés is visszaesett. Mindez természetesen nagy mértékben érintette, halmozottan hátrányos helyzetbe hozta a családokat, főleg a gyermekeket és a fiatalokat.

Növekedett azoknak a fiataloknak a száma, akik tizenhat éves korukig nem fejezték be a nyolc osztályt, vagy a szakmunkásképzőből rövid idő alatt lemorzsolódtak. Ilyen körülmények között teljesen esélytelenek a munkaerő piacon, nem képesek bekapcsolódni a munka világába. Az is várható, hogy családalapításuk után nem képesek családjuk eltartására, a szociális biztonság minimális szintjének megteremtésére sem.

Ezek a fiatalok jórészt tizenhat–huszonhat év közöttiek, akikben csak haloványan él az a remény, hogy egykor tisztességes munkával, jövedelemmel gondoskodjanak családjairól.

Térségünkben ebbe a csoportba egy felmérés szerint öt–hétézer fiatal tartozik. A halmozottan hátrányos fiatalok között nagy számban reprezentáltak a roma népességhez tartozó gyerekek. Az aluliskolázottság mellett természetesen más – szociális, és szocializációs hátránnyal is küszködnek.

Élethelyzetüket tekintve ők felnőtt fiatalok, akiknek sokszor már a családi létfenntartásba is be kell kapcsolódniuk, részt kell vállalniuk. Jellemző az is, hogy már házasként élnek.

A létfenntartáshoz szükséges anyagi javakat gyakran fekete munkából biztosítják. Mindehhez társul társadalmi beilleszkedésük elmaradása, a szegregáció, és kirekesztődés felerősödése.

A hátrányos helyzetű fiatalok társadalmi beilleszkedésének elősegítése az EU-hoz való csatlakozással kiemelt hangsúlyt kap. Jelentős és méltányolható elvárás a jelenlegi EU-s tagországok részéről az új tagországok felé, hogy munkaerő-piacukat ne árásszák el tömegesen a hazájukban boldogulni képtelen fiatalokkal.

Közelebbről megismerve a hátrányos helyzetű fiatalokat, életüket, terveiket, azt tapasztaltam, hogy ők is szeretnék többet elérni, megmutatni értékeiket, hasznosítani mind azt a pozitívumot, amellyel rendelkeznek. Ők is szeretnék a társadalom minden fontos tevékenységében részt vállalni, és családjairól gondoskodni.

Rendkívül fontos, hogy egy új esély megteremtésével megszólítsuk őket, és megnyerjük őket egy olyan program számára, amely a tartalmas emberi életre való felkészülés esélyét adja számukra.

Nevelési – oktatási cél:

Mindenekelőtt e fiatalok élethelyzetére, és személyiségére jellemző vonásokból kell kiindulnunk:

Hosszú évek sorozatos iskolai kudarca után nincs önbizalmuk, nem bíznak magukban, alig remélik, hogy a bennük lévő értékek kibontakoztatásával a társadalom számára ők is értékes emberek lehetnek. Emberi kapcsolatok kialakítására törekszenek, különösen akkor, ha a segítő pedagógust elfogadják. Hamar megérik a szeretetteljes légkört, és ekkor tevékenyen együtt működnek a cél érdekében. Szívesen végzik a gyakorlatorientált és manuális feladatokat, és ezek felől közelítenek az elméleti ismeretek felé. A motivációjukban rendkívül meghatározóak az anyagi ösztönzők (ösztöndíj vagy szociális juttatások), de csodát tehet egy- egy jó időben mondott elismerő szó is.

Az ösztöndíjak, és más szociális juttatások (étkezés, tankönyv, taneszköz, utazási költségek)

anyagi forrásait a tanulók, és az oktatók által végzett termelő munka biztosítja.

Az ösztöndíjak prémium jelleggel munkateljesítmény arányában kerülnek kifizetésre. Munkájukkal így kompenzálhatják az egyéb költségeket is, hiszen azt tudniuk kell, hogy ingyen nem jár semmi.

A megoldandó feladat tehát az iskolarendszerből kisodródott, befejezetlen iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok visszavezetése a nevelés–oktatás rendszerébe. Fontos cél az általános iskola nyolc osztályának befejezése, és ezután a szakmatanulásba való bekapcsolódás.

A cél az, hogy eredményes, teljes értékű (OKJ) szakmunkás bizonyítvánnyal kapcsolódjanak be a munka világába. Programunk célja tehát nem csupán a „felzárkóztatás”, nem csak a kompenzálás. Stratégiaiilag ettől merőben különböző célt tűzünk magunk elé. Megfordítjuk a szokványos képletet, nem az iskola tradicionális értékeiből, és követelményeiből indulunk ki, hanem a hátrányos helyzetű fiatalok sajátos kultúrájából – szubkultúrájából. Ezáltal biztosíthatjuk, hogy legyen reális esélyük a társadalmi integrációra. Nem a tradicionális iskolai értékekből kívánjuk tehát deriválni oktatási – nevelési programunkat, hanem a hátrányos helyzetű fiatalokban meglévő adottságokra, a bennük is rejlő értékekre építünk.

Nem „hiánypótlásként” fogalmazzuk meg célkitűzéseinket, mert ebben fogalmilag is egy csökkent értékűség tételeztetik fel kiinduló állapotként. Kultúra-építés a cél, amin azon értékek megőrzése, és továbbfejlesztése értendő, amelyekkel ezek a fiatalok tudva – nem tudva már rendelkeznek. Ennek a „kultúra-építésnek” természetesen az is célja, hogy a roma fiatalok sajátos kultúrájának megőrzése, és továbbfejlesztése mellett, a többségi kultúra értésére, elfogadására, és építő alkalmazására is képessé tegye a roma fiatalokat. Mindezzel egyfelől segítve a társadalmi beilleszkedésüket, másfelől megalapozva munkaerőként való, képességeikhez illeszkedő, és méltó érvényesülésüket.

A nevelést – oktatási programot előkészítő szervezési feladatok:

A munkát hálózati rendszerben, kistérségben – régióban tudjuk eredményesen megvalósítani. Kiindulásként az önkormányzatok, kisebbségi önkormányzatok, közoktatási társulások, és más társadalmi szervezetek együttes segítségével egy átfogó felmérést kell végezni a tényleges igényekről. Meg kell keresni azokat a településeket, családokat, ahol a célcsoportba tartozó roma, és nem roma fiatalok élnek. Az érdeklődés megfelelő felkeltésével, a programba való bekapcsolódás feltételeinek biztosításával elérhetjük, hogy közös céljaink megvalósításában tevékeny részt vállaljanak.

Alapvetően egy-egy településről csak a fiatalok kisebb csoportját kell megnyerni megszólítani, mert ha ők kellemes miliőt tapasztalnak, akkor elhozzák testvéreiket, utcatársaikat is. A nevelőknek a családban végzett tájékozódással, és kapcsolattartással kell megalapozni a gyermek és az iskola közötti nevelési és szociális kapcsolatrendszer, elvárható együttműködést. A programban vállalt feladatok megoldására felkészült munkatársakat, pedagógusokat, szociális munkásokat kell megnyernünk. Szükséges, hogy tíz-húsz kilométeres körzetben megtaláljuk az ilyen célra alkalmas épületeket, infrastruktúrát.

Az oktatáshoz szükséges épületegyüttesnek biztosítani kell 100 fő felzárkóztató tagozatos, és általános iskolás férőhelyét, szakképzési műhelybázist 90 fő részére, középiskolai tehetséggondozó tagozaton 90 fő részére, és 120 fő részére kollégiumi elhelyezést.

Az alkalmazható oktatási modell:

Felzárkóztató tagozat, mint iskolatípus:

Az általános iskola 5-6-7-8 osztályát be nem fejezettek részére szerveznénk, két éves, illetve egy éves időtartamban. Ezt mindvégig kíséri egy szakmamezős pályaaorientációs, pályaválasztásra előkészítő gyakorlati program, amely után biztosabban választ szakmát a fiatal.

Az iskola tevékenységrendszer:

Tanulás	Gyakorlat	Fakultatív foglalkozások
Felzárkóztató tagozat	Pályaorientáció	Érdeklődési körök szerint
Általános isk. tanítás	Szakmai előkészítő foglalkozás	Szabadidő hasznos eltöltése, Önálló életre felkészítő fogl.
Tehetséggondozás: AJTP Tanodai program	Értékkeremtő tevékenység	Technikai foglalkozások, gépjármű, barkács
Szakképzés	Üzemi gyakorlóterep	Művészeti ágak
Középiskolai felkészítés	Kooperáció	Népismeret, kultúra, hagyomány
Kollégiumi nevelés	KHT szervezet	Informatikai képzés
		Sportkörök

Tervezett szakmamezős programok:

- § Építőipari szakmák
- § Textilipari szakmák
- § Bőripar
- § Élelmiszeripar
- § Kertészet, mezőgazdaság

Eredményes alapvizsga után, vagy - e nélkül - választható szakmák az OKJ-ben erre a célra megjelölt, mintegy 50-féle szakma.

Jelenleg tervezett szakmák:

- Kőműves

- Szobafestő -mázoló-tapétázó
- Női ruhakészítő – Varró
- Pék termékkészítő
- Bőrdíszműves – cipőjavító
- Zöldség -gyümölcsstermesztő

Alkalmazott tananyag: az NSZI- által kiadott tantervi, és követelményrendszer, tananyagok, és saját fejlesztésű programok. Projekt módszer keretében ebbe a feladatsorba kerülnek a gyakorlatorientált munkafoglalkozások, és pályaaorientációs foglalkozások.

A felzárkóztató tagozaton kiemelkedő képességű fiatalok, tehetséggondozás révén normál képzésben folytathatják általános iskolai, és szakképző tanulmányaikat.

Megjegyzés: Az iskola bázisán normál tagozaton működhet felső tagozati tehetséggondozói képzés, különös tekintettel roma fiatalok részére. Az általános iskolát eredményesen befejező tehetséges fiatalok az iskola bázisán, vagy más középiskolában, középiskolai tanulmányokat is megkezdhetnek. A működő iskolánk térségében, de más iskolákban tanuló gyermekek számára – modell értékkel TANODAI programot alkalmazunk.

Lehetőség nyílik a bekapcsolódásra az Arany János Tehetséggondozó programba, a nulladik előkészítő évfolyam után.

Mindehhez szükséges egy kollégiumi háttér is, amely kompenzáló háttérrel biztosít.

Ezekbe a programokba bekapcsolódhatnak a kisegítő iskolában végzett fiatalok is. Az iskolában integrált oktatást valósítunk meg.

A tanulói csoportok szervezése (osztályok) nem a hagyományos keretekben történik, hanem heterogén csoportokban, koedukált rendszerben – tevékenységi körök szerint. Meghatározó a NAT alapelvei, és fejlesztési terve, valamint az iskola helyi tanterve.

A munka világába való átlépést segítheti egy „műhelytől - műhelyig” program, valamint egy foglalkoztatási KHT létrehozása, amely inkubációs formában biztosítaná a szakmunkás bizonyítvány mellett a gyakorlati tudás, a vállalkozói készségek megszerzését is. Egy ilyen inkubációs KHT nonprofit vagy félprofit jelleggel működve a szociális gazdaság részeként működne, elsődleges feladata lenne a roma, és más szegény családok lakásainak felújítása, a komfortfokozat emelése, valamint a lakókörnyezet rendezése. Lányok esetében állami intézmények, kórházak számára készíthetnének munkaruhát, különböző textíliákat, lepedőket, vizsgálatnál használt takarókat, stb. A munkagyakorlat szerző KHT-ből akkor lép ki a munkaerő piacra a szakképzett fiatal amikor kedvező ajánlatot kap. A programot sikeresen elvégzett fiatalok részére az életkezdéshez, munkakezdéshez az iskola pályázati keretből termelőeszközöket, és szerszámokat biztosíthatna.

A nevelést - oktatást elősegítő szocializációs programok:

Az önálló életre felkészítő foglalkozások:

- háztartási ismeretek
- életvezetési gyakorlatok
- káros élvezeti cikkektől való elfordulás
- egészséges életmódra való nevelés,
- egészségügyi ismeretek
- kultúra, hagyomány – népismeret, cigányfoklór
- gépjárművezetési ismeretek: kismotor, nagymotor, személy, és tehergépkocsi-jogosítvánnyal zárul.
- népi és rock zenei szakkörök, énekszakkör.

- turisztika, természetismeret – természetóvás – táborozás,
- sportkörök (csapat, és küzdősportok)
- a családdal együtt szervezett közös szabadidős programok

Ezeket a programokat a pedagógusok, és a tanulók szabadon választhatják, és fakultatív rendszerben valósul meg. A nevelők ezeket a feladatokat elláthatják a kötelező órák részeként is, vagy ezt meghaladóan külön díjazásért. Szükséges a programhoz tárgyi eszközök beszerzése.

Ezekbe a tevékenységi formákba természetesen bekapcsolódhatnak a fiatalok szülei, testvérei, élettársai is.

Kapcsolódó – segítő intézményrendszer:

- Térségi hálózat kialakítása
- Területi Közoktatási Társulás
- Pedagógiai szakszolgáltató
- Egyetemi, Főiskolai Képző és továbbképző háttér
- (Miskolci Egyetem Neveléstudományi Tanszék,
- Debreceni Egyetem Szociológiai Tanszék)
- Megyei Munkaügyi Központ, és a Kirendeltségek
- Kapcsolat a már eredményesen működő Tanodákkal
- Az Iskolai Esélyegyenlőségért Egyesület
- Bhim Rao Egyesület
- Résztvevő települési Önkormányzatok,
- Kisebbségi Önkormányzatok,
- Ipar Kamarák
- Kapcsolódó cégek, üzemek, gyakorló bázisok
- Karitatív intézmények
- Szülői – családi közösségek.

A programban dolgozó pedagógusoktól elvárható szakmai ismeret és empatikus magatartás:

A pedagógus szakmai felkészültsége mellett legyen különösen érzékeny a halmozottan hátrányos helyzetű, és roma fiatalok elfogadására, megértésére. Legyen mondanivalója a nehéz sorsú devianciával küszködő fiatal számára, és el tudja fogadni őt úgy, ahogy van. Ismerje meg a gondjaira bízott növendéket, azonosuljon problémájával, tegyen ezek megoldásáért – és a gyermek teljesíteni fog.

Fedezze fel a bennük lévő pozitív tulajdonságokat, értékeket, és erre építkezzen mindennapos nevelő munkájában. A kötött foglalkozások mellett a szabadidős, játékos foglalkozásokban is vegyen részt. Mindennapos nevelő – oktató munkájához igényelje a szakmai háttér, a fejlesztő pedagógia sajátos szakmai segítségét.

Alaposan ismerje meg a gyermek családi hátterét, előzményeit, és csak ennek ismeretében velük, a családdal együtt foglaljon állást nevelési kérdésekben, eljárásokban. Dolgozzon az iskola más munkatársaival együtt csoportmunkában. Folyamatosan fejlessze szakmai ismereteit a hátrányos helyzetű és roma gyerekek eredményes neveléséért.

Ennek érdekében:

A programban résztvevő pedagógusok, és más szakemberek részt vesznek egy 60 órás modul rendszerű képzésben.

1. Pszichológiai
2. Adiktológiai – drogprogram
3. Anyanyelvi – kommunikáció, hátránykompenzáció
4. Szociológia

5. Romológia
6. Projekt módszer, és differenciált képzés
7. Integrált módszer, és egymást segítő feladat megoldások
8. Fejlesztő pedagógia, tehetséggondozás
9. Gyermek és Ifjúságvédelem

Anyagi háttér bázis:

- Az államtól kapott normatív támogatás (2-szeres normatíva)
- Kollégiumi normatíva (Arany J. Tehetséggondozó)
- Szakképzési alapok, centralizált, decentralizált, és vállalatoktól átvett
- A célfeladatra kiírt EU-s pályázatok
- Megyei Köznevelés fejlesztési pályázatok
- Munkaügyi központok azonos célra kiírt pályázatai
- Roma programokra kiírt pályázatok
- Egészséges életmód, és bűnmegelőzési pályázatok
- Sport és Turisztikai pályázatok.

A program megvalósításának lehetséges helyszínei:

- Miskolc város és térsége
- Szendrőlád és térsége
- Kazincbarcika város és térsége
- Ormosbánya és térsége

- Mezőcsát és térsége
- Ózd város és térsége
- Putnok város és térsége

A programtól várható eredmény:

- Évente közel 100 fő fiatal szerez befejezett általános iskolai végzettséget,
- és várhatóan 80 – 90 %-a bekapcsolódik a szakképzésbe, OKJ szintű bizonyítványt kap.
- Tehetséggondozás keretében a résztvevők felkészülnek középiskolai tanulmányok megkezdésére, valamint az erre alkalmasak felsőfokú tanulmányok folytatására.
- Mindennapi életüket hasznosan töltik, szakítva a korábbi sodródó életvitelükkel, felkészülnek egy tartalmas, családjukat eltartó sikeres életre.
- Komoly eséllyel pályáznak a munkaerő piacon, a reményeink szerint megújuló gazdasági – termelési munkamegosztásban, társadalmi integrációban. Nagy lépést jelent ez a szegregáció, és a diszkrimináció leküzdésében.

Miskolc, 2004. 04. 09.

Lukács Barnabás